

Studia Litteraria

irodalom- és kultúratudományi folyóirat

2025/3–4

Szenci Molnár Albert és a 16–17. századi peregrinatio academica

STUDIA LITTERARIA 2025/3–4 Szenci Molnár Albert és a 16–17. századi peregrinatio academica

STUDIA LITTERARIA
irodalom- és kultúratudományi folyóirat
LXIV. évfolyam
2025/3–4

Szerkesztőség:
BÉNYEI PÉTER – főszerkesztő
BÉRES NORBERT
BERTA ERZSÉBET
BÓDI KATALIN
BODROGI FERENC MÁTÉ
D. TÓTH JUDIT
FAZAKAS GERGELY TAMÁS
GÖNCZY MONIKA
LAPIS JÓZSEF
SZÁRAZ ORSOLYA

A lapszám szakmai szerkesztői:
FAZAKAS GERGELY TAMÁS és SZÁRAZ ORSOLYA

A lapszámban megjelent tanulmányokat lektorálták:
BOZZAY RÉKA, CSORBA DÁVID, IMRE MIHÁLY, H. HUBERT GABRIELLA, KUSTÁR ZOLTÁN,
LOVAS BORBÁLA, OLÁH RÓBERT, PUSZTAI GÁBOR

Elérhetőség:
DE Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
honlap: <https://ojs.lib.unideb.hu/studia>
e-mail: studia@arts.unideb.hu
tel.: 06-52-512-900/23084

HU ISSN 0562–2867 (print)

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének folyóirata
megjelenik félévente

DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete
Debreceni Egyetemi Kiadó
dupress.unideb.hu

Felelős kiadó: Fazakas Gergely Tamás; Karácsony Gyöngyi
Borítóterv: Marosi Edit; borítószerkesztés: M. Szabó Monika
Tördelés: Barna Ildikó

Honlapszerkesztő: Béres Norbert
Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen, 2025.

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press

SZÁMUNK SZERZŐI

AJKAY ALINKA egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
BÁCSKAI-HORVÁTH HAJNALKA könyvtáros, Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára
BARTÓK ISTVÁN tudományos tanácsadó, ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet
BOZZAY RÉKA egyetemi docens, Debreceni Egyetem
CSEPREGI ZOLTÁN egyetemi tanár, Evangélikus Hittudományi Egyetem
ÉGER GÁBOR könyvtáros,
Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára
FAZAKAS GERGELY TAMÁS egyetemi docens, Debreceni Egyetem
FEKETE CSABA nyugalmazott főkönyvtáros, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
FÖRKÖLI GÁBOR egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
HAJDU ILDIKÓ PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem
IMRE MIHÁLY professor emeritus, Debreceni Egyetem
KISS FARKAS GÁBOR egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
KOLTAI KORNÉLIA egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
LACZHÁZI GYULA egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem
LOVAS BORBÁLA egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
MÓRÉ TÜNDE tudományos munkatárs, ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet
NAGY ANNA BERTA egyetemi hallgató, Debreceni Egyetem
OLÁH RÓBERT tudományos főmunkatárs, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
ŐSZ SÁNDOR ELŐD adjunktus, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
P. SZABÓ BÉLA egyetemi tanár, Debreceni Egyetem
P. VÁSÁRHELYI JUDIT nyugalmazott osztályvezető, Országos Széchényi Könyvtár
PETRŐCZI ÉVA nyugalmazott egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem
RESTÁS ATTILA tudományos munkatárs, Magyarságkutató Intézet
SIMON JÓZSEF egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem
SZABÓ ANDRÁS professor emeritus, Károli Gáspár Református Egyetem
SZÁRAZ ORSOLYA egyetemi docens, Debreceni Egyetem
SZIGETI MOLNÁR DÁVID egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem
ZSENGELLÉR JÓZSEF egyetemi tanár, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem

A tematikus lapszám megjelenését a Debreceni Egyetem és Debrecen Megyei Jogú Város
Közművelődési Vegyesbizottsága,
valamint a DE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete támogatta.

STUDIA LITTERARIA

2025/3–4

LXIV. évfolyam

SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉS A 16–17. SZÁZADI PEREGRINATIO ACADEMICA

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

FAZAKAS GERGELY TAMÁS – SZÁRAZ ORSOLYA: *Szenci Molnár Albert és a 16–17. századi magyarországi diákok peregrinációjának kutatásairól* 3

TANULMÁNYOK

Szenci Molnár Albert

P. VÁSÁRHELYI JUDIT: <i>A Szenci Molnár Albert-kutatás jelenlegi állása. Eredmények és feladatok</i>	9
SZABÓ ANDRÁS: <i>Szenci Molnár Albert munkássága az utolsó hatvan esztendő európai kutatási eredményeinek tükrében</i>	20
ŐSZ SÁNDOR ELŐD: <i>Szenci Molnár Albert hagyatéka</i>	28
AJKAY ALINKA: <i>Nagy Benedek esete Szenci Molnár Alberttel</i>	44
PETRŐCZI ÉVA: <i>Szenci Molnár Albert és az imádkozó asszonyok</i>	51
ZSENGELLÉR JÓZSEF: <i>Neolatin héber átiratok? Avagy a 17. századi héber köszöntőversek költészeti háttere és Szenci Molnár Albert héber nyelvtudása</i>	60
BARTÓK ISTVÁN: <i>„Oly különbségek és dolgok [...] mik tulajdonképen nincsenek”. A Nova grammatica Ungarica megítélésének változásai</i>	73
IMRE MIHÁLY: <i>Szenci Molnár Religio-emblémájának forrásai, változatai</i>	82
LACZHÁZI GYULA: <i>A barátság retorikája Szenci Molnár Albert levelezésében</i>	110
FÖRKÖLI GÁBOR: <i>Szenci Molnár Albert közhelygyűjteménye és Pápai Páriz Ferenc</i>	120
IMRE MIHÁLY: <i>Új szempontok Szenci Molnár Albert Psalteriuma metszeteinek értelmezéséhez</i>	134
FEKETE CSABA: <i>Hiányzó láncszemek Szenci Molnár zsoltárköltőnk életművében</i>	152
NAGY ANNA BERTA: <i>A Balogi cancionale (1659) kottáiról. Adalék Szenci Molnár Albert zsoltárszövegeinek és dallamainak 17. századi kéziratok hagyományozódásához</i>	173

A 16–17. századi peregrinatio academica

P. SZABÓ BÉLA: <i>Haszontalan peregrináció?</i> <i>A külföldi egyetemjárás és hazai jogi kultúra a 16–17. század fordulója körüli időszakban</i>	184
BOZZAY RÉKA: <i>Forró Imre (1910–1985) franekeri kutatása</i>	200
CSEPREGI ZOLTÁN: <i>Bibliotheca Nationis Hungariae.</i> <i>A Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtár mint a kora újkori</i> <i>evangélikus peregrináció lenyomata</i>	212
MÓRÉ TÜNDE: <i>A protestáns diák mint ideális utazó a latin nyelvű</i> <i>alkalmi szövegekben a 17. század elején</i>	224
BÁCSKAI-HORVÁTH HAJNALKA: <i>Peregrináció és kapcsolatéptés</i> <i>Várad Farkas Gergely album amicorumának néhány tanulsága</i>	233
OLÁH RÓBERT: <i>Magyar ephorusok a kora újkori peregrináció történetében</i>	248
ÉGER GÁBOR: <i>Supralibrosok nyomában.</i> <i>A sárospataki bibliotéka 16–17. századi super ex libris kötetei</i>	263
KISS FARKAS GÁBOR: <i>Komáromi Csipkés György disputációjának</i> <i>peregrinációs kontextusa. De bis mortuis (A kétszer halottakról, 1656)</i>	275
KOLTAI KORNÉLIA: <i>A hebraisztikai műfajokban tükröződő szellemi hatások</i> <i>a 17. századi protestáns peregrinusainknál</i>	288
LOVAS BORBÁLA: <i>Választások, generációk, szellemi otthonkeresés</i> <i>és az unitárius peregrinatio academica a 16. században</i>	302
SZIGETI MOLNÁR DÁVID: <i>Ismeretlen adattörmelékek a 17. század</i> <i>második felének unitárius iskola- és peregrinációtörténetéhez</i>	315
HAJDU ILDIKÓ: <i>Tudásközvetítés a 17. századi unitárius prédikációirodalomban.</i> <i>Caspar Sibelius prédikációinak fordítása az Ms. U. 584. jelzetű kódexben</i>	331
SIMON JÓZSEF: <i>Christian Francken és Sárközi Bálint.</i> <i>A radikális protestantizmus és a kripto-kálvinizmus viszonyához</i> <i>egy 1589-es heidelbergi nyomtatvány alapján</i>	355

RECENZÍÓ

RESTÁS ATTILA: <i>Szent költészet és antikizálás</i> <i>(Posta Anna: Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon,</i> <i>Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022, Csokonai Könyvtár, 61.)</i>	366
---	-----

Szenci Molnár Albert és a 16–17. századi magyarországi diákok peregrinációjának kutatásairól

Tematikus lapszámunk tanulmánygyűjteménye annak a tudományos konferenciának az anyagára épül, amelyet *Szenci Molnár Albert és a 16–17. századi peregrinatio academica* címmel rendeztünk meg 2024. szeptember 5–7. között Debrecenben. A harminc elhangzott előadást magában foglaló alkalom széles körű és alapos szakmai előkészítését a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetéhez, illetve Néderlandisztika Tanszékéhez kötődő Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhely tagjai végezték (jelen kötet szerkesztőin kívül Bozzay Réka és Imre Mihály), együttműködve a HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztályával (Kecskeméti Gáborral és Móré Tündével), a Tiszántúli Református Egyházkerülettel és intézményeivel (a TTRE Közgyűjteményei és a Debreceni Református Hittudományi Egyetem), az egyetemek régi magyar irodalom tanszékeivel és kutatóműhelyeivel, valamint Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatával. A tudományos rendezvényt a Reneszánsz-Barokk Kutatócsoport (ReBaKucs) vándorkonferenciájának 55. alkalmaként szerveztük meg, Szenci Molnár Albert (1574–1634) születésének 450., valamint az *Institutio* fordítás megjelenésének 400. évfordulója alkalmából.

Mind Szenci Molnár Albert életműve, mind pedig a 16–17. századi peregrináció-történet kutatásának jelentős eredményeit mutatta fel a ReBaKucs tágabb köréhez tartozó kutatóközösség az elmúlt bő fél évszázadban. A Dézsi Lajos által a 19. század végén sajtó alá rendezett naplótól és levelezéstől¹ az 1970-es évek elején megjelent kritikai edíciókig² ívelő szövegkiadások tanulságait, valamint az addigi Szenci Molnár-kutatások eredményeit összegző szakmai találkozó volt a konferenciánkat ötven évvel megelőző, 1974 májusában Sárospatakon megrendezett jubileumi alkalom, a *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz (Kollokvium Szenci Molnár Albert születése 400. évfordulója alkalmából)* című konferencia. A mi szimpóziumunk és jelen kötetünk erre a ReBaKucs-ülésszakra is emlékeztetni kíván: annak szakmai min-taadó jellegének hangsúlyozásán túl a kontinuitás érzékeltetése miatt is. Ugyanis a 2024-es alkalmunk előadói, illetve tanulmánygyűjteményünk szerzői között néhány az említett tudományos rendezvényen tűntek fel először a nagyobb szakmai nyilvánosság előtt referátumaikkal (Imre Mihály, P. Vásárhelyi Judit), vagy kaptak hivatkozást (Szabó András akkor még egyetemi hallgatóként) abban a kötetben, amely

¹ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, MTA, 1898.

² Lásd SZENCI MOLNÁR Albert *költői művei*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1971 (RMKT, XVII/6); SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono* (Értekezés a legfőbb jóról), s. a. r. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Akadémiai, 1975 (RMDE, 4).

részint a pataki konferencia, részint a szintén 1974-ben, Szencen tartott tudományos összejövetel anyagából állt össze, és jelent meg Szegeden, az *Adattár* sorozat negyedik köteteként, intézményközi együttműködés keretében: Csanda Sándor és Keserű Bálint szerkesztésében, Tolnai Gábor előszavával, Bán Imre és Klaniczay Tibor lektori munkájának segítségével.³ Ez a tudományos összegzés akkoriban nemcsak megkoronázta a megelőző Szenci Molnár-kutatásokat, hanem számos további inspirációval is szolgált a református tudós, költő, prédikátor életrajzának és életművének további feltárásához. Ahogyan a tavaly megrendezett konferenciánkat az ötven évvel korábbi pataki és szenci rendezvények, úgy jelen kötetünket az 1978-as tanulmánygyűjtemény folytatójaként is elgondolhatjuk.

Az első blokkban olvasható Szenci Molnár-dolgozatok néhány szövege a kutatástörténettel foglalkozik. P. Vásárhelyi Judit a hazai szakmai eredményeket veszi számba, valamint a belátható feladatokat jelöli ki, Szabó András pedig az e vizsgálatokat segítő, kontextualizáló nemzetközi szakirodalom utóbbi néhány évtizedben készült munkáinak áttekintésére vállalkozik. Ősz Sándor Előd viszont nemcsak a Szenci Molnár hagyatékáról szóló eddigi kutatásokat összegzi, hanem a ténylegesen ránk maradt darabok minden korábbinál alaposabb leírását is adja. Egyrészt bemutatja a kéziratokat (a naplót, a *Collectio Molnariana* néven ismert levélgyűjteményt és Debreceni S. János históriás énekének Szenci Molnár-féle latin fordítását), másrészt egyenként számba veszi a Molnárhoz köthető köteteket, valamint szól a baccalaureusi fokozat jelképeként kapott 1595-ös babérkoszorúról. Bartók István egyetlen Szenci Molnár-mű, az 1610-ben megjelent *Nova grammatica Ungarica* utóéletének főbb állomásait tekinti át röviden: a közvetlen utókor reflexióitól a 20–21. századi nyelvészeti értékelésekig, s mindezt kiegészítve kritikátörténeti szempontokkal. Ajkay Alinka szintén számba veszi, ám dolgozatában pontosítja is a kutatási előzményeket, amikor egy konkrét életrajzi, kapcsolattörténeti kérdéssel foglalkozik: az 1613-ban időlegesen hazatérő, a nyugat-magyarországi Batthyány-birtokokon állásokat vállaló Szenci Molnárról ír, s azt a kérdést tudja árnyalni új adatokkal, hogy miért volt feszült Molnár viszonya a lutheránusokkal.

Az élete mintegy felében külföldön „bujdosó” tudós prédikátor nemzetközi kapcsolati hálózatának elemzése, a művei forrásvidékének, a kiadások előzményeinek feltárása szintén célja a Szenci Molnárról szóló írásoknak. Petróczi Éva arra emlékeztet, hogy Szenci Molnár imádságoskönyv-ajánlása két asszonyhoz, a patrónusai feleségéhez szól, s innen kiindulva tárgyalja a női imaozvasók megszólításának kérdését, angliai összefüggésben. Laczházi Gyula a humanista barátságok textuális nyomait vizsgálja retorikai és értelem-történeti szempontból, főképpen Szenci Molnár magyarországi és külföldi értelmiségiekkel folytatott levelezésében, valamint naplójában is. Az európai humanista tudósi gyakorlatban elterjedt volt az excerpálás, a közhelygyűjtés, azaz a jegyzetek,

³ *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, összeáll. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1978.

kivonatok kulcsszavak segítségével történő rendezése vagy indexálása. Förköli Gábor e gyakorlat sajátosságait, német mintáinak alkalmazását vizsgálja Szenci Molnár Albert naplója kéziratában fennmaradt közhelygyűjteményét elemezve. Zsengellér József egyrészt Szenci Molnár magyarországi és németországi héber tanulmányait igyekszik rekonstruálni, másrészt a 17. századi magyarországi peregrinus diákok héber köszöntőverseit (*carmina gratulatoria hebraica*) veszi számba. Imre Mihály dolgozata az *Icon religionis* néven ismert egyleveles, 1606-ban megjelent nyomtatvány korábbi kutatásokon alapuló, de azokat jelentős mértékben gazdagító, pontosító értelmezését végzi el, a bonyolult ikonográfiai és a textuális kapcsolatokra, illetve ezek nemzetközi kontextusára, mintáira hangsúlyt helyezve. A *Psalterium Ungaricum* első, 1607-es kiadása metszetekkel illusztrálva jelent meg. Imre Mihály a kötetünkben közölt második tanulmányában arra vállalkozik, hogy áttekintse a *Psalterium* ikonográfiai anyagát, a textuális összefüggéseket, a szerzői szándékhoz kapcsolódó jelentéseket, s mindezt a Rabe család pforzheimi, majna-frankfurti, siegeni, majd herborni nyomdája gyakorlatának, konfesszionális értékrendjének összefüggésében értelmezze, figyelemmel más korabeli német kiadók tevékenységének ikonográfiai szempontjaira is. Szenci Molnár Albert zoltárfordításainak németországi keletkezési körülményeivel, magyarországi éneklési gyakorlatával, illetve a *Psalterium* későbbi kiadásával foglalkozik Fekete Csaba. A Szenci-zoltárok korai, 17. század közepi hagyományozódásának jelentős nyoma az 1659-es, kéziratos *Balogi cancionale*, ennek dallamtörténeti, kottairási kérdéseit vizsgálja Nagy Anna Berta dolgozata.

A Szenci Molnár személyére és műveinek nemzetközi kapcsolatrendszerére vonatkozó kutatás gazdag, ám további, még elvégzendő szakmai vállalásokat (különös tekintettel például éppen a herborni tartózkodásának további vizsgálatait,⁴ vagy éppen a saját, illetve általa birtokolt könyveinek német területeken megtalálható, ismert vagy lappangó darabjainak feltárását) igénylő területéhez tudtuk kapcsolni konferenciánk és kötetünk másik nagy témakörét. A kora újkori magyarországi diákok külföldi egyetemjárásának vizsgálata, a Szenci Molnárra vonatkozó feltárásokhoz hasonlóan, a hazai kutatásban szintén a 19. század utolsó harmadáig nyúlik vissza.⁵ Az adatgyűjtések és feldolgozások a 20. század elejétől váltak még inkább rendszeressé: egyebek mellett például Schrauf Károly Bécsre és Krakkóra, Veress Endre Itáliára, Miklós Ödön Németalföldre irányuló munkáinak köszönhetően.

A 20. század utolsó harmadának egyik, a további feltárásokat inspiráló mérföldköve egy 1980-ban megjelent szövegkiadás, a *Peregrinuslevelek* volt, az *Adattár* hatodik

⁴ Ennek jelentőségére nemcsak kötetünkben közölt tanulmányában utal Imre Mihály, hanem már korábban is ő jelölte ki e kutatási irányt: IMRE Mihály, *Herborni kutatások az Alte Bibliothek állományában* = I. M., *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Tudományos Gyűjtemények, 2015, 167–205.

⁵ A korai munkák közül lásd például FRANKL [FRANKÓI] Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a 16. században*, Budapest, Athenaeum Ny., 1873. A kutatásokat Ábel Jenő fogta össze, az általa indított sorozat a *Magyarországi tanulók külföldön* címet viselte.

kötetként,⁶ amely tehát nem sokkal a Szenci Molnár-kutatásokat közzétevő, fentebb hivatkozott kiadvány után látott napvilágot a sorozatban. Ez az edíció – Jankovics József irányításával és Kulcsár Péter lektori munkájának eredményeképpen, a Szenci Molnár-könyvhöz hasonló összefogással – olyan fiatal szegedi egyetemi hallgatók részvételével készült, akik közül néhányan, mesterükkel együtt, később is foglalkoztak peregrinációkutatással (Bujtás László, Hoffmann Gizella), illetve jelen kötetünk szerzői között is köszönhetjük egyikőjüket (a fentebb már említett Bartók Istvánt).

Mintegy három és fél évtizeddel ezelőtt, Szögi László szakmai pályájának peregrinációtörténeti irányba történő elmozdulásával, majd tudományszervező, sorozatszerkesztő tevékenységének köszönhetően indulhattak el a nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedő eredményeket hozó kutatások.⁷ Ezek következményeképpen olyan jelentős információmennyiséggel, ezek feldolgozásaival, illetve sokrétű módszertani tapasztalattal számolhatunk, amelyek egyfelől újabb összegzéseket kívánnak, másfelől arra inspirálják a kutatókat, hogy az ismert forrásokat olvassák újra, az újabban talált adatokkal pedig árnyalják, több esetben akár módosítsák is az eddigi értelmezéseket.

Az utóbbi évtizedekben elért nagyszámú eredmény miatt hasznosak a historiográfiai áttekintések, különösen, ha azok a szakma által alig ismert eredményeket vesznek számba. Kötetünkben Bozzay Réka arra vállalkozik, hogy rekonstruálja a magyarországi református lelkész, Forró Imre 1930-as évektől az 1970-es évekig folytatott hollandiai, elsősorban franekeri peregrinációkutatásait. Áttekintő tanulmányokat is olvashatunk a következőkben, olyanokat, amelyek a peregrináció számszerűsíthető tényein túl elsősorban a 16–17. századi egyetemjárás kultúráközvetítő szerepét (eszmék és könyvek peregrinációja) állították elemzéseik középpontjába. Ezek közül az egyik, P. Szabó Béla alaposan adatolt dolgozata egy korábban alábecsült kutatási terület, a magyarországi diákok jogi tanulmányi célú (főképpen padovai, bolognai, sienai, valamint strassburgi) peregrinációjának kora újkori, különösen a 16–17. század fordulója körüli évtizedekben kimutatható jelentőségét mutatja meg. Oláh Róbert tanulmánya egy kevésbé kutatott, ám a magyarországi nemesek peregrinációjának 16–18. századi történetében jelentős szerepet játszó, tágabb, európai összefüggésben is értelmezhető mellékszereplő, a kísérők (ephorusok) feladatait, a rájuk vonatkozó forrásokat, s az e funkciót betöltőket igyekszik lajstromba szedni. Csepregi Zoltán

⁶ *Peregrinuslevelek, 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk. HOFFMANN Gizella, készült JANKOVICS József irányításával, Szeged, JATE, 1980.

⁷ Lásd ehhez a Szögi László és munkatársai által szerkesztett, impozáns sorozatokat, adattárakat és feldolgozásokat (*Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban; Magyarországi diákok a középkori egyetemeken; Felsőoktatástörténeti kiadványok*); továbbá Szögi összefoglaló munkáját (*Peregrinatio Academica: A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150–1918*, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2022). Az adatbázisok, monográfiák és az újabb kutatások kora újkorra vonatkozó tanulságait Szögi a konferenciánkon előadásban foglalta össze: *A külföldi egyetemjárás legváltatosabb korszaka: a 16–17. század*.

a kora újkori Hungarusok peregrinációjának Kárpát-medencén kívüli leggazdagabb gyűjteményét, a Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtár nyomtatott és kéziratos állományát veszi számba részletesen, a 18–21. századi veszteségekről is szólva, s a további kutatási lehetőségekre is felhívva a figyelmet. Éger Gábor pedig a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzött 16–17. századi, külföldi egyetemi városokban bekötött, supralibros-szal ellátott köteteket sorolja fel, s ezekből igyekszik a könyvbirtokló személyek peregrinációjára vonatkozó következtetéseket levonni.⁸

A mélyfúrásokra, irodalmi szövegelemzésekre tekintve: Móré Tünde az egyetemi utazás gyakorlatához kapcsolódó költemények csoportjából néhány wittenbergi búcsúverset tárgyal a 16–17. század fordulójáról. Bácskai-Horváth Hajnalka egy olyan, eddig ismeretlen *album amicorum*-ot vizsgál alaposan, amelynek tulajdonosa, Váradi Farkas Gergely a 17. század elején szintén tanult Wittenbergben, majd Marburgban. Utóbbi városban Szenci Molnár Alberttel is találkozott: ennek nyomát az album is őrzi. A forrásból kiindulva a tanulmányíró Váradi Farkas sokrétű kapcsolatrendszerét rekonstruálja. A protestáns peregrináció sajátosságai közé tartozott sokak esetében a héber nyelv elmélyült tanulmányozása. Koltai Kornélia olyan hebraisztikainak nevezhető műfajokat (Ószövetség-fordításokat, héber grammatikákat, héber nyelvű üdvözlőverseket) vizsgál a 17. században, amelyek eddig kevésbé ismert módon járultak hozzá a nemzeti nyelv megszilárdításához és a magyar nemzeti azonosságtudat alakulásához. A debreceni kollégiumi professzor, Komáromi Csipkés György szintén kitűnő hebraista volt, ám Kiss Farkas Gábor tanulmánya nem e szempontból foglalkozik teológiai munkásságával, hanem egy általa 1656-ban irányított debreceni disputációt (*De bis mortuis*; A kétszer halottakról) elemez, amelynek a korabeli magyarországi szerzőségű teológiai traktátusok közül kiemelkedően nagy hatása volt a nyugat-európai, főképpen németalföldi akadémiai világra, talán éppen azért, mert egy ritkán tárgyalt kérdésről, a lélek halál utáni lehetőségeiről szólt.

Az európai *peregrinatio academica* magyarországi diákjai történetének új megközelítéseken alapuló vizsgálata azért is szükséges, mert mások mellett éppen Szőgi László bizonyította, hogy az evangélikusok és reformátusok külföldi egyetemjárásán túl a katolikusoké is számottevő volt a 16–17. században: jelentősebb annál, mint ahogyan azt a korábbi kutatás feltételezte.⁹ Az említett felekezetekhez kötődő *peregrinatio academica* vizsgálata mellett szintén kiemelt figyelmet érdemelnek az

⁸ A konferencián néhány további, átfogó jellegű előadás is elhangzott protestáns témában, ezek másutt jelennek meg. Verók Attila: *A hallei peregrináció hatása az erdélyi felekezeti- és tudománytörténetre a századok példáján*; Hegyi Ádám: *A református peregrináció emlékezete ego-dokumentumokban a kora újkorban*; Csorba Dávid: *Bursa Hungarica Debreceniensis: Peregrinációs célok és támogatók a civisvárosban (1628–1794)*; Éliás János: *A Nagykunsági Református Egyházmegye lelkészeinek peregrinációja a 17. században*.

⁹ Vö. SZŐGI, *Peregrinatio Academica*, 126–131. – A világi papság, a szerzetesek, illetve a nem papi személyek külföldi tanulmányainak kora újkori történetéről konferenciánkon Fazekas István előadása adott összefoglalást: *Magyarországi katolikus diákok külföldön: A kora újkori magyarországi katolikus peregrináció irányai és intézményei*.

unitáriusok külföldi egyetemjárásának utóbbi évtizedekben fellendült vizsgálatait. Jelen kötetünkben Lovas Borbála átfogó képet ad a 16. századi peregrináció történetéről, míg Szigeti Molnár Dávid néhány fontos 17. század közepi részkérdésre mutat rá újonnan megtalált unitárius reverzálisok alapján. Simon József tanulmánya azt bizonyítja, hogy a magyarországi diákok között volt olyan, aki a 16. század utolsó évtizedében itthonról közvetített német evangélikus, illetve református egyetemi központokba – kontroverzteológiai cáfolatra bocsátva – olyan unitárius kéziratot, amelyet a nemzetközileg is jelentős filozófus, valláskritikus szerző, Christian Francken fogalmazott meg az erdélyi tartózkodása idején. Hajdu Ildikó pedig arról ír, hogy a külföldi nyomtatványokhoz a 17. század második felében úgy is hozzá lehetett jutni, sőt alaposan felhasználni azokat Erdélyben, ha valaki unitárius lelkészként maga nem peregrinált, viszont olyantól kölcsönzött könyveket, aki járt külföldi egyetemeken.

Ahogy a lábjegyzetekben utaltunk rá, 2024-es konferenciánk hat előadásának szövege nem itt lát napvilágot. Viszont azt is megjegyezzük, hogy kötetünkben három olyan írást közlünk, amelyek nem hangzottak el előadásként: Fekete Csaba dolgozatán és Imre Mihály *Psalterium*-elemzésén túl Restás Attila alapos recenzióját Posta Anna neolatin bibliai költészetről szóló monográfiájáról. Mindemellett a tanulmánygyűjteményhez Névmutatót is készítettünk, amely folyóiratunk honlapján, a lapszám online változatának az oldalán érhető el.¹⁰

Úgy véljük, hogy a *Studia Litteraria* legújabb tematikus számának minden írása – külön-külön és így, összegyűjtve – nemcsak jelentős mértékben járul hozzá az eddigi szakmai eredményekhez, hanem ki is jelöli a további kutatások irányait.

FAZAKAS GERGELY TAMÁS és SZÁRAZ ORSOLYA

¹⁰ <https://ojs.lib.unideb.hu/studia/issue/view/1132>

A Szenci Molnár Albert-kutatás jelenlegi állása

Eredmények és feladatok

Az 1974-es sárospataki *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz* konferencia óta eltelt fél évszázad a régi magyar irodalomtörténeti kutatás területén – így a Szenci Molnár-filológiában is – igen sok eredményt tud felmutatni. Nagyban köszönhető ez a külső körülmények megváltozásának: a rendszerváltozásnak, a határok megnyílásának, majd az internetes katalógusok és a digitalizáció elterjedésének.

Milyen nagy szó volt, amikor a romániai rendszerváltozás után legálisan lehetett már erdélyi gyűjteményekből is másolatokhoz hozzájutni! Így készülhetett el az első nagy digitalizálási hullám során teljes digitális másolatban Szenci Molnár Albertnek a Marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött *Naplója* és autográf feljegyzéseinek a gyűjteménye,¹ és vált Budapesten, az OSZK-ban is CD-n hozzáférhetővé.² Azóta több rész-tanulmány született a benne lévő *loci communes* gyűjteményről,³ de hátravan még ennek a vaskos és tartalma tekintetében felbecsülhetetlen értékű corpusnak az átírása, a forrásmegjelölések ellenőrzése vagy megállapítása.

Az internetes hozzáférésnek köszönhetően mára már szinte nincsen olyan Szenci Molnár-mű, amely elektronikusan és/vagy nyomtatott facsimile kiadásban ne lehetne elérhető valamelyik hazai vagy külföldi gyűjtemény példánya alapján! Ezt annak is köszönhetjük, hogy Molnár művei Németországban jelentek meg, és így nemcsak a magyar, hanem a német nemzeti bibliográfiának is a részét képezik.

Szerencsés helyzetben vagyunk abból a szempontból is, hogy a Molnár Albert életére vonatkozó legfontosabb *források* nagyrészt fennmaradtak. A 20. századi kutatást Dézsi Lajos alapozta meg a *Napló, levelezés és irományok* sajtó alá rendezésével. Azóta a nagyrészt latin nyelvű *Napló* modern fordítása is rendelkezésünkre áll Szabó András jóvoltából.⁴ Megszületett Gerriet Giebermann német kutatótól a német fordítás is, amelynek mielőbbi kiadásában reménykedünk.⁵

Ami a levelezést illeti, a *Collectio Molnariana* levélgyűjteményt, amely Kemény József jóvoltából a Tudományos Akadémia könyvtárába került,⁶ Dézsi Lajos közzétette említett gyűjteményében. Ez 1613-ig tartalmazza a tőle származó, illetve hozzá írott episztolákat.

¹ Marosvásárhely, Teleki Téka, To 3619^b.

² Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, V. 87/30/2003 sz.

³ Gábor FÖRKÖLI, *From Commonplacing to Expressing Confessional Identity: the Sturmiian Paroemiology in Strasbourg and the Hungarian Albert Szenci Molnár*, *Journal of Latin Cosmopolitanism and European Literatures*, 2022, 32–68. Lásd még Fököli Gábor jelen kötetben közreadott tanulmányát.

⁴ *Szenci Molnár Albert naplója*, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003.

⁵ Lásd Szabó András tanulmányát jelen kötetben.

⁶ Jelzete: K 787.

Újrakiadásukat, valamint a Dézsi-féle kiadás óta előkerült levelek kritikai kiadását Szabó András gondolja. Ő a további kutatás irányát is kijelölte ezen a területen azzal, hogy összeállította a mára már fenn nem maradt levelek potenciális íróinak körét.⁷

Ősz Sándor Előd foglalkozott azzal az érdekes kérdéssel, hogy hová került az eredeti Collectio Molnarianából az a 31 reformátortól (Kálvin, de Bèze, Bullinger, Martyr etc.) származó 65 autográf levél, amelyeket a 19. század közepén Szathmári Pap Zsigmond, illetve Anton Kurz még a gyűjtemény részeként írt le, így azok biztosan eljutottak a többi levéllel együtt Erdélybe. Ősz a Molnárral jó barátságot ápoló két Lavater fivérben: Johann Rudolfban (1579–1625), illetve Johann Casparban (1586–1637) találta meg azokat a lehetséges személyeket, akik révén Molnár hozzájuthatott ezekhez a reformátori episztolákhoz. Ők Heinrich Bullinger dédunokái voltak.⁸ Ősz hipotézise igen gondolatébresztő, és ugyancsak iránymutató a további kutatások számára.

Adalékképpen jegyezzük meg, hogy Molnár Albert 1605. augusztus 26-án arról írt Johann Piscatornak, hogy Konrad Rittershausen leveleket mutatott neki Willibald Pirckheimer (1470–1530) német humanista örököseinek a könyvtárából, „több mint negyvenet Erasmustól, néhányat Zwinglitől, Philippustól, Oecolampadiustól, Mosellanustól, Huttentől és másoktól, amelyek közül egyeseket lemásoltam magamnak”.⁹ Ezekkel a levélmásolatokkal nem számolt eddig a kutatás. Valószínűleg külön kezelte Molnár őket a saját leveleitől. További sorsuk teljesen ismeretlen.

Hiányzik még a Molnár életére vonatkozó dokumentumok közül *Album amicorum*a. Valószínű, hogy Heidelberg ostroma idején könyvtárával együtt ez is elveszett. Tartalmáról csak annyi tudható, amennyit Molnár más műveiben elárult. Így valószínűleg albuma volt az a könyv, amelybe 1596. augusztus 14-én Théodore de Bèze „egy szép mondatot” írt be Genfben „[...] a szabad akaratról, amelyet Augustinus mondott az Apostol szavairól”.¹⁰

Amikor 1600-ban, tanulmányai befejezésekor elutazott Heidelbergből, Abraham Scultetus írt december 20-án emlékkönyvébe.¹¹ Sorait Molnár 1616-ban, Thuri Farkas

⁷ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert 1613 utáni kapcsolati hálójához = Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéről*, szerk. BENE Sándor, Budapest, Gondolat, 2024, 123–133.

⁸ Ősz Sándor Előd, *Reformátorok saját kezű levelei Szenci Molnár Albert gyűjteményében = Certamen, VI: Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, SÓFALVI Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2019, 181–188.

⁹ „Clarissimus jurisconsultus Cunradus Rittershusius nobis favet unicé, studiaque nostra juvat humanissimé. Nuper in urbem vocatus erat visum Bibliothecam Bilibaldi Pirckheimeri, ab heredibus hujus. Vnde plurimas clarissimorum virorum epistolas ad hunc Bilibaldum scriptas proprijs manibus, secum attulit relegendas. Inter has ostendit mihi plus 40 Erasmi, aliquot Zwinglij, Philippi, Oecolampadij, Mosellani, Hutteni et aliorum, ex quibus quasdam descripsi mihi.” STOLL Béla, *Szenci Molnár Albert ismeretlen levele és latin elégiája = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz, összeáll. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 1978, 264–265.*

¹⁰ „Eodem die 14. [Saturni] Augusti [1596] scripsit in meum librum ex Augustino de verbis Apostoli pulchram sententiam de libero arbitrio. Anno aetatis suae 78.” *Szenci Molnár Albert naplója*, 59, 116.

¹¹ „Abrahamus Scultetus scripsit Heidelbergae anno 1600. 20. Decemb. in Album scilicet Alberti Molnar eodem die et anno indidem discedentis post completum in Collegio Casimirano quadriennium.”

Pál *Idea Christianorum* című, a török elnyomásról szóló levelének a szövegkiadásában, az utolsó lapon tette közzé, ami azt jelenti, hogy ekkor biztosan a keze ügyében volt albuma.¹²

Naplója szerint 1601. július 17-én írták bele a nassau-dillenburgi gróf fiúk a nevüket, amikor ellátogatott Dillenburgba.¹³

1615-ben személyesen találkozott Bethlen Gáborral, aki nem az albumába, hanem az „útikönyvébe”¹⁴ írt be egy Lucanus-idézetet,¹⁵ valószínűleg azért, mivel az emlékkönyvét nem vitte magával. Nem lehet tudni, hogy 1621-ben, amikor *Lexicona* Bethlen Gábornak szóló ajánlólevelében felidézte találkozásukat és ezt a Lucanus-idézetet, azt emlékezetből tette-e, vagy az említett hodoeporicumból, amelyet sajnos az albumhoz hasonlóan jelenleg elveszettnek kell tekinteni.

Egyre több kötet kerül elő Molnár Albert könyvtárából,¹⁶ de a teljes könyvtár rekonstrukciója még hosszás kutatást igényel.

Az elmúlt évek remek, Molnárral kapcsolatos felfedezései bátoríthatnak bennünket abbéli reményünkben, hogy még sok minden előkerülhet. Igazi meglepetés volt, amikor Kees Teszelszky az amsterdami Rijksmuseumban megtalálta az *Icon religionis* (Augsburg, 1606) egyleveles nyomtatványt, amelyet – amiként az Molnár levelezéséből már ismeretes volt – Dominicus Custos augsburgi rézmetszővel 50 példányban készíttetett.¹⁷ Rajta a Religio képe látható és Théodore de Bèze verses értelmezése Molnár magyar fordításával, amelyet *Institutio*-fordítása paratextusai között újra-közölt.¹⁸ Teszelszky a Religio-ábrázolás kérdéskörét részletes elemzésnek vetette alá könyvében, amelynek külön nagy erénye, hogy kétnyelvű: így eredményei magyarul és angolul is hozzáférhetőek a kutatás számára.¹⁹ Ő az a Nyugat-Európában élő, te-

¹² THURI FARKAS Pál, *Idea Christianorum Ungarorum sub tyrannide Turcica ... nunc opera Alberti MOLNAR ... edita*, Oppenheim, Galler, 1616 (RMK III, 1174), 44.

¹³ Szenci Molnár Albert naplója, 76, 141. Ezeket az albumból való bejegyzéseket már Dézsi Lajos összegyűjtötte: *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. Dézsi Lajos, Budapest, MTA, 1898, 14, 3. lábjegyzet.

¹⁴ „Stimulos dedit aemula virtus. Hoc enim Lucani Hemistichium inscripsisti in meo Hodoeporico, ante sexennium.” SZENCI MOLNÁR Albert, *Lexicon Latino-Graeco-Ungaricum*, Heidelberg, Geyder, 1621 (RMNy 1239), ajánlólevél. Kiadása: SZENCI MOLNÁR Albert *költői művei*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1971 (RMKT, XVII/6), 494.

¹⁵ Marcus Annaeus LUCANUS, *De bello civili sive Pharsalia*, liber I, 120. <https://www.thelatinlibrary.com/lucan/lucan1.shtml> (Letöltés ideje: 2025. március 21. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.)

¹⁶ Ősz Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai = A reformáció öröksége: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018, 45–64.

¹⁷ Szenci Molnár Albert naplója, levelezése, 192, 300–301.

¹⁸ KÁLVIN János, *Az keresztyeni religiora és igaz hitre valo tanitas, mellyet ... magyar nyelvre fordított MOLNAR Albert, Hanau, Aubrius Daniel, Aubrius David és Sleikius Kelemen, 1624 (RMNy 1308), e₄b.*

¹⁹ Kees TESZELSZKY, *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja (1606), avagy holland-flamand-magyar szellemi kapcsolatok a kora újkorban – True Religion: A Lost Portrait by Albert Szenci Molnar (1606) or Dutch–Flemish–Hungarian Intellectual Relations in the Early Modern Period*, Budapest,

hetséges történész, aki még sok értékes felfedezést tehet a magyarországi művelődés-történeti kutatás számára!

Valószínű, hogy nagy terjedelmű, *nyomtatott*, Molnár közreműködésével készült kötet(ek) felbukkanására nemigen számíthatunk a jövőben, de rövidebb terjedelmű-ekére annál inkább. Ilyen Filips van Marnix van Sint-Aldegonde magyarra fordított katekizmusa, amelynek kassai megjelenése 1625 körül²⁰ joggal feltételezhető Szencinek Ludovicus Camerariushoz, V. Frigyes pfalzi választófejedelem kancellárjához 1626. március 15-én Hágába írt levele alapján. Kerestetik még az a valószínűleg egylevelés *Icon politici* 1614-ből, amelyre Molnár maga sehol sem utalt, csak Theophil Georgi *Bücher-Lexicon*a alapján²¹ tartja számon a hazai könyvészeti szakirodalom.²²

Sajnos igen kicsi a valószínűsége annak, hogy *kéziratban* maradt fordításai valaha is előkerülnek. Ilyen Daniel Tossanus *L'Exercice de l'âme fidele, assauoir prieres et meditations pour se consoler en toutes sortes d'afflictions* című imádságoskönyve német változatának²³ a magyar fordítása, amelyet *Lelki iskola* címmel kassai támogatója, Békési János kereskedő számára készített el 1600-ban. A fordítás elkészültét tényként közölte Molnár a *Psalterium Ungaricum* ajánlólevelében.²⁴

Magától Molnár Alberttől tudjuk azt is, hogy a *Discursus de summo bono* magyaráztását 1629 nyarán „egy keserűség vigasztalo és egy igaz szeretetre oktató könyvecskékel egyetemben” végezte el, és hogy ezekkel vigasztalta magát „némellyeknek szomorító és kártevő rágalmazások ellen”.²⁵ Az előbb említett Tossanus-fordítás valószínűleg eljutott Kassára, utolsó munkáinak kézirata pedig hagyatékának lett a része Erdélyben. Mindez azonban csak feltételezés!

Miként a „vigasztaló könyvecske” tényleges címe, úgy a Molnár személyét ekkoriban ért rágalmazások is rejtélyesek, még akkor is, hogyha utolsó éveire vonatkozóan újabb erdélyi levéltári adatok kerültek elő.²⁶ Hasonlóképpen világosabban látjuk már az itthon tartózkodásakor történeteket 1612 és 1615 között,²⁷ majd állás-

ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014. – Lásd még Imre Mihály *Religio*-tanulmányát jelen kötetben.

²⁰ SZENCI MOLNÁR Albert, *Catechismus Philips van Marnix nyomán*, Kassa, Schultz, 1625? (RMNy 1336).

²¹ Így említi Theophil GEORGI, *Bücher-Lexicon*, III, Leipzig, Schönermarck, 1742, 84: „MOLNÁR (Albertus). *Icon politici*. S. l., 1614. 12r.”

²² RMK III, 4817.

²³ DANIEL TOSSANUS, *Betbüchlein oder Übung der Christlichen Seel, [...] durch den Autoren verdeutschet vnd in etlichen gemehret*, Neustadt a. d. Hardt, Harnisch, 1586 (VD16 T 1697).

²⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum*, Herborn, Hollos Christof, 1607 (RMNy 962), ajánlólevél. Kiadása: SZENCI MOLNÁR *költői művei*, 14.

²⁵ SZENCI MOLNÁR Albert, *Discvrsvs de summo bono*, Lőcse, Brewer, 1630 (RMNy 1483), ajánlólevél. Kiadása: SZENCI MOLNÁR *költői művei*, 504.

²⁶ TURI Tamás, *Szenci Molnár Albert erdélyi tartózkodásához = Acta historiae litterarum Hungaricarum: Acta Universitatis Szegediensis*, XXX, összeáll. FONT Zsuzsa, ÖTVÖS Péter, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, 2011, 463–469.

²⁷ KOVÁCS József László, *Molnár Albert Magyarországon (Első letelepedési kísérlet: 1613–1615)*, *Studia Litteraria*, XIII, 1975, 11–21. és P. VÁSÁRHELYI Judit, *Néhány gondolat Molnár Albert itthoni „bujdosásáról” (1613–1615) = Album amicorum: Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*,

keresését 1615 tavaszán Sziléziában és Brandenburgban, miután családjával elhagyta Magyarországot.²⁸

Van még egy olyan forráscsoport, amely örömdetesen gazdagodott az elmúlt évtizedekben. Egyre több latin nyelvű alkalmi verse kerül elő külföldön megjelent nyomtatványokban és főleg külföldi közgyűjteményekben őrzött albumokban. Fel-fedezésüket kollégáinknak köszönhetjük, akik közül ki kell emelnem Gömöri Györgyöt, aki különös érzéssel talál rá ezekre. Hálásak lehetünk továbbá a német nemzeti bibliográfiának (VD 17)²⁹ is, amely egy-egy dokumentum leírásakor minden egyes közreműködő nevét rögzíti, és ennek köszönhetően a paratextusokban és az alkalmi gyűjteményekben szereplő, eddig „elfeledett” szerzők és műveik is ismertté válnak.

Molnár költeményeiről a legteljesebb áttekintés Molnár Dávidnak köszönhető. Összesítésében szerepel minden olyan latin alkalmi vers is, amely 2019 előtt ismertté vált és publikáltak.³⁰ Így felsorolásuktól itt eltekinthetünk. Csupán annyit jegyzünk meg, hogy míg Stoll Béla az 1971-ben kiadott *Régi magyar költők tára* XVII. századi sorozatának 6. kötetében 12 latin verset regisztrált, ez a szám mára már közel megháromszorozódott,³¹ és valószínűleg még növekedni fog.

Stoll Béla Molnár magyar nyelvű kéziratoss verses alkalmi rögtönzéseit külön fejezetben közölte,³² néhány latin nyelvű zongóját a magyar nyelvűek jegyzeteiben idézte. Ezen a téren is tapasztalható gyarapodás. Jelenleg több mint húsz olyan latin alkalmi verselményről tudunk, amelyeket olvasmányába glosszaként, vagy album amicorumokba, vagy könyvei dedikálásakor írt be barátai és ismerősei példányaiba. Sok csak egyetlen sorból áll, de van köztük párvers, ritkábban hosszabb költemény is. Megfigyelhető, hogy szokásos latin és magyar jelmondatát több albumba beírta, de némelyikben csak a magyar, illetve csak a latin fordul elő. Megszövegezésükben bizonyos variálódás is megfigyelhető. Albumbeírásainak a száma is gyarapodni fog remélhetőleg a jövőben. Jó példa erre Váradi Farkas Gergely közelmúltban előkerült albuma, amelyet a debreceni évfordulós konferencián mutatott be Bácskai-Horváth Hajnalka.³³ Ebbe Molnár mindkét említett jelmondatát bejegyezte 1608. évi marburgi találkozásuk emlékére.

szerk. BOGDÁNDI Zsolt, DÁNÉ Veronka, LUPESCU MAKÓ Mária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021, 627–636; továbbá SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert a Dunántúlon* = PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, *Szenci Molnár Albertről – két hangon: Születésének 450. évfordulójára*, Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület, 2024, 23–30.

²⁸ SZABÓ András, [Szenci Molnár Albert] *Sziléziában és Brandenburgban* = *Szenci Molnár Albert naplója*, 41–49.

²⁹ www.vd17.de

³⁰ MOLNÁR Dávid, *Szenci Molnár Albert: Példaszócikk egy készülő enciklopédiából*, Magyar Könyvszemle, 2019/1, 54–67.

³¹ SZENCI MOLNÁR *költői művei*, 444–450.

³² *Uo.*, 383–384, 177–184. sz.

³³ VÁRADI FARKAS Gergely *emlémlétkönyve*, Hanau, 1608. augusztus 28. Lásd Bácskai-Horváth Hajnalka tanulmányát e kötetben.

Nemcsak a magyar és a latin alkalmi versek száma gyarapodott az utóbbi kutatások során, hanem magyar *versfordításai* is. Újabban Szentmártoni Szabó Géza meggyőzően bizonyította, hogy az Oppenheimi Biblia „kis énekeskönyvében” megjelent „Dicsérlek, Uram, téged” című Joannes Kolross *Morgenliedjének*, valamint a „No, dicsérd, lelkem, az Urat” incipitű 103. zoltárparafrázis, Joannes Poliander *Hymnusának* fordítása is Molnár Albert munkája.³⁴

A *Psalterium*-fordítást az 1964-ben megjelent irodalomtörténeti kézikönyvben Pirnát Antal így értékelte: „nemcsak kegyes célt szolgált, hanem – még ha szerzője szándékától függetlenül is³⁵ – reneszánsz poézis”.³⁶ Poétikai jelentőségét azóta több, igen komoly kutatás is bizonyította. Szigeti Csaba például összeállította a 16–17. századi magyar költészetben az ab-nyitású, azaz ab rímekkel kezdődő, négy–tizenkét soros strófákból álló versek első előfordulásait. Antológiájából világosan kiderült, hogy több strófaszerkezetet Molnár fordításai honosítottak meg költészetünkben.³⁷ Hogy ez nem lehetett egyszerű, arra Molnár maga is utalt költészettani nézeteit összefoglaló, korszakalkotó előszavában,³⁸ amelyet újra és újra elővesznek a történeti poétika kutatói Horváth Ivántól³⁹ egészen Szatmári Áronig, hogy az elmúlt 50 év két végpontján született tanulmányra, illetve előadásra hivatkozzam: 1974-ből, illetve 2024-ből.⁴⁰

Ez az énekgyűjtemény a megjelenése óta folyamatosan használatban van a protestáns istentiszteleteken. Vannak ismertebb és kevésbé ismert darabjai, de az biztos, hogy a református egyház ennek a tradíciónak a folytatását újra biztosította azzal, hogy a 2021-ben megjelentetett új *Református énekeskönyv*⁴¹ elején ott áll mind a 150 genfi zoltár Molnár fordításában. A szöveg módosításai a filológusoknak, egyháztörténészeknek jó alkalmat adnak arra, hogy az énekek új kiadását az eredetivel összevetve megtegyék megjegyzéseiket. Igen pozitív jelenség ez. A. Molnár Ferenc a korábbi, Csomasz Tóth Kálmán által 1948-ban kiadott és azóta 2020-ig használatban lévő zoltárgyűjteményt hasonlította össze az eredeti, 1607. éviével.⁴² Fekete Csaba pedig az új

³⁴ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Szenci Molnár Albert tévesen másnak tulajdonított Reggeli dicséretéről = Átjárások: A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkeség Kutatócsoport, 2024, 43–54.

³⁵ „nagyob gondom volt az fundamentombéli igaz értelemnek fordítására, hogy nem az verseknek ékesgétére.” SZENCI MOLNÁR *költői művei*, 16.

³⁶ *A magyar irodalom története 1600-tól 1770-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964, 71.

³⁷ SZIGETI Csaba, *Magyar versszak*, Budapest, Balassi, 2005.

³⁸ „Az Franciai rhythmusoc pedig sokkal külömb formán foglaltatnac öszve, es az verseknek sok féle nevei vadnac.” SZENCI MOLNÁR *költői művei*, 16.

³⁹ HORVÁTH Iván, „Számítalan az sok vala, vala, vala” = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, 183–190.

⁴⁰ SZATMÁRI Áron, *Szenci Molnár Albert a nép nyelvén való ékesszólásról*, előadás a Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán rendezett *Szöveg hagyomány és interpretáció* konferencián, Pécs, 2024. március 21.

⁴¹ *Református énekeskönyv*, Budapest, Kálvin, 2021. <https://enekeskonyv.reformatus.hu/digitalis-reformatus-enekeskonyv/>

⁴² RMNy 962(1).

énekeskönyvvvel tette ugyanezt, jegyzeteit *RÉ21: Új református énekeskönyvünk genfi zsoltárai* címmel a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára honlapján, a kiadványok között tette közzé.⁴³

Tehát ugyan némi módosításokkal, de továbbra is megvan a lehetősége annak, hogy – Sütő András szavaival élve – ezekkel a zsoltárokkal Szenci Molnár Albert továbbra is „énekeltesse a századokat”.⁴⁴ Sőt, 1994-ben olyan antológia is született *Magyar zsoltár* címmel, amely kitűnő válogatást közöl a psalmusok ihlette magyar költészetünkől.⁴⁵

Nincsen viszont zsoltárbibliográfia. A *Régi magyarországi nyomtatványok* köteteire⁴⁶ és az újabb és újabb *Pótkötetekkel* kiegészített Petrik-bibliográfiára,⁴⁷ továbbá H. Hubert Gabriella kutatási eredményeire⁴⁸ támaszkodva nem lenne nehéz első lépésként 1800-ig összeállítani az önállóan, illetve a gyülekezeti énekeskönyvek részeként megjelent magyar nyelvű genfi zsoltárok bibliográfiáját, és összegyűjteni részleges megjelenésüket imádságoskönyvekben, tankönyvekben, illetve katolikus énekeskönyvekben etc.⁴⁹ A sorban az első hazai kiadás az Újfalvi Imre által iskolai használatra szerkesztett és valószínűleg már 1607 és 1610 között Debrecenben megjelentetett *Paraphrasis psalmorum Davidis selectiorum metro-rhythmica*. Ez egymás mellett közölte néhány zsoltár szövegét latinul Andreas Spethe, magyarul pedig Molnár fordításában.⁵⁰ Példány azonban nem maradt fenn belőle. 1632. évi debreceni kiadásából⁵¹ viszont nemrég bukkant fel⁵² és került az Országos Széchényi Könyvtár állományába⁵³ az az eddig ismeretes, prágai töredéknél teljesebb példány, amelynek megvan az utolsó füzet is. Nemcsak külföldi gyűjteményekben várhatók tehát újabb leletek, hanem szűkebb környezetünkben is – ami nagyon biztató!

⁴³ <https://nagykonyvtar.drk.hu/kiadvanyaink/1>

⁴⁴ SÜTŐ András, *Engedjétek hozzám jönni a szavakat: Jegyzetek hómezőn és porban*, Bukarest, Kriterion, 1977, 153–155.

⁴⁵ *Magyar zsoltár*, szerk. ALEXA Károly, Budapest, Kortárs, 1994.

⁴⁶ *Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600*, összeáll. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos, Budapest, Akadémiai, 1971; *1601–1635*, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, Budapest, Akadémiai, 1983; *1636–1655*, szerk. HELTAI János, Budapest, Akadémiai–OSZK, 2000; *1656–1670*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, OSZK, 2012; *1671–1685*, szerk. P. VÁSÁRHELYI Judit, PERGER Péter, Budapest, OSZK, 2023.

⁴⁷ PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 1–4, Budapest, Dobrowsky Ágost, 1888–1892; 5., *Pótlások*, szerk. KOMJÁTHY Miklósné, Budapest, OSZK, 1971; 7., *Pótlások*, szerk. PAVERCSIK Ilona, Budapest, OSZK, 1989; 9., *Pótlások: 1701–1800 között megjelent magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) nyomtatványok*, szerk. KOVÁCS Eszter, V. ECESEDY Judit, Budapest, OSZK, 2017.

⁴⁸ H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004.

⁴⁹ Több genfi zsoltár szövegét közölte például a *Buzgo imádságok es isteni dicsőretek*, Kolozsvár, [typ. gener. ecclesiae, Némethi Mihály], 1685 (RMNy 4596).

⁵⁰ RMNy 970.

⁵¹ RMNy 1527.

⁵² PERGER Péter, *A könyvnyomtatás korai történetének mérőkövei = Új Magyar Athenás: Válogatás az Alexandra Antikvárium kincseiből*, szerk. GRÉCZI Emőke, KISS Ferenc, [Budapest], Alexandra Antikvárium, 2008, 134–137.

⁵³ Régi Nyomtatványok Tára, jelzete: RMK I 609a.

Molnár Albert bibliakiadásaira térve az utóbbi évtizedek igen nagy eredményének tartom a Hanai és az Oppenheimi Biblia⁵⁴ egyházi támogatással és forrásokból megvalósult hasonmásainak az elkészültét, még akkor is, hogyha a Hanai Biblia faksimilége a függelék részt nem tartalmazza. A Debrecenben működött, boldog emlékeztű Ötvös László érdeme, hogy mára régi Bibliáink hasonmás kiadásokban szinte mind megjelentek.

Hasonlóképpen öröndetes, hogy Molnár Albert bibliakiadásaihoz írott ajánlólevelei és előszavai megjelentek az *Europa Humanistica Humanistes du bassin des Carpates* I. kötetében, más régi hazai bibliakiadások paratextusaival együtt, francia nyelvű summázattal.⁵⁵

Még a hasonmás kiadások megjelenése előtt értékes eredmények születtek e bibliakiadások nyelvezetével kapcsolatban. Nagy László Kolozsvárott kissé elfogultan ítélte meg Molnár Albert szerepét a bibliafordítás vonatkozásában.⁵⁶ Ő ugyanis – valószínűleg a forrásoktól való elzártága miatt – nem ismerte fel, hogy Molnár változtatásainak legnagyobb része nem egyéni lelemény vagy ötlet volt, hanem abból adódott, hogy átvette Johann Piscator német bibliafordításának bizonyos elemeit,⁵⁷ illetve, hogy Károlyi Gáspár és fordítótársai mintájuknak, a Johannes Immanuel Tremellius és Franciscus Junius szerkesztette latin Bibliának a gyakorlatát igyekeztek követni. Mindamellet Nagy László múlhatatlan érdeme, hogy mikrofilológiai módszerrel vetette össze a Vizsolyi és a Hanai Biblia bizonyos részeit ékezet hibák, írásjelek, betűhibák és téves összeolvasások tekintetében, és több szignifikáns eltérésre irányította rá a figyelmet.⁵⁸

A Szenci Molnár-filológia korábban nem nagyon vizsgálta, hogy Molnár életét miként érintették, illetve munkásságában hogyan jelennek meg a korabeli felekezeti viták. Mára már világosan kiderült, hogy 1596-ban a lutheránus strassburgi egyetemről kálvinista hitének a megélése miatt kellett távoznia, sőt valószínűleg innen eredeztethető az ördöggel való cimborálásának a története is.⁵⁹ Később szöveggyűjtte

⁵⁴ *Szent Biblia ... Ez masodic kinyomtatást igazgatta, néhol megis jobbitotta SZENCI MOLNÁR Albert*, Hanau, Halbejus, 1608 (RMNy 971), hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában, Debrecen, Vizsolyi Alapítvány Kuratóriuma, 1998; *Szent Biblia ... Ez kiseded formán való kinyomtatásnak az franciai notákra rendelt Soltár könyvel egygyütt utánna vettettek egyéb válogattot psalmusoc, innepi enekec és szokott lelki diczéretec az palatinatusi catechismussal, egyházi könyörgéseknec és ceremoniaknac formáival egyetem-be SZENCI MOLNÁR Albert által*, Oppenheim, Galler, 1612 (RMNy 1037), hasonmás formában megjelent Ötvös László gondozásában, Debrecen, Vizsolyi Alapítvány Kuratóriuma, 2002.

⁵⁵ *Humanistes du bassin des Carpates*, I, *Traducteurs et éditeurs de la Bible*, par István MONOK et Edina ZVARA avec la collaboration de Eva MÁRZA, Brepols, Turnhout, 2007, 241–257, 260–266.

⁵⁶ NAGY László, *Szenci Molnár Albert: A kutatás új útjai*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület Igazgatótanácsa, 1993.

⁵⁷ Vö. P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai*, Budapest, Universitas, 2006, 59, a 3.2.7. alfejezet.

⁵⁸ NAGY, 57–69.

⁵⁹ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Faust in der ungarischen Literatur = Fortunatus, Melusine, Genovefa: Internationale Erzählstoffe in der deutschen und ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit*, hg. Dieter BREUER, Gábor Tüskés, Bern, Lang, 2010, 419–436.

ményt állított össze és tett közzé a reformáció százéves évfordulóját ünneplő német prédikációfordítása függelékében *De idolo Lauretano* címmel, amelynek címlap-ikonográfiája és szövegei is mind a katolikus egyház, a pápaság, a szerzetesrendek, a Mária-kultusz és a szentek tisztelete ellen irányul.⁶⁰ Imre Mihály a facsimile kiadáshoz írt zseniális elemzéséből tudható meg mindez.

Molnár ugyan vitairatot nem írt, ám azzal, hogy lefordította Kálvin *Institutióját*, muníciót adott a hazai protestáns értelmiségnek az ellentáborral való vitatkozásra és nézeteik cáfolatára.⁶¹ E fordításával megteremtette a magyar teológiai nyelvet is. Ráadásul olyan beszédes címlapot szerkesztett műve elé,⁶² amely egyfelől összefoglalta a kálvinista hit alaptételeit, másrészt Pázmány Péter *Kalauzának* címe: *Isteni igazságra vezérlő kalauz* is felelt azzal, hogy a következőképpen fogalmazta meg az *Institutio* célját fordítása címében: *a Magyar nemzetnek isteni igazságban való épülésére*.⁶³

Sőt hazautazásakor némi politikai közvetítő szerepet is vállalt az egymással szövetséges pfalzi udvar és Bethlen Gábor között. Addigra ő már testi-lelki elszenvedője volt a Németországban dülő vallásháborúnak, lásd az *Institutio* címlapjának jobb alsó sarkában lévő képecskén megkínztatását Heidelberg ostromakor.

Mediátori szerepéről is több tanulmány született, szerencsére némelyik idegen nyelven.⁶⁴

Az eltelt fél évszázadban kikutatott sok és értékes filológiai eredmény teljesebbé tette a Molnár Albert-oeuvre értékelését. Ő a nagy szintézisalkotó, aki a reformáció literátori kezdeményeit megvalósította. Egész munkásságának az volt a célja, hogy megteremtse magyar nyelven azokat az alapműveket, amelyek a közösségi és az egyéni kálvinista vallásosság megéléséhez szükségesek. Tudatában volt annak is, hogy ehhez olyan lelki vezetőkre is szükség van, akik képzettek, műveltek, és rendelkeznek

⁶⁰ IMRE Mihály, *Az Appendix de idolo Lauretano polemikus jelentése ikonográfiái és textuális értelmezésben*, kísérotan. SZENCI Molnár Albert, *Jubileus esztendei prédikáció, Appendix de idolo Lauretano*, Oppenheim, Galler, 1618 (RMNy 1166) hasonmás kiadásához, Budapest, Balassi–OSZK, 2017, 12–28.

⁶¹ TURI Tamás, *Szenci Molnár Albert polemikus művei: Szenci Molnár Albert és az Antikrisztusnak béresi*, Erdélyi Múzeum, 2010/3–4, 204–215.

⁶² VISKOLCZ Noémi, „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen”: Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 2005, 76–84.

⁶³ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Institutio-fordítása*, kísérotan. SZENCI Molnár Albert, *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*, Hanau, Aubrius Daniel, Aubrius David és Sleikius Kelemen, 1624 (RMNy 1308) hasonmás kiadásához, Budapest, Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete – OSZK, 2009, 7–9, 15–18.

⁶⁴ Például P. VÁSÁRHELYI Judit, *Albert Szenci Molnár als theologischer und diplomatischer Kommunikator zwischen Ungarn und dem Ausland = Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum: Transregionale Bedeutung und eigene Identität*, hg. Tünde KATONA, Detlef HABERLAND, Szeged, Grimm, 2014, 181–196; Uő., *The Role of Albert Szenci Molnár in the Exchange of Ideas and Political Knowledge among the European Calvinist Principalities in the Early Seventeenth Century = A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699*, 1, *Study Tours and Intellectual-Religious Relationships*, ed. Gábor ALMÁSI, Szymon BRZEZIŃSKI, Ildikó HORN, Kees TESZELSZKY, Áron ZARNÓCZKI, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014, 121–143.

azokkal a megfelelő segédletekkel, mintákkal, amelyek a külföldi protestánsok rendelkezésére állnak. Ezért segítette a németországi egyetemeken tanuló hazájabeli peregrinusokat is.

Nagy örömünkre szolgál, hogy az új kutatási eredmények megjelennek az új irodalomtörténeti kézikönyv több fejezetében is, miként ez a nemrégén publikussá tett tartalomjegyzékből kitűnik. Sőt, a *liturgia verses műfajai* fejezetben a *Psalterium Ungaricum* külön elemzést is kap.

A legfontosabb agenda a sok résztanulmány, tematikus tanulmánykötet után – amilyenekre Imre Mihály,⁶⁵ Szabó András⁶⁶ és én magam⁶⁷ is vállalkoztam – a Szenci Molnár monográfia elkészítése lenne. Addigra, amire ez megszületik, remélhetőleg konszenzus lesz a Szenci név írásában is! Ez jelenleg sajnos nem mondható el. Az akadémiai *Helyesírási tanácsadó portál* Névkereső alkalmazása⁶⁸ a cz-s írásmódnak ad zöld utat. A nyelvészek és az Osiris helyesírás⁶⁹ is ezt a „cz”-s változatot szorgalmazták. Ezzel szemben mi, irodalmárok többnyire a c-s írásmódot részesítjük előnyben. Egyrészt azzal érvelünk, hogy Molnár Albert soha le nem írta származási nevét „cz”-vel. Latin szövegben „c”-vel írta, magyar szövegben „tz”-vel. E két alak együtt szerepel *Grammaticájában* így: „Szentzen lettem ez világra, Szencini editus sum in hanc lucem”,⁷⁰ „cz”-vel tehát soha nem írta le a nevét, amúgy is a „cz” hangértéke a protestáns helyesírásban „cs” volt Molnár Albert korában. A 17. század végétől kezdődően terjedt el a „c”-nek „cz”-vel való jelölése a családnevekben is. Nem indokolt tehát ennek a későbbi gyakorlatnak az alkalmazása napjainkban!⁷¹

Így áll tehát jelenleg a Molnár Albert-filológia. Van még mit tenni, nem is kevés: feladat tehát a levelezéskiadás, a latin verscorpus megjelentetése, a *loci communes* gyűjtemény feldolgozása és kiadása, könyvtárának rekonstrukciója, a zsoltárbibliográfia, valamint a monográfia elkészítése.

Ugyanakkor tovább kell folytatni az alapos forráskutatást bel- és külföldi közgyűjteményekben és mindazokon a helyeken, ahol Molnár megfordult, illetve ahol vele kapcsolatban volt személy(ek) hagyatékát őrzik. Feladat továbbá önálló munkáinak

⁶⁵ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, Budapest, Balassi, 2009.

⁶⁶ SZABÓ András, „Bizontalan helyeken búdosunk”: Szenci Molnár Albert a magyar és az európai szellemi életben, Dunaszerdahely, Komárom, Lilium Aurum – Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 2011.

⁶⁷ VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Budapest, Akadémiai, 1985; Uő., *Szenci Molnár Albert és a Vízolyi Biblia új kiadásai: Előzmények és fogadtatás*, Budapest, Universitas, 2006.

⁶⁸ <https://helyesiras.mta.hu/helyesiras/default/predict?q=Szenci>

⁶⁹ LACZKÓ Krisztina, MÁRTONFI Attila, *Helyesírási szótár*, Budapest, Osiris, 2008, 655. <https://www.szaktars.hu/osiris/view/laczko-krisztina-martonfi-attila-helyesirasi-szotar-osiris-diakszotar-1-2008/?pg=0&layout=s&query=szenczi>

⁷⁰ SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae, succincta methodo comprehensae et perspicuis exemplis illustratae libri duo*, Hanau, Villerianus, 1610 (RMNy 995), 190.

⁷¹ Így érvelt KLANICZAY Tibor is: *A régi magyar családnevek helyesírása*, Magyar Nyelv, 1966/4, 484.

és fordításainak az újraolvasása, értelmezése és elemzése, hatástörténetük feltérképezése, a külföldi előzmények, párhuzamok feltárása etc., amire születésének 450. évfordulója is kitűnő alkalmat nyújtott. Nem maradhat el a Molnár-filológia eredményeinek a külfölddel való megismertetése sem. E téren napjainkban igen nagy előrelépés történt azzal, hogy részletes összefoglaló szócikk jelenik meg róla a *Companion to Humanism in East Central Europe* enciklopédia első kötetében Molnár Dávidtól angol nyelven.⁷² Ennek magyar nyelvű változata a Magyar Könyvszemle 2019. évi 1. számában olvasható.⁷³

P. VÁSÁRHELYI JUDIT
nyugalmazott osztályvezető
Országos Széchényi Könyvtár
pvjudit@freemail.hu

*The Current State of Research on Albert Molnár Szenci's Oeuvre
Results and Challenges*

Abstract: The author is pleased to conclude that over the past fifty years, research on Albert Molnár Szenci's oeuvre has made considerable progress. Almost all his works are now available in facsimile or digital editions. Thus, his oeuvre can be objectively analysed in its entirety and in detail, free from excessive bias or reservations. The study lists Molnár's printed and manuscript works and translations that have not survived, but whose existence can be reasonably proven. In addition to the search for these, the aim of future research is to produce a modern critical edition of his letters and occasional Latin poems, to process and publish his collection of commonplaces, to reconstruct his library, to prepare a bibliography of the Genevan Psalms in Hungarian, and to write his monography.

Keywords: Hungarian Protestant Literature, sixteenth and seventeenth century, Albert Szenci Molnár, Geneva Psalms

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁷² *Companion to Humanism in East Central Europe*, 1, *Humanism in the Kingdom of Hungary*, ed. Farkas Gábor Kiss, Berlin, De Gruyter, 2026, előkészületben.

⁷³ Lásd a 30. jegyzetet!

Szenci Molnár Albert munkássága az utolsó hatvan esztendő európai kutatási eredményeinek tükrében

Az egyik legtermékenyebb és legnagyobb hatású régi magyar szerző kutatásában az jelenti a különleges kihívást, hogy – miközben sorra jelentette meg a magyar nyelvű műveket – csaknem harminc esztendőig külföldön élt, s a harmincéves háború előtti német szellemi élet a közvetlen környezetét jelentette. Dézsi Lajos a 19. század végén még nyugodt lelkiismerettel tudott pozitívista életrajzot, levelezés- és iratkiadást megjelentetni, ő a saját korának szintjén ismerte ezt a kulturális közeget.¹ 1976-ban, a *Szenci Molnár Albert válogatott művei* megjelenésekor megnyugtathattuk még magunkat azzal, hogy nem kapunk külföldi ösztöndíjat, s a romániai rendszer tilalmai miatt nem tudunk az erdélyi könyvtárakban és levéltárakban kutatni.² 1990 után viszont szembesülhettünk azzal, hogy nem lehet Szenci Molnár Alberttel foglalkozni a német és általában az európai szakirodalom nélkül. Természetesen nem csak az életrajzról van itt szó: a művek új értelmezése sem lehetséges másként, csak a kontextus alapos ismeretével.

Az 1890-es évek – Dézsi Lajos könyvei – óta eltelt 130 esztendőben sok minden megváltozott a 16. század és a korai 17. század egyház- és irodalomtörténeti kutatásában. Az időszak kezdetén a reformáció állt a figyelem középpontjában, s ennek megfelelően a 16. század közepétől kezdődő korszak iránt még csak szórványos volt a kutatók érdeklődése. Lassú változás a két világháború között indult, Erich Trunz (1905–2001) 1931-ben jelentette meg nevezetes tanulmányát az 1600 körüli német késő humanizmusról,³ amelyet aztán az 1960-as évek óta többször újra kiadtak. Nem véletlenül ekkor: ugyanis ebben az időben kezdett a kutatók figyelme nagyobb mértékben a 16. század második fele, s a 17. század első két évtizede felé fordulni.

A határok megnyitása 1989/1990 után lehetővé tette, hogy minden magyar irodalomtudós hozzáférjen a hazai könyvtárakban addig nem, vagy csak korlátozottan elérhető külföldi forrásokhoz és szakirodalomhoz. Az egyszeri magyarországi ösztöndíjas a kilencvenes évektől ugyanakkor földcsuszamlásszerű változásokkal szembesült. Kezdetben volt a cédulakatalógus, kéziratok és régi nyomtatványok esetében néha könyv formájában is kiadva, megtámogatva a könyvtárközi kölcsönzés rendszerével. A modern irodalmat lehetett fénymásolni, a régiről fotót készíttetni. Aztán jöttek digitalizálódó könyvtári katalógusok, microfish-re másolt életrajzi

¹ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898.

² SZENCI MOLNÁR ALBERT *Válogatott művei*, szerk. VÁSÁRHELYI JUDIT, Budapest, Magvető, 1976.

³ ERICH TRUNZ, *Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Standeskultur*, Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts, 1931, 17–53.

lexikongyűjtemények,⁴ laptopok használata cédulázás helyett, internet, s végül adatbázisok, maguknak a könyveknek, folyóiratoknak és kéziratoknak a digitalizálása. A megváltozott kutatási környezet hatalmas kihívást jelentett, ugyanakkor egy ilyen rendkívüli feladat – mint Szenci Molnár Albert életművének bármilyen vonatkozása – elvégzését lényegesen megkönnyítette.

Rátérve a tanulmányom címében megadott témára, annak nagysága nem teszi lehetővé a teljességre törekvő áttekintést, így azt a módszert választottam, hogy végigmegyek Szenci Molnár életpályájának külföldi állomásain, s bemutatom a legfontosabb feldolgozásokat, elsősorban a könyveket. Mint látni fogjuk, az 1990 után megélénkülő kutatói kapcsolatok eredményeképpen a külföldi szakirodalom (néhány kivételtől eltekintve) számolni kezdett Szenci Molnárral is.

Amikor ő 1590-ben elindult a peregrinációjára, akkor az első állomása a protestáns peregrinusok számára hagyományos Wittenberg volt, itt azonban nem lépett be a magyar diáktársaságba, s láthatóan nem tett rá az egyetem pozitív benyomást. Ezért, s mert ennek irodalmát másutt bőségesen áttekintettem, most ettől eltekintek.⁵

A következő jelentős állomás a heidelbergi egyetem volt, a Neckar-parti városban több részletben is tanult, illetve élt: 1592–1593-ban, 1596–1599-ben, illetve 1619 és 1622 között. Heidelberg református korszaka sokáig a kutatás mostohagyerekének számított, az evangélikus egyháztörténészeket nem érdekelte ez az időszak, így a történészek fedezték fel először. Volker Press (1939–1993) 1970-ben jelentette meg az első könyvet a pfalzi kálvinista államról,⁶ ezt követte számos publikáció, amelyek belefolytak a „második reformáció” és a „Konfessionalisierung” körüli vitákba. A teljesség igénye nélkül talán egy 1998-as rövid összefoglalást érdemes még megemlíteni, ennek a szerzője Eike Wolgast, aki a pfalzi egyház és a politika kapcsolatát elemezte.⁷ Igazi reflektorfénybe 2003-ban került Heidelberg, amikor V. Frigyes pfalzi választófejedelemről egy nagy kiállítás készült, reprezentatív katalógussal.⁸

Az irodalomtudósok rövidesen követték a történészeket: Wilhelm Kühlmann és Hermann Wiegand 1989-ben kiadták az itteni késő humanista költészet antológiáját.⁹

⁴ Például a *Deutsches Biographisches Archiv*, amely ma már a *World Biographical Information System Online* (WBIS) oldalán érhető el előfizetőknek. <https://wbis.degruyter.com/> (Letöltés ideje: 2024. augusztus 25. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.)

⁵ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017.

⁶ Volker PRESS, *Calvinismus und Territorialstaat: Regierung und Zentralbehörden der Kurpfalz 1559–1619*, Stuttgart, Ernst Klett Verlag, 1970.

⁷ Eike WOLGAST, *Reformierte Konfession und Politik im 16. Jahrhundert: Studien zur Geschichte der Kurpfalz im Reformationszeitalter*, Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 1998.

⁸ *Der Winterkönig: Friedrich V. der letzte Kurfürst aus der Oberen Pfalz: Amberg – Heidelberg – Prag – Den Haag, Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2003*, hg. Peter WOLF, Michael HENKER, Evamaria BROCKHOFF, Barbara STEINHERR, Stephan LIPPOLD, Augsburg, Haus der Bayerischen Geschichte, 2003.

⁹ *Parnassus Palatinus: Humanistische Dichtung in Heidelberg und der alten Kurpfalz*, hg. Wilhelm KÜHLMANN, Hermann WIEGAND, Heidelberg, Manutius, 1989.

Kühlmann heidelbergi tanítványai tovább vitték a témát: Robert Seidel – már a magyar kutatással való érintkezés nyomán – nagy tanulmányban foglalta össze a magyar-pfalzi irodalmi kapcsolatokat,¹⁰ míg Axel E. Walter monográfiát írt a heidelbergi irodalmi élet központi alakjáról, Georg Michael Lingelsheimről.¹¹ Bár ebben a kötetben nem jelent meg a Lingelsheimmel szoros kapcsolatban álló magyar zsoltárfordító, de a német szerző ezt a hiányt egy későbbi írásában, speciálisan Szenci Molnárra kihegyezve pótolta.¹² A heidelbergi késő humanista kör fontos tagja volt Julius Wilhelm Zingref, róla 2011-ben jelentetett meg egy vaskos tanulmánykötetet ismét csak Wilhelm Kühlmann.¹³ Zingrefnek közös levelezőpartnere is volt Molnárral, Ludwig Lucius bázeli professzor. A hozzá írt leveleket 2018-ban adta ki Kühlmann.¹⁴ Heidelberg értelmiségi rétegének biográfiai lexikona is rendelkezésre áll, ez Dagmar Drüll munkája 2002-ből.¹⁵ Általában az a jellemző, hogy a korszak pfalzi történelme és irodalomtörténete jól feldolgozott, filozófiai, valamint egyház- és dogmatikatörténeti szempontból viszont az 1584 utáni korszakot sokáig csak hiányosan tárgyalták. Végül egy 2006-os tanulmánykötet ezt a területet is igyekezett lefedni.¹⁶ Érdemes megemlíteni, hogy a történelmi viharok ellenére a heidelbergi egyetem levéltárának eléggé jelentős része megmaradt, ennek anyagát digitalizálják és elérhetővé teszik, ugyanakkor remélhetőleg folyamatosan jelennek meg forráskiadások is, a korszak ösztöndíjairól és ösztöndíjasairól szóló 2008-as kötet számos magyar vonatkozást is tartalmaz.¹⁷

A pfalzi választófejedelemség része volt a korszakban Amberg városa (Oberpfalz/Felső-Pfalz tartományban), itt működött egy fontos középfokú iskola is. Szenci Molnár két alkalommal tartózkodott itt: 1602–1603-ban magántanárként, s 1615-ben

¹⁰ Robert SEIDEL, *Der ungarische Späthumanismus und die calvinistische Pfalz = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hg. Wilhelm KÜHLMANN, Anton SCHINDLING, Stuttgart, Franz Steiner, 2004, 244–248.

¹¹ Axel E. WALTER, *Späthumanismus und Konfessionspolitik: Die europäische Gelehrtenrepublik um 1600 im Spiegel der Korrespondenzen Georg Michael Lingelsheims*, Tübingen, Max Niemeyer, 2004.

¹² Axel E. WALTER, *Albert Szenci Molnár (1574–1634) in Heidelberg: Zu den personalen Netzwerken Molnárs in der oberrheinischen Gelehrtenrepublik = Siebenbürgen: Eine frühneuzeitliche Kulturlandschaft in Mitteleuropa im Spiegel ihrer Literatur*, hg. Klaus GARBNER, Axel E. WALTER, Berlin, Duncker & Humblot, 2017, 73–103.

¹³ Julius Wilhelm Zingref und der Heidelberger Späthumanismus: Zur Blüte- und Kampfzeit der calvinistischen Kurpfalz, hg. Wilhelm KÜHLMANN, Ubstadt-Weiher, Regionalkultur, 2011.

¹⁴ *Aus den Jahren der Pfälzischen Katastrophe: Julius Wilhelm Zingrefs Briefe (1613–1626) an den Basler Professor Ludwig Lucius: Mit weiteren Briefen, Gedichten und den Thesen von Zingrefs Basler Juristischen Disputation (1613)*, hg. Wilhelm KÜHLMANN, Karl Wilhelm BEICHERT, Heidelberg, Manutius, 2018.

¹⁵ Dagmar DRÜLL, *Heidelberger Gelehrtenlexikon 1386–1651*, Berlin – Heidelberg – New York, Springer, 2002.

¹⁶ *Späthumanismus und reformierte Konfession: Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert*, hg. Christoph STROHM, Joseph S. FREEDMAN, Herman J. SELDERHUIS, Tübingen, Mohr Siebeck, 2006.

¹⁷ Gerhard MERKEL, *Stipendienstiftungen und Stipendiaten vom Ende des 15. Jahrhunderts bis zum Beginn des Dreißigjährigen Krieges*, Heidelberg, Universitätsverlag Winter, 2008.

rövid ideig konrektorként. Ugyan Oberfalz vallási helyzete jól ismert – legutóbb a téli király kiállítás katalógusának egyik fejezete taglalta –,¹⁸ de a heidelbergi egyetem teológiai karával szoros kapcsolatban álló ambergi gimnázium története nincs megírva.

Szenci Molnár műveltségének, gondolkodásának alakításában nagy szerepet játszott a strassburgi főiskola, ahol 1593 és 1596 között tanult. A tanintézmény egyetemmé alakulás előtti korszakának modern feldolgozását doktori disszertációjában Anton Schindling (1947–2020) végezte el, ez 1977-ben jelent meg monográfiaként nyomtatásban.¹⁹ Schindling később szoros kapcsolatba került a magyar kutatással, közös konferenciákat és köteteket köszönhetünk neki, könyvtárát a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárára hagyta, de ezt a korai kutatási irányt nem folytatta. A Rajna-parti város főiskolájával és annak nemzetközi hatásával (beleértve Szenci Molnár Albertet is), a neves alapító rektor, Johann Sturm elbocsájtása utáni időszakal azóta kevesen foglalkoztak, inkább csak mi, magyarországiak írtunk erről többet.

Az utolsó diákként látogatott főiskola a zsoltárfordító életében a herborni volt. A nassau-dillenburgi grófságban működő intézmény történetét Gerhard Menk (1946–2019) dolgozta fel disszertációjában, s az annak alapján 1981-ben kiadott monográfiájában.²⁰ Egy másik, a főiskola 400 éves fennállásának tiszteletére 1984-ben megjelentetett kis könyv számára még Szenci Molnár *Naplójának* ide vonatkozó részeit is lefordította, Dézsi Lajos kiadását használva forrásként.²¹ Herbornnak, az itteni teológiai irányzatnak, a rázmizmusnak és enciklopédizmusnak egyébként óriási irodalma van, nem utolsósorban azért, mert itt tanult Comenius, s itt volt tanár (Gyulafehérvárra való távozásáig) Johann Heinrich Alsted, Szenci Molnár filozófus barátja, akiről Howard Hotson két fontos angol nyelvű könyvet is írt.²²

Herborn után Szenci Molnár egy frankfurti nyomdában dolgozott, s ezentúl is mindig kapcsolatban állt könyvkiadókkal, illetve tipográfusokkal. Hosszabb időket töltött egy Frankfurt am Main közelében fekvő kisvárosban, Hanauban, elsősorban azért, mert itt jelentették meg a munkáit. Ezért szükséges megemlítenem, hogy a 16–17. századi német nyomdászokról alapos lexikont írt Josef Benzing (1963, 1982),

¹⁸ Johannes LACHINGER, *Amberg und die Obere Pfalz zu Beginn des 17. Jahrhunderts = Der Winterkönig*, 54–64.

¹⁹ Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538–1621*, Wiesbaden, Franz Steiner, 1977.

²⁰ Gerhard MENK, *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit (1584–1660): Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, Wiesbaden, Selbstverlag der Historischen Kommission für Nassau, 1981.

²¹ Gerhard MENK, *Streiflichter aus dem Herborner Studentenleben am Anfang des 17. Jahrhunderts = Von der Hohen Schule zum Theologischen Seminar Herborn 1584–1984*, hg. Joachim WIENECKE, Herborn, Stadt Herborn, 1984, 38–53.

²² Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*, Oxford, Oxford University Press, 2000; Uő., *Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarism*, Dordrecht–Boston, Kluwer Academic Publishers, 2000.

s az ő nyomában Christoph Reske (2007, 2015).²³ Kár, hogy a könyvkiadókról és a könyvkereskedőkről hasonló vaskos kézikönyv nem készült.

Szenci Molnár életének következő állomása Nürnberg és a nürnbergiek Altdorfban működő főiskolája volt, itt magántanárként kereste a kenyerét, miközben írta a *Szótárt*. Két nürnbergi-altdorfi értelmiségi, Konrad Rittershausen és Georg Rem a legbelsőbb baráti körének lettek a tagjai. 1963-ban látott napvilágot a szlavista Heinrich Kunstmann monográfiája Altdorf cseh kapcsolatairól, megemlítve a magyarországiakat, Szenci Molnárt és Filiczki Jánost is.²⁴ Az iskola első, az egyetemi rang elnyerése előtti korszakát Wolfgang Mährle dolgozta fel 2000-ben kiadott vaskos összefoglalásában.²⁵ Végül az újabb kutatások eredményeivel egészíti ki a képet egy tanulmánykötet, amely 2011-ben jelent meg.²⁶

A magyar író Altdorfból Prágába is ellátogatott, hogy bemutassa Rudolf császárnak a neki ajánlott *Szótárt*, ez alkalommal a cseh szellemi élet képviselőivel is személyes kapcsolatba került. Rudolf udvarának megint csak hatalmas nemzetközi irodalma van, amely csak távolról érinti a témát, ezért itt most nem térek ki rá. Érdemes viszont utalni a cseh neolatin kutatásokra, a humanista költészet kézikönyvének (Rukovet') hat kötetére,²⁷ illetve a *Companion* 2020-ban megjelent első kötetére,²⁸ amely hibái ellenére is minden eddiginél részletesebb képet ad a korszak csehországi szellemi életéről, benne azokról, akikkel Szenci Molnár kapcsolatot tartott.

1608-tól 1611-ig, majd 1612–1613-ban a magyar író kisebb szünetekkel Marburgban élt, Móríc hesseni tartománygróf pártfogoltjaként. A marburgi egyetemnek erről a korszakáról és tanáiról nincs modern összefoglaló monográfia, viszont Móríc mint tipikus késő reneszánsz tudós fejedelem 1997-ben a figyelem középpontjába került, ekkor rendeztek ugyanis róla egy nagy kiállítást, amelynek a katalógusa is megjelent.²⁹ A Herbornnal kapcsolatban már említett Gerhard Menk szerkesztésében 2000-ben egy tanulmánykötet is követte a kiállítást,³⁰ magyar szempontból kiábrán-

²³ Christoph RESKE, *Die Buchdrucker de 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet: Auf der Grundlage des gleichnamigen Werkes von Josef Benzing*, 2. überarbeitete und erweiterte Auflage, Wiesbaden, Harrasowitz, 2015.

²⁴ Heinrich KUNSTMANN, *Die Nürnberger Universität Altdorf und Böhmen: Beiträge zur Erforschung der Ostbeziehungen deutscher Universitäten*, Köln–Graz, Böhlau, 1963.

²⁵ Wolfgang MÄHRLE, *Academia Norica: Wissenschaft und Bildung an der Nürnberger Hohen Schule in Altdorf (1575–1623)*, Stuttgart, Franz Steiner, 2000.

²⁶ *Akademie und Universität Altdorf: Studien zur Hochschulgeschichte Nürnbergs*, hg. Hans Christof BRENNKE, Dirk NIEFANGER, Werner Wilhelm SCHNABEL, Köln, Böhlau, 2011.

²⁷ Antonín TRUHLÁK, Karel HRDINA, Josef HEJNÍČ, Jan MARTÍNEK, *Rukověť humanistického básnictví v Čechách a na Moravě*, 1–6, Praha, Academia, 1966–2011.

²⁸ *Companion to Central and Eastern European Humanism: Volume 2: The Czech Lands: Part 1, A–L*, ed. Lucie STORCHOVÁ, Berlin–Boston, Walter de Gruyter, 2020.

²⁹ *Moritz der Gelehrte: Ein Renaissancefürst in Europa*, hg. Heiner BORGGREFE, Vera LÜPKES, Hans OTTOMEYER, Eurasburg, Edition Minerva, 1997.

³⁰ *Landgraf Moritz der Gelehrte: Ein Calvinist zwischen Politik und Wissenschaft*, hg. Gerhard MENK, Marburg an der Lahn, Trautvetter & Fischer, 2000.

dító volt, hogy egyik könyvben sem bukkant fel Szenci Molnár neve, annak ellenére, hogy Menk jól ismerte Dézsi Lajos 1898-as forráskiadását, benne a *Napló*val, amely sűrűn emlegeti Móricot és udvarát, az általa támogatott művekkel, a *Zsoltárkönyv*vel és a *Grammaticá*val.

1611–1612-ben Szenci Molnár az oppenheimeri Galler nyomda korrektora volt, itt nősült meg, majd 1615-től 1619-ig kántori és rektori tisztséget viselt a Rajna-menti városban. Oppenheim helytörténeti monográfiái már 1965-ben és 1975-ben is regisztráltak a magyar író jelenlétét a városban,³¹ s kimutatták, hogy az 1610-es években volt a város történelmének kulturális csúcspontja. Két könyvkiadó és egy nyomdász működött itt: Johann Theodor de Bry kiadó és rézmetsző mellett a városból indult el a század egyik legjelentősebb német képzőművésze, id. Matthäus Meriannak a pályája.³² Végül felfigyelt a témára egy helytörténész is, s 2005-ben egy százoldalas nagy tanulmányban dolgozta fel Szenci Molnár oppenheimeri tartózkodását.³³ A szerző, Gerriet Giebertmann (1946–2022) nem rendelkezett tudományos fokozattal, főmunkahelye egyházi és szociális jellegű volt, de kimerítő alapossága lenyűgözte a magyarországi kutatókat is. Természetesen ő is lefordította a *Napló* Oppenheimra vonatkozó részeit, majd nekilátott a teljes német átültetésnek. Elküldtem neki a magyar nyelvű szövegrészek német változatát, s ő néhány olyan személynevet és helynevet is azonosítani tudott, amelyekkel én korábban, a magyar fordítás kiadásakor nem tudtam megbirkózni. Próbáltam őt összehozni olyan könyvkiadóval, amely megjelentethette volna nyomtatásban is a művet, de ez végül nem működött, feltehetően azért, mert az akadémiai körökön kívül állt. Halálakor még nem volt kész teljesen a munkával. Csáládja ugyan elküldte a kéziratot, de az nincs olyan állapotban, hogy kiadható legyen. Pedig nagyon fontos lenne, mert Szenci Molnár naplója, levelezése és iratai értékes források a német kutatás számára is.

A harmincéves háború kitörése és Heidelberg eleste után a magyar író a száműzetésben élő pfalzi kormány képviselőivel, elsősorban Ludwig Camerariussal tartotta a kapcsolatot. Róla Friedrich Hermann Schubert (1925–1973) jelentetett meg egy monográfiát 1955-ben, ezt a már említett Anton Schindling adta ki újra 2013-ban, mellette Schubert egy nagy tanulmányával a pfalzi száműzött kormányzatról, illetve néhány írással magáról a tragikusan fiatalon elhunyt német történészről.³⁴

³¹ *Festschrift 1200 Jahre Oppenheim am Rhein*, Oppenheim, Stadt Oppenheim, 1965; *Oppenheim: Geschichte einer alten Reichstadt. Eine historische Monographie*, hg. Hans LICHT, Oppenheim am Rhein, Oppenheimer Druckhaus, 1975.

³² Lucas Hermann WÜTHRICH, *Matthaeus Merian der Ältere: Eine Biographie*, Hamburg, Hoffmann und Campe, 2007, 84–100.

³³ Gerriet GIEBERMANN, *Albert Molnár (1574–1634), ungarischer reformierter Theologe und Wandergelehrter, 1615–1619 Kantor und Rektor in Oppenheim*, Oppenheimer Hefte, 30–31, 2005, 2–100.

³⁴ Friedrich Hermann SCHUBERT, *Ludwig Camerarius (1573–1651): Eine Biographie – Die Pfälzische Exilregierung im Dreißigjährigen Krieg: Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Protestantismus – Mit Beiträgen zu Leben und Werk des Verfassers*, hg. Anton SCHINDLING, Markus GERSTMEIER, Münster, Aschendorff, 2013.

Rövid áttekintésem végén szeretném még egyszer nyomatékosan jelezni, hogy felsorolásom természetesen vázlatos, szubjektív és nyilván hiányos is. Ha Szenci Molnár Albert műveit elemezzük, akkor tudománysszakok és műfajok szerint is óriási nemzetközi szakirodalmat lehet és kell is bevonni. Lezárásul csak néhány példát említek illusztrációként. A német irodalom nagy megújítója volt Martin Opitz, Szenci Molnár barátja és levelezőtársa, aki az anyanyelv előtérbe helyezésével a latin helyett, illetve zsoltárfordításaival sokban hasonló törekvéseket képviselt. A hatalmas Opitz-irodalomban természetesen gyakran megjelenik a magyar barátja is, az újabb kutatók között külön ki kell emelnem Klaus Garber szerepét, aki 2018-ban egy nagy monográfiát is szentelt a német írónak.³⁵ S ha már zsoltároknál tartunk, akkor érdemes megemlíteni azt a 2004-es tanulmánykötetet, amely a genfi zsoltárok nyugat-európai fordításait elemzi.³⁶ Befejezésként, csemegének egy vaskos, több mint 3000 oldalas angol nyelvű enciklopédiát említek meg a reneszánsz filozófiáról, benne természetesen a késő reneszánszsal is, hogy lássuk a gondolati környezetet.³⁷

Tallózásom eredményeképpen előttünk áll egy kis Szenci Molnár Albert-szakkönyvtár nemzetközi része.

SZABÓ ANDRÁS

professor emeritus

Károli Gáspár Református Egyetem BTK

szabo.andras@hungarnet.hu

*The Work of Albert Molnár Szenci in the Light of the Results of European Research
Over the Last Sixty Years*

Abstract: Until the middle of the 20th century, research in the history of culture, literature, and church history was mainly interested in the Reformation and Humanism of the 16th century, while after 1550, including the first two decades of the 17th century, it was a kind of “no man’s land”, which most people did not see worth dealing with. After a few early and pioneering studies of the 1960s, scholars witnessed the beginning of a more thorough study concerning this very period. It was due to the publication of basic handbooks, book series, and source editions, which led to an increase of the scholarly attention paid to this previously neglected period. There was also a major technological development, thanks to the personal computer and the Internet. After 1990, international scholarship opportunities opened up (now without

³⁵ Klaus GARBER, *Der Reformator und Aufklärer Martin Opitz: Ein Humanist im Zeitalter der Krisis*, Berlin–Boston, De Gruyter, 2018.

³⁶ *Der Genfer Psalter und seine Rezeption in Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden: 16–18. Jahrhundert*, hg. Eckhard GRUNEWALD, Henning P. JÜRGENS, Jan R. LUTH, Tübingen, Max Niemeyer, 2004.

³⁷ *Encyclopedia of Renaissance Philosophy*, ed. Marco SCARBI, Cham, Springer, 2022.

domestic restrictions), and this had an inspiring effect on Molnár's research, his life and his oeuvre as well. Between 1993 and 2003, a new critical edition of the *Diary* was completed, with commentaries and a Hungarian translation. It is possible to produce a similar edition of the correspondence, an edition of the Latin poems (pieces of which are turning up one after the other as a result of the digital publications), and perhaps someone will eventually start working on a monograph on him. This study goes through the research and publications that have made it possible to produce a virtual "map" of the work of this versatile Hungarian writer, who lived in Germany for thirty years, but enriched the Hungarian culture as well, as a theologian, a grammarian, a translator and a poet as well.

Keywords: Albert Szenci Molnár, German late humanism, research history, Hungarian-German-Czech literary relations

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Szenci Molnár Albert hagyatéka*

Szenci Molnár Albert 1634 első napjaiban fejezte be földi pályafutását Kolozsváron. Hátramaradott családjáról, örököseiről kevés adattal rendelkezünk. Hátrahagyott javairól, könyvtáráról még kevesebb forrás tájékoztat: sem végrendelet, sem könyvjegyzék, sem adásvételi irat nem maradt ránk. Tárgyi hagyatékát kizárólag az autopszia alapján azonosított könyvekből és más, könyvben megőrzött tárgyaiból tudjuk töredekiesen rekonstruálni.

Jelen tanulmányban arra teszünk kísérletet, hogy az eddig napvilágra került, Szenci Molnár Alberthez köthető tárgyi emlékeket együtt mutassuk be. Az elmúlt évek kevésbé bizonyultak találatgazdagnak Szenci Molnár Albert hagyatékával kapcsolatban, mint az 1970-es esztendőik vagy a 21. század eleje, ezért elsősorban az eddigi kutatások, illetve saját korábbi írásaink szinoptikus összefoglalására vállalkozunk.

Kutatástörténet

Szenci Molnár Albert naplóját és a Collectio Molnariana leveleit először Dézsi Lajos közölte.¹ A napló kodikológiai leírását elsőként Nagy Géza készítette el,² a szöveg kétnyelvű kiadásában Szabó András szándékosan nem tért ki a kézirat történetére.³ 2017–2018-ban két tanulmányban is foglalkoztunk a levélgyűjteménnyel.⁴

Szenci Molnár Albert tulajdonosjegyét őrző könyvekre már a 20. század első felében felfigyelt a kutatás. Herepei János két világháború között született, ám jóval később napvilágot látott, Szenci utolsó éveiről szóló tanulmányában említ két olyan kötetet, amelyeket a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárában látott.⁵

* A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai Ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

¹ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, MTA, 1898.

² PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 645–648.

³ *Szenci Molnár Albert naplója*, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003, 51–52.

⁴ Ősz Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert levélgyűjteménye, a Collectio Molnariana = HIT 2018: Hagyomány, Identitás, Történelem*, szerk. KISS Réka, LÁNYI Gábor János, Budapest, L'Harmattan – KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye – KRE Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2019, 71–73; Uő., *Reformátori levelek Szenci Molnár Albert gyűjteményében = Certamen VI.: Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, SÓFALVI Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019, 181–188.

⁵ HEREPEI János, *Szenci Molnár Albert utolsó állomáshelye = Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében: Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, JATE, 1965, 31–32.

Az 1974-ben Szencen tartott emlékkonferencia előadásai újabb köteteket hoztak felszínre. Borsa Gedeon a németújvári ferences könyvtár két kötetében,⁶ Imre Mihály pedig a Hódmezővásárhelyen őrzött Biblia Tigurinában találta meg a zsoldárfordító possessorbejegyzését. Imre Mihály a Biblia Tigurináról szóló tanulmányában – valószínűleg Czegle Imre közlése alapján – megemlíttett négy kötetet, amelyeket a Sárospataki Református Kollégium könyvtárában őriznek.⁷ Vásárhelyi Judit az 1982-es könyvaukción bukkant rá Molnár Albert újabb könyvére, amelyet akkor az Országos Széchényi Könyvtár megvásárolt.⁸ 2009-ben e sorok írója a gyulafehérvári Batthyáneumban találta meg a zsoldárfordító eddig ismert legrégebbi könyvbeszerzését.⁹ 2010-ben Vásárhelyi Judit a Szenci Molnár birtokában levő Biblia-kötetéről,¹⁰ 2011-ben pedig a zsoldárfordításokról és -kommentárokról írt.¹¹ Zvara Edina a Kismartonba hazakerült Esterházy-könyvtárban talált két Szencihez köthető corpust.¹² Szabó András Péter pedig egy Nagyszebenben őrzött könyvre hívta fel a figyelmünket.¹³ A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár 2018-ban elkészült, online elérhető katalógusában bukkant fel újabb két kötet.¹⁴

Ajándékba küldött könyveinek ismertetésében oroszánrészt vállalt Gömöri György, aki a 20. században több nyugat-európai könyvtárban tárta fel Szenci saját műveinek dedikált példányait. (A hivatkozásokat lásd az illető kötetek ismertetésénél.)

A Szenci-kutatás kortárs összefoglalója Molnár Dávid impozáns bibliográfiát felvonultató *példaszócikke*, amely jelez minden eddigi napvilágot látott releváns tudományos eredményt, természetesen a könyvtörténeti vonatkozásúakat is.¹⁵

⁶ BORSZA Gedeon, *Szenci Molnár Albert könyvtárának két kötete Németújváron* = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978, 289–292.

⁷ IMRE Mihály, *Molnár Albert Biblia Tigurinája* = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-renaisszánsz*, 301–315.

⁸ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Néhány adat Szenci Molnár Albert munkásságához* = *Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1990, 267–269.

⁹ Ösz Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin-levelei: Új adatok a zsoldárfordító és fia biográfiájához*, Református Szemle, 2009/6, 747–756.

¹⁰ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert Biblia-kötetei* = *Ghesaurus: Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, Budapest, Reciti, 2010, 281–286.

¹¹ P. VÁSÁRHELYI Judit, *Psalmi: arma culturae = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tibor, Szabolcs, Budapest, Reciti, 2011, 34.

¹² ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged–Budapest, Szegedi Egyetem – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013, 382, 404.

¹³ LUCIAN CORNEA, *Cartea veche străină (Sec. XVI–XVII) [in Biblioteca "Astra" Sibiu]*, Sibiu, Biblioteca Astra, 1978, 33–34.

¹⁴ <http://www.telekitekita.ro/katalogus3510> – (Letöltés ideje: 2025. október 29. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes)

¹⁵ MOLNÁR Dávid, *Szenci Molnár Albert: Példaszócikk egy készülő enciklopédiából*, Magyar Könyvszemle, 2019/1, 50–90.

Nem papíralapú tárgyak

Szenci Molnár Albert hagyatékából egyetlen olyan tárgy maradt fenn, amely nem könyv vagy levél. Ez az 1595. június 12-én Strassburgban megszerzett baccalaureusi fokozat jelképeként kapott babérkoszorú. Az eseményt naplójában is rögzítette: „XII. Calendas Junii Bacclaureatus creatus a Clarissimo Magistro Melchiore Junjo Decano Academiae”.¹⁶ A babérkoszorút jelenleg a Collectio Molnariana (részletes leírását lásd később) első táblájába beépítve, üveglap alatt őrzik.¹⁷ A meglehetősen viharvert tárgy részletes anyagvizsgálatára csupán szakszerű restaurálással együtt kerülhet sor.

A koszorúhoz maga Szenci csatolt cédulát a következő felirattal: „CORONA MEA LAUREA Multis aerumnis et sollicitudinibus in ARGENTInensis Lycaeο parta. Anno Christi 1595 Mense Majo”. (Babérkoszorúm, amelyet sok fáradtsággal és búval szereztem a strassburgi Líceumban).

Tudomásunk szerint a koszorú az egyetlen ilyen természetű 16. századi emlék a Kárpát-medencében.

Kéziratos kötetek

Jelen pillanatban három, Szenci Molnár Alberthez köthető kéziratot ismerünk: a naplóját hordozó corpust, a Collectio Molnarianaként ismert levélgyűjteményt, illetve egy fordítást.

A zsoldárfordító naplóját tartalmazó corpust ma a marosvárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár őrzi T-o 3619b jelzet alatt. A kartontáblás, márványpapiros félbörkötést hordozó, 598 számozott és 15 + 3 számozatlan fóliót tartalmazó kötet a 18–19. század fordulóján nyerhette el mai formáját.

A kötet szerkezete ma a következőképpen írható le: ff. [1r–2v, 3v–4r, 12v]: Görög és latin nyelvű idézetek (Pápai Páriz Ferenc keze); f. [3r]: Címlap (Pápai Páriz keze); ff. [4v–6r]: üres; ff. [6v–12r]: Index generalis (Pápai Páriz keze); ff. [13r–14v]: üres; ff. [15r] + 1r–479r: Locorum communium pars I. (XXXVI „classisra” osztva – Szenci Molnár és Pápai Páriz bejegyzései); ff. 479v–480v: üres; ff. 481r–484r: *Academiарum universi orbis christiani a pontificibus et imperatoribus confirmatarum catalogus* (Szenci Molnár); ff. 485r–486r: *Authores insignes et libri praeclari* (Szenci Molnár); ff. 487r–501r: *Notationes Josephi Szilágyi* (jogi tartalmú feljegyzések); ff. 501v–502v: üres; [ff. 503–508 hiányzik]; ff. 509r–v, ff. 511v–513v: történeti feljegyzések (Pápai Páriz); ff. 514v–515v: Szenci Molnár Albert családi feljegyzései; ff. 516r–544v: Szenci Molnár naplója; ff. 545v–547v, 550v: Pápai Páriz Ferenc feljegyzései; ff. 551v–558v,

¹⁶ Szenci Molnár Albert naplója a Marosvásárhelyi Teleki–Bolyai könyvtárban. Jelzete: To-3619b Ms 37. f. 517v. Kiadott szövege: *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 57.

¹⁷ Collectio Molnariana a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központban. Jelzete: K 787.

560r–562v: Szenci Molnár Albert feljegyzései; [f. 559 hiányzik]; ff. 563v–594r: Pápai Páriz Ferenc naplója; ff. 595–598r: üres; f. 598v + [1r–v] + hátsó tábla + 2 kiszakadt lap: Pápai Páriz Ferenc feljegyzései.¹⁸

A kötet vizsgálata során megállapítottuk, hogy kétféle papírtípust tartalmaz, középső része hártyszerű, vékony papírra íródott, az első 54 (ff. [1–15] + 1–39), az utolsó 34 (ff. 563–594 + [1–2]), valamint a 135, 237–238, 270, 409–410, 501–502 fólió, illetve a 191. fólió után belőtt két számozatlan lap érdekesebb papírból készült. A hártyszerű papír nem tartalmaz vízjelet, az érdekesebbnek a vízjele csak töredékesen maradt fenn, így ez idáig nem sikerült azonosítani.

A minden kétséget kizáróan Szenci Molnár Alberthez köthető bejegyzések hordozóanyaga kizárólag a hártyszerű papír. Az egyetemekre, szerzőkre vonatkozó, valamint a családi feljegyzések, a napló, illetve a ff. 551v–562v feljegyzései kompakt, meglehetősen jól tagolható egységek. Bejegyzőjük személyéhez nem fér kétség, ő Molnár Albert.

A legerjedelmesebb, *Loci communes* című rész már több kérdést felvet. Első negyven oldala Pápai kézírása, talán a megrongálódott és pótoló lapokon található szöveg másolata. A fejezetcímek Szencihez, a fejlécként használt betűpárok (Ab, Ac, Ad...) pedig Szilágyi Józsefhez köthetők. A kézirat számozásának idejét illetően nem merünk állást foglalni: némely szám meglehetősen hasonlít Molnár Albert kézírására, az érdekesebb lapok oldalszámozása különbözik a vékony papírtól, így az eredeti számozást hozzá köthetjük, viszont az 561. fóliótól kezdve az oldalszámozás merőben más, írásképe alapján 20. századi.

A rendelkezésre álló források, illetve a kötet részletes vizsgálata alapján a kézirat története a következőképpen rekonstruálható. A vegyes tartalmú kézirat a zsoldárfordító halála után fiához kerülhetett, aki 1660 körül még élt. Halála után, 1671-et megelőzően került – valószínűleg Nagyenyedén – Pápai Páriz Ferenchez (1649–1716), aki 1671 januárjában lapokat kötött hozzá, pótolta a sérült lapokat, és címlapot készített neki. Ő 1691-ig írta bele életeseményeit, de feltételezzük, hogy haláláig a tulajdonában volt.

18. századi sorsa meglehetősen zavaros és ellentmondásos. A kötet végén található első számozatlan fólió versóján a „Joseph. Szilágyi suis inter numerat ab Anno 176[.]” bejegyzést olvashatjuk. A tulajdonos valószínűleg ákosfalvi Szilágyi József, id. Szilágyi József és Medeséri Zsuzsa fia, aki 1751-ben írta alá a Marosvásárhelyi Református Kollégium törvényeit, 1762–1763 között ő volt a diákság seniora, ezt követően prókátorként tevékenykedett, Marossszék alkirálybírája (1793–1803) és a kollégium algondnoka (1790–1803) volt.¹⁹ Szilágyi neve szerepel a címlapon, monogramja a 2. fólió oldalszáma mellett, a 487–501. fóliókon az ő jogi tartalmú bejegyzéseit olvashatjuk. Nem elképzelhetetlen, hogy tőle vagy hagyatékából vásárolta meg Teleki Sámuel.

¹⁸ Az ismertetett szerkezet nagy vonalakban megegyezik Nagy Géza leírásával, a helyszíni kutatás során viszont felfigyeltünk a művelődéstörténész néhány pontatlanságára is.

¹⁹ TONK Sándor, *A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848*, Szeged, Scriptum, 1994, 80; KONCZ József, *A Marosvásárhelyi Evang. reform. Kollégium története 1557–1895*, Marosvásárhely, Mentor, 2006, 452, 464.

Az eseménysor fenti rekonstrukciójára zavarólag hat Zilahi Sámuel marosvásárhelyi professzor diákkori, 1775. március 4-én kelt bejegyzése: „Fogtam a Molnár Albert maga életének leírásához, mégpedig a maga tulajdon kezeiréséből, mely M. s. régen a kollégiumé volt, hanem aztán mikor a bibliothecából kimustráltak némely könyveket, ezt a nagy ritkaságot is kismustrálták, s tiszteletes generalis notarius uram [Borosnyai Lukács Simon] vette meg deák korában, én őkegyelmétől kértem el, hogy leírjam.” Eszerint Pápaítól vagy utódaitól a Marosvásárhelyi Református Kollégiumba került, ahonnan kiselejtezték, és az akkor ott tanuló Borosnyai Lukács Simon szerezte meg. Borosnyai 1751-ben – Szilágyival egy időben – írta alá a vásárhelyi kollégium törvényeit,²⁰ 1760-ban pedig már Bernben volt.²¹ A beszerzés tehát 1751–1760 között történhetett. 1761-től 1802-ben bekövetkezett haláláig Marosvásárhelyen volt az ispotálytemplom prédikátora, majd első lelkipásztor.²² Zilahi feljegyzésének hitelét gyengíti, hogy a kéziratban nem találjuk Borosnyai egyetlen keltezett vagy aláírt bejegyzését sem. A két történet viszonyának feltárása további kutatást igényel.

Az bizonyos, hogy a corpus 1811-ben Teleki Sámuel gyűjteményében volt. A könyvtár katalógusának III. kötetében már szerepel: „MOLNAR (Alb.) Diarium et adversaria cum biographia sua. 8. MS. autogr.”²³

A Collectio Molnariana néven ismert levélgűjteményt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában őrzik, jelzete K 787. Léteéről és tartalmáról legelőször Isaac Basire (1607–1676) durhami prebendárius, gyulafehérvári tanár 1661-es hazatérése után Erdélyben hagyott javainak lajstromában olvasunk. E szerint a reformátori leveleket tartalmazó fólió nagyságú kódexet vissza kell szolgáltatni tulajdonosának, Szenci Molnár Jánosnak. Bod Péter a Gyulafehérvári Káptalan levéltárában másolt belőle 1762–1763-ban. Szathmári Pap Zsigmond 1837-ben már úgy ír a Collectio Molnarianáról, mint saját tulajdonáról. Ugyancsak ő írta be egyik könyvébe: „Non sunt in hac Collectione has illae Epistolae ad Henr. Bullingerum a Calvino scriptae, quas habeo *χυλογραφας* in Collectione Molnariana Nro. 265, 267, '8.” Feltételezzük, hogy Szathmári Pap Zsigmond édesapjától, a műgyűjtő kolozsvári professzortól, Szathmári Pap Mihálytól örökölte a corpust. Anton Kurz erdélyi szász történetíró szerint a gyűjtemény a 18. század közepén Csepregi Turkovics Ferencé volt, és tőle került Szathmárhoz. Kurz azt is leírja, hogy Szathmári Pap Zsigmond özvegye 1845 júniusában Nagyenyeden adta el Kemény Józsefnek a kéziratot. Kemény pedig bekötötte, és 1845 augusztusában a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta, azóta ott őrzik.²⁴

²⁰ TONK, 81.

²¹ SZABÓ Miklós, SZÖGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*, Marosvásárhely, Mentor, 1998, 102.

²² Uo., 102.

²³ *Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék pars tertia*, Viennae, Antonius Pichlen, 1811, 266.

²⁴ Részletes leírását lásd Ősz, *Szenci Molnár Albert levélgűjteménye*, 71–73.

A gyűjtemény jelenlegi formájában kizárólag Szenci Molnár Albert hivatalos iratait és missilis leveleit tartalmazza 1590-től 1613-ig. Az iratok kronológiai sorrendben szerepelnek a kötetben. A fóliókon három számot látunk: 1. Grafitteruzás, 20. századi számozás, amely folyamatos. 2. Zöld ceruzás számozás, valószínűleg 19. századi, nem a fóliókat, hanem a missiliseket számozza, ez is folyamatos. 3. Piros tintás 17. vagy 18. századi számozás, amely nem folyamatos. A három számozás alapján a kézirat 19. századi sorsa a következőképpen rekonstruálható: Kemény József darabjaira szedette a gyűjteményt, kiválogatta közülük a Szenci életéhez kötődő dokumentumokat, kronológiai sorrendbe rendezte, és bekötötte őket.

A gyűjtemény eredeti rendjét a piros tintás sorsszámok segítségével kíséreltük meg helyreállítani. A 257–321-es számmal ellátott iratok hiánya mellett 12 foghíjjal szembesültünk: az eredeti számozás 1–2., 77., 94., 125., 127., 147., 168., 173., 334., 336. tételeit nem tudtuk egyértelműen azonosítani.

A Collectio eredeti szerkezete feltételezéseink szerint a következő volt: 1–30.: Hivatalos iratok (egyetemekhez köthető iratok, bizonyítványok, ajánlólevelek, úti okmányok, kötelezvények). 31–42.: Strassburgi ismerősök missilisei, versei. 43–257.: Missilisek. 257–321.: Reformátori levelek. 322–344.: Házasságkötésével (1611) kapcsolatos iratok.

A missilisek csoportját szülővárosa tanácsának, illetve rokonainak levelei nyitják (43–61.). Ezt követi további 11 levél (62–72.), hazai, elsősorban Felső-Magyarországhoz köthető értelmiségiek tollából. A 73–112. számú leveleket olyan személyek írták, akikkel heidelbergi tartózkodása során kötött ismeretséget. A következő csoport (113–145.) Molnár Albert három tartózkodási helyéhez, Herbornhoz, Altdorfhoz és Amberghez köthető, 1600 és 1605 között megismert személyek missiliseit tartalmazza. A 146–159. számú leveleket vegyes csoportnak neveztük, ugyanis semmiféle összefüggést nem találtunk közöttük. A 160–201. számok között találjuk két közeli ismerős, Konrad Rittershausen altdorfi jogászprofesszor (160–168., 195., 201.) és Georg Rem nürnbergi jogtanácsos (169–172., 174–194.) írásait. A következő egység (202–240.) a Marburgban kézhez vett leveleket tartalmazza. A 241–256. számok közé eső 16 levelet a kor elismert személyiségei (például Johann Piscator, Amandus Polanus, Johann Heinrich Alsted) írták 1600–1612 között Molnárnak.²⁵

A másik csoport, amelyről szót kell ejtenünk, a reformátori leveleké (257–321.). Ezek a missilisek ma nem találhatók a gyűjteményben. Basirius Izsák, Szathmári Pap Zsigmond, illetve Anton Kurz beszámolója alapján tudjuk, hogy a 16. századi európai reformáció legfontosabb teológusainak 1539 és 1610 között kelt levelei is helyet kaptak a Collectio Molnarianában – némiképp az előző egység folytatásaként. A levelek címzettjei közül Heinrich Bullingert, Ludwig Lavatert és Joachim Vadiant ismerjük. A levélírók közül harmincegyet sikerült feltárni: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1605), Peter Martyr Vermigli (1599–1562), Girolamo Zanchi

²⁵ Uo., 74–78, 80–85.

(1516–1590), Friedrich Sylburg (1536–1596), Zacharias Ursinus (1534–1596), Wilhelm Xylander (1532–1576), Heinrich Bullinger (1504–1575), Theodore Bibliander (1505–1564), Ludwig Lavater (1527–1586), Johann Wilhelm Stucki (1542–1607), Johann Haller (1523–1575), Abraham Musculus (1536–1591), Jean Raymond Merlin (?–1578), Johann Jakob Grynaeus (1540–1617), Simon Sulzer (1508–1585), Conrad Lycosthenes (1518–1561), Johannes Oporinus (1507–1568), Lambert Daneau (1535–1590), Petrus Ramus (1515–1572), Thomas Erastus (1524–1583), Martin Borrhaus (1499–1564), Pierre Viret (1511–1571), Jean Crespin (1520–1572), Konrad Hubert (1517–1577), Justus Vultejus (1529–1577), Andreas Hyperius (1511–1564), Juellus Juetus (1522–1571), Arnold Crusius (1547–1605), Johann Sturm (1507–1589), John Parkhurst (1511–1575). Feltételezésünk szerint a reformátori leveleket vagy azok nagyobb részét Johann Rudolf Lavater (Ludwig Lavater unokája és Heinrich Bullinger dédunokája) ajándékozhatta Molnár Albertnek 1608 körül.²⁶

Szabó András részletes tanulmányban fejtette ki, hogy létezhetett két másik, 1617–1622, illetve 1622–1634 között keletkezett leveleket tartalmazó gyűjtemény. Az első valószínűleg elveszett Heidelberg 1622-es ostromakor, a másik (jobb esetben) lappanghat.²⁷ Szenci Molnár naplójának tanúsága szerint volt album amicorum is, amelybe, kérésére, ismerősei írták bele köszöntő soraikat. 1596 augusztusában Théodore de Bèze, 1601. július 17-én János Lajos, János Fülöp és Vilmos dillenbugi grófok írtak bele.²⁸

Bár nem kötet, a kéziratok között kell említünk Debreceni S. János Kendi-féle összeesküvésről szóló históriás énekének fordítását. A Báthory Gábor elleni merényletet elbeszélő verses művet Szenci 1610 júniusában fordította latinra. Autográf példányát a Berni Egyetemi Könyvtár (Univeritätsbibliothek Bern) őrzi: Burgerbibliothek Bern, Cod. 148, f. 159. A 148. számú kódexbe több eltérő formájú és provenienciájú kéziratot kötöttek, így történetéről szinte semmit sem tudhatunk meg.²⁹ Szabó András sejteti, hogy Jacques de Bongarsnak adhatta ajándékba.³⁰

Szenci Molnár Alberthez köthető könyvek

A zsoltárfordítóhoz köthető könyveket három csoportba soroljuk: I. Saját könyvtárának kötetei. II. Más szerzők – barátaival közösen használt vagy ajándékba adott – nyomtatványai. III. Saját műveinek ajándékba küldött példányai.

²⁶ Ősz, *Reformátori levelek Szenci Molnár Albert gyűjteményében*, 181–188.

²⁷ SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert elveszett(?) levelezéskötetei* = PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, *Szenci Molnár Albertről – két hangon: Születésének 450. évfordulójára*, Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület, 2024, 31–40.

²⁸ Szenci Molnár Albert naplója (kézirat), 519r, 528v; *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 116, 141.

²⁹ A kézirat képeit P. Vásárhelyi Juditnak köszönöm.

³⁰ *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 193.

I. Szenci Molnár Albert könyvtáráról nem maradt fenn semmiféle jegyzék. A naplóból és a levelezésből viszont számos könyvajándéka és -beszerzése tudható.

A könyvtárából eddig ismert 17 kötet különböző állományok példányszintű feltárásának az eredménye. Továbbá két kötetről ismerünk 19–20. századi tudósítást, ám a corpus jelenleg lappang. Az elmúlt évszázadban három olyan időszak különíthető el, amikor nagyobb számban kerültek elő ilyen kötetek: a két világháború között, a Szenci-kutatás 1974-es reneszánsza körül, illetve 2009–2017 között. Ismert könyveinek jegyzékét 2018-ban publikáltuk katalógusszerűen, most ennek a közleménynek az alapján közöljük a rövidített jegyzéket a kötetek beszerzési sorrendjében.

I/1. Jean Calvin: *Acta synodi Tridentinae cum antidoto*, [Genevae], [Joannes Girardus], 1547 (BiblCalv,³¹ 47/3, GLN³²-102) + Jean Calvin: *Interim adultero-germanum [editio prima]*, [Genevae], [Joannes Girardus], 1549 (BiblCalv, 49/6, Adams³³ C 374, GLN-144) + Jean Calvin: *Libellus de Coena Domini*, Genevae, Joannes Girardus, 1545 (BiblCalv, 45/7, GLN-85) + Nicolaus Gallasius [tk. Johannes Calvinus]: *Pro G. Farellio adversus Petri Caroli calumnias, defensio*, [Genevae], [Johannes Girardus], 1545 (BiblCalv, 45/10, GLN-88). 1598-ban Heidelbergben vásárolta. Román Nemzeti Könyvtár, Batthyáneum-fiókkönyvtár, Gyulafehérvár, B X 23.

I/2. *Psalmorum Davidis Prophetarum Regii, paraphrasis metrorythmica...*, Heidelbergae, Petrus Mareschallus, 1596 (VD16³⁴ B 3261). 1608-ban Frankfurt am Mainban vásárolta. Szeben Megyei „Astra” Könyvtár, S I 852.³⁵

I/3. Rodolphus Hospinianus: *De origine, progressu, cerimoniis et ritibus festorum dierum Judaeorum, Graecorum, Romanorum et Turcarum libri tres*, Tiguri, Joannes Wolf, 1593 (VD16 W 3647). 1608-ban kapta ajándékba Frankfurt am Mainban Maria Rutigtól, Levinus Hulsius ottani nyomdász özvegyétől. Mainz Város Könyvtára, I s:2° /93 c.³⁶

I/4. Vavřinec Benedikt Nudožer: *Grammaticae Boemicae ad leges naturalis methodi confirmatae et notis numerisque illustratae ac distinctae libri duo*, Pragae, officina Othmariana, [1603] (VD17 23:292056C). 1610-ben kapta ajándékba Přeč Hodějovától. Németújvári Ferences Rendház könyvtára, 4/52.

I/5. Diego de Covarrubias y Leyva: *Opera omnia*, Francofurti ad Moenum, Johann Feyerabendt, 1599 (VD16 C 5635). 1610-ben szerezte Conrad Vietor könyvei közül. Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, EE 184.

³¹ Rodolphe PETER, Jean-François GILMONT, *Bibliotheca Calviniana: Les oeuvres de Jean Calvin publiées au XVIe siècle*, I, 1532–1554, II, 1555–1564, III, 1565–1600, Genève, Droz, 1991–2000.

³² *Bibliographie de la production imprimée des 15e et 16e siècles des villes de Genève, Lausanne et Neuchâtel*, <https://collections.geneve.ch/bge/gln/liens.php?valeurs&glnlangue=en>

³³ H[erbert] M[ayow] ADAMS, *Catalogue of Books Printed on the Continent Europe, 1501–1600 in Cambridge Libraries*, I–II, Cambridge, Cambridge University Press, 1967.

³⁴ *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, www.vd16.de

³⁵ A kötet 2017-es kutatásunkkor lappangott, 2024-ben viszont már kézbe vehettük.

³⁶ A kötetre P. Várhelyi Judit hívta fel a figyelmünket, amelyet ezúton köszönünk. A kötet címlapjairól készült másolatokat Mainz Város Könyvtára munkatársainak, Christian Richternek és Stefan Lankuttisnak köszönjük meg.

I/6. *Aussführliche und in Gottes Wort wolgründte Glaubensbekänntnuss [!] der evangelischen Kirchen im Königreich Böhmen*, Amberg, [Johann Schönfeld], 1611 + *Christlich und in Gottes Wort wolgründtes Glaubensbekänntnuss [!] der verfolgten evangelischen Kirchen in und ausser Hispanien...*, Amberg, Johann Schönfeld, 1611 (USTC 2143680) + Ambrosius Blarer: *Der geistlich Schatz Christlicher Vorbereitung unnd gläbigs Trost wider Tod und Sterben...*, Zürych, Johann Rudolph Wolff, 1612 (VD17 19:756941X). 1612-ben szerezte Marburgban. Németújvári Ferences Rendház könyvtára, 4/971.

I/7. Wolfgang Musculus: *In Davidis psalterium sacrosanctum commentarii... editio postrema*, Basileae, Sebastianus Henricpetri, 1599 (VD16 B 3265). 1613-ban szerezte Marburgban. Esterházy-könyvtár, Kismarton 15843 N/218.

I/8. Théodore de Bèze: *Volumen primum tractationum theologicarum, editio secunda*, Genevae, Eustathius Vignon, 1582 (GLN-2922) + Théodore de Bèze: *Volumen alterum tractationum theologicarum, editio secunda*, [Genevae], Eustathius Vignon, 1582 (GLN-2962). 1613-ban szerezte Marburgban.

I/9. William Whitaker: *Opera Theologica Duobus Tomis... Tomus primus*, Aureliae Allobrogum [Genf], Samuel Crispinus, 1610 (USTC 6700309) + William Whitaker: *Operum Theologicorum Tomus alter*, Aureliae Allobrogum [Genf], Samuel Crispinus, 1610. 1613-ban szerezte Marburgban. Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, D 11.

I/10. Simon Schard: *Lexicon iuridicum...*, Coloniae Agrippinae, haeredes Joannis Gymnici sub Monocerote, 1600 (VD16 S 2282). 1613-ban szerezte Marburgban Conrad Vietor könyvei közül. Kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában, U 61750.

I/11. Martin Bucer: *Scripta anglicana fere omnia*, Basileae, Petrus Perna, 1577 (VD 16 B 8924). 1613-ban szerezte Frankfurt am Mainban. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában, R 83322.

I/12. Théodore de Bèze: *Annotationes maiores in Novum Dn. Nostri Iesu Christi Testamentum*, [Genevae], [Jérémie Des Planches], 1594 (GLN-3689). 1615-ben kapta ajándékba Jeremias Colertől. A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának könyvtárában, R 84043.

I/13. *Biblia. Sacrosancta Testamenti Veteris et Noui..., translata in sermonem Latinum...*, Tiguri, [Christoph Froschauer], 1544 (VD16 B 2622). 1622-ban kapta ajándékba Heidelbergben bizonyos Erasmus Euliustól. A Hódmezővásárhelyi Református Gimnázium könyvtára, Fo 147.22.

I/14. Johannes Magirus: *Anthropologia, Hoc est: Commentarius eruditissimus In aureum Philippi Melancthonis libellum de Anima*, Francofurti, Wolphgang Richter, 1603 (VD17 39:136605R). 1622-ben szerezte. Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, B o 4935.

I/15. Marco Antonio Coccio Sabellico: *Exemplorum libri decem...*, [Strassburg], [Matthias Schürer], [1518] (VD16 S 34). 1623-ban szerezte Heidelbergben. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Quart. Lat. 3979.

I/16. Johannes Piscator: *Ad Conradi Vorstii... Amicam Duplicationem responsio*, Herbornae Nassoviorum, [Corvinus], 1618 (VD17 14:668590L). 1623-ban szerezte. Teleki–Bolyai Könyvtár, Marosvásárhely, B o 2514/3.

I/17. *La Bible, qui est toute la sainte Esriture du Vieil et Nouveau Testament*, a La Rochelle, de l'imprimerie de H. Haultin par Corneille Hertman, 1616 (USTC³⁷ 2815746). 1624-ben szerezte Amszterdamban. A Segesvári Evangélikus Gimnázium könyvtára a Segesvári Municipiumi Könyvtárban, 123 DS VIII-13.³⁸

E köteteken kívül két kötetről van 19–20. századi híradásunk. Ignaz Aurelius Fessler (1756–1839) magyarországi kapucinus szerzetesből lett szentpétervári evangélikus püspök *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen* című művében ír Szenciről. A megfelelő rész lábjegyzetében közli, hogy tulajdonában van a Korán 1543-as kiadásának egyik példánya,³⁹ amelynek címlapján a következő szöveg olvasható: „Albertus Molnar possideo donatione Generosi DN. Christophori Szinyei, in Szinye Ujfalu Anno 1613 mense Novembri”.⁴⁰ A kötet ajándékozásáról a naplóban is olvashatunk: „26. [Octobris] Eperjes, Szinye Ujfalu. Holot Szinyei Cristof, ket aranyat adott, es egy konyvet ajandekon, tudniilic az Alkorant”.⁴¹ A kötetet Fessler utolsó szolgálati helyén kerestettük: a szentpétervári Orosz Nemzeti Könyvtár őriz ugyan négy példányt a kiadásból, de a könyvtárosok tájékoztatása szerint nincs benne az idézett bejegyzés.⁴²

Herepei János 1940-ben közölte, hogy a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárának a Szászvárosi Református Kun-Kollégiumból átkerült állományrészében őriznek egy kötetet, amelyet Szenci Molnár Albert 1609-ben vásárolt Marburgban.⁴³ A könyv szerzőjét és címét viszont nem közölte. 1952–1953-ban Jakó Zsigmond diákjaival állományokra bontva összeírta a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjában őrzött kötetek possessorbejegyzéseit. Abban a jegyzékben sem szerepel az 1609-es marburgi beszerzés.⁴⁴

Mivel Szenci Molnár Albert életpályája meglehetősen különbözik a hazai egyházi értelmiségétől, könyvtárának terjedelmét illetően sincs összehasonlítási alapunk. Véleményünk szerint legalább 200–300 corpust kellett tartalmaznia, így a feltárt mennyiség egészehez viszonyított aránya valahol 5–10% között mozoghat.

³⁷ Universal Short Title Catalogue, <https://www.ustc.ac.uk/>

³⁸ Kötetek katalógusszerű leírását lásd Ösz Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai = A reformáció öröksége: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018, 45–64.

³⁹ Valószínűleg a következő kiadványról van szó: *Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, ac doctrinae, ipseque Alcoran*, [Basel], [Nicolaus Brylinger], [1543] (VD K 2583).

⁴⁰ Ignaz Aurelius FESSLER, *Die Geschichten der Ungern und ihrer Landsassen*, VIII, Leipzig, Johann Friedrich Gleditsch, 1824, 458.

⁴¹ Szenci Molnár Albert naplója (kézirat), f. 537r.

⁴² Ezúton köszönöm Babus Antalnak, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ osztályvezetőjének a szíves segítségét.

⁴³ HEREPEI, 32.

⁴⁴ JAKÓ Zsigmond, *A kolozsvári Református Kollégium könyvtárának possessorai*, kézirat, másolata az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban.

A 17 kötetben összesen 24 nyomtatványt találunk. Ezek nagy része, 20 nyomtatvány teológiai témájú, kettő (I/3., I/15. tétel) történeti, egy-egy pedig nyelvészeti (I/4. tétel) és jogi (I/10. témájú). A nyomtatványok korát tekintve van közöttük olyan, amely beszerzése pillanatában már száz évesnél régebb volt (például I/15. tétel), és van olyan, amely éppen a beszerzés évében jelent meg (például I/6. tétel). A 17+1 kötet szemrevételezése alapján kiderül, hogy olyan teológus könyvtáráról van szó, aki nyitott a történettudomány, a jog és a nyelvészet felé. Érdekes módon mindeztáig egyetlen természettudományos munka sem került elő Szenci könyvtárából, holott mind a naplóval egybekötött *Loci communes*-gyűjtemény, mind a Keplerrel való barátság utal ilyen irányú képzettségére.

II. Szenci Molnár Alberttel kapcsolatba hozható könyvek közé négy kötetet soroltunk. II/1. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjteményének K 55. jelzetű darabja kilenc nyomtatványt tartalmaz:

Koll. 1.: Francesco Filelfo: *Satyrarum liber*, Venetiis, Bernardinus Vercellensis, 1502 (USTC 829500).

Koll. 2.: Janus Pannonius: *Sylva panegyrica*, [Basileae], [Johannes Frobenius], [1518] (VD16 J 193).

Koll. 3.: Octavius Cleophilus: *De coetu poetarum*, [Basileae], [Johannes Frobenius], [1518] (VD16 C 4119).

Koll. 4.: Luigi Bigi Pittorio: *Sacra et satyrica epigra[m]mata*, [Basileae], [Johannes Frobenius], [1518] (VD16 B 5456). Hiányzik p. 49–110 + [2].

Koll. 5.: Caspar Ursinus Velius: *Epistolarum et epigrammatum liber*, Viennae, Johannes Singrenius, Johannes Metzker, [1513] (VD16 U 350).

Koll. 6.: Henricus Loreti Glareanus: *Duo elegiarum libri*, Basileae, uxor Frobenii, 1516 (VD16 L 2643).

Koll. 7.: Giovanni Battista Valentini Cantalicio – Hermann Trebelius: *Iudicium Paridis Troiani*, Wittenbergae, Joannes Grunenberg, 1512 (VD16 ZV 16172).

Koll. 8.: Guillaume Bigot: *Catoptron, hoc est ad emendationem iuventutis factum carmen*, Basileae, [Thomas Platterus – Balthasar Lasius], 1536 (VD16 B 5457).

Koll. 9.: *Constantinus Magnus Romanorum imperator Ioanne Reuchlin interprete* [Tubingae], [Thomas Anshelmus], [1513] (VD16 C 4938).⁴⁵

A 16. századi fatáblás, préselt, ép kapcsokkal díszített bőrkötésbe foglalt könyvet supralibrosa (G AEMYLIVS / 1540) szerint 1540-ban köttette be Georg Aemilius (1517–1569) német teológus és botanikus, aki akkor a wittenbergi egyetem hallgatója volt, és éppen a siegeni latin iskola vezetésére készült.⁴⁶ A kötet 1597-ben

⁴⁵ A kötetet részletesen ismerteti: KERESÉNYI Dezső, *Szenci Molnár Albert lapszéli jegyzetei*, Protestáns Szemle, 1930/6, 393–397; CSAPODI Csaba, A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31 – K 114), Budapest, MTA Könyvtára, 1973, 39–40.

⁴⁶ <https://www.deutsche-biographie.de/sfz425.html#ndbcontent>

Strassburgban Hodgyai Mártoné volt, aki Heidelbergben (1595) és Strassburgban (1596–1597) peregrinált, majd Gyulafehérváron (1598) lett rektor.⁴⁷ Szenci Molnár Albert a strassburgi tanulmányai idején írt bele. A kötetet Hodgyai magával vitte Gyulafehérvárra, ahol 1599-ben Thúri Nagy János birtokába került, aki wittenbergi tanulmányai (1595–?) után, 1599-ben valószínűleg – Hodgyaihoz hasonlóan – rektor volt az ottani iskolában.⁴⁸ 1606-ban Győri György váradi polgár Debrecenben adta ajándékba a civis város iskolarektorának, Somosújfalvi Érsek Péternek.⁴⁹ A 17. századból még egyetlen tulajdonosát ismerjük: Ferenczfi Balázs deákot („Basilius Litterati alias Ferenczfi”). Ezután került a Teleki családhoz, majd tőlük az Akadémia könyvtárába.

Szenci a kolligátum első két darabját oldalról oldalra végigjegyzetelte, a koszorús költők sorait saját alkotású latin költeményekkel fejelte meg. A kötet szép példája a kora újkorban gyakorolt közös könyvhasználatnak is.

További három olyan könyvről tudunk, amelyeket Szenci Molnár Albert ajándékozott pártfogóinak vagy barátainak.

II/2. Pathai István: *Az sacramentomokról in genere*, [Sicz], [Manlius], 1593 (RMNy 731). Heidelbergből küldte 1600-ban Békési Jánosnak Kassára. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, RMK I, 276.⁵⁰

II/3. Caspar Peucer: *Tractatus historicus de claris. viri Philip. Melanthonis sententia*, Ambergae, [Michael Forsterus], 1596 (VD16 P 2025). – Heidelbergből küldte 1600-ban Siderius Jánosnak Szikszóra. Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára, C 653.

II/4. Jean Calvin: *Institutio religionis christianae*, Genevae, Esaias le Preux, 1612 (USTC 6702889). Budaus Péternek ajándékozta 1626-ban. Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, 18226.⁵¹

III. Ajándékba adott könyvek.

Molnár Albert – korának humanistáihoz hasonlóan – igyekezett minél szélesebb körben terjeszteni saját műveit. Ezek az ajándékkönyvek elsősorban barátait, illetve támogatóit illették. A kutatás ez idáig 15 ilyen kötetet azonosított. Az adatokat többnyire korábbi írásokból vettük át, ám a jegyzék készítése során igyekeztünk aktualizálni a lelőhelyet és a jelzetet.

⁴⁷ Ösz Sándor Előd, *Adatok a Collegium Academicum gyulafehérvári korszakáról = Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról: Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet – Egyetemi Műhely, 2022, 18.

⁴⁸ 1600-tól 1617-ben bekövetkezett haláláig Beregszászon volt lelképásztor. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 267.

⁴⁹ Életrajzát lásd HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 319.

⁵⁰ A kötetekről lásd HELTAI János, *Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején*, Magyar Könyvszemle, 1982/2, 123–124.

⁵¹ Leírását lásd OLÁH Róbert, *Szenci Molnár Albert ajándék Institutiója Budai Péternek = In via eruditionis: Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, LUFFY Katalin, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2016, 252–259.

III/1. *Dictionarium Latinoungaricum*, Norimbergae, Hutterus, 1604 (RMNy 919). 1608-ban ajándékozta Johann Rudolf Lavater (1579–1625) hanaui rektornak. Zentralbibliothek Zürich, 15.221.⁵²

III/2. *Dictionarium Latinoungaricum*, Norimbergae, Hutterus, 1604 (RMNy 919). Georg Pasor (1570–1637) herborni tanárnak⁵³ ajándékozta. Alte Bibliothek, Herborn, 2358.⁵⁴

III/3. *Szent Biblia*, Hanoviaban, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). 1608-ban ajándékozta Johann Rudolf Lavater (1579–1625) hanaui rektornak. Zentralbibliothek Zürich, Bibl 34n.⁵⁵

III/4. *Szent Biblia*, Hanoviaban, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). Móric hesseni tartománygrófnak ajándékozta. Beinecke Rare Book and Manuscript Library of the University Yale, New Haven, 1971.679.⁵⁶

III/5. *Szent Biblia*, Hanoviaban, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). Johann Piscator (1546–1625) herborni professzornak⁵⁷ ajándékozta. Alte Bibliothek, Herborn, E. V 273.⁵⁸

III/6. *Szent Biblia*, Hanoviaban, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). Georg Rem (1561–1625) nürnbergi jogtanácsosnak, neolatin költőnek⁵⁹ ajándékozta. Staats- und Stadtbibliothek, Augsburg, 4 Th B VIII.36 1.⁶⁰

III/7. *Szent Biblia*, Hanoviaban, Holbejus János, 1608 (RMNy 971). Hermann Wolfnak (1585–1620), hesseni Móric udvari orvosának⁶¹ ajándékozta. British Library, London, 1411.k.15.(1.).⁶²

III/8. *Novae grammaticae Ungaricae succinta methodo comprehensae, et perspicuis exemplis illustratae libri duo*, Hanoviae, Villerianus, 1610 (RMNy 995). 1620-ban

⁵² GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései külföldi gyűjteményekben*, Magyar Könyvszemle, 1979/4, 376.

⁵³ Részletes életrajzát lásd <https://www.deutsche-biographie.de/sfz94022.html#adbcontent>; IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, Budapest, Balassi, 2009, 94.

⁵⁴ Közli IMRE Mihály, *Herborni kutatások az Alte Bibliothek állományában* = I. M., *Utak Nápoly és Herborn között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 182.

⁵⁵ GÖMÖRI, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései*, 374, 376.

⁵⁶ GÖMÖRI György, *Ismeretlen Szenci Molnár-vers a Hanaui Biblia dedikációs példányában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2000/5–6, 751–754.

⁵⁷ Részletes életrajzát lásd *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 228.

⁵⁸ Közli IMRE, *Herborni kutatások*, 182–184.

⁵⁹ Részletes életrajzát lásd *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 230.

⁶⁰ A kötet elektronikus példányát lásd https://books.google.hu/books?id=4Z5oAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=Istennec&hl=hu&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=Istennec&f=false – A kötetre Oláh Róbert hívta fel a figyelmet, amiért köszönettel tartozom neki.

⁶¹ Részletes életrajzát lásd *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 252.

⁶² A kötet elektronikus példányát lásd https://books.google.hu/books?id=rcbzxG_mbhEC&pg=RA6-PA120&dq=Istennec&hl=hu&sa=X&ved=2ahUKEwjqlvR-pn8AhWqgP0HHbUQAGMQ6AF6BAgCEAI#v=onepage&q=Istennec&f=false – GÖMÖRI, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései*, 376.

ajándékozta Muraközi Dús Márton heidelbergi diáknak.⁶³ A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, RMK 441/1.⁶⁴

III/9. *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum*, Hanoviae, Villerianus, 1611 (RMNy 1012). Jacques de Bongarsnak (1554–1612), a francia király németországi követének ajándékozta. Univeritätsbibliothek Bern, MUE Bong IV 220.⁶⁵

III/10. *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum*, Hanoviae, Villerianus, 1611 (RMNy 1012). V. Frigyes (1596–1632) pfalzi választófejedelemnek (1610–1623) ajándékozta. Biblioteca Apostolica Vaticana, Róma, Stamp. Pal. V. 1664.⁶⁶

III/11. *Hymenaeus in nuptias... Alberti Molnaris Szenciensis Ungari...*, Oppenheimii, Hieronymus Galler, 1611 (RMK III, 7534a.) Ceglédi Szabó Pálnak ajándékozta 1612-ben. Esterházy-könyvtár, Kismarton.⁶⁷

III/12. *Postilla Scultetica*, Oppenheimium, Galler, 1617 (RMNy 1144). V. Frigyes (1596–1632) pfalzi választófejedelemnek (1610–1623) ajándékozta. Biblioteca Apostolica Vaticana, Róma, Stamp. Pal. IV. 1223.⁶⁸

III/13. *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanoviaban, Aubrius Daniel s David – Sleikius Kelemen, 1624 (RMNy 1308). 1624-ben ajándékozta George Abbot (1562–1633) canterbury érseknek. Lambeth Palace Library, London, H9420.C2.⁶⁹

III/14. *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanoviaban, Aubrius Daniel s David – Sleikius Kelemen, 1624 (RMNy 1308). I. Rákóczi György borsodi főispánnak és fejedelmi tanácsosnak ajándékozta 1624-ben. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára, Budapest, RMK 2,25 Sz. I. 540.

III/15. *Az keresztyeni religiora es igaz hitre valo tanitas*, Hanoviaban, Aubrius Daniel s David – Sleikius Kelemen, 1624 (RMNy 1308). A franekeri egyetemnek ajándékozta 1624-ben. Tresoar – Museum, archief an bibliotheek Frislân, Leeuwarden, KF 784 Gdg.⁷⁰

Módis László 1956-ban adott hírt arról a – fentivel azonos – magyar nyelvű Intitúció-példányról, amelyet Szenci Molnár Albert 1628-ban ajándékozott Léván Perlaki K. Márton helybeli lelkipásztornak. A kötet szerepelt az 1934-es országos református kiállításon, ott figyelt fel rá Csikesz Sándor,⁷¹ ám a kiállítás katalógusa nem tájékoztat a kötet provenienciájáról.⁷²

⁶³ HELTAI, *Adattár*, 305.

⁶⁴ OLÁH Róbert, *A Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár RMK-katalógusa*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2021, 414.

⁶⁵ GÖMÖRI, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései*, 376.

⁶⁶ KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, *Szenci Molnár Albert V. Frigyes pfalzi választófejedelemnek dedikált könyvei a Vatikáni Könyvtárban*, Magyar Könyvszemle, 1970/3, 249–252.

⁶⁷ ZVARA, 381–382, 387.

⁶⁸ KOVÁCS, KULCSÁR, 249–252.

⁶⁹ DÁN Róbert, GÖMÖRI György, *Szenci Molnár Albert Angliában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1979/3, 279.

⁷⁰ GÖMÖRI, *Szenci Molnár Albert album- és könyvbejegyzései*, 377–378.

⁷¹ MÓDIS László, *Adalék Szenci Molnár Albert életéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1956/4, 488–490.

⁷² *Az Országos Református Kiállítás alkalmára a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett református történeti kiállítás katalógusa*, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1934, 94.

Lényeges módszertani kérdés, hogy Szenci Molnár Albert hagyatékához hozzátartoznak-e azok az album amicorumok, amelyekben megtalálhatók a bejegyzései. Hosszas mérlegelés után úgy döntöttünk, hogy ezeket kihagyjuk elemzésünkéből, ugyanis – bár hordozzák keze nyomát – kevésbé tartoznak a szoros értelemben vett hagyatékához. Molnár Dávid 2019-ben tíz ilyen jellegű bejegyzést azonosított.⁷³

A hagyatékról

Ha részletesen megnézzük a Szenci Molnár Alberthez köthető könyvek beszerzési idejét, figyelemre méltó, hogy az 1615 és 1622 közötti időszakból nem ismerünk egyetlen vásárlást vagy ajándékozást sem. A levélgűjteményt 1612-ben lezárta, a naplót pedig 1617-ig vezette. Ezek ismeretében megkockáztatjuk a feltételezést, hogy amikor 1613-ban családjával együtt Magyarországra költözött, magával hozta a teljes vagyont. 1615-ös visszatérésekor annak (nagyobb vagy kisebb?) részét itthon hagyta a jövőbeli végleges hazatérés reményében. A hiátus azzal magyarázható, hogy az 1615 után szerzett, értelemszerűen Heidelbergben őrzött javak pedig megsemmisültek a város 1622-es ostromakor.

Talán ennél is nehezebb kérdés, hogy mi történt a gyűjteménnyel a tudós lelkész halála után. Négy corpust, a Collectiót, a zsolnároskönyvet (I/2. tétel), Bucer *Scripta Anglicanáját* (I/10. tétel) és a Biblia Tigurinát (I/12. tétel) legidősebb fia, Molnár János örökölte. Ezen túl több kötetben a 17. század 60-as éveiből származik a Molnár Albert utáni első possessorbejegyzés. Erős gyanúnk van arra nézve, hogy ezeknek is János volt a köztes tulajdonosa.⁷⁴

Két kötetben bizonyos Georg Wirth bejegyzését olvashatjuk. Spethe zsolnároskönyvét (I/2. tétel) 1635-ben Molnár Jánostól kapta ajándékba, viszont Covarrubias gyűjteményes kiadását (I/5. tétel) ugyanebben az évben már örökjogon szerezte meg. („Georgii Wirth jure hae[reditario] Claudiop[oli] A[nno] 1635.”) A névhez mind ez idáig nem sikerült életrajzot társítani, így csak feltételezhetjük, hogy Kunigunda Ferinaria első házasságából 1604-ben született lányának, Juliane Vietornak vagy a Molnár–Ferinaria házaspár 1614-ben született Erzsébet lányának lehetett a férje.⁷⁵

A gyűjtemény egy részét valószínűleg áruba bocsátották, ugyanis a Herepei tanulmányában említett, ma lappangó kötetet 1635-ben Kaspar Graffius, a kolozsvári református szászok lelképásztora vásárolta meg, 1636-ban pedig Dálnoki Mihály kolozsvári unitárius rektor lett a Schard-féle lexikon (I/10. tétel) tulajdonosa.⁷⁶

⁷³ MOLNÁR, 89.

⁷⁴ Életről lásd HEREPEI JÁNOS, *Szenczi Molnár János = Apáczai és kortársai: Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, JATE, 1966, 424–434; FEJÉR Tamás, *A fogarasi partikuláris iskola fejedelemiség kori rektorai*, Erdélyi Múzeum, 2010/3–4, 112–113; ÓSZ Sándor Előd, *Hol tanult és mikor halt meg Szenci Molnár János? Könyvtörténeti adatok Szenci Molnár Albert legidősebb fiának életéhez*, Magyar Könyvszemle, 2012/2, 268–275.

⁷⁵ ÓSZ, *Szenci Molnár Albert könyvtárának ismert darabjai*, 62.

⁷⁶ Uo.

Összefoglaló és további feladatok

A fentiekben összesen 39 olyan corpust ismertettünk, amely hosszabb vagy rövidebb ideig Szenci Molnár Albert birtokában volt. Ezek közül 20 tartozott szervesen a könyvtárhoz, a maradék 19-et – akár saját írásait, akár a másokét – ajándékba adta. Könyvtárának további két kötetről és egy ajándékba adott könyvről 19–20. századi tudósításaink vannak. Ehhez a virtuális gyűjteményhez lazán kapcsolódhat az a tíz album amicorum, amelyekbe bejegyzett. Abban a reményben zárjuk le az összefoglalót, hogy a kutatás a jövőben Szenci Molnár Albert könyvtárának újabb példányait hozza felszínre. A Kárpát-medencei könyvtárak (jelenleg kevésbé ismert) 17. századi állományának módszeres feltárása során bizonyosan újabb corpusok kerülnek majd elő. Nagy szükség lenne a zsoltárfordító gazdag irodalmi tevékenységét, illetve műveinek hatástörténetét feldolgozó, a példányok proprium-adatait számba vevő módszeres feldolgozásra. Az ennek eredményeképpen majdan megszülető Bibliotheca Molnariana Transylvanica/Ungarica/Europeana reményeink szerint kiterjeszti az ajándékozott művek körét is.

ŐSZ SÁNDOR ELŐD

adjunktus

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

levéltáros

Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár

oszsandorelod@gmail.com

The Legacy of Albert Molnár Szenci

Abstract: No detailed inventory of Albert Szenci Molnár's library has survived. The (at least partial) reconstruction of his legacy has been an important thread of Szenci-research for more than a century. Scholars have regularly reported their findings in this area at relevant academic forums. In the present study, we have attempted to summarize and compare these studies. At present, we know of a total of 39 volumes that were, for shorter or longer periods, in the possession of Albert Szenci Molnár. Of these, three are manuscripts and seventeen are printed volumes (containing altogether twenty-four printed works) that formed an organic part of his library. In addition, we know of nineteen volumes that he gave as gifts to others, fifteen of which are his own writings.

Keywords: reading history, book history, book collection, Protestant theology, late humanism

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Nagy Benedek esete Szenci Molnár Alberttel*

A nyugat-dunántúli evangélikusok a 17. század elejére már határozottan kinyilvánították a saját különállásukat mind a katolikusokkal, mind a kálvinistákkal szemben. A kezdetben egységes dunántúli protestáns egyházkerület az 1576-os Hegyfalun megtartott zsinaton alakult meg, ahol főként a Batthyányak és a Nádasdyak támogatásával létrejött az egyházkerület, amelynek alapja az *Ágostai hitvallás* lett. Első püspöke Szegedi Máté sárvári prédikátor volt, aki főként a lutheránus eszméket képviselte. Utána következett a kálvini tanokat valló Beythe István, akinek a püspöksége alatt váltak egyre élesebbé a hitviták, ami végül az 1591-es csepregi zsinaton való szakadáshoz vezetett. A lutheri elveket követő evangélikus irányzat végül az 1610-es zsolnai zsinaton vált a Magyar Királyság területén (tíz északnyugat-magyarországi vármegye) egységes egyházszervezetűvé, létrehozván három püspökséget és megalkotván az egyház első törvényeit.

A két nagy nyugat-dunántúli főúri család közül a Batthyányak inkább a kálvini irányzatot követték, legalábbis Boldizsár (1542–1590) és fia, II. Ferenc (1573–1625) idejében, vagyis éppen az általunk vizsgált időszakban. Batthyány Boldizsár udvari prédikátora volt Beythe István. Batthyány Ferenc fia volt Batthyány Ádám (1610–1659), aki majd Pázmány hatására katolizál 1629-ben.¹ A család legfőbb székhelye ebben az időben Németújvár volt. A Nádasdyak viszont inkább a lutheránus irányzat felé hajlottak. Az általunk vizsgált időszakban a család feje Nádasdy Pál (1597–1633) volt, a család legfőbb székhelye Sárvár és Csepreg. Az ő apja, Nádasdy II. Ferenc (1555–1604) hívta össze a fent említett csepregi kollokviumot, sárvári udvari prédikátora Magyari István volt. Nádasdy Pál a nyugat-dunántúli evangélikusok egyik legfőbb támogatója volt, Csepregen kibővítette a Nádasdy-kastélyt, támogatta Zvonarits Mihály vejének, Lethenyei Istvánnak a külföldi iskoláztatását, aki Zvonarits Imre halála után lett Csepregen prédikátor. Farkas Imre sopronkeresztúri nyomdáját áttelepítette Csepregre, itt nyomtatta ki fiainak írott evangélikus imádságoskönyvét 1631-ben (RMNy 1494). Pázmány ugyanúgy a tizenhét éves fiatalembernek ajánlja 1614-ben a csepregi hitvitabokorban saját munkáját (*Csepregi mesterség*), mint Zvonarits Imre a Haffenreffer-fordítását. Nádasdy Pál fia, Nádasdy III. Ferenc 1643. november 25-én Csepregen áttért a katolikus vallásra.

A sárvári székhelyen túl a Nádasdyak – eminensen Pál – nagy gondot fordítottak a környező lutheránus központok fejlesztésére is. Így Csepreg és Kőszeg városa is

* A tanulmány az NKFIH/OTKA K137815 sz. pályázat támogatásával készült.

¹ A család vallási hovatartozásáról lásd KOLTAI András összefoglalóját, *Batthyány Ádám és könyvtára*, Budapest–Szeged, OSZK – Scriptum, 2002, 5–8, 16–20, 24–29.

jelentős figyelmet élvezett. Csepreg mezővárosa a nyugat-dunántúli korabeli evangélikusok egyik szellemi központja volt, a zsinatokat rendszeresen ide hívták össze. Csepregen működött prédikátorként Zvonarits Imre a 17. század elején, aki majd 1621. január elején leli halálát a templom karzatán, diákjaival együtt. A csepregi mészárlás oka az volt, hogy a városka főura, Nádasdy Pál kegyvesztetté vált, mivel Bethlen Gábor oldalára állt, ezért II. Ferdinánd Collalto tábornokot küldte seregeivel a város ellen. A harmincéves háború magyarországi eseményeinek legsúlyosabb öldöklése volt ez, ugyanis a város nagyjából 1800 főnyi lakosságából 1223 főt gyilkoltak meg (ebben a számban nincsenek benne a tűzhalált halt emberek, csak azok, akiknek a holttestét meg lehetett számolni). A felsővárosi Szent Miklós-templomba menekült a polgárok jó része, s az ide betörő katonák mindenkit lemészároltak, itt halt meg Zvonarits Imre.² Az ő halála és a dúlás után Nádasdy Pál betelepítéssel próbálta meg a várost feléleszteni. Zvonarits Imre halála után lett itt prédikátor Lethenyi István, Imre testvérének, Zvonarits Mihálynak a veje.³ Majd 1643-ban éppen a csepregi Szent Miklós-templomban jelenti be Nádasdy Pál fia, Ferenc, hogy áttér a katolikus hitre. Payr Sándor szerint a „hitehagyott Nádasdy”-t utolérte a végzet, a Wesselényi-féle összeesküvés részeseként a bécsi verpadon halt meg, összes javait elveszítvén.⁴

Kőszeg városa a közelben a másik lutheránus szellemi központ. A magyar és német nyelvű evangélikus gyülekezet nyelvi elkülönülése a 16. század második felében következhetett be, 1572-től a hívek külön magyar és német lelkészt, illetve tanítót választhattak. Az 16. század közepétől az első néhány évtizedben még együtt tartották istentiszteleteiket a Szent Jakab-templomban, majd 1615–1618 között a magyar gyülekezetnek emeltek egy új templomot. Ez a Jurisics Miklós téren (a Szent Jakab-templom mellett) ma is álló Szent Imre-templom. Az evangélikus iskola is jelentős, ennek volt a magyar oktatója Sármelléki Nagy Benedek. Életéről nem sok adatunk van, a források valószínűleg két különböző Nagy Benedeket mosnak össze egy személyé. Ugyanis Szinnyei lexikonában⁵ tállyai (Zemplén megye) születésűnek írja Nagy Benedeket, aki 1589-től volt a wittenbergi egyetemen, tehát 1569 körül született. Aztán az 1600-as évektől kezdődően már Kőszegre teszi a működését Szinnyei, az ismert adatokat sorolja (Zvonaritscsal való együttműködés, Pázmánnyal vita stb.). Ez a teória azért sem lehet helyes, mivel ebben az esetben Nagy Benedek idősebb vagy nagyjából egyidős lenne Pázmánnyal, akiről Nagy Benedek a vitairatában mint öreg emberről beszél (Pázmány 45 éves volt ekkor), Pázmány pedig leckéztető hangon (mintha egy rossz diákhoz beszélne), sóczé (socius = segédtanító) kölyöknek hívja. Tehát ez a kelet-magyarországi egy másik, kicsit idősebb Nagy Benedek

² Csepreg pusztulásáról legújabban lásd SÁGI Ferenc, *Csepreg feldúlása 1621-ben*, Vasi Szemle, 2023/3, 302–327.

³ CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*, II/1, Budapest, Reciti, 2020, 512.

⁴ PAYR Sándor, *Az evangélikus Csepreg pusztulása*, Protestáns Szemle, 1898, 209–227.

⁵ SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, IX, Budapest, Hornyánszky Viktor könyvkereskedése, 1903, 538–539.

lehetett. A wittenbergi egyetemre beiratkozott 1589. május 14-én egy „Benedictus Nagi Thalliai Ungarus”, vagyis Nagytállyai Benedek, esetleg Tállyai Nagy Benedek.

Ezzel szemben Zoványi a lexikonában óvatosabban fogalmazza meg az adatokat. Ő Nádasdot nevezi meg születési helyként, viszont a születési és halálozási dátumok helyén kérdőjelek vannak.⁶ Zoványi szerint 1603. május 25-től tanult Wittenbergben egy évig, majd hazatérve 1604-től Fertőszentmiklóson, 1605-től pedig Kőszegen lett rektor. Majd ő is felsorolja a Nagy Benedek által írt ismert műveket (ez néhány üdvözlővers, egy gúnyvers, egy hosszabb egyházi ének és a Pázmányhoz szóló vitairatok). A nádasdi születési helyet igazán semmilyen adat nem támasztja alá. Nádasd egy Körmen-d melletti vasi falu, akár születhetett is itt Nagy Benedek, bár az ember óhatatlanul fölteszi a kérdést, akkor miért Sármelléki az előneve. Sármellék nevű falu van Zala megyében, Hévíz mellett, ez sem esik messze a működési területétől. Feltehetően ő is Sárváron (ahol a századfordulón Magyarai István volt Nádasdy II. Ferenc udvari papja) vagy Csepregen tanult, így kerülhetett kapcsolatba a Nádasdy családdal. A nádasdi születési hely feltehetően a wittenbergi egyetem anyakönyvéből származik, amelyben 1603. május 25-ei beiratkozással található egy „Benedictus Nagy Nadastinus” megjelölésű diák. Szabó András Nádasdi Nagy Benedekként azonosítja, aki Abaújnádasdon született talán, és a Tiszántúlon végezte alsóbb iskoláit, ide is tért vissza az egyetemről, Tasnádon lett lelkész.⁷ Payr Sándor egy tanulmányában egészen érdekes megfigyelésre jut, szerinte ennél a diáknál Sármelléki Nagy Benedekről van szó, a „Nadastinus” név pedig annyit jelent, hogy „Nádasdy alumnusa”.⁸ Ez a jól hangzó és amúgy akár lehetséges megoldás ott sántít csak, hogy az egyetemi anyakönyvben a többi esetben a diákok előnevei a születési vagy származási helyet jelölik. Nádasdy Pál valóban támogatott wittenbergi egyetemi tanulmányokat folytató diákokat, ilyen volt például Lethenyi István, aki 1609. november 22-én iratkozott be. Nála egyébként nincs megadva származási hely, mindössze annyi szerepel az anyakönyvben, hogy „Stephanus Lethenicinus Hung.”. Tehát a szerintem legvalószínűbb feltételezés az, hogy Sármelléki Nagy Benedek nem járt Wittenbergbe egyetemre, pedig életkorilag megfelelne a századfordulós időszaknak, mivel 1580 körül születhetett. Abból, hogy Sármelléki Nagy Benedek mindig tanított, arra lehet következtetni, hogy nem avatták lelkésszé, mint a Wittenberget járt diákok zömét, vagyis nagy valószínűséggel domidoctus maradt. 1604-től valóban Fertőszentmiklóson, majd egy évvel később, 1605-től már Kőszegen. Halála időpontja sem volt ismert eddig, noha a kőszegi levéltárban megvan az ő és a felesége végrendelete is. Mindketten 1617-ben készítették el a végrendeleteiket, Nagy Benedekét 1619-ben vették jegyzőkönyvbe, tehát akkor törték fel a halála miatt.⁹

⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1977³, 421.

⁷ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 202.

⁸ PAYR Sándor, *Sármelléki Nagy Benedek, mint énekíró*, Theologiai Szemle, 1933–34, 72–74, itt 72.

⁹ Itt is megköszönöm Söptei Imre kőszegi főlevéltáros szíves segítségét.

A hazatérő Szenci Molnár Albertnek ebbe az erőteljesen lutheránus hatás alatt álló nyugat-dunántúli közegbe kellett volna beilleszkednie. Szenci Molnár Albert első hazai letelepedési kísérletét Kovács József László járta körül talán a legalapossabban, csaknem ötven évvel ezelőtti tanulmányában.¹⁰ Szenci Molnár Albert naplójából kiderül, hogy – Batthyány Ferenc hívására – 1613 áprilisában érkezett haza, egészen pontosan 24-én, Sopron felől, Csepregre, majd Köveskútra. Másnap utazott tovább Rohoncra, majd Szalónakra,¹¹ amely települések itteni tartózkodásának fő helyszínei voltak. Az első félévet Szalónakon töltötte, majd december 2-án költözött át Rohoncra.¹² A napló meglehetősen szűkszavú, szinte csak települések felsorolásából álló bejegyzéseit olvasva láthatjuk, hogy milyen folyamatos mozgásban voltak a prédikátorok. Szenci Molnár Pathai Istvánnal együtt volt ebben az időben Batthyány udvari papja a kálvinisták erősítésére, hiszen Pathai alig egy évvel korábban, 1612-ben került Rohoncra, majd még ennek az évnek a nyarán püspökké választotta a dunántúli egyházkerület. Együtt utaztak 1613 májusában a körmendi zsinatra, majd nyáron Felső-Magyarországra. Aztán Molnár elutazott az Alföldre, visszatért, majd megint északra ment, szinte az egész őszt a Felföldön töltötte, novemberben tért vissza Szalónakra (amikor a naplóbejegyzés szerint a majdnem másfél éves Jánoska fiának kinőtt a két alsó foga), majd decemberben átköltözött Rohoncra, mivel Pathai István Veszprémbe került. Az 1614-es év januárjának elejét Németújváron töltötte a könyvtár rendezésével, majd visszatért Rohoncra. A napló bejegyzései az év első feléből meglehetősen ritkák, június 10-én ismét az Alföld felé indult, de nem jutott el odáig. Sopronkeresztúron a könyvnyomtató Farkas Imrénél szállt meg, majd ismét észak felé ment tovább, minden nap másik városkába érkezett. Június 26-án keresték meg a komáromi követek azzal a szándékkal, hogy kikérjék Batthyánytól, aki végül elengedte, így július közepén már át is költözött Komáromba, ahol július 21-én lelkésszé avatták.¹³

Tehát láthatjuk, alig több mint egy évet töltött Nyugat-Magyarországon, ennek pedig az oka Kovács József László szerint az volt, hogy a helybéli lutheránusokkal feszült volt a viszony. Ez a földbirtokosok közötti vallási különbségek miatt is erősödött, nem pusztán a Nádasdyak és a Batthyányok közötti ellentétéről van szó, hanem a házastársak közöttiről is, ugyanis míg Batthyány Ferenc a reformátusokat támogatta, a felesége, Lobkowitz-Poppel Éva az evangélikusokat. (Legalábbis ebben az időben

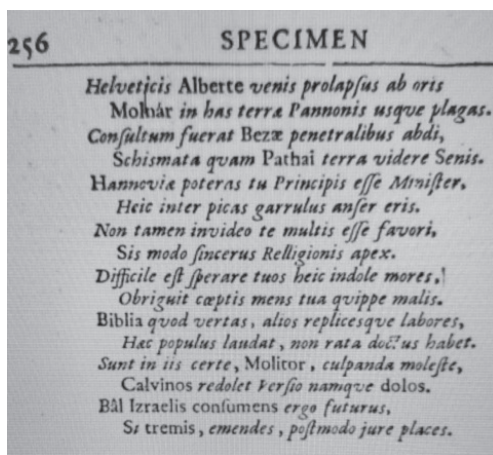
¹⁰ Kovács József László, *Molnár Albert Magyarországon (Első letelepedési kísérlet: 1613–1615)*, Studia Litteraria, XIII, 1975, 11–21. Újabban P. Vásárhelyi Judit és Szabó András is földolgozták ennek az időszaknak néhány aspektusát: P. VÁSÁRHELYI Judit, *Néhány gondolat Szenci Molnár Albert itthoni „bujdosásáról” (1613–1615) = Album amicorum: Tanulmányok Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, DÁNÉ Veronka, LUPESCU MAKÓ Mária, Kolozsvár, EME, 2021, 627–636; SZABÓ András, *Szenci Molnár Albert a Dunántúlon* = PETRÓCZI Éva, SZABÓ András, *Szenci Molnár Albertről – két hangon: Születésének 450. évfordulójára*, Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület, 2024, 23–30.

¹¹ *Szenci Molnár Albert naplója*, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003, 88.

¹² *Uo.*, 90.

¹³ *Uo.*, 90–91.

még; a jövőbe nem lát senki, de tudjuk, hogy Pázmány neki ajánlotta 1631-ben a *Bizonyos okok* című művét, amelyben fiának, Batthyány Ádámnak az 1629. szeptemberi katolizálását magyarázza.) Kovács József László rámutatott arra, hogy Szenci Molnár magatartására mindig is jellemző volt az, hogy ha valahol kiéleződött a kálvinista–lutheránus ellentét, akkor onnét inkább távozott, még akkor is, ha az anyagi biztonságot kellett elhagynia.¹⁴ Márpedig ebben az időszakban a két felekezet között már parázsló, viharos viták zajlottak, legfőképpen az úrvacsoratan miatt, amelynek az egyik legélesebb hangú, sziporkázó vitairata ugyan majd' két évtizeddel később, 1633-ban jelenik meg Lethenyi István tollából,¹⁵ ám ennek a műnek *Az keresztyen olvasohoz írot elől-jaro beszede*ben összefoglalja, hogy kicsodák a kálvinisták, *Az Augustana Confessiórúl való Elöl járó beszéd*ben egyenesen Pázmánnyal együtt említi Szenci Molnárt.¹⁶ Ezzel csak arra hívnám fel a figyelmet, hogy Szenci Molnárt nem fogadták szívesen a lutheránusok, éppúgy támadások érték, mint a többi kálvinista prédikátort, például Pathai Istvánt. Sármelléki Nagy Benedek egy gúnyverset írt ellene, ezt a pasquillust a lutheránus Czvittinger Dávid 1711-es *Specimenje* őrizte meg, a Molnár Albertről szóló bejegyzés végén.¹⁷

1. kép

CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt–Lipcse, Jobst Wilh. Kohles, 1711, 256.

¹⁴ KOVÁCS, 18.

¹⁵ LETHENYEI István, *Az Calvinistac magyar Harmoniaianac, az az: az Augustana es Helvetica Confessioc Articulusinac, Samarjai Janos, Calvinista Praedicator, es Syperintendens által lett öszve-hasonlétásánac meg-hamisétása*, Csepreghy, Farkas Imre, 1633.

¹⁶ Uo., 10: „De Keresztyén Olvasó, ha jól gondolkodol erről az Harmoniáról, bizonyára illyent akár-ki is formálhat az szóknac öszve-hasonlétása felől, nem csac az *Augustana Confessionac Articulusibul*, hanem Pázmán Péter *Kalauzzábúl-is* avagy Molnár Albertnec Magyar *Lexikomjábúl-is*.” Samarjai János *Harmoniájával* vitatkozik.

¹⁷ CZVITTINGER Dávid, *Specimen Hungariae literatae*, Frankfurt–Lipcse, Jobst Wilh. Kohles, 1711, 255–256.

Érdekesség, hogy Sármelléki Nagy Benedek önállóan nem szerepel a lexikonban. Czvittinger szerint a tizenhat soros versezet szerzője „*Benedict. Sarmelliczki, Rector olim Scholae Gincianae in Hungaria*”, a címe pedig egy anagramma *Albertus Molnár Szemczyensis* nevéből: *Bal. Izraelis consumens, tremis*, vagyis Izraelt pusztító Bál remeg. Kovács József László kissé talán túlzóan érzelmi alapon értelmezte a szöveget, minden egyes szavát „primitív-provokatív” támadásnak olvasva.¹⁸ A pasquillus szövegében szóba kerül, hogy Szenci Molnár minek jött ide a helvét tájról, említi a Hanaui Biblia kiadását, valamint Pathai Istvánt is. Noha valóban támadó hangvételű irat, ám a vers zárlata egészen másképp is értelmezhető. Az utolsó két sorban megismétli a címadó anagrammát (*Bál Izraelis consumens ergo futurus, / Si tremis, emendes, postmodo jure places*), azonban ebben az értelemben a protestánsok közötti megengedőbb hangnem nem marad el. A verssorok végső jelentése az, hogy noha „Izraelnek pusztító Bálja lesz, tehát, ha (meg)remegsz, akkor kijavítod, és ezután joggal fogsz már tetszést aratni”. Tehát esélyt ad a visszatérésre, esélyt ad az ún. hibák kijavítására, amit például egy pápista vitapartner estében bizonyára nem tenne meg. A teljes vers fordítása:

Helvét tájakra érkezte te, Molnár
 Albert, eljöttél Pannoniába, ide.
 Bár megbújtál volna a mélyén Béza tanának,
 mint hogy a vén Pathai lássa hamis tanaid.
 Hannoviában te lehettél volna az úri miniszter,
 itt meg a szarkák közt csak fecsegő liba vagy.
 Mégsem irigylem tőled, hogy sok támogatást kapsz,
 Csak te a vallásnak légy komoly oszlopa majd.
 Ó, de nehéz jót és erkölcsöt várni tetőled,
 mert a te elmédet sok rút terv nyüggözi.
 Szentírást fordítsz, s tész mást is éppen eközben,
 Ezt a nép szereti, ám a tudós kiveti.
 Van bennük, Molnár, bőven kritikára megérett,
 Kálvini csúf cselnek bűze belengi, mit írsz.
 Izraelnek emésztő Baálja lesz majd,
 hogyha remegsz, kijavítsd, s tetszeni fog, amit írsz.¹⁹

¹⁸ A Kovács József László által közölt szövegben egy félreolvasás is található: a 7. sorban nála *invideo* helyett *inrideo* áll. (Kovács, 16.) Sajnos úgy tűnik, hogy Szabó András is Kovács József szövegét vette át az eredeti *Specimen*ben található helyett, mindez jól látszik az azonos félreolvasási hiba átvételéből, valamint a kis- és nagybetűk nem szövegghű átírásából. Továbbá egy újabb hiba is olvasható nála, nyelvtanilag helytelennek ítéli a 9. sort, mivel a sorvégi *s*-t valamilyen oknál fogva lehangya, holott az eredeti szövegben (de Kovács József közlésében is) szerepel. SZABÓ, *Szenci Molnár Albert a Dunántúlon*, 30.

¹⁹ A műfordítást Takács László készítette.

AJKAY ALINKA

habilitált egyetemi docens

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

ajkay.alinka@btk.ppke.hu

Benedek Nagy and Albert Szenci Molnár: A Case of Religious Conflict

Abstract: By the early 17th century, the Lutherans of Western Transdanubia had firmly established their separation from both Catholics and Calvinists. Among the region's two great aristocratic families, the Batthyánys adhered to Calvinism, while the Nádasdys followed the Lutheran faith. Upon returning from his travels, Albert Szenci Molnár initially sought to integrate into this deeply divided religious landscape; one that, by the 1610s, was predominantly Lutheran. However, his efforts were hindered by the local Lutheran community, including Benedek Nagy of Sármellék, a schoolmaster in Kőszeg, who even composed a mocking pasquinade against him.

Keywords: Benedek Sármelléki Nagy, Albert Szenci Molnár, polemics, theology, reformation, Lutherans of Western Transdanubia, Catholic-Protestant controversy

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Szenci Molnár Albert és az imádkozó asszonyok

2002-ben megjelent hasonmás kiadása óta minden évben előveszem, legalább két alkalommal, Szenci Molnár Albert *Imádságos könyvecskéjét*.¹ Ez a kiadvány a zürichi Joannes Frisius *Christliches Betbüchleinjének* (Zürich, 1600) magyarra fordított szövege. Igaz, 1621-ben jelent meg, de mondanivalója mindmáig, különösen a keresztyén nők számára, üzenetértékű. Hiszen a pfalzi választófejedelmi székhelyhez, Heidelberghez a Kazimir Kollégiumban töltött diákévei óta hűségesen ragaszkodó Szenci Molnár Albert életének e meghatározó városában két asszonynak ajánlotta *Imádságos könyvecskéjét*. Még hozzá nem is főrangúaknak. A kedves „könyvecske” kicsinyítő formával már önmagában bensőséges tartalmat sugalló mű. Ajánlásának címettje két, különösen kegyes életű hitves, Mező Szegedi Gáspár Orsolyája és Krausz János Annája; mindkettő Szenci Molnár egy-egy tekintélyes nagyszombati (azaz Szenc közeli!) patrónusának élete párja. Ugyanakkor a könyvecske tudatos folyamatosságot is jelentett ebben a műfajban a fordító számára, hiszen 1600-ban éppen egy fontos heidelbergi professzora, Daniel Tossanus (Daniel Toussaint) *Lelki iskola* című művének átültetésével indult el Molnár, mint régi irodalmunk egyik legsokoldalúbb alkotója, a kegyességi művek magyar tolmácsolásának nem könnyű útján. Tossanus a Szent Bertalan-éj után, 1572-ben kénytelen volt elmenekülni hazájából és szolgálati helyéről, Orléans-ból. E huszonkét évvel korábbi keletkezésű imádságoskönyv-fordítás elveszett, nem szerepel Molnár Albert patrónusa, Békési János 1612-es hagyatéki jegyzőkönyvében sem.²

Az *Imádságos könyvecske* fordítójaként azonban nem elégedett meg azzal, hogy az ajánlás szövegébe beleszője az imént említett két nagyszombati, Pozsony és Szenc közeli, tehát úgyszólván „földijének” számító, mély hitű, s ugyanakkor módos, a könyv megjelenését nagylelkűen támogató asszony nevét. Ő ennél a megszokott udvariassági formulánál, amellyel főleg fejedelemasszonyokat és más főrangú hölgyeket tiszteltek meg ekkor, a 17. században, jóval tovább lépett. Az ajánlásban többek között arról a megbecsülésről ír, amelyet Hieronymus egyházatya (és egyben Jeromos néven minden fordítók ösatya!), továbbá Ambrosius, Augustinus, s még sok, ugyancsak egyháztörténeti jelentőségű férfiú érzett az imádságos lelkületű asszonyok iránt. A nők és a vallás viszonyáról Diarmaid MacCulloch *A reformáció története* című könyve *Szabadság a valláson belül* című fejezetében többek között kifejti: „a kor [éppen I.

¹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Imádságos könyvecske*, kísérfőtan. P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Balassi – MTA ITI – OSZK, 2002.

² Uo., 6.

Erzsébet koráról beszél itt] sok eszes asszonya vélte illendőbbnek, ha mások prózáját fordítja, és nem a maga neve alatt áll elő művekkel”. Majd így folytatja: „a férfiak jellemzően előnyben részesítették a kiadott prédikációs gyűjteményeket és a doktrinális tartalmú egyházi énekeket, míg a nők szívesebben olvastak általános lelkeségi témákról, és külön előszeretettel fordultak a személyesebb hangvételű himnuszok felé”.³ Ez a 2003-as jellemzés már első olvasásra egybecseng azzal, amit Szenci Molnár Albert az *Imádságos könyvecske* előszavában kora hazai közgondolkodását meghaladó módon, s meglehetősen aprólékosan fejtett ki. Ráadásul egy olyan ország hívó nőolvasóinak szánt fordításában, újrafogalmazásában, ahol I. Rákóczi György feleségét, Lorántffy Zsuzsannát még jóval később is gúnyverssel és meg nem értéssel illették. Közvetlenül azután, hogy asztal melletti hozzászólásait, kis református–jezsuita „hitvitáit” udvari papjuk, Medgyesi Pál sajtó alá rendezte; ez volt a notórius, s a hazai közegre még évszázadokig jellemző, „frigyládát húzó szent tehén”-perspektíva.⁴

A hatásosabb meggyőzés kedvéért, s az intenzív női kegyesség fontosságát németországi éveiben és Svájcban egyaránt tapasztalva, jeles zsoltárfordítónk – a kommunikáció és a nemzetközi reformátorkapcsolatok szenvedélyes elkötelezettje – időben közelebbi példát is említ, amikor így érvel, alábbi, az angol egyháztörténetre és műfordítás-irodalomra ugyancsak reflektáló, egyértelműen elismerő soraiban:

Az mi időnkben telyes volt az Keresztyén világ, az Angliai Ersébet királné asszonnak szép tudományokkal tündöklő ő tiszta életinek hírével-nevével. Mellynek istenes birodalma alatt, közel ötven esztendeig volt Anglia országának kívánatos szép csendessége és békessége, ennek idejében tisztult ki az Nagy Britannia országból minden Pápastaság. Ez az Keresztyén szomszéd országokban lévő bölcs Doktoroknak nem csak leveleket szokott írni tulajdon kezével, hanem az Tigurumban [Zürichben] Tanító Bullinger Henrik Predikátort saját kezével varrott keszkenőnek küldésével is megtisztelte, az mint ezt nékem ezen Bullingernek leányától való unokája, Joh[annes] Rodolf Lavaterus, megbeszéllette.⁵

Érdekes és megható véletlen, hogy a mi ékes németségű, de angolul nem, vagy csak nagyon keveset tudó Molnár Albertünk éppen azt az uralkodónőt állítja példaként könyvének olvasói elé, aki tizenéves korában a 13. zsoltárt fordította angolra, s uralkodásának csúcspontján, 1595 őszén másfél hónap alatt tolmácsolta országa latinul nem tudó olvasói számára Boethius *A filozófia vigasztalása* című művének vallásos versbetéteit. De ne feledjük Szenci Molnár üzenetének másik elemét sem, azt, hogy a királyasszony

³ Diarmaid MacCulloch, *A reformáció története*, ford. VARGA Benjámin, Budapest, Európa, 2011, 968–969.

⁴ Lorántffy Zsuzsanna ellen írt gúnyvers = *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, Budapest, Akadémiai, 1977 (RMKT, XVII/9), 216, 634.

⁵ SZENCI MOLNÁR,)(4v–)(5r.

– bár számos történész hangsúlyozza viselkedésének olykor „férfias” vonásait – Heinrich Bullingert, a jeles svájci reformátort nemcsak egyháztörténeti jelentőségű levelekkel tisztelte meg, hanem egy saját kezűleg hímzett *keszkenővel* is. Ilyenformán tehát a ritka műveltségű királynő a hívő női lét teljességét vállalta, nem csupán annak spirituális-intellektuális és udvari rétegeit, méghozzá több száz esztendővel ezelőtt, nem a királynőkre jellemző módon, hanem országos gondjait, diplomáciai feladatait és vallásos elmélkedéseit félretéve. Hiszen azzal, hogy hímzőtűt fogott a tollat sokkal gyakrabban forgató kezébe, nőies módon hangsúlyozta személyes kötődését a kálvini reformáció egyik vezéralakjához. Itt feltétlenül érdemes megemlítenünk I. Erzsébet ragaszkodását a zsoltárokhoz, s önmagát – katolikus nővére, Vörös Mária szörnyű uralma után – „davidizáló”, országát a protestantizmus útjára visszavezető törekvéseiről.⁶ Kortársai gyakran emlegették őt, elismerően, „she-David”-ként. Többek között azért, mert a Szenci Molnár-előszóban méltán magasztalt brit uralkodónő is fordított vallásos műveket, igaz, nem Szenc szülöttének költői tehetségével, s meglehetősen erős zsoltárszöveg-rövidítéssel. A 13. psalmus esetében az angol *heroic couplet*, a hősi párvers formáját választva, s az eredeti harmincöt sort huszonnégyre rövidítve. E fordításból álljon itt nyolc sor, annak bizonyosságául, hogy a zsoltárbirodalom királya, igazi uralkodója bizony nem egy hatalmas birodalom nagyasszonya, hanem egy magyar *örök búdosó* volt:

Mind, aki igaz hitre nem jutott,
S tagadja Istenét, bolond.
Bővölködnek sok mocskos tettben,
Bölcsesség nem lakik ezekben.
[...]
Hamis szívük, s a nyelvük is,
Ajkukon csak méreg lakik.
Elméjük bomlott, szájuk tátva,
Készek a vérben-gázolásra.
[...]⁷

Feltétlenül említésre méltó, hogy Erzsébet, még nem királynői éveiben, hanem 1545-ben, tizenegy éves korában egy nagyon hosszú, „reformista”, azaz a protestantizmus iránti rokonszenvről, kötődésről már akkor tanúskodó, 117 oldalas francia hitépítő verset is lefordított angolra, újévi ajándékul, hasonló hitéleti világú, szeretett mostohaanyjának, Katherine Parr-nak, apja, VIII. Henrik utolsó, őt haláláig híven ápoló, s közben az európai reformációval rokonszenvező feleségének. Ez a költemény egy női

⁶ PETRŐCZI ÉVA, *Zsoltár női hangra: I. Erzsébet, Mary Sidney, Dóczy Zsuzsanna* = P. É., „...mi lelkiünknek éltető abra”: *Tanulmányok a magyar és angolszász vallásos irodalomról*, Budapest, Fekete Sas Kiadó – KRE Puritanizmuskutató Intézet, 2008, 20–23.

⁷ *The Poems of Queen Elizabeth I.*, ed. Leicester BRANDNER, Providence (Rhode Island), Brown University Press, 1964, 13. Petrőczy Éva fordítása.

szerző tollából származó, ráadásul verses „imádságos könyvecske”, amelynek címe *A bűnös lélek tükre* – Franciaországban kétszer is betiltották, annak ellenére, hogy a francia király testvére, Marguerite Valois Angoulême írta, aki második házassága idején Navarrai Margitként vált igazán ismertté.⁸ Aligha véletlen, hogy a királynő az egyik legtöbbet emlegetett kulcsszereplője Paul Salzmann *Kora újkori angol nők írásait olvasva*⁹ című, alapos áttekintésének. Valószínű, hogy Erzsébetet méltatva Szenci Molnár azért nem említi meg a majdani uralkodónő e korai, ifjúkori kegyességi műfordítását, mert kiváló német és latin tudása mellett ő a francia nyelvben legfeljebb valamelyest, az angolban pedig – mint említettem – még sokkal kevésbé volt otthonos. Mégis van azonban egy közvetlen találkozási pont Szenci Molnár és a franciául tökéletesen tudó angol királynő spirituális és intellektuális világa között. Hiszen az általa fordított Navarrai Margit és férje udvari költője nem más volt, mint Molnár *Psalteriumának* Théodore de Bèze melletti másik énekvers-szerzője, Franciaország nagyhírű poétája, a korabeli szerelmi költészetben is jeleskedő Clément Marot.

E világgöltészeti, s egyben európai vonatkozások után lássuk az *Imádságos könyvecske* keletkezéstörténeti hátterét. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a Kazimir Kollégiumot 1596-ban alapító pfalz-lauterni herceg, János Kázmér, III. Frigyes pfalzi uralkodó fia, aki kilenc évig unokaöccse, a későbbi IV. Frigyes nagybátyja és régense volt, egyszersmind az egyik „leganglománabb” német kálvinistának számított. Ez a meglehetősen nagyratörő herceg 1594-ben Sir James Melville skót udvari emberrel egy portét küldött magáról I. Erzsébetnek, a kor szokása szerint ezzel a gesztussal lánykérő szándékát jelezve. A királynő e lánykérésre nem reagált, a Protestáns Liga iránti rokonszenve ellenére sem, János Kázmér azonban ennek ellenére folyamatosan ápolta angol kapcsolatait, elsősorban Robert Dudleyval, Leicester earljével, aki a Magyarországon is járt Sir Philip Sidney nagybátyja volt. 1579-ben a lauterni herceg személyesen látogatott el Angliába, ahol három hétig volt az udvar vendége, s számos elismerést, ajándékot kapott a királynőtől (ha a kezét nem is!), Leicestertől és Pembroke earljétől.¹⁰ A királynőnek a kontinens kálvinista erői, nevezetes személyiségei iránti, a jellegzetes angol „inzularitástól” eltérő rokonszenvét fokozta az a szomorú epizód, hogy a már említett Sir Philip Sidney mindössze tizenhét esztendősen, a párizsi angol követség ablakából tanúja volt 1572. augusztus 23–24-e éjszakáján és hajnalán a Szent Bertalan-éji mészárlásnak, a francia hugenották elleni irtóhatalmas tömeggyilkosságnak.¹¹

Mindezen előzmények ismeretében tehát bizonyosak lehetünk abban, hogy a Kazimir Kollégiumban a kezdetektől a szokottnál nagyobb németországi Anglia- és

⁸ Valerie SCHUTTE, *Princess Elizabeth and Her New Year's Gift Translations*, <https://thehistoriansmagazine.com/princess-elizabeth-and-her-new-years-gift-translations/> (Letöltés ideje: 2025. január 3. – ez a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.)

⁹ Paul SALZMAN, *Reading Early Modern Women's Writing*, Oxford, Oxford University Press, 2006, 18, 37.

¹⁰ Alan STEWART, *Sir Philip Sidney: A Double Life*, London, Chatto and Windus, 2000, 210–211.

¹¹ John BUXTON, *Sir Philip Sidney and the English Renaissance*, London – New York, Macmillan – St Martin's Press, 1966, 52–53.

Erzsébet-kultusz vert gyökeret, amely részben azt eredményezte, hogy egyik peregrinus diákjuk, Szenci Molnár volt a legkorábban németre fordított puritán művek egyik első olvasója, sőt, Lewis Bayly *The Practice of Piety*-jének egy részletét át is ültette németből magyarra, majd a könyv teljes szövege lefordításának fontosságára az angolul kiválóan tudó, nálánál egy generációval ifjabb Medgyesi Pál figyelmét hívta fel.¹² Mindennek alapján bizvást kijelenthetjük: a Kazimir Kollégium sok szempontból nemzetközi háttére formálhatta az amúgy is elfogadó lelkületű és intellektusú Molnár Albertet már ifjú éveiben kora egyik legtájékozottabb, s a Protestáns Liga szellemiségével rokon, sokoldalú, nyitott gondolkodású egyéniségévé és alkotójává.

Visszatérve az *Imádságos könyvecské*hez: az ajánlás egyik legszebb, legőszintébb, leginkább *szencimolnáros* részlete erős hittel, írója nagy műveltségről tanúskodva, de ugyanakkor húsbavágó realitásérzéssel számol be a könyv – s általában a Molnár Albert-művek – megszületésének többnyire keserves körülményeiről, írójuk-fordítójuk sokszor a nyomorhoz nagyon közeli anyagi gondjairól:

Melly könyveknek idejében való kibocsátásában való szándékomat két dollog késleli kiváltképpen. Első az könyvárusoknak hadaktul való félelmek, és azoknak nyomtatásban munkálkodó legényekből [mert hadba szólították őket! – P. É.] való szükségek; másodsor az én szűkölködő állapotom. Mert az mint az deákok szólnak: *Lunae radiis non maturescit botrus: az Hold világtul nem érik meg az szőlő*; hogyha az napfény nem érleli. Azonképpen én is igen lassú serénsséggel nevelhetem és készíthetem el ez könyvbéli gyümölcsöket az szükségnek terhe alatt. Mert az szükség miatt való szomorúság nem kicsiny homályosítására vagy az ily munkára kívánandó elmei vidámságnak.¹³

Az eredeti német szöveg üdesége, természetessége és gyakorlatiassága a fordításban már első olvasásra visszaköszön, ez természetesen nagyrészt a textust nagy gonddal megformáló két zürichi szerző érdeme. Heinrich Bullinger, a jeles svájci reformátor *Christliches Betbüchlein*-je halála után, 1584-ben jelent meg, átdolgozása azután Johannes Frisius helybeli teológiaprofesszor érdeme volt, ez a változat 1600-ban hagyta el a nyomdát. Johannes Fries, latinosan Frisius (1505–1565) ugyan 1563-tól a zürichi Grossmünster Kollégium vezetője volt, azé a jeles teológusképző intézményé, ahol 1527-től 1531-ig Ulrich Zwingli ösztöndíjasaként tanult, de 1533-tól 1535-ig a Párizsi Egyetemen vállalt, a hittudománynak szentelt évek után, két további stúdiumot, nevezetesen a zenét és a filológiát. Hosszú ideig latint is tanított a Fraumünster Kollégiumban, továbbá hozzájárult a zürichi Biblia szövegének véglegesítéséhez, s publikált egy *Dictionarium Latinogermanicum*ot. 1541-ben pedig Peter Kolinnal közösen

¹² PETRŐCZI ÉVA, *Egy fordítás háttértörténete* = P. É., „Nagyságodnak alázatos lelki szolgálója”: *Tanulmányok Medgyesi Pálról* / “The Obedient Spiritual Servant of Your Highness”: *Hungarian and English Essays on Pál Medgyesi*, Budapest–Debrecen, Barankovics István Alapítvány – Hernád, 2007, 7–27.

¹³ SZENCI MOLNÁR,)(6r.

lefordította németre Robert Estienne *Dictionarium Latinogallicum*-át, latin–francia szótárát. További lexikológiai munkák után számos értékes muzikológiai kiadvány gazdája lett, 1540-ben egy vallásos ének- és zsoltárgyűjteményt adott ki, benne egy saját versével, amely egy Példabeszédek 31,10 parafrázis: „Derék asszonyt kicsoda találhat? Mert ennek ára sokkal feljülhaladja az igazgyöngyöket.” (Károlyi Gáspár fordítása), amelyet egy rendkívül népszerű korabeli dal, az *Entlaubet ist der Walde* (Lehullatják lombjukat az erdők) dallamára egészen a 16. század végéig a svájci énekeskönyvek anyagába gyakran belevettek.¹⁴

Ha jól belegondolunk, lélegzetelállító, s egyben a fordítás minőségére nézve nagyon biztató és szokatlan a Frisius és Szenci Molnár közötti érdeklődési és tevékenységi körök megegyezésének nagy száma, s egyéniségük évszázadokkal később is teljes bizonyossággal érzékelhető hasonlósága. Annak ellenére, hogy a német és a magyar szövegek összehasonlítására nincs mód, mert, mint P. Vásárhelyi Judit írja kiváló kísérőtanulmányában:

A Frisius által gondozott zürichi imádságos könyv eredeti példányát nem tudtuk megszerezni. Hozzá hasonlóan lappang Bullinger imádságos könyvének első, feltehetően 1584-ben megjelent kiadása [...] Molnár azonban közölte Frisius *Elöljáró beszédének* fordítását is. Ebből igen sok mindent meg lehet tudni a kiadás céljáról és szerkesztési módszeréről [...] Frisius *Elöljáró beszéde* után Molnár Albert ugyancsak Frisius nyomán tematikus csoportosításban helyeket közöl az Új Testamentumból a könyörgés szükségességéről; arról, hogy kit kell imádni, mit kell a könyörgésben távol tartani; mi szükséges a könyörgéshez, mit kell leírni az imádságban; másokért is könyörögni kell; hol kell könyörögni; milyen magaviseeléssel kell imádkozni; milyen ígéretek vannak a könyörgés meghallgatásáról.¹⁵

Már a fenti, nagyon alapos, körütekintő összefoglalásból nyilvánvaló, hogy a *Könyvecske* egyik fő célja az volt, hogy imádságmódszertani alapismereteket szolgáltatson kortársainak. Mégpedig, bár Szenci Molnár ajánlásának sorai kiemelten s nyilván a két „szponzor asszony” és családja tiszteletére, s az ő gyülekezetük, a nagyszombati eklézsia kegyes életű asszonyaihoz szólnak, mindkét nembéli hívő olvasók okulhattak, s okulhatnak belőle mindmáig. Ez a könyv ugyanúgy megszólította és megszólítja a női olvasókat, mint a férfiakat. E sokoldalú és érzékeny, nagy lélektani érzékről tanúszkodó mű véleményem szerint egyik legfontosabb, *A könyörgésnek ideje* című, bölcs és nagyon meggyőző, bizvást időtállóan tekinthető fejezetének gondolataiból idézünk most. Ebben az eredeti szerző és a fordító teológiai tehetsége mellett a pedagógiai is

¹⁴ Peter BÜHRER, *Johannes Fries (1505–1565), Pädagoge, Philologe, Musiker: Leben und Werk*, Zürcher Taschenbuch, 122, 2002, 151–231, <https://www.e-periodica.ch/digbib/view?pid=zut-001%3A2002%3A122#160>

¹⁵ P. VÁSÁRHELYI, 8–9.

megnyilvánul, s természetesen a lelkigondozásban ugyancsak elmélyülni képes természetük. Ezért emelem ki azt a részletet, amelyben a lelki gyöngeség, az elkeseredettség állapotában mindketten kiemelten fontosnak, kedvező változást hozó és gyógyító, megújító erőként értékelik az imádságot: „IV. Az könyörgésnek ideje [...] Mindazáltal mivelhogy természetünk szerint oly erőtlének, restek, tunyák és kedvetlenek vagyunk, hogy az könyörgést felette gyakran elfelejtjük, jó és hasznos dolog azért, hogy mi ez fogatkozásnak bizonyos szabott rend szerint eleit vegyük.”¹⁶ Hadd fűzzem hozzá e részhez: ez a „szabott rend” természetesen egyáltalán nem azonos a katolikus női és férfi szerzetesrendek nagyon kötött, matematikai és óramű pontossággal ismétlődő, a világi élet eseményeitől gyakran teljesen független imaidő- és imaalkalom-reguláival, csupán az imádság mint életünk szerves és éltető része, s mint az Istennel való kapcsolattartás módja és méltó eszköze kap hangsúlyt benne.

A folytatás már nem a mulasztások, nem a „kedvetlenség”, s nem a „tunyaság” felől közelíti meg az Ige közelségének, többek között mindennapi imádságainkkal való megtisztelésének témáját, hanem úgy is, mint „felvidámítónkat”, életminőségünk fő javítóját és mindig hatékony gyógyítóját:

És evégre, mi magunknak felvidámítására és gyakorlására kíváltképpen való szabott óránk legyen, az melyet imádságunk nélkül el ne mulasszunk. Az mely bizonyos órában, minden egyéb dolgainkat félretévé, teljes szívvel és igaz áhítatossággal az könyörgésben legyünk foglalatosok. Tudniillik mihelyt reggel felkelünk, minekelőtte napi munkáinkhoz kezdünk, ismét, midőn az asztalhoz akarunk ülni, magunknak étellel itallal való megvidámítására. Hasonlatosképpen, midőn az Istennek áldásából és jóvoltából ettünk, ittunk, végezetül mikor osztán estve magunkat nyugalomra adjuk. Az királyi próféta, Szent Dávid, emlékezik az ilyen rendtartásokhoz az 55. zsoltárban, holott így imádkozik:

De én az Urhoz kiáltok,
Mert ő megtartója életemnek,
Mind estve, reggel őt óhajtom.
Délkorban [délidőben] is őtet kiáltom,
És meghallgatja könyörgésem,
Megtart engem békeességben, etc.¹⁷

A fenti leírás nem kíván csaknem lehetetlent, az emberi életritmust nem igazán követő, hajnali „rorátékat” és esti „vesperásokat”, csupán a reggeli, az étkezés előtti és az elalvást megelőző ima – mint életünk fogódzói, oltalmazó támaszai – nélkülözhetetlen mivoltát hangsúlyozza.

¹⁶ SZENCI MOLNÁR, 34.

¹⁷ Uo., 34–35.

Végül, ne feledkezzünk meg arról a hangsúlyos, a könyvecske hatását növelő, a 21. századi magyar olvasókat is megszólító verses zárófohásról sem, amelyben nem a fordító, hanem a vérbeli költő Szenci Molnár Albert szólal meg:

Magyarországnak panasza és siralmas könyörgése az Úristenhöz

Nótája: Irgalmazz Úristen immáron

Az én életemnek minden idejében.

1.) Panaszát Úristen mi szegény hazánknak,
Hallgasd meg siralmát jó Magyarországnak,
Légy szabadítója romlott házainknak,
Sok szegény árvák közt, kik hozzád kiáltnak.

2.) Az te népeidet hatalmas Úristen,
Tartsd meg az hitőtlen nemzetségek ellen,
És tedd szerencsésé ellenséged ellen,
Kik most dühöttek szegény hazánk ellen.
[...]

10.) Igaz áldott Isten, könyörülj mirajtunk,
Kik te szent nevednek oltalmáért vívunk,
És az tőled vött hírért, névért bajlunk,¹⁸
Hazánkért, árvákért, özvegyekért vívunk.
[...]

12.) Evangéliumnak prédikáltatása,
Zönögjön¹⁹ közöttünk ő nagy hangossága,
És könyörgésünknek dicséret mondása,
Minden éjjel és nappal ő nagy buzgósága.
[...]²⁰

A fenti, zárásnak szánt vesszorokból megrázó módon kihallatszik a *Könyvecske* megjelenésekor már három éve zajló, a reformáció megsemmisítésére irányuló harmincéves háború. Érdekes, hogy még azelőtt írta le Szenci Molnár ezeket az önbeteljesítő sorokat, hogy mindez igazán személyes tapasztalattá vált volna számára. Az 1622-es, kegyetlen évben életének, tanulóéveinek oly fontos és szeretett városát, Heidelberget feldúlták, s az ottani gazdag könyvtár anyagát a következő évben Rómába vitték. A személyes mártírsors, mivel szerencsétlenségükre ott ragadtak az ostromlott városban, őt magát

¹⁸ bajlunk = bajlódunk, szenvedünk

¹⁹ zönögjön = zengjen

²⁰ SZENCI MOLNÁR, 387–388.

és övéit sem kerülte el. Tilly zsoldosai megkínozták, s családja is az üldözöttek és szenvedők közé került. Ez a háború idején írott nagyon személyes imádság végül mégis meghallgatásra talált: írójának még tizenhárom, alkotó, szolgáló, írásokban és imádságokban gazdag évet adott a Teremtő, s egyik elhurcolt, a továbbiakban ismeretlen sorsú nevelt lánya kivételével egész családja megmenekült.

PETRŐCZI ÉVA

nyugalmazott egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem BTK Puritanizmuskutató Intézet

hetpetty@hungarnet.hu

Albert Szenci Molnár and the Praying Women

Abstract: Since the publication of its facsimile in 2002, with the excellent preface of Judit P. Vásárhelyi, I have been taking out and re-reading almost every year the precious *Prayer Book* of Albert Szenci Molnár. This publication of an important pious text, which had two predecessors, is a translation into Hungarian, based partly on the *Christian Prayer Book* of a work of Heinrich Bullinger and Joannes Frisius of Zurich (Zurich, 1600). Originally published in 1621, its message is primarily to deepen the Christian knowledge and faith of religious women. Albert Szenci Molnár, who had been faithful to Heidelberg, his most important Alma Mater, the seat of the Electorate of the Palatinate, since his student days at the Kazimir College, and had some protectors and collegial friends there, published this book in this remarkable university town. He dedicated his *Prayer Book* to two women. And now not to high-born, noble ones, just to two financially well-off wives, living not far from his native town, Szenc (today: Senec, in Slovakia). The diminutive form in the title of the lovely 'little book' is the sign of its intimate content, and personal tone, without any disdain or diminutive way of thinking. The addressees of its dedication are two particularly gracious spouses, namely, Orsolya, married to Gáspár Szegedi Mező, and Anna, married to János Krausz. Both of them were the life-long, faithful partners of their husbands, and two respected patrons of Szenci Molnár from the town of Nagyszombat (today: Trnava, Slovakia, a settlement near to Senec). Its deep faith, vividness and convincing style make this booklet worth reading even in the 21st century, not only by women, but by men as well. In his book Szenci Molnár wrote about Queen Elisabeth I, as one of the greatest personalities and supporters of the Reformation, even as a psalm and religious prose text translator. Finally, let us mention an unforgettable and painfully relevant sentence of Szenci Molnár's book when mentioning his personal difficulties and efforts and fights. Among others because the financial difficulties of collecting print-expenses when writing a new book: "Lunae radiis non maturescit botrus" / "The moonlight is not ripening the grape".

Keywords: Albert Szenci Molnár, Prayer Book, women's religiosity, Elisabeth I. Queen of England, Johannes Fries

ZSENGELLÉR JÓZSEF

Neolatin héber átiratok?

A 17. századi héber köszöntőversek költészeti háttere
és Szenci Molnár Albert héber nyelvtudása

Szenci Molnár Albert és a héber nyelv

Szenci Molnár Albert munkásságának egy jelentős és talán a nagyközönség által is legismertebb része az Ószövetség fordításával foglalkozik. A hanai és az oppenheimeri bibliakiadások a magyar fordítás jobbítását tűzték ki célul, illetve méltán híres zsoltárfordításai a héber költemények gyűlekezeti énekléshez igazítását. Mindkét munkához az alapot a héber szöveg ismerete kellene hogy jelentse, de akár a Hanai Biblia előszavát, akár a zsoltárfordítás kiadásához írt előljáró beszédet nézzük, a héber szöveg mint a javítás, illetve fordítás kiindulási pontja egyikben sem jelenik meg.¹ Szóba kerülnek viszont a latin, illetve francia előzmények.² Már az 1604-es *Dictionarium* ajánló írásai között Johann Piscator utal rá, hogy Szenci Ambrosius Lobwasser nyomán, aki 1573-ban adta ki *Psalter des Königlichen Propheten Davids* zsoltárfordítását, készített el néhány példát magyar zsoltáraiból.³ A *Psalterium* dedikációjában Szenci maga írja, hogy „Lobwasszer Ambros Doctornak zsoltároskönyve [...] vezető zsinórját követtem ez fordításban” (a párhuzamos latin nyelvű dedikációban: „cujus filum in paraphrasi sum secutus”).⁴ Az előljáró beszédben is csak annyit ír, hogy „Mostan azért ezt a zsoltárkönyvet [...] magyaról [sic!] fordítottam”, de nem írja, mindezt milyen nyelvből.⁵ Később is csak a hosszú magyar igéknek az apró francia igék szerinti dallamra igazításának nehézségét hozza fel.⁶ Az egyes zsoltárokat a héber szöveggel összevetve látható, hogy Szenci nem ahhoz igazítja saját szövegét. Szabadon eltér attól, akár kihagy, akár hozzászól.⁷ Császár Ernő azt is kimutatta, hogy több helyen Sztárai Mihály és a Vizsolyi Biblia megoldásait

¹ DEBRECENI EMBER Pál (Friedrich Adolph LAMPE neve alatt), *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht, Jacobum van Poolsum, 1728, 709. Eszerint Dávid zsoltárait ő fordította (*translatis*) magyar nyelvre Goudimel dallamai alapján.

² Uo., 737. Andreas Spethe latin zsoltárfordítását említi közvetlen Szenci magyar fordítása előtt, bár direkt nem mondja ki, hogy ez alapján készült volna a fordítás.

³ JOHANN PISCATOR, *Epigramma*: „Nuper enim clarum specimen tu sponte dedisti, / Lobwasseri oden dum canis Ungaricè.” Lásd SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latinoungaricum [...] Item vice versa Dictionarium Ungaricolatinum [...]*, Nürnberg, Hutter, 1604 (RMNy 919), **6v.

⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum*, kiad. BÓLYA József, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinata, 2003, 17. Szenci az 1594-es lipcsei kiadást említi.

⁵ Uo., 24.

⁶ Uo., 26.

⁷ A 90. zsoltár elemzésében láttattam ezt: ZSENGELLÉR József, *Ismeretlen ismerős: A 90. zsoltár nem szokványos elemzése* = ZS. J., *Az emberáldozattól az istennév kimondhatatlanságáig: Vallástörténet és teológia az Ószövetségben*, Budapest, L'Harmattan-KRE, 2021, 151–173.

is felhasználta.⁸ Következésképpen, a héber felől nézve, fordítása a német és francia fordítás alapján, a meglévő magyar fordítások figyelembevételével készült *parafrázis*, ami nem értéktétel, és semmit nem von le korszakokon átívelő költői remekéből.⁹ Önmagában héber tudásáról sem árul el semmit. Latin nyelvű magyar nyelvtanának az előszavában viszont hivatkozik arra, hogy a héber nyelvtanok módszertanát felhasználta munkája során.¹⁰ A fonológiában, a szófajok felosztásánál, a névszó- és igeragozás egyes elemeiben, illetve bizonyos nyelvtani terminológiák megfogalmazásához valóban láthatóan alapoz a héber nyelv sajátosságaira.¹¹ E viszonylag elmélyült nyelvismeretet igénylő alkalmazással kapcsolatban két dologra mutattak rá nyelvtanának elemzői. Egyrészt, hogy az európai nyelvek Szenci korára már elkészült nyelvtanainak írói javarészt használják a héberrel történő nyelvi összevetéseket, így Szenci gyakorlata a kor nyelvtanírói szokásához igazodik, a magyar nyelvi sajátosságokhoz applikálva azokat. Másrészt egy-egy alkalommal magyarázata helytelen, ami héber tudásának alaposságával kapcsolatban kérdőjeleket vet fel.¹² Sőt még az sem bővíti ezirányú adatainkat, hogy latin szótárának 1621-es kiadásában függelékként megjelentetett oktatásügyi gyűjtemény, a *Syllecta scholastica*¹³ a héber oktatással kapcsolatos, részletes anyagokat is tartalmaz, mivel ez mások meglévő műveinek anyagából készült kompiláció.¹⁴

⁸ Részletes elemzést ad a fordítás születéséről és filológiai alapon annak nyelvi forrásairól Császár Ernő, *Szenci Molnár Albert zsoltárai*, 1–3., Irodalomtörténeti Közlemények, 1914/2–4, 157–170, 279–299, 403–417.

⁹ Vö. Győri János, *A szerkesztő utószava* = SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum: Szent Dávid Királynak És Prófétaának Százötven Zsoltárai*, Budapest, Szépirodalmi, 1984, 388–389: „végső fokon a bibliai zsoltárok átköltésének fordítását anyanyelvén újraköltve”.

¹⁰ SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae [...] libri duo*, Hanau, Villerianus, 1610 (RMNy 995), 22. Aktuálisan azt a héber nyelvtanokban található gyakorlatot nevesíti, ahol az igeragozás sorrendje az egyes szám harmadik személytől indul.

¹¹ DÁN Róbert, *Szenci Molnár Albert és Conrad Viator* = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978, 293–287, kül. 285–286; TELEGDI Zsigmond, *A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika*, MTA Hebraisztikai Kutatócsoport Értesítő, 1990, 3–16, kül. 13–15; VLADÁR Zsuzsa, *Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai* = *Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert Szótára*, szerk. SZABÓ András, Budapest, MTA Könyvtára – Osiris, 2007, 206–226, kül. 213–217; ZSENGELLÉR József, *The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism* = *Protestantism, Knowledge and the World of Science*, ed. KURUCZ György, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2017, 63–76, kül. 67–68.

¹² HEGEDŰS József, *Megjegyzések Szenci Molnár Albert nyelvészeti munkásságához*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1958/1, 45–53; DÁN, 286; VLADÁR, 213–214, 216–217; C. VLADÁR Zsuzsanna, *A korai nyelvtanok és a héber grammatikai hagyomány felhasználása* = C. V. ZS., *Korai magyar grammatikák*, Budapest, Tinta, 2016, 68–82, kül. 76.

¹³ SZENCI MOLNÁR Albert, *Syllecta scholastica clarorum virorum*, Heidelberg, Geyder, 1621 (RMNy 1239 [4]).

¹⁴ A második anyagaként Wilhelm ZEPPEL, *De scholis vernaculis seu vulgaribus* című könyvének 9. fejezetét citálja. Ennek 18. oldalán Zepper a *classica schola* tanítandó tárgyai között említi a kezdő hébert (*hebraicae linguae rudimentis*), az akadémiákon (*schola Academica*) viszont már a teljes héber nyelvoktatás része a curriculumnak. A kötet végére került *Institutio iuventutis in paedagogiis illustribus inferioris palatinatus* című, Heidelbergben 1621-ben megjelent szöveg a XXII. fejezetében (31–32. o.) a héber nyelvi bevezetés

Szenci héber ismereteinek eleddig egyetlen részletesebb vizsgálatát Dán Róbert végezte el a Conrad Vietornál töltött marburgi tartózkodás elemzése apropóján, ám ez javarészt kimerül néhány hebraista kapcsolatának feltárásával.¹⁵ Tanulmányainak állomásait csak felsorolja, pedig tanulmányai, tanárai, diáktársai, levelezőpartnerei alapján talán tehetnénk megállapításokat Szenci Molnár héber felkészültségéről. Tekintsük át ezeket az adatokat.

1) 1586 végétől 1588 nyaráig (három féleven át) Göncön végezte a tanulmányait Pelei János tanítványaként, aki egy-két évvel korábban még wittenbergi peregrinus volt.¹⁶ Wittenbergben 1571–1593 között Valentin Schindler volt a héber nyelv és az Ószövetség professzora,¹⁷ így Pelei a kezei alatt pallérozódott. És bár a gönci iskolában Károlyi Gáspár lelkészségének idejétől nemcsak elemi ismereteket tanítottak, hanem görögöt, filozófiát és logikát is, de hébert feltehetően Pelei sem oktatott.

2) Debreceni Csorba István rektorsága alatt Debrecenben egy szemesztert tanult 1588 nyaratól 1589 januárjáig.¹⁸ Csorba szintén Valentin Schindler tanítványa volt Wittenbergben 1584 és 1586 között, majd egy éves heidelbergi tartózkodás után tért haza Debrecenbe.¹⁹ Heidelbergben az újonnan kinevezett, zsidó származású Jacob Christmann taníthatta. Szenci ugyan a felsőbb osztályba lépett, de mivel csak egy szemesztert töltött itt, ha volt is, komolyabb, rendszerezett héber nyelvoktatásban nem tudott részt venni, legfeljebb belekóstolni abba.

3) 1591. november 12-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ahol feltehetően csak 1592. május 9-ig tartózkodott, majd támogatás híján továbbutazott. Nem lett a coetus tagja sem. Viszont még éppen itt érte Valentin Schindlert, akinek az óráit hallgathatta, de az itt töltött egy szemeszter alatt nem tanulhatott meg héberül.

4) 1593. május 7-én beiratkozott a strassburgi akadémiai gimnáziumba,²⁰ ahol a második és első osztályban a retorika, matematika és dialektika mellett csak görö-

(*Institutio in lingua Hebraea*) kurzus számára – amelyet alapvetően választható tárgynak javasol – a folyamatos olvasást, a betűk szép írását, a főnévragozást és a múlt idejű igeragozást írja elő. Mindehhez tankönyvként Waser *Praecepta elementaris* című könyvét ajánlja, nyelvgyakorló olvasmányként pedig a Zsolttárok könyvét.

¹⁵ DÁN, 283–287.

¹⁶ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Budapest, ELTE Levéltár, 2011, 295 (nr. 3583): Wittenberg, 1583. 05. 09.; SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 212.

¹⁷ Gianfranco MILETTO, Giuseppe VELTRI, *Die Hebraistik in Wittenberg (1502–1813): von der 'Lingua Sacra' zur Semitistik = Gottes Sprache in der philologischen Werkstatt: Hebraistik vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*, hg. Giuseppe VELTRI, Leiden, Brill, 2004, 75–96. Schindler három tankönyvet is írt a héber nyelv elsajátításához. A diákoknak írt héber nyelvtana: Valentin SCHINDLER, *דקדוק לשון הקודש*, *Institutionum Hebraicarum libri V*, 2. kiad., Wittenberg, Johann Crato, 1581.

¹⁸ SZABÓ, *Coetus*, 121.

¹⁹ SZÖGI, 122 (nr. 702): Heidelberg 1586. 09. 23; 295 (nr. 3593): Wittenberg 1584. 06. 28; 1584. 07. 04; 1586. 08. 10.; BÖLCSKEI Gusztáv, *A kezdetektől a Váradai iskola beolvasásáig = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 9–42, kül. 28–29.

²⁰ SZÖGI, 226 (nr. 2301) 1593. 05. 07.

göt tanultak.²¹ 1595. május 21-én elnyerte baccalaureátusi fokozatát,²² majd folytatta tanulmányait a magiszteri címért. A tanrend szerint ebben az utolsó évben már tanult hébert is.²³ 1594–1615 között Tobias Speccer tanította a hébert Strassburgban.²⁴ Oktatásáról 1607 őszi szemeszteréből fennmaradt feljegyzés szerint: „Mag. Tobias Speccerus, absoluto tractatu de verbis imperfectis apud Hebraeos: incipiet enarrare doctrinam de Nomine: addita praxi et usu ex Psalmis Davidicis: Hora XII.” (Magister Tobias Speccerus, miután befejezte a héber gyenge igealakjairól szóló értekezést, elkezdte a főnévvel kapcsolatos elvek kifejtését. Ezen kívül a gyakorlatot és a használatot Dávid zsoltáraitól [mutatja be]. 12 órákor.)²⁵ Speccer a wittenbergi Schindler héber tankönyvéből tanított, és a Zsoltárokon kívül Jónás könyvét olvastatta még.²⁶ A strassburgi gimnázium 1545-ös statútumából többet is megtudunk a hallgatókkal szemben támasztott nyelvi követelményekről:

Die sollen [...] verstehen das täglich im alten und neuen Testament werde treulich gelesen, und furnemlich dise biecher, Genesis, Exodus, Deuteronomium, Iudicum et Regum, Iesaia, Hieremias und die kleinen propheten, Psalterium, Matheus, Johannes, Acta apostolorum et epistolae; und was sy fur biecher der Bibel lesen, sollen sie vor allem den buchstaben fleissig erclären, im alten aus dem hebreischen, im neuen Testament aus dem Griechischen.²⁷

(Kötelesek mindennap hűségesen olvasni az Ó- és Újszövetséget, és különösen a következő könyveket: 1Mózes, 2Mózes, 5Mózes, Bírák és Királyok, Ézsaiás, Jeremiás és a kispróféták, Zsoltárok, Máté, János, az Apostolok cselekedetei és a levelek. És amelyik könyvet olvassák a Bibliából, mindekelőtt szorgalmasan meg kell magyarázniuk a szó szerinti jelentést, az Ószövetségben a héberből, az Újszövetségben a görögből.)

²¹ 1593. december 3-án átmenetileg teológiai ösztöndíjat kapott a heidelbergi Collegium Casimirianumba. SZÖGI, 123 (nr. 735).

²² Szenci Molnár Albert naplója, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003, 111.

²³ August SCHRICKER, *Zur Geschichte der Universitaet Strassburg: Festschrift zur Eröffnung der Universität Strassburg, am 1. Mai 1872*, Strassburg, C. F. Schmidt's Universitäts-Buchhandlung, 1872, 11.

²⁴ Eran SHUALI, *Teaching Hebrew at the Faculty of Protestant Theology in Strasbourg from the Sixteenth to the Twenty-First Century: An Overview of the Conceptions and the Praxis = Transmitting a Heritage: The Teaching of Ancient Languages from Antiquity to the 21st Century*, ed. Christophe RICO, Jason PEDICONE, Jerusalem, Polis Institute Press, 2022, 113–134, kül. 120; Oscar BERGER-LEVRAULT, *Annales des professeurs des académies et universités alsaciennes 1523–1871*, Nancy, Imprimerie Berger-Levrault et compagnie, 1892, 219.

²⁵ SHUALI, 129.

²⁶ Uo., 131.

²⁷ *Les statuts et privilèges des Universités françaises depuis leur fondation jusqu'en 1789. Deuxième partie: seizième siècle. Tome IV: L'Université de Strasbourg et les Académies protestantes françaises. Fascicule I: Gymnase, Académie, Université de Strasbourg*, éd. Marcel FOURNIER, Charles ENGEL, Paris, L. Larose, 1894, 50. idézi SHUALI, 115.

Az elvárás tehát a héber és görög szövegolvasás és szövegértés volt, amire a többi teológiai tárgy alapozni tudott. De Szencinek 1596. július 21-én kálvinista elköteleződése miatt el kellett hagynia Strassburgot. A Collegium Wilhelmiticum felügyelőjének július 11-én kiállított bizonyítványa viszont héber tanulmányairól is tanúskodik:

Albertus Molnarus Szencie(n)sis Ungarus triennium collegii Wilhelmitici disciplina et institutione usus est ac pro ingenio et aetate cum in omnibus artibus ac disciplinis honestis, tum vero in linguis quatuor: Germanica, Latina, Graeca et Hebraica laudabiles studiorum fecit progressus.²⁸

(Szenci Molnár Albert három évet töltött el a Collegium Wilhelmiticum tudománya és oktatása keretében, s tehetségének és korának megfelelően tanulmányaiban is dicséretes előrehaladást ért el, mind az összes megfelelő művészetben és tudományban, mind pedig négy nyelvben: német, latin, görög és héber.)

Egy év szisztematikus héber tanulással a nyelvtani alapokat biztosan sikerült elsajátítania.

5) 1596-ban három egyetemen is megfordul (Lausanne, Genf, Padova), és bár mindenütt beiratkozott diák,²⁹ az egy-két hónapos tartózkodások alatt feltehetően héberrel sehol sem foglalkozott.

6) 1597. január 22-én matrikulált Heidelbergben,³⁰ ahol 1599 végéig tanult. A hébert ekkor Hermann Rennecher tanította, akit egy alkalommal említ is naplójában.³¹ Ez idő alatt jelent meg Rennechernek az előadásából készült könyve a héber betűkről.³² Az előadásokat Szenci is hallgathatta, bár héber tanulmányairól semmit nem jegyzett fel naplójában. Itteni Ószövetség professzora 1598-tól David Pareus volt. 1600-tól, Rennecher távozását követően a korábbi logikatanár, Bartholomäus Keckermann lett a héber professzor, akivel már 1599-ben barátságot kötöttek.³³ Tőle már nem sokat tanult, mivel az év első felében Magyarországon járt, az őszi szemesztert pedig csak novemberig töltötte ki itt. Viszont Szenci héberben való jártasságát mutathatja, hogy később Keckermann a neolatin grammatikához írt kísérőversében a magyar–héber nyelvrokonságra utalva azt állítja, hogy Szenci nyelvtanával bizonyítja ezt.³⁴ Szintén 1600-ban, július 29-én került Heidelbergbe diáknak a kiváló hebraista,

²⁸ *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, MTA, 1898, 417–418.

²⁹ Lausanne: 1596. 08.; Genf: 1596. 08. 13.; Padova: 1596. 10. 27. Lásd SZÖGI, 123.

³⁰ SZÖGI, 123 (nr. 735).

³¹ Ő 1594–1600 között volt a héber nyelv professzora Heidelbergben. Szenci 1598. április 16-i naplóbejegyzésében említi, de csak mint prédikációján jelenlévő tanárt. *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 65, 124.

³² Hermann RENNECHER, *Literarum Servilium Hebraicarum Clara et Perspicua Explicatio*, Basel, Konrad von Waldkirch, 1599.

³³ *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 69, 129, 213.

³⁴ DÁN, 285.

Thúri György,³⁵ akivel a Vizsolyi Biblia új kiadását tervezték.³⁶ Csak pár hónapot töltöttek egy városban, így a héberrel közösen nem foglalkozhattak. Az itt eltöltött két év során Szenci hallgathatott további héber nyelvtani és exegetikai órákat is.

7) 1600. november 26-án (vagy 29-én?) beiratkozott a herborni akadémiára.³⁷ Itteni bejegyzései közül való a naplója egyetlen exegetikai órára történő hivatkozása: „Dominus. Mattheus Martinius post Grammaticam Cleon. explicuit Proverb 1. caput versum 7. Ebraice: Initium Sapientia timor Jehovae.” (Mattheus Martinius Clenardus grammatikája után a Példabeszédek Könyve első fejezete 7. versének héber szövegét magyarázta: „A bölcsesség kezdete Jehova félelme”).³⁸ A bölcsességirodalmi szöveg olvasása és magyarázata már alapos héber felkészültséget igényelt. A bibliafordító Johann Piscator ebben az időben készítette el munkájának ószövetségi részét,³⁹ melynek munkálatairól hallgatóinak óráin is beszélhetett.

8) 1603. január 26-án iratkozott be az altdorfi egyetemre,⁴⁰ ahol 1603–1607 között a zsidó származású Julius Konrad Otto (Naphthali Margoloth) volt a héber nyelv professzora.⁴¹ Otto ez idő alatt két héber nyelvtant is megjelentetett, amelyeket a tanításhoz is használt.⁴² Az azonban nem derült ki, hogy vajon Szenci járt-e az óráira, melyeken szír, arámi és arab nyelvekbe is bevezette a hallgatókat.⁴³

Összességében Szenci a kor számos kiváló héber professzorával került kapcsolatba tanulmányai során. Strassburgi elbocsátó irata szerint már 1596-ban jó eredményt mutatott fel héberből is. Az ezt követő három egyetemen eltöltött legalább hat-hét félév során tudását csak mélyíthette. Mégis, a munkássága Bibliához és nyelvtanhoz kötődő részén kívül biztosan nem használta a héber nyelvet. Költői vénáját a zsolttárokön kívül számos latin vers írásával is megcsillogtatta, ám nem tartozott azok közé a peregrinusok közé, akik a 16. század vége és a 18. század legeleje közötti időszakban a héber köszöntőversek műfajában alkottak.

³⁵ Úttörő volt az Újszövetség héberre fordításában: THÚRI György, *Epistolae Pauli apostoli ad Galatas et Ephesios è Graecà in purè Hebraeam linguam translatae*, Wittenberg, Iohannes Crato, 1598. SZABÓ, Coetus, 261–263.

³⁶ DÉZSI Lajos, *Szenczi Molnár Albert 1574–1633*, Budapest, Franklin Társulat, 1897, 92.

³⁷ SZÖGI, 139 (nr. 953).

³⁸ Szenci Molnár Albert naplója (SZABÓ), 74, 138.

³⁹ Biblia, *Das ist: Alle bücher der H. Schrift des alten und newen Testaments. Das erste Theil Des alten Testaments*, Herborn, Rab, 1602–1603.

⁴⁰ SZÖGI, 73 (nr. 19).

⁴¹ Wolfgang MÄHRLE, *Academia Norica: Wissenschaft und Bildung an der Nürnberger Hohen Schule in Altdorf (1575–1623)*, Stuttgart, Steiner, 2000, 267–269.

⁴² Julius Konrad OTTO, *Usus sanctae linguae, vel Expositio mystica omnium vocum hebraicarum Veteris Testamenti*, Nürnberg, Dietrich, 1604; Uő., *דקדוק לשון הקודש Grammatica Hebraea, methodice tractata, Pro more Rabbiorum*, Nürnberg, Dietrich, 1605.

⁴³ MÄHRLE, 268.

A héber köszöntőversek és azok nyelvi kontextusa

Pár éve a *carmina gratulatoria hebraica* műfaja ismeretlen volt, és ezek a héber versek elérhetetlenek is voltak a nagyközönség számára. Létezésük ugyan néhányak számára tudott volt, ám ismeretlenségük okán misztikus elképzelések vették körül. Voltak olyan kutatók, akik a „sidó nyelven írt” versek szerzőinek briliáns héber tudást tulajdonítottak – ők általában soha nem pillantottak rá egyetlen ilyen versre sem, vagy ha igen, akkor sem láttak benne a héber betűkön túl mást. Mások viszont, ez volt a kisebbség, érthetetlen, összevissza szövegekről beszéltek, melyekben nem sok értelem található. Ők valószínűleg beleolvastak némelyik költeménybe, ám komolyabb héber tudásuk nem lévén nem tudták őket elolvasni vagy lefordítani. Dán Róbert még 1973-ban mint a magyar hebraisztika egyik fehér foltjaként utal ezekre a versekre, ugyanakkor némelyiket olvasva fenntartásokkal tekintett a szerzők hébertudására.⁴⁴ Joggal tehetjük hát fel a címben is megfogalmazott kérdést: vajon ezek a héber köszöntőversek a szerzők által összeütt jobb-rosszabb neolatin versek héber fordításai, jobban mondva fordítási kísérletei?

Kutatócsoportunk eddigi kutatásainak eredményeként jelenleg 75 héber köszöntőverset tarthatunk számon,⁴⁵ melyekről – már mint korpuszról beszélve – bizonyos általánosító megállapításokat tehetünk. A szerzők között vannak olyanok, akik alig, mások viszont nagyon jól tudtak héberül. Ami a verseknek a korabeli, burjánzó neolatin költészethez való viszonyát és a feltett kérdést illeti, három pontra szeretnék röviden rámutatni. Egyrészt érdemes a versek címfeliratait megvizsgálni. Másrészt szükséges a versek nyelvezetét és stílusát elemezni. Harmadszor egyetlen vers esetében kezünkben van annak mind a héber, mind a latin változata, így meg tudjuk tenni a szoros értelemben vett összehasonlítást is.

Címfeliratok

A 75 versből 27 címfelirata ad meg konkrét címet, mely egyben a költemény műfaját is meghatározza.⁴⁶ Közülük csupán hat olyan van, amely nem héberül olvasható. A hat latin felirat nagyjából egyértelmű. Az egész témánkat meghatározó *Carmina Ebraica* (héber énekek/versek) annak a hatszerzős, négy-négy soros héber költeménycsokornak a címe, amelyet Nagyváradon nyomtattak, de csak latin betűk álltak a nyomdász

⁴⁴ DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1973, 34–35.

⁴⁵ ZSENGELLÉR József, Bevezető: *A 17. századi magyar peregrinusok héber köszöntőversei – projektzáró értékelés* = שיר פשוט ומחולק *Héber üdvözlőversek és a peregrináció*, szerk. KOLTAI Kornélia, ZSENGELLÉR József, Budapest, Magyar Hebraisztikai Társaság, 2023, 5–29.

⁴⁶ Három helyen fordulnak elő a műfajmegadások. Elsőrenden a címben, de többször jön elő a versvégi kolofonban – a verseknek ezeket a részeit nevezhetjük paratextusnak is, mivel csak néhány esetben válnak a vers szerves részévé. De előfordul, hogy a vers maga beszél arról, hogy az adott vers egy *ének*.

rendelkezésére, így átírásban jelentek meg.⁴⁷ A *Paeon ΠΕΝΤΑΓΛΩΤΤΟΣ* (ötnyelvű hálaadás) két-két sorban más-más héber, szír, görög, latin és szkíta, azaz magyar nyelvű szöveggel dicséri a szerzőt.⁴⁸ A görög költészetben egyfajta himnikus műfaj, hálaének, lírikus dal vagy diadalmi ének volt a *paeon*, amelyet a klasszikus antikvitásban a kórus szólataltatott meg. Temetési énekként is használatos műfaj.⁴⁹ A *Tetrastichon* (négy soros) egy négy sorból álló rövid költemény címe. A műfaj vagy inkább műforma leginkább ajánlasként vagy illusztráló szöveggént jelent meg.⁵⁰ A *Sequitur carmen in obitum* (a halálba követő ének = halotti ének) Thúri György egy elhunyt diáktársa emlékére született gyászverse.⁵¹ A *Tetrametrum Hebraeum*⁵² egy négyverslábas sorokból (jambusokból és trocheusokból) álló, négy soros strófák alkotta vers. Végül az *Epigramma* mint rövid, két témát előhozó csattanós tanulságú mű szerepel.⁵³ Ezekben az esetekben a héber versek követik a latin címek adta műfaji, illetve tartalmi elvárásokat. Nyelvezetük azonban nem mutatja egy esetleges latin szöveg translációját.

A versek nyelvezete és stílusa

Komáromi Csipkés György *Oratio Hebrea* című héber nyelvű elemzésének első fordítási kísérlete során – mivel meggyűlt vele a bajom – először az az érzésem támadt, hogy ő ezt talán latinból, tükörfordítással készítette. A héber mondattannak rendre ellentmondó szórend, ragozás, szókapcsolatok, a túlburjánzó jelzők és néha kevés, néha túl sok állítmány vagy alany efelé mutattak. Később, a Komáromi-mű kapcsán felfedezett héber köszöntőversek esetében szintén felvetődött ez a lehetőség.

Részletes vizsgálataink kimutatták, hogy a héber versekben megjelennek a korabeli klasszikus poétika elemei: ütemhangsúlyos, illetve időmértékes verselés, a rímképzés különböző megoldásai: a keresztrímek, bokorrímek, sőt a sorfelező rímek használata is. De előfordul akrosztichon és akár a tudatos enjambement, áthajlás. Az utóbbiak kivételével a fentiek ismeretlenek a korábbi bibliai, illetve középkori héber, ún. pijjut költészetben. Ezek alapján a szövegek valóban lehetnének neolatin versek héber adaptációi.

⁴⁷ ZSENGELLÉR József, *Carmina gratulatoria hebraica és a héber nyelv oktatása a Nagyvárad Református Kollégiumban = Az Írás bővületében: Tanulmányok Adorjáni Zoltán 65. születésnapjára*, szerk. BALOGH Csaba, KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2021, 733–784.

⁴⁸ Kaposi Sámuel verse(i) Apáti Miklóshoz (RMK III, 3402; Leiden 12. – itt és a továbbiakban a kiadás színhelyével és a keletkezési sorrend szerinti számmal jelezzük a tárgyalt verseket.)

⁴⁹ HEGEDŰS István, *Lírikus költészet = Ókori Lexikon I/2 Dem-L.*, szerk. PECZ Vilmos, Budapest, Franklin Társulat, 1902, 1135–1138. Magyar költők közül BUDAI PARMENIUS Istvánnak van egy *Paeon* című hálaadó verse. Lásd TÓTH Béla fordításában (Confessio, 1977/1, 89–92); valamint WEÖRES Sándoréban (Kortárs, 1977/5, 766–769).

⁵⁰ Ilyenek voltak Prudentius bibliai történetekhez írt tetrastichonjai vagy Sylvester János nyelvtanának ajánló sorai (RMK III, 926; Wittenberg 1).

⁵¹ RMK III, 926/2; Wittenberg 2.

⁵² RMK III, 1904. Alistali Farkas Jakab Komáromi Csipkés Györgynek. (Utrecht 6.)

⁵³ RMK III, 1458; Leiden 3. (Laskovits Matkó János Medgyesi Pálnak.) TÓTH Sándor, *A kisebb költői műfajokhoz sorolt lírai formák a latin humanitás poétikáiban* = T. S., *A latin humanitás poétikája*, II/1, *Poesis specialis artis poeticae: Poesis narrativa et lyrica*, Szeged, Gradus ad Parnassum, 2000, 191–228.

Többféleképpen is próbáltuk besorolni a verseket, illetve szerzőiket. Akár úgy, hogy nyelvileg korrekt, a bibliai vagy középkori héberhez közelítő stílusban készült szövegek, illetve nyelvtanilag hibás, nehezen fogalmazó szövegek. Egy másik megközelítésben Koltai Kornélia három eltérő kategóriát állított fel:⁵⁴

1. A bibliai stílus utánzása (direkt átvétel, apró variációk), mely ritkán jelzi is az átvett idézetet: például Vízaknai Mihály verse Zilahy Istvánhoz (RMK III, 2992; Leiden 11).

2. A bibliai stílus megidézése (evokáció, implikáció), melyben a Biblia hagyományos költői képeit és verbális kifejezőkészségét mutatja a formanyelv. Nem idéz konkrétan, de bibliainak tűnik az alapanyag vagy a kötőanyag. Ezáltal „a vers profán témái és profán stílusrétegei is vallási tartalommal telítődnek, finom közvetettséggel többé-kevésbé szakralizálódnak, többé-kevésbé elvesztik profán jellegüket”.⁵⁵

3. Elszakadás a bibliai látásmódtól (szubjektivitás, expresszivitás), ami bizonytalan nyelvi struktúrákat eredményez.

Fontos kiemelni, hogy a carmenek javarésze igen pontos verselést követ, ami független a versek fenti besorolásától. Az expresszionistának tűnő versek is kötött verselésben készültek. Nem meglepő módon időmértékes verseléseket is találunk, melyeket Toókos Péter János klasszikafileológus-teológus-író kollégánk hexameterbe szedve is lefordított.

Egy vers héber és latin változatának összehasonlítása

Vérbeli hebraista és egyben héber *carmen*író volt Kismarjai Veszelin Pál, aki 1622-ben az Odera melletti Frankfurtba, majd 1624-ben a brémai egyetemre iratkozik be peregrinus diákként.⁵⁶ A második egyetemen találkozik Johannes Coccejusszal, az Ószövetség és a héber nyelv oktatásának egyik kiemelkedő személyiségevel, akit majd ezért is hívnak el a németalföldi Franeker egyetemére, ám később, főként leideni tanársága idején már teológiai nézeteiről lesz ismertté. Kismarjai Veszelinnek szoros tanár–diák kapcsolata alakul ki vele, ami még évtizedekig megmarad. Brémában, hazautazása előtt nem sokkal, 1625. június 25-én vele utazó diáktársának, Besenyei F. Mihálynak a disputációjához héber köszöntőverset írt.⁵⁷

A vers érdekessége, ami az alábbi képen is látszik, hogy a 16 soros héber szöveg alatt 12 sorban latinul is megírja nagyjából ugyanazt a szöveget. Ez az egyetlen olyan héber *carmen*, amelynek van latin változata is. A páros rím sorokból építkező héber vers felező tizenkettes szótagszámú és ütemhangsúlyos verselésű. Ezzel szemben a latin változó, 15/13-as szótagszámú időmértékes verseléssel készült. A héber verset kutatócsoportunk

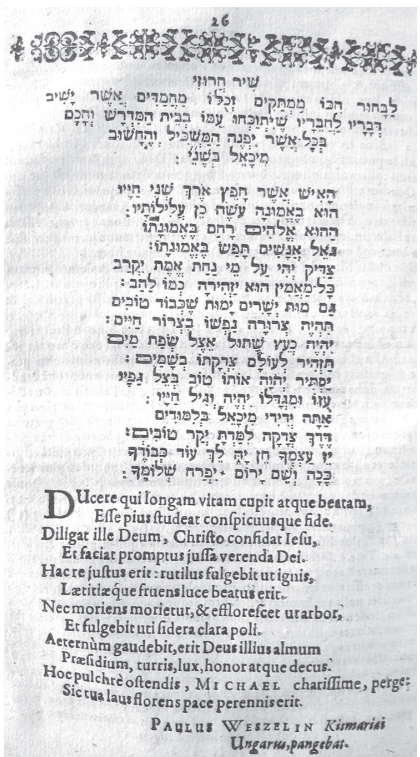
⁵⁴ KOLTAI Kornélia, *Túlászok és töréspontok: Stilisztikai trendek a 17. századi héber üdvözlőversekben = Héber üdvözlőversek és a peregrináció*, 105–129.

⁵⁵ Uo., 121–122.

⁵⁶ SZÖGI, 95 (nr. 369) Frankfurt; 379 (nr. 5155) Bréma.

⁵⁷ BESENYEI F. Mihály, *Disputatio Theologica de Gratuita Justificatione nostri coram Deo*, Bréma, Villerianus, 1625 (RMK III, 1372).

tagja, Koltai Kornélia fordította magyarra, és elemezte részletesen egyik írásában,⁵⁸ itt az ő szövegét néhány módosítással hozom, amelyeket aláhúzással jeleztem. A latin vers egy részével Posta Anna foglalkozott egyik írásában, itt a teljes verset látjuk magyar fordításomban:⁵⁹

 KISMARJAI VESZELIN Pál héber carmenje és annak latin változata, in: BESENYEI F. Mihály, <i>Disputatio Theologica de Gratuita Justificatione nostri coram Deo</i>, Bréma, Villerianus, 1625, 26. Lelőhely: Szászvárosi Református Gimnázium Könyvtára	Rímes ének Az ifjúnak, <i>ínye édes, és egész lénye</i> <i>gyönyörűsége</i>s, aki szavaival megválaszol a barátainak, akik vitatkoznak vele a tanház- ban, és bölcs mindenben, <i>ami felé fordul, az</i> <i>okosságot mutat</i>, és fontos Mikáél Besenyei A férfi, aki kedvét leli <i>hosszú életének éveiben</i>, ő <u>hittel</u> cselekszi így cselekedeteit. <u>Ő, az</u> (akin) Isten megkönyörül <u>hite</u> által, (Az) emberek megváltója megragadja a <u>hite által</u>. Igaz legyen a csendes vizeknél, hűségesen közelítsen. Minden hívőt ő világitson meg, lángként. (Az) igazak halálával hal meg, ami (a) jók dicsősége, <i>lelke be lesz kötve (az) élet kötelékébe.</i> <i>Olyan lesz, mint a víz partja mellé ültetett fa,</i> világítsa meg az ő igazsága mindörökké (az) egekét. Elrejtí az Úr őt jól szárnyai árnyékába, <i>Erőssége és tornya lesz, és életének vidámsága.</i> Te kedvencem vagy, (a) tanítványok között, Mihaél, (Az) igazságosság útját tanítottad, jók ékességére, Fröcsköljön rád az Úr kegye. Menj tovább dicsőségedben, Így, és nev(ed) magasztosuljon fel, és <i>békéd</i> <i>virágozzék.</i>
--	--

⁵⁸ KOLTAI Kornélia, *Egy 17. századi héber carmen bemutatása – a carmenszerző héber grammatikája tükrében* = A grammatikától a retorikáig: Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére, szerk. HAVAS Ferenc et al., Budapest, ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, 2021, 43–52. Fordításán annyit változtattam, hogy az általa alternatívaként feltüntetett, lehetséges variációk közül kiválasztottam azt az olvasatot, amely a legközelebb állt a párhuzamos latin carmenben előforduló szerkezethez, mondategységhez, valamint a bennfoglalt mű témájához. Én a héber אמורה főnevet a „hűség” helyett „hit” jelentéssel fordítottam, hiszen az eredeti szó mindkét jelentést (illetve további jelentésárnyalatokat is) magában foglalja.

⁵⁹ A neolatin költemény egy részének stílusáról értekezett: POSTA Anna, *A Debreceni Református Kollégium 17. századi professzorainak neolatin üdvözlőkölteményei*, Gerundium, 2019/3–4, 100–111, kül. 108.

Aki hosszú és boldog életet kíván élni,
 kegyes és látható hitre igyekszik.
 Szereti az az Istent, Krisztus Jézusban erősen bízik,
 és készségesen cselekszi Isten tiszteletre méltó rendelkezéseit.
 Ez által igaz lesz: aranyárgán fénylik, mint a tűz,
 örömet és boldogságot élvezve fog fényleni.
 Nem halja a halandók halálát, hanem kivirágzik, mint a fa.
 És ragyogni fog, ahogyan a tiszta fényes csillag.
 Örökké(valóságban) dicsóíti; annak az embernek Isten
 erőssége, tornya, fénye, tisztessége és dicsősége lesz.
 Ezt szépen tanítod igen kedves Mihályom, folytasd:
 Így a te dicsőséged virágozva békében halhatatlan lesz.

A tartalmi azonosság egyértelmű, szöveg szerinti azonosságról viszont nem beszélhetünk. A héber szöveg tehát nem a latin fordítása, hanem ugyanannak a témának két nyelven történő előadása. Egyébként a héber utolsó négy és a latin szöveg utolsó két sorától eltekintve a Besenyei-féle disputa témáját, vagyis az ember Isten előtti ingyen kegyelemből való megigazulásának kérdését fejtegeti.

Ami már csak a héber verset illeti, költőnk betartja a köszöntő versekre, sőt kifejezetten a héber *carminára* jellemző hármas szerkezeti tagolást.⁶⁰ A feliratban פֶּיִר-nak, vagyis éneknek nevezi a költeményt, sőt sajátosan az Énekek énekéből vett, de a rabbinikus irodalomban költői formává alakult jelzővel פֶּיִר קָרוֹן: *rímes versnek*.⁶¹ A felirat többi része is héber, és a műfaji megjelöléssel együtt nemcsak bibliai, de rabbinikus irodalmi ismeretekre vall. A poézist követő kolofonban ellenben latin betűsen írja saját nevét, ami még az *Ungarus, pangebat* (magyar, megénekelte) latin szavakkal is kiegészül. Koltai kimutatta, hogy a költeményben számos bibliai szófordulat, allúzió és parafrázis található (a feliratban az Énekek éneke 1,10; 5,16a és a Péld 17,8; a versben a Zsolt 1,1a; Péld 3,2; 1Sám 25,29a; Zsolt 1,33a / Jer 17,8a; Péld 18,10a; Zsolt 61,4; 72,7), melyeket a jól láthatóság érdekében egy táblázatba is foglalt. Ennek ellenére, ahogyan Koltai is mondja, Kismarjai Veszelin verse önálló héber fogalmazás, melyben a költői szabadság lehetősége és a rímbe foglalás, szótagszám kialakításának szüksége mellett szorosan igyekezett követni a héber nyelv szabályait. Jól látható ez abból is, hogy helyesírási hibák nem találhatók benne, a „nyelvtanban (grammatikai-szintaktikai szinten) azonban akadnak hibák, legalábbis anomáliák, szabványtól való eltérések”, melyeket Koltai részletesen feltárt.⁶² A peregrinációja végén járó Kismarjai Veszelin láthatóan mindent beleadott, hogy költői és nyelvi tudományát láttassa.

⁶⁰ Erről részletesen lásd ZSENGELLÉR József, *Franeckeri héber carmina gratulatoria Martonfalvi György és diákjainak tollából*, Református Szemle, 2021/2, 5–38, kül. 7–9.

⁶¹ Erről részletesen lásd KOLTAI, *Egy 17. századi héber carmen*, 5.

⁶² *Uo.*, 6.

Brémából Kimarjai Veszelin Váradra tér vissza, ahol a meglévő adatok szerint 1625-től tanít, egy vagy két évet. Közben vagy utána hívják el nagykárolyi lelkésznek, majd 1627-től debreceni tanárnak, ahová már kifejezetten a második, a héber nyelvet is tanító tanárnak hívták. Itt készítette el az első magyar szerzőtől származó héber nyelvtant is, melyet korábbi professzorának, az ekkor már Franekerben tanító Coccejusnak a segítségével és előszavával jelentetett meg a fríz egyetemen.⁶³ A könyv alcímében benne van, hogy „a magyar iskolák használatára szánva” készült. Kismarjai Veszelin Pál ezzel nemcsak a helyi, hanem a teljes magyar héberoktatást emelte magasabb szintre.⁶⁴

Következtetés

Szenci Molnár Albert, kortársaihoz hasonlóan, leginkább neolatin költeményeket és köszöntőverseket írt, hébert nem. Elemzésünk alapján viszont megállapíthatjuk, hogy a héber carmenek peregrinus szerzői nem meglévő neolatin versek héberesítését valósították meg, hanem kifejezetten héber verseket írtak. Mondhatjuk ezt azokban az esetekben is, amikor szinte csak bibliai idézetek gyűjteményéből áll egy vers, mert mindezekhez felhasználták a korabeli latin verselési stílusokat és moduszokat, mégpedig gyakorta igen magas színvonalon.

⁶³ *Brevis Institutio Ad Cognitionem Linguae Hebraicae ex optimis Autoribus collecta a Paulo W. Kis-Mariai... Vsui Scholarum Hungaricarum destinata*, Franeker, Alberti, 1643 (RMK III, 1604).

⁶⁴ STRBIK Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1998, 41. tartalmi leírást adott a nyelvtanról. KOLTAI, 8–16 részletesen elemezte. Végkövetkeztetését érdemes felidézni: „szinte minden apró részletre kiterjedő elméleti rendszerezése arról tanúskodik, hogy alaposan ismerte a héber nyelvtant 1643-ban. Nyelvtanának teljessége és szerkesztettsége mai szemmel nézve is elismerésre méltó.”

ZSENGELLÉR JÓZSEF

egyetemi tanár

Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, Szentírás és Talmudtudományi Tanszék
elnök

Magyar Hebraisztikai Társaság

zsengellerj@or-zse.hu

Neolatin Hebrew Transcripts?

Poetic Backgrounds of the Seventeenth-Century Hebrew Greeting Poems and the Hebrew Knowledge of Albert Molnár Szenci

Abstract: Despite the fact that Albert Molnár Szenci revised the Hungarian Bible translation on two occasions and translated the Geneva Psalms into Hungarian, there is a paucity of information about his knowledge of Hebrew. A survey of his studies and his Hebrew teachers reveals that he had the opportunity to learn the language thoroughly. Nevertheless, he did not become a writer of the 17th-century Hebrew Greeting Poems. It was previously hypothesized that these Hebrew poems were Hebrew transcriptions of poems originally written in Latin. The captions and poetic devices of these poems lend support to this hypothesis. However, a thorough examination of these poems, along with an existing bilingual poem, suggests that these carmina were originally composed in Hebrew.

Keywords: Christian hebraists, carmina gratulatoria, Hebrew poems, Hebrew knowledge, Albert Szenci Molnár, Pál Kismarjai Veszelin

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

BARTÓK ISTVÁN

„Oly különbségek és dolgok [...] mik tulajdonképen nincsenek”

A Nova grammatica Ungarica megítélésének változásai

Szenci Molnár Albert magyar nyelvtanát¹ az évszázadok során különféleképpen ítélték meg. Néhány jellemző minősítést kiemelve szeretném érzékeltetni az utóélet alakulásának főbb állomásait, a nyelvészeti értékelések rövid ismertetését kiegészítve kritikátörténeti szempontokkal.

Szótára és fordításai után Szenci Molnár egyre inkább érezhette, hogy szükség van egy magyar nyelvtanra is. Saját megfogalmazása szerint kettős célja volt anyanyelve törvényszerűségeinek rögzítésével. Egyrészt a külföld számára látta jónak a magyar nyelv megismertetését: hogy az idegenek meg tudják tanulni, így könnyen boldoguljanak, ha magyar területre utaznak. Ugyanakkor honfitársaira is gondolt.

A nyelvtan II. Móricnak, Móric hesseni tartománygróf fiának címzett ajánlásában így ír: „Készséggel megvallom, hogy a magyar nyelvnek ezeken a távoli vidékeken csekély vagy szinte semmi haszna nincs. De akik Pannonia híres országát bejárni és a török háborút szemlélni óhajtják, azoknak bizony hasznos és szükséges.”² Ezt a szempontot méltányolta a grammatikához írt üdvözlővers szerzője, Johann Rudolf Lavater:

[...]
Szerencsések tehát, kinek most lehet
Elérni a távoli magyar nemzetet
Aki így széles és sima úton mehet.³
[...]

Az olvasónak szóló előszóban Szenci Molnár indítatásként Móric tartománygróf utasítására hivatkozik:

¹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Novae grammaticae Ungaricae [...] libri duo*, Hanau, Villerianus, 1610 (RMNy 995).

² SZENCZI MOLNÁR Albert, *Ajánlás az ifjabb Móric úrnak*, ford. BORZSÁK István = SZ. M. A., *Novae Grammaticae Ungaricae libri duo: Új magyar grammatika két könyvben*, hasonmás kiadás fordítással, előszó, ford., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2004, 49–51.

³ *Rudolphus Lavater Tigurinus epigrammája*, ford. CONSTANTINOVITS Milán András = SZENCZI MOLNÁR, *Novae Grammaticae*, 2004, 77. A szerzőről: Szenci Molnár Albert naplója, ford., kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003, 216.

Mivel úgyszólván valamennyi európai nemzet nyelvét nemcsak külön-külön könyvekben művelik és ékesítik, hanem a sok nyelv kedvelőinek kedvéért nyelvtani szabályokba is foglalják, úgy tetszett a felséges és hatalmas Móric fejedelem úrnak [...], hogy a magyart sem szabad elhanyagolni. Így adta tehát őfelsége kegyelmesen azt a parancsot, hogy hazai nyelvemet, amelyet Szótáram és a Zsoltárok kiadásával próbáltam művelni, amennyire lehetséges, rövid nyelvtani szabályokba foglaljam, és a szabályokat áttekintető példákkal szemléltessem.⁴

Hihető Szathmári István meglátása, mely szerint a felszólítás „sokkal inkább az anyagi lehetőséget adta meg, mint az eszmét és indítást”.⁵ Az előszóban Szenci Molnár a szokásos szerénykedés közepette elárulja, hogy magyar használókra is számít: „Én pedig örömet bocsátom ezt a művecskémet honfitársaim bírói széke elé, s kérem őket, hogy tévedéseimet javítsák ki [...]”⁶

A munka korabeli kedvező fogadtatásából többen is idéznek dokumentumokat: levélrészleteket, üdvözlő verseket. Ezek leginkább általánosságban méltatják, hogy a szerző milyen nagy mértékben válik hasznára hazájának. Kérdés persze, hogy a kötelező udvariaskodás által megkövetelt humanista közhelyeket mennyire kell komolyan venni; mindazonáltal nem vitatható a szótár és a nyelvtan újdonsága, haszna mind a nemzeti öntudat erősítésében, mind az oktatás gyakorlatában.

Szathmári István a grammatikát méltatva megjegyzi: „A közvetlen hatása persze – mint később meglátjuk – ennek sem volt valami nagy [...]”⁷ Itthoni használatáról legfeljebb feltételezésekre, következtetésekre hagyatkozhatunk:

Megjelenése után sok példányban küldhette Magyarországra, és eljuttatta külföldi tudós barátainak, ismerőseinek is. [...] Nincsenek adataink a hazajutott példányok számáról. Arról sem, hogy az iskolákban milyen mértékben használták. Vannak azonban olyan tények, amelyek arra engednek következtetni, hogy mind a tudós férfiak körében, mind az iskolákban – az akkori viszonyokhoz képest – elterjedt lehetett.⁸

A munka az évtizedek múltával lassan feledésbe merült. „Komáromi Csipkés Györgynek pl. úgy rémlik, mintha már látta volna Molnár nyelvtanát, de hogy hol és mikor, azt nem tudja. Pereszlényi pedig egy szóval sem említi, hogy akármelyik előző

⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Előszó az olvasókhöz*, ford. BORZSÁK István = SZENCI MOLNÁR, *Novae Grammaticae*, 2004, 67.

⁵ SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 1968, 175.

⁶ SZENCI MOLNÁR, *Előszó*, 71.

⁷ SZATHMÁRI, 174.

⁸ *Uo.*, 229.

grammatikus munkáját látta volna.”⁹ „Ugyanakkor Szenczi Molnár nevének említése nélkül »plagizál« magyar nyelvtanából.”¹⁰ A nyelvtan érdemeinek hangsúlyozása mellett Szathmári kénytelen megállapítani: „Szenczi Molnárnak a nyelve, nyelvhasználata elsősorban mégsem grammatikája révén hatott, hanem a szinte számtalan kiadásban s a viszonyokhoz képest bizonyára mindig nagy példányszámban, századokon keresztül megjelent művei révén.”¹¹ Legnagyobb mértékben alighanem a Károlyi-féle Biblia Szenci Molnár által „megjobbított” változatának köszönhetően.

Milyen alkalmak adtak módot a Biblia (és a zsoltárok) nyelvi-stilisztikai hatására, más szóval: melyek voltak a nyelvi hatóterületei? Mindenekelőtt az istentiszteleteken rendre a Bibliából vett részleteket hallottak, részben szó szerint felolvasva, részben a prédikációkban azokat interpretálva. De a Biblia volt az „alapanyaga” az iskolai hit- és erkölcstanóráknak is [...] Ha ehhez még hozzávesszük, hogy a zsoltárokat és a Biblia legfontosabb, legszebb részeit a legtöbben könyv nélkül ismerték [...] akkor valóban elmondhatjuk: ez a csodálatos könyv elkísérte az embereket a bölcsőtől a koporsóig, és közben elkerülhetetlenül befolyásolta nyelvüket, beszédüket is.¹²

A *Nova grammatica Ungarica* utóéletében, megítélésének alakulásában fontos szerepe volt a latin nyelvtanhoz való viszonyának. Közismert tény, hogy a nemzeti nyelvek nyelvtanirodalma a latin grammatika mintájára formálódott. Ám azt a körülményt, ami Szenci Molnár munkájának a maga korában előnyére vált, a későbbiekben hátrányként értékelték. A latin nyelv hatása az európai kultúrára vitathatatlan, ugyanakkor korlátait is látnunk kell. A latin stúdiumok hosszan tartó, meghatározó szerepét méltatva Szathmári István megjegyzi: „Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy a latin nyelv gátat is jelentett. Elsősorban a magyar irodalmi nyelv – mai megnevezéssel: sztenderd – kialakulását korlátozta. Később pedig – már a XIX. század első felében – még például a tanárok is kevésbé tudván latinul az ilyen nyelven írt még oly kiváló munkák sem tudtak igazán hatni.”¹³

A latinhoz való szoros ragaszkodás elmarasztalására már Szenci Molnár századából is hoztak példát a pozitívizmus virágkorában. Jancsó Benedek említi

⁹ HEGEDŰS József, *Megjegyzések Szenczi Molnár Albert nyelvészeti munkásságához*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1958/1, 48.

¹⁰ SZATHMÁRI, 229, 306–307, 309–317, 319–323.

¹¹ *Uo.*, 229.

¹² SZATHMÁRI István, *A reformáció és benne a Vizsolyi Biblia nyelvi hatása = Emlékkönyv a Vizsolyi Biblia megjelenésének 400. évfordulójára*, szerk. BARCZA József, Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1990, 201.

¹³ SZATHMÁRI István, *Bevezetés Szenczi Molnár Albert nyelvtanának magyar fordításához = SZENCZI MOLNÁR, Novae Grammaticae*, 2004, 5.

azt a gyöngeséget, melynél fogva semmi kísérletet nem tettek a nyelvnek a latin nyelv nyügeiből való kiszabadítására. Komoly óhajtást és igyekezt ez ügyben csak Medgyesi Pálnál találunk. [...] „Csak ne sajnálnók a fészket, nem a deák nyelvben, hanem magában felkeresni, vinnénk minden kifejezéseket, kimondásokat szokott magyar szólásokra, megtudakozódván szorgalmasan, mint szokták az jó magyar emberek aféle dolgokat kimondani, sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk.”¹⁴

Érdemes még egy-két pillantást vetni a 19. század második felére. Még ha a korszak tudósainak álláspontja sok tekintetben nem is egyezik a modern szemlélettel, érdekes tudománytörténeti adalékokkal szolgál – az adott esetben – Szenci Molnár magyar nyelvtanának utóéletéhez. Jancsó Benedek egyetértőleg idézi Imre Sándort, aki a *Nova grammatica Ungaricát* összevetve Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájával*, megállapítja:

[Szenci Molnár] [a] nem ismert előd nyelvtanának s a nyelvtan-író magasabb tulajdonainak sem volt örököse. [...] lángelmű újítónak, nyelvtanában éles elméjű összehasonlítóknak s megkülönböztetőnek nem mondható. [...] a magyar nyelv szellemének a latin nyügeiből kiszabadítására mit sem tesz. [...] Mert mind az, mit Molnár nyelvtani munkái előnyére mondhatni, a grammatikus szorgalmát igazolja, de a mit Erdősi szóelemzéséről egy két vonásban sejthetni, a nyelvbölcsész hivatásáról teszen tanúságot.¹⁵

Jancsó Benedek hosszú, kétrészes tanulmányában először általánosságban értékeli Szenci Molnár magyar nyelvtanát. Érdemeinek elismerése mellett úgy ítéli, hogy „[...] még sem ír egyebet gyakorlati grammatikánál, melyben bár lelkiismeretes szorgalommal gyűjti össze a nyelv tényeit, még sem adja jelét magasabb nyelvtudományos készségének és tehetségének [...]”¹⁶ A Sylvester–Szenci Molnár összehasonlításban – Imre Sándorhoz hasonlóan – ő is az előbbi javára dönt: „Ime míg Erdősi philologiai szempontból tekinti a nyelvek tanulását, addig itt az úgynevezett nyelvmesteri szempont lép előtérbe. És ekként Erdősi álláspontja, mely tudományos volt, egyszerre a köznapis ismeret, a nyelvmesteriesség ügyesség színvonalára süllyed le.”¹⁷

A továbbiakban Jancsó részletesen ismerteti Szenci Molnár grammatikáját, az idézett példákat összehasonlítva Sylvester és a későbbi magyar nyelvtanírók megoldásaival, kiemelve a hasonlóságokat és a különbségeket. Az egyes nyelvi jelenségek leírásáról időnként elismerően szól, de jellemzőbb az elmarasztalás. „Molnárnak ez az aprólékoskodás a legnagyobb hibája, mert annyira elmerül a lényegtelen részletek és különbségek

¹⁴ JANCÓS Benedek, *Szenci Molnár Albert nyelvtudománya I–II*, Figyelő, 1879, 104.

¹⁵ Uo., 51. Az idézet forrása: IMRE SÁNDOR, *Geleji Katona István főleg mint nyelvész*, Pest, Eggenberger Ferdinánd, 1869, 40.

¹⁶ JANCÓS, 50–51.

¹⁷ Uo., 54.

kutatásába, hogy mint mondani szokták, a fától nem látja az erdőt.”¹⁸ Az igeképzéssel kapcsolatban említi: „Figyelemre méltó, hogy Molnár, ki annyi aprólékos különböztetést, osztályozást tesz és oly különbségeket és dolgokat is lát, mik tulajdonképpen nincsenek – itt olyan gyöngén oldja meg feladatát [...]”¹⁹ Az adverbiumokkal kapcsolatban: „Ezek után számos osztályozást teszen még, melyekben névmást, interjectiot mindent összezavar, úgy hogy a sok osztályozás különböztetgetés veszett útján (és nem útvesztő) tökéletesen eltévedt.”²⁰

Gyökeres fordulat figyelhető meg 1945 után. Ha Szenci Molnár Albertet szalonképessé akarták tenni, akkor a „gyanús” klerikális vonatkozású műveivel szemben erre alkalmasabbnak bizonyult – ideológiai szempontból ártalmatlanabbnak tűnő – nyelvészeti munkássága. Az újabb korszak „uralkodó eszméinek” megfelelően ki kellett emelni a polgárosodásért vívott küzdelmet, „a korabeli Magyarország vallási harcai mögött megbúvó társadalmi harcokat, az érlelődő népi mozgalmakat”²¹ Ebben az összefüggésben elhelyezve meg lehetett állapítani: „Korához viszonyítva a haladás útján járt, a magyar nyelvtudomány haladó hagyományai között a helye.”²²

Szathmári István a modern nyelvtudomány szempontjai alapján vizsgálja Szenci Molnár grammatikáját a legapróbb részletekig. Legfőképp azokat a részeket emeli ki, „amelyekben Szenci Molnár továbbment a magyar nyelv felfedező útján, amelyekben még jobban ki tudott szabadulni a latin nyelv és nyelvtan nyűgéből, és amelyekkel az egységesedést és a normalizálódást segítette elő”²³ Majd azt is megvizsgálja, hogyan érvényesítette elveit műveiben.²⁴

C. Vladár Zsuzsa Szenci Molnár grammatikájának a nyelvtanirodalomra gyakorolt hatását hangsúlyozza. Egyenesen „Szenci-vonatról” beszél:

Ez a nyelvtan lett a magyar grammatikai hagyomány kiindulópontja. Szinte mindenki ismerte (legalábbis tudott róla, mint Komáromi, aki nem használta), és hivatkozással vagy anélkül, fel is használták. Szemlélete nagy befolyást gyakorolt az egész későbbi nyelvtanirodalomra, és felszabadító hatással volt a magyar jelenségek leírására. [...] Szenci tudományos igényű, és ezért abban a formában tanításra alkalmatlan grammatikájának hamar megszülettek a pedagógiai célú leegyszerűsítései.²⁵

Az utóbbiak közül részletesen tárgyalja Kövesdi Pál és Pereszlényi Pál munkáit.²⁶

¹⁸ Uo., 109.

¹⁹ Uo., 113.

²⁰ Uo., 115.

²¹ HEGEDŰS, 51.

²² Uo., 45.

²³ SZATHMÁRI, *Régi nyelvtanaink*, 179.

²⁴ Uo., 199–228.

²⁵ C. VLADÁR Zsuzsa, *A korai magyar grammatikák*, Budapest, Tinta, 2016, 41.

²⁶ Uo., 51–67.

A Szenci Molnár-grammatika hatásának vizsgálata és értékelése a nyelvtudomány-történet feladata, akár a későbbi korok nyelvhasználatát, akár a hazai grammatikai irodalmat illetően. Az idézett összefoglaló áttekintések mellett számos nyelvészeti, stilisztikai szaktanulmány foglalkozik egyes részletkérdésekkel. A kritikátörténetre tartozik a munka helye a magyar irodalmi gondolkodásban. Ezt akkor láthatjuk világosan, ha arra gondolunk, hogyan illeszkedett a nyelvekkel való foglalkozás a korszak nyelv- és irodalomszemléletébe.

Ismeretes olyan meghatározás, mely szerint a népnyelvek grammatikai irodalma három diskurzus: egy kultúrpatrióta, egy metafizikus és egy didaktikai metszéspontjában jött létre. A nyelvfilozófiai, ismeretelméleti és teológiai szempontok alapján kínálkozó végtelen távlatok helyett Szenci Molnár magyar nyelvtanának a nyelvi patriotizmus alakulásában betöltött szerepére utalok.

Mint már említettem, a nemzeti nyelvek nyelvtanirodalmának kialakulásában meghatározó szerepe volt a latin mintának, pontosabban a latin–népnyelvű párhuzamos grammatikáknak. A vulgáris nyelvű kifejezések, paradigmásorok, a szabályok megfogalmazásai eleinte a latin magyarázatát, könnyebb megértését szolgálták. Fokozatosan jöttek rá, hogy a megfeleltetések során a latin grammatika mintájára a vernakuláris nyelvek sajátosságai is kirajzolódnak, rendszert alkotnak, és rögzíthetők. Megszülettek az egyes népnyelveket latinul tárgyaló szakmunkák is, mint amilyen a *Nova grammatica Ungarica*.

Különösen jelentősek azok az esetek, amikor a különbségekre, azaz a latintól eltérő, az éppen tárgyalt nyelvre jellemző tulajdonságokra derült fény. A nyelvtudomány-történet kiemeli azt a folyamatot, melynek során az apologetikus hangnem panegirikusra vált. Sokáig mentegetőztek a népnyelv egyszerűsége miatt, majd azt kellett bizonygatni, hogy a gyakran lenézett, barbárnak minősített vulgáris nyelv egyáltalán összehasonlítható a tökéletesnek tartott latinnal; később egyre többen büszkén vallották, hogy anyanyelvük akár felül is múlhatja a csodált mintaképet.

Ez különösen fontos volt abban a korban, amikor a nemzeti önazonosság jellemző kifejezőjévé vált a nyelv. Egy népet, népcsoportot többek között az különböztet meg másoktól, hogy megvan a maga saját nyelve. Ennek fejlettsége összefügg az adott nemzet szellemi színvonalával. Így a grammatikabilitás fontos értékmérővé vált. A nemzeti öntudatot erősítette, ha bebizonyosodott, hogy szabályokba lehet foglalni egy-egy élő nyelv rendszerét, azaz hangtanát, helyesírását, alaktanát és mondattanát, ahogyan ezt Szenci Molnár Albert is tette. A humanizmus korában még nem beszélhetünk mai értelemben vett nyelvpolitikai koncepcióról, de a nemzeti gondolat végérvényesen felszabadított egy nyelvművelő tendenciát. Nem véletlenül jellemzik a népnyelvek felértékelésének történetét úgy, mint azt a folyamatot, melynek során a népnyelv (Volkssprache) nemzeti nyelvvé (Nationalsprache) válik.

Magyar vonatkozásban a 16. század első harmadától figyelhető meg a nemzeti nyelv egyre határozottabb felértékelése politikai összefüggésekben. Péter Katalin így jellemzi a Mohács utáni helyzetet:

Az ország egységének tudata nem múlt el, hiszen – amennyire a háborúk engedtek – akadály nélkül mozogtak a régi határok között. Hazán pedig nem valami ködös, csak az érzelmeikben létező fogalmat értettek, hanem ezt a közigazgatási határokkal felszabdalt, de lényegében egységes országot nevezték így. [...] Továbbra is élt az ország valamennyi népéből tagokat összetartó „magyar nemzet” vagy „gens Hungarica”, „natio Hungarica” fogalom.²⁷ [...] Akár valamennyi itt élő nép tagjaiból, akár csak a magyarul beszélőkből határozták meg a három részre hullás kortársai a magyar nemzetet, egy ilyenről tudtak. Az ország három részében egy magyar nemzetet láttak. A közigazgatási határok ellenére is egy hazában egy magyar nemzet élt.²⁸

A három részre szakadt, mégis egységes „patriaként” felfogott országban élő, egységessnek tekintett „gens Hungarica” vagy „natio Hungarica” számára összetartó erő a közös nyelv: a „lingua nativa”, a „lingua patria”, azaz a „lingua Hungarica”. A magyar anyanyelvűeknek mindenképpen, de akár a más nemzetiségűek számára is. Az anyanyelv felértékelése, teljes összhangban a más országokban zajló hasonló folyamatokkal, egyre határozottabban válik a nemzeti büszkeség, a politikai összefüggésekben is értelmezhető önazonosság kifejezőjévé.

Nemzetközi összehasonlításban fokozottan értékelnünk kell a magyar nyelv művelésére irányuló törekvéseket akkor, amikor az európai humanista értelmiség tudatában elevenen élt a magyarság műveltségét lebecsülő – sajnos évszázadokon keresztül fel-felbukkanó – nemzetkarakterológiai közhely. Ennek nyelvi vonatkozása 16. századi megfogalmazások szerint: a magyar nyelv annyira primitív, hogy le sem lehet írni, vagy éppen csak elkezdődtek a próbálkozások írásbeli rögzítésére.²⁹

A magyar nyelv csiszolatlanságára hazai szerzőink is utalnak. Egész kis antológiát lehetne összeállítani azokból a 16–17. századi megjegyzésekből, amelyek a fordítás nehézségeit mutatják. A problémák jelentős része a latin és a magyar nyelv különbségeiből adódik. Kecskeméti C. János egyenesen barbárnak nevezi anyanyelvét. Említi Perkins angolul írott művének spanyol és latin fordítását. Majd így folytatja:

Minthogy penigh ez, noha kicsiny, de oly könyv, melly méltó, hogy nem csak ez három nyelven, de minden nyelveken, sokkal inkább penig ezen az magyar nyelven, holot igen barbara lingua, és az kik közöt efféle drága szép

²⁷ PÉTER Katalin, *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején* = P. K., *Papok és nemeselek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1995, 219.

²⁸ *Uo.*, 222.

²⁹ Erről részletesebben: BARTÓK István, „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között*, Budapest, Universitas, 2023, 254–267.

könyveknek nyelvünkre való fordítása szükséges és hasznos volna, legyen,
és mindeneknek, kik írást olvasni tudnak, kezekben forogjon [...].³⁰

A 16. század második felétől egyre gyakrabban felbukkan az igényes stílus követelménye. Erre utal a „magyar nyelvnek való magyarság”, az „ékesebb frázisok és magyarabb igék”, a „magyar szónak ékesb folyása”, a „magyarabbúl szólás és írás”, „mind az írásnak s mind a szólásnak igaz őszinte való módja”, a „jó magyarul írás” és hasonlók emlegetése. Ezekben a megfogalmazásokban célként jelenik meg a nyelv sajátosságainak ismerése és helyes használata, a természetéből következő kifejezés mód, szükség esetén a nyelvi eszköztár bővítése, alakítása. A „magyarság” mint követendő norma pontosan párhuzamba állítható a klasszikus grammatika és retorika „latinitas” fogalmával, amely a latin nyelv szabályainak megfelelő, szabatos megfogalmazás követelménye. Német vonatkozásban a „Deutschheit” ugyanezt jelentette.

A magyar régiségben Szenci Molnár is azok közé tartozik, akik rendületlenül igyekeztek anyanyelvüket – Bornemisza Péter szavaival – „tőlük telhetőleg művelni és gazdagítani”. Ennek jelentőségével maga is tisztában volt, amint ezt tanúsítják sokszor idézett önreflexiói. Pontosán tudta, amit már Bornemisza is leszögezett: a nyelv művelése az első állomása annak az útnak, ami elvezet odáig, hogy – felzárkózva a műveltebb nemzetekhez – anyanyelvünkön is a latin választékosságához hasonlóan tudjunk árnyalt tartalmakat kifejezni. Ez pedig már teljes joggal nevezhető irodalmi programnak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: Szenci Molnár Albert nyelvművelő tevékenységének egyik példája, a *Nova grammatica Ungarica* a maga korában nemcsak a népnyelvek felértékelésének európai folyamatába illeszkedik tökéletesen, hanem a magyar irodalmi gondolkodás történetében is megkülönböztetett hely illeti meg.

³⁰ KECSKEMÉTI C. János ford., *Catholicus reformatus*, Kassa, Johannes Festus, 1620 (RMNy 1214A), (:)4v–(:)5r.

BARTÓK ISTVÁN
irodalomtörténész, tudományos tanácsadó
ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet
MTA–ELTE HTK Lendület Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport
bartok.istvan@abtk.hu

*“Differences and things [...] that do not really exist”
Changes in the Perception of Nova Grammatica Ungarica*

Abstract: Albert Szenci Molnár’s Hungarian grammar written in Latin (*Novae Grammaticae Ungaricae libri duo*, published in Hanau in 1610) is the first complete classification of the Hungarian language, including its syntax. It fits perfectly into the European movement toward the rise of the vernacular. Recording these rules makes it possible to express nuanced ideas in the native language as eloquently as in Latin. This contributes to the strengthening of national consciousness and the development of linguistic patriotism.

Keywords: Albert Szenci Molnár, Hungarian grammar, national consciousness, linguistic patriotism

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

IMRE MIHÁLY

Szenci Molnár Religio-emblémájának forrásai, változatai

1.

Szenci Molnár Albert egyik legrejtélyesebb műve az *Icon religionis* néven ismert egy-
leveles nyomtatvány (2–3. kép), amely több mint kétszáz éve foglalkoztatja a korszak-
kutatást és a Molnár-filológiát. Már Bod Péter felhívta rá a figyelmet, versekkel ellátott
képként szólva róla: „Non fuit liber, sed effigies versibus ad emblemata accommodatis
ingeniose descripta”.¹ Dézsi Lajos több helyen emlegeti forráskiadványában, és néhány
feltételezést is megfogalmaz arról.² Legutóbb, 2009-ben, Kálvin *Institutio*-kiadásának
kapcsán P. Vásárhelyi Judit és Szabó András kísérőtanulmánya jutott legközelebb a
rejtély megfejtéséhez. Összegzik az addigi ismereteket, elemzik az *Institutio*-fordítás
előtti címlapot, már csupán egyetlen elem hiányzott: a metszet fellelése.³ Ez a pillanat
Kees Teszelszky kutatásainak eredményeként érkezett el, aki 2012-ben, Amszterdam-
ban rábukkant a várva-várt metszetre, 2014-ben megjelent könyve összegezte munkája
eredményeit. Meggyőzően mutatja be Custos Dominicus műhelyét, azt „a kora újkori
Magyarország nyugat-európai imázsának egy legfőbb forrásának minősíthetjük”.⁴

Bonyolult összefüggésrendszert kutatott fel, amelynek fontos – bár korántsem
teljes körű – bizonyítéka a néhány, szemelvényesen közölt képmelléklet.⁵ Teszelszky

¹ Vö. Szenci Molnár Albert *naplója, levelezése és irományai*, kiad. Dézsi Lajos, Budapest, MTA, 1898, 301.

² *Uo.*, 157, 190, 192, 194, 301, 385.

³ SZENCI MOLNÁR Albert, *Az Keresztyéni Religióra és igaz Hitre való tanítás*, P. VÁSÁRHELYI Judit, SZABÓ András tanulmánya, Budapest, Balassi – MTA ITI – OSZK, 2009, 13–20, 42–50.

⁴ Kees TESZELSZKY, *Szenci Molnár Albert elveszettnek hitt Igaz Vallás portréja (1606)*, Budapest, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék – Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2014, 18.

⁵ *Uo.* A közölt képmelléletek közül a 2., 3. és az 5. feltétlenül relevánsnak, bizonyító erejűnek tekinthető, mindez azonban nem mondható el a 4. képről. David Joris metszete alig mutat bármely ikonográfiai vagy textuális párhuzamot Szenci vagy Custos Dominicus metszetével. Pedig Teszelszky a hasonlóságot hangsúlyozta: „igencsak hasonlít David Joris [...] női figurájára”, még azt is megkockáztatja, hogy ez a metszet „megjelenése és jelentése szempontjából is nagyon közel áll Beza emblémájához, amely először 1561-ben látott napvilágot”. *Uo.*, 20–21. Az ikonográfiai hasonlóság sem bizonyítható, másrészt Beza emblémája *nem 1561-ben jelent meg először*, erről a későbbiekben beszélünk, képek bemutatásával. Célszerű lett volna a két metszet részletesebb összehasonlítása, hiszen aprólékos vizsgálat alapján kijelenthetjük, hogy számos eltérés van közöttük ikonográfiai megoldásban, grafikai kivitelezésben. A háborús jelenet ábrázolása is apró részletekben eltér egymástól, de a központi női figura is más-más arckifejezést mutat, a holland változat szomorkás, komor jellegű, Szenci metszetén viszont derűs szépség sugárzik arcáról. A kezükben tartott nyitott könyvből levő felirat is eltér. Teszelszky könyve főszövegében több helyütt olvashatunk képekre, metszetekre való hivatkozást, amelyek az *Icon religionis* variánsai, esetleges forrásai, párhuzamai lehetnek,

könyvében másutt is nyomatékkel – olykor görcsös, túlzó igyekezettel – hangsúlyozza a holland eszmetörténeti és ikonográfiai kontextus meghatározó jellegét, amely a metszet genezisést, de Szenci más műveinek keletkezését is alapvetően eldöntötte. (A Brederodéra vonatkozó fejezet is ugyan részben valós kapcsolatokat foglal össze és jellemez, azonban erősen túlzó, vitatható megállapításai is vannak.)⁶ Szeretnénk ezt a bonyolult kontextust finomítani, új elemekkel, nézőpontokkal bővíteni.

Azonban csak remélhetjük, hogy a nevezetes metszet (vagyis kép és szövegek együttesét megvalósító mű) genezisést, folyamatát aprólékosan és minden kétséget kizáróan rekonstruálhatjuk, pedig Szenci kivételes módon – hazai kortársait messze meghaladó mértékben – dokumentálta minden munkájának születését, lehetőségeihez mérten még itthoni és külföldi recepciójukat is előkészítette, regisztrálta. (Műveinek recepciója is olykor aszimmetrikusnak látszik, eleve meghatározta ezt az alkalmazott nyelv; a latin nyelvű *Lusus poetici* valóságos nyugat-európai karriert futott be többszöri, többnyelvű kiadásával.)⁷ Az ikonográfiai és textuális jellemzők alapján csak valószínűsíthetjük az *Icon religionis* születésének folyamatát, amint még sokkal hiányosabb ismereteink vannak recepciójának jellegéről. Ennek az aránytalanságnak egyik oka az lehet, hogy a *metszethez vezető ikonográfiai összefüggésrendszert* továbbra is – nagyobb részt – homály borítja. Teljesen igaza van Kees Teszelszkynek: „Mindenesetre meglepő lenne, ha Szenci Molnár pusztán azért jelentette volna meg ezt a munkát, hogy egyetlen patrónusának kedvét keresse”.⁸ Ennél sokkal összetettebb – de csak sejthető – a szándék, és bonyolult ikonográfiai és textuális szövevény magyarázza az elkészült munka jellemzőit. Azt is megállapíthatjuk azonban, hogy a metszet összetett ikonográfiai tartalma, bonyolult történelmi, politikai utalásrendszere érezhetően aszinkronban van a Békési Jánosnak – hazai patrónusának – címzett dedikációval (3. kép): amely erősen jelentésszűkítő jellegű, a mű szemantikai dimenziója sokkal tágabb. Igaz, százötven forinttal valóban támogatta Békési Szencit, akivel 1600-ban találkozott Kassán, majd a *Psalterium* ajánlásában, 1607-ben beszél ismét Békési nagylelkű segítségéről. Mintegy hálája jeléül el is készítette Daniel Tossanus *Vigasztalókönyvét*, amely azonban nem jelent meg nyomtatásban.⁹ Semmi jele nincs annak, hogy Békési és Szenci között folyamatos, jelentős kapcsolat állt volna fenn, emiatt is meglepő és váratlan, *már-már érthetetlen az 1606-os metszet ajánlása*. A holland közeg történelmi, konfesszionális, politikai tartalma, távlatában azonban *messze esik* a Békési János patrónus által jelzett magyar közegtől.

ezen azonban nem jelennek meg a képmellékletek között, így az olvasónak nincs lehetősége a szerző állításainak ellenőrzésére. Ezért is fogunk a továbbiakban olyan képeket közölni, amelyek erre szolgálnak, a szöveges értelmezés ikonográfiai bizonyítékait tesszük láthatóvá.

⁶ Uo., 71–78. Például Brederodénak a Hanaui Biblia születésében játszott szerepe erősen vitatható.

⁷ Vö. Imre Mihály, *Magyar vonatkozások a sziléziai neolatin irodalomban a 17. század első harmadában* = *Norma Sapientiae: Tanulmányok Havas László emlékére*, szerk. Tóth Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetem Klasszika-Filológiai és Ókortörténeti Tanszék, 2021, 265–290.

⁸ TESZELSZKY, 18, 34.

⁹ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, s. a. r. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Magvető, 1976, 55, 502–503.

Talán Szenci *becsvágya is magyarázhatja a metszet újbóli, átalakított megjelentetését*, hiszen megszerezte a nyomtatáshoz szükséges dűcot, legalábbis felhasználásának engedélyét, ami a nyugat-európai környezetben hírnevét ébren tartotta, neve ott szerepel az ajánlásban, ami legalább annyira fontos számára, mint Békési János nevének feltüntetése. (Ne feledjük, az 1604-es *Dictionarium* zajos sikert és elismertséget hozott Szencinek, arcképével, prágai útjával, Rudolf magyar királynak, német-római császárnak címzett ajánlásával, neves kortársaktól származó ajánló versek sokaságával.) Ugyanakkor most a metszeten olvasható Beza-fordítása költői erényeit is megcsillogtatja, *talán első magyar nyelvű versfordítása jelenik meg ezzel* nagyobb nyilvánosság előtt, hamarabb, mint a zsoltároskönyv. Közli a latin forrást is, Beza monogramjával, ami egyértelművé teszi, hogy a Beza-paradigma alkotja a metszet textuális alapját, ezért szükséges a két-nyelvűség: latinul és magyarul, a hazaiaknak és a nyugat-európaiaknak címezve azt. Már március közepén foglalkoztatja a metszet kiadása, amely május végére – tehát igen gyorsan – készült el.¹⁰ 1606 egyébként is mozgalmas időszak: élete legnagyobb költői vállalkozására készül, márciustól folyamatosan végzi a zsoltárok magyarra fordítását, készül a *Psalterium Ungaricum*, a munka fázisairól részletesen beszámol naplójában, a psalmusokat szeptemberben fejezi be; mondhatni, *zsoltárfordításai közben születik meg a Beza-átköltés*. Tehát a Szenci–Custos-metszet szöveges része nem is esik olyan messzire tematikusan, poétikailag a zsoltároskönyvtől, hiszen a *Psalterium* nagyobbik részének egyik fő forrása Beza műve. Joggal feltételezhetjük, hogy Szencit nemcsak metszetének (kép és szöveg) lehetséges konfesszionális, politikai jelentése (a holland–magyar párhuzam) ösztönözte a megjelentetésre, de költői ambíciójának kifejezése, *többszörösen a Beza-hagyományhoz tartozásának tudata* (még talán 1596-os személyes találkozásuk emléke is felderengett), és a személyes hírnév varázsa is ambicionálta, hiszen ő a magyar zsoltároskönyv megalkotója. Mindezek ellenére azonban a metszet és szöveges kiegészítői között is van szemantikai feszültség, Beza verse és annak átalakított magyar fordítása sem szimmetrikus értelmezője a metszet jelentésképző effektusainak, egymástól való távolságuk határozottan érzékelhető. Kép és szöveg egymást értelmező interpretációja csak részben jön létre, talán ennek is szerepe lehetett a remélt recepció, a kortárs hazai és külföldi visszhang elmaradásában, amelynek semmi jelét nem érzékeljük Szenci szűkebb és tágabb környezetében. Ennek a lehetőségét az is csökkentette, hogy az elkészült *Psalterium* viszont hatalmas várakozásoknak volt a beteljesítője, kortársak sokasága lelkesen, ünnepeelve fogadta a zsoltároskönyvet. Miskolci Csulyak István egyenesen magyar Orpheusnak nevezte a szerzőt ('Tu es Orpheus Pannoniae!').¹¹ Innen nézve, az életmű kontextusába helyezve az 1606-os metszetet, még inkább halványul annak a súlya, bár eredetileg Szenci nyilván jelentősebbnek szánta. Azonban azt is kimondhatjuk, hogy a *Psalterium* hihetetlen jelentésgazdagságával: költészettörténeti

¹⁰ Freigius levele, 1606. március 14., *Szenczi Molnár Albert naplója* (DÉZSI), 192; Custos Domokos levele, 1606. május 28., *uo.*, 194.

¹¹ *Szenczi Molnár Albert naplója* (DÉZSI), 292.

értékeivel, összegezésével, liturgikus újításával, német és francia forrásainak invenciózus adaptálásával messze meghaladta az 1606-os metszet politikai-konfesszionális, ikonográfiai – eleve szűkre szabott – utalásrendszerét, recepciós potenciálját. Jóllehet, nem vitatjuk Szenci törekvésének hasznosságát, amellyel a nyugat-európai közvéleményt kívánta tájékoztatni a hazai protestantizmus küzdelmeiről, azonban ez a hatalmas, sokszorososan tagolt nyilvánosság nem reagálhatott arányaiban, intenzitásában, azonosulásában úgy, mint a magyar, hiszen nyelvileg sem értették a metszeten olvasható, túlnyomórészt magyar verset. Azt is kimondhatjuk, hogy az évszázadokig izgatóan rejtélyes metszet jelentőségét ugyan le nem becslve, de egy ilyen sokszorosan összetett életmű kontextusába állítva tartózkodnunk kell annak túlértékelésétől is. Aggályos, ha az 1606-os metszetnek az életmű egészében érvényesülő, valami generális politikai, konfesszionális, kulturális és történelemértelmező kulcsszerepet tulajdonítunk.¹²

Pedig ez utóbbira több helyen is látunk példát Teszelszky könyvében:

a munka kulcsfontosságú Szenci Molnár oeuvre-jének és annak a kora újkori magyarországi és erdélyi protestáns kultúrára gyakorolt hatásának megértésében. [...] A fordítás megjelentetése 1606-ban jelentős lépésnek számított Szenci Molnár az európai kálvinista közösség és a magyarországi-erdélyi kálvinisták közötti mediátorként befutott pályáján. [...] Nagyon valószínű, hogy Móric szintén kapott egy példányt a magyar nyelvű Igaz Vallás-nyomtatványból, bár erre vonatkozó bizonyítékokkal nem rendelkezünk.¹³

Az talán feltételezhető, hogy az *Icon religionis* ikonográfiai és textuális üzenete – más kiadványok mellett – illeszkedhetett a Bocskai-felkelés konfesszionális, politikai küzdelmeihez, a Habsburg-vádaskodások ellenében.¹⁴ Az antwerpeni metszet (1. kép) 1576 körül készülhetett, a *ghenti pacificatio* eseménye gerjeszthette, ikonográfiai és textuális párhuzama valószínűsíthető Szenci metszetével, talán a távoli politikai párhuzam is sejthető, azonban erősen kétséges, hogy ennek a felismerésére egy exkluzív szűk körön kívül bárki is képes lett volna, akár itthon, akár a német, holland környezetben. Ez különösen a magyarországi közegre értendő, a korszak forrásaiban ennek

¹² Az életmű rendkívüli összetettségéről, kanonizációs szerepéről vö. IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: *Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Budapest, Balassi, 2009, 8–9.

¹³ TESZELSZKY, 34.

¹⁴ Azt már régóta tudjuk, hogy Szenci jelentős szerepet játszott a Bocskai *Apologia* németországi kiadásában, népszerűsítésében. A metszet ikonográfiai jellemzői, tartalma – szorosan holland attribúciója – viszont nagyon távol áll a magyar párhuzamtól, de a magyar verses szöveg is csak nagyon áttételesen politikai olvasatú. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy Szenci 1604-ben még Rudolfnak ajánlotta *Dictionariumát*, később is egyensúlyozott a politikai, konfesszionális folyamatok, viszonyok közötti erőterben, különösen akkor, ha hazai olvasóknak szánja készülő művét. Jól példázza ezt, hogy sokáig habozik a bibliakiadás dolgában, még Asztalos András is óvatosságra inti, mivel nem látható a Bocskai-mozgalom menete, politikai irányzata, máskor pedig éppen a fejedelem támogatásának megnyerésében reménykedik.

nincs is nyoma. Azonban a metszet nagyon kis példányszáma miatt (50!) aligha feltételezhetjük szélesebb nyilvánosságra gyakorolt hatását, ennek nincsenek is visszaigazolható bizonyítékai. Az is kétséges általánosítás, hogy „az Igaz Vallás figurája és a hozzá kapcsolódó dialógus 1600 körül a kálvinista világ nagyon fontos politikai szimbólumává vált”.¹⁵ Teszelszky még azt sem tartja kizártnak, hogy valamely összefüggés lenne a Móric által kezdeményezett kálvinista fordulat (*Verbesserungswerk*) és Szenci Igaz Vallás metszete között, mintha az jelképezné a hesseni fordulatot, netán gyorsította volna Móric elhatározását: „Lehet, hogy hasonló kapcsolat áll fenn a hessen-kasseli Móric 1605-ös áttérése és az Igaz Vallás Szenci Molnár-féle változatának egy évvel későbbi kiadása között is. [...] Annyi biztos, hogy az Igaz Vallás képét ténylegesen használták Móric mint az ideális kálvinista fejedelem reprezentációjában.”¹⁶ Az idézett példa a *Monumentum Sepulcrale* című monumentális gyászantológia, ez azonban erősen vitatható. Részben azért, mert ez már a harmincéves háború sodrában született (1635), Móric mellett Gusztáv Adolf és Pfalzi Frigyes elvesztése a tárgya, másrészt a *Monumentum* címlapján látható metszet aligha rokonítható az Igaz Vallás ikonográfiájával, textuális üzenetével.¹⁷

Már 1576-ig is – a Wierix–Balten-metszet (1. kép) megszületéséig – a meghatározó ikonográfiai paradigma Beza műveihez köthető, amint a vers szövege is ugyaninnen származik. Azonban az is nyilvánvaló, hogy a Beza-paradigma számos variánst teremtett, amelyeknek vázlatos áttekintése feltétlenül indokolt és elengedhetetlen. A Szenci–Custos-metszet (2–3. kép) 1606-ban már az előző évtizedek ikonográfiai és textuális folyamatainak összegezõje, folytatója, de sok tekintetben azoknak átalakítója is egyben.

A Beza-metszet egyébként eredetileg – latinul és franciául – *cím nélkül* (XXXIX. embléma) és *több címváltozatban is elterjedt* a protestáns kiadványokban (4–5. kép), hitvallási iratokban, zsoltárokból, bibliakiadásokban, és nyomdászjelvényként is használta több kiadó. Olyan változata is van, ahol a metszettel együtt szerepel a vers, a következő címmel: *Religionis Vere Euangelicae Pictura, versibus expressa* (6–7. kép). Olasz változata (1560) így hangzik: *Pittura della Religione, non del Papa, ma vera*

¹⁵ TESZELSZKY, 37.

¹⁶ *Uo.*, 38–39.

¹⁷ *Uo.*, 19, 32, 34, 37, 38–39. Vö. IMRE Mihály, *A Monumentum Sepulcrale magyar vonatkozásai európai kontextusban (Adalékok a hesseni-magyar kulturális kapcsolatok történetéhez a 17. századból)* = I. M., *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 205–237. Teszelszky könyvében következetesen *Igaz Vallás* néven emlegeti az 1606-os metszetet (kép szöveggel) és a vele rokonítható képi, szöveges alkotásokat. Pedig Szenci–Custos műve cím nélküli, Szenci és a kortársak sem emlegetik sehol sem ilyen elnevezéssel, jóllehet tartalma, kommunikációs szándéka, előzményei alapján indokolt az elnevezés. A vele rokonítható ábrázolások közül sok esetben megalapozott ennek az elnevezésnek a használata, más esetekben viszont önkényes és megtévesztő, ez zavart is okoz a könyv fogalomhasználatában, erre a későbbiekben kitérünk. Az idézett képanyagban sokszor csak ennyi olvasható: *Religio Chrestienne*. – A Wierix–Balten-metszetnek nincs címe, a Szenci–Custos-képnek van ajánlása. Voltaképpen egyik metszetnek sincs címe, a Wierix–Balten-metszet a témát jelöli meg, írja körül, a Szenci–Custos pedig a Békési Jánosnak szóló ajánlást emeli ki.

Evangelica, fatta per M. Teodoro Beza Vezelio, Latina, e tradotta in volgare Italiano (8–9. kép).¹⁸ A metszet szerkezete, a vers szövege itt azonos a francia, latin kiadások ábrázolásával, de a kép több részletében egyszerűsítő, kevésbé kidolgozott, igénytelenebb, például a kereszt vízszintes szárán a zabla csak egy szalagként jelenik meg.¹⁹

Azonban azt is tudjuk, hogy a vers és a metszet külön-külön is megjelent Beza műveiben, de más protestáns kiadványokban is, ikonográfiai változatot teremtve. Erősen polemikusra hangolt változatával is találkozhattunk, ahol meg is nevezi harciasan a szembenálló katolicizmust: *Religionis non Papisticae sed vere Evangelicae pictura, per Theodorum Bezam Vezelium expressa*. Ez különösen Beza hitvallási iratainak kiadásában bukkan fel gyakran.²⁰ Ott látjuk azonban a metszetet 1603-ban az Újszövetség angliai kiadásának címlapján (12. kép), amely Beza fordítása alapján készült, de később is találkozunk vele sokszor a hugenotta zsolnárkidadások esetében. Ugyanezt látjuk az 1700-as amszterdami, holland zsolnárkidadás címlapján. La Rochelle-ben a Pierre Haultin kiadó – majd később az örökösök – több kiadványát is az eredetileg Beza-emblémával díszítette, a Petrus Martyr-kötet (11. kép) ugyanígy született, a metszet mellett olvasható a cím is: *Religion Chrestienne*. Megállapíthatjuk, ahol közlik a verset, mindig azonos szöveg olvasható, nem változtatnak azon semmit, a legtöbbször azonosítják a szerzőt, legalább a monogramot feltüntetik, voltaképpen lezajlik a Beza-paradigma kanonizációja. Ennek része volt a metszet többé-kevésbé változatlan formában való közzététele, a textuális és ikonográfiai jelentés egymást kiegészítette. Hollandiában, Svájcban, Franciaországban és Angliában látjuk a legtöbb példát, különböző városokban különböző kiadók jelentetik meg a Szentírás szövegét (15. kép), annak részleteit (Újszövetség), a zsolnároskönyvet (13–14., 16–17. kép), Beza hitvallási iratait, majd Kálvin *Institutióját* (18. kép); olykor egyháztörténeti munkákban is rátalálunk (Jean Paul Perrin, *Histoire de Vaudois*, Geneve, Matthieu Berjon, 1598, vö. 19. kép). Sok esetben a metszet mellett szerepel a Beza-epigramma, máshol a metszet kerül a címlapra. A Beza-paradigma képanyagát vázlatosan áttekintve megállapítható, hogy minden esetben a metszet valamely – kevésbé alakított – variánsát láthatjuk, de alapvetően mindegyik az allegorikus

¹⁸ M. Theodoro BEZA VEZELIO, *Confessione della Fede Christiana*, trad. Francesco CATTANI, [Genf], appresso Fabio Todesco, 1560.

¹⁹ A vers szövege magyarul így hangzik, Száraz Orsolya segítségével, fordítását itt köszönöm meg: „A Vallás képe, nem a Pápáé, hanem az igaz Evangéliumé, Theodor Beza Vezelius által íratott latinul, és olasz nyelvre fordított – Mond, te, ki oly rongyos vagy, ki vagy? / igaz leánya a legfőbb Istennek, a VALLÁS. / Miért öltözl ily nyomorúságosan? mert nem érdekel / a mulandó gazdagság, megvetem azt. / Mit jelent az a könyv? itt benne vagyon írva / Atyám tiszteletreméltó törvénye. / Miért fedetlen a kebled? Miért meztelen? / mert meg kell mutatkozni annak, ki a tisztaságot szereti. / Miért támaszkodsz a keresztre? Kedves / pihenő ez nekem, és minden megnyugvásom. / Mit jelentenek ezek a szárnyak? Megtanítom / az embereket a csillagok fölé emelkedni. / Miért sugárol fényt? Mert elűzöm / a sötétséget a szívből és az elméből. / Az a zabla ott mit tanít nekünk? ez azt mutatja / meg kell fékezni az elme dühöngését. / Miért tiprod a Halált? mert egyedül / én győztem le, én vagyok a Halál halála.”

²⁰ *Confessio Christianae Fidei, et eiusdem collatio cum Papisticis Haeresibus*. Ennek több kiadásában is megtaláljuk a metszetet a verssel együtt.

ábrázolás eljárását követi, vagyis nem illesztik konkrét történelmi, társadalmi, természeti környezetbe, azon kívül értelmezik a Religio emblémáját, bár a protestantizmus-hoz tartozóan.²¹ Néhány esetben – rejtettebb vagy nyíltabb polemikus hangvétellel – katolikus és pápaellenes jellemzőket láthatunk, olvashatunk.

Balten–Wierix metszete (1. kép) lényeges fordulatot hoz az elmondottakhoz képest, ennek vannak szűkebb értelemben vett ikonográfiai változtatásai. A központi nőalak enyhén jobbra fordul, bal kezével támaszkodik a keresztre, jobb kezében tartja a nyitott könyvet, fején hétágú korona ragyog, amelyet sugárzó fénykör övez, baljában fogja a zablát. A leglényegesebb változás az allegorikus személy egyértelműen holland történelmi, természeti, társadalmi környezetbe való illesztése, mintegy illusztrációja annak, ami által az elveszíti egyetemes jelentését, éppen aktuális akcideneciák veszik körül, egyben zárják be ebbe a jelentéskörbe. A csatajelenet, az égő város, a spanyol katonák és a háttérben látható hadihajók az itt és most aktualitásába helyezik a képet. A szöveges kiegészítő is ehhez igazodik, különösen az utolsó négy sora: „Martia quid prope te designant foedere rupto. / Prelia? et accensus mutua in arma furor? / Vota metu simulans & Religionis amorem, / Illicitas raptat miles iberus opes.” Az utolsó sor nyíltan megnevezi a könyörtelen, hazug, szerződésszegő spanyolokat: „Illicitat raptat *miles iberus opes*”. Így egyértelműen utal a véres antwerpeni mészárlásra. Mindez bármily attraktív művészileg, ikonográfiailag, az ábrázolás veszít eredeti, időn és téren kívüli tágas jelentéséből, konkrét helyhez kötött és aktuális időbe zárt lesz a metszet. A holland kiadvány Antwerpenben jelent meg, a holland történelem súlyos konfliktusainak időszakában, ehhez az időpillanathoz igazították a metszetet és annak részletező, pontosító textuális kiegészítését, bár Beza neve nem szerepel szerzőként.

Szenci 1606-os metszete (2. kép) már harminc évnnyire távolodott az antwerpeni kiadástól, az akkori történelmi események, indulati, érzelmi momentumok is jobbra aktualitásukat veszítették Hollandiában. Szenci–Custos metszete azonban ikonográfiailag változatlanul – néhány apróságtól eltekintve – megismétli az 1576-os ábrázolást, *ami rejtélyesnek és kockázatosnak mondható*. Amennyiben külföldi kortársainak szánta Molnár, úgy az ismétlés gyengítheti a várható hatást, amellet a korábbi történelmi, konfesszionális indítékok már alig érvényesek, amennyiben viszont a hazaiaknak szánta, úgy annak kompozíciós, képi kódrendszere nehezen – vagy alig – értelmezhető a magyar közeg számára, a spanyol katonákkal, az ostromlott, kifosztott holland várossal, a tengeren látható, ágyúikkal lövöldöző hadihajókkal.²² A korábban megszokott

²¹ Az itt bemutatott képanyagnak *sokszorosát tekintettük át, tanulmányoztuk*, azokból vontuk le következtetéseinket, tipológiai azonosságokat, hasonlóságokat találtunk. Mindezek bővebb bemutatására, még nagyobb számú képpel való illusztrálására nem volt lehetőség (talán szükség sem), a bemutatott példaanyag reprezentálja a kiterjedt folyamatot. Még Perrin műve is használja a metszetet, amely a protoreformációs irányzatokat mutatja be.

²² Teszelszky véleménye: „A képnek az volt a funkciója, hogy Nyugat-Európában a felkelés befejezése után is erősítse Bocskai imázsát mint az igaz kálvinista vallás keleti védelmezőjét. Az Igaz Vallás képeinek politikai jelentése így szorosan kötődött az 1606-os bécsi békéhez, akárcsak Balten kiadása az

allegorikus tartalom hozzáférhető volt a többség számára a magyar befogadók esetében, a metszet alatt álló versek nagyobb részt ebbe a dimenzióba vonják vissza a kompozíciót, elválva a képi látványtól. A nőalak kezében lévő könyvbe írott felirat szövege is megváltozik, amott: *Evangelium Pacis*, itt pedig: *Euangelium Pacis aeternae*, ami valamelyest kiemeli a konkrét történelmi helyzetből, és általánosítja, időtleníti azt. A latin nyelvű vers Beza jól ismert szövegét ismétli, az azonosításhoz olvashatjuk a szerző monogramját: T. B., vagyis a Beza-paradigmába való visszahelyezés szándékát láthatjuk. Azonban az első és az utolsó négy sor olyan kiegészítés, amelyről nem tudjuk, valójában kitől – feltételezhetően Szencitől – származik. Az első négy sor a fejletlen koronáról szól, amely a Beza-paradigmában másutt nem szerepel: „Dic pia Religio supremi nata Tonantis, / Aeterni cultrix officiosa Dei. / Cur caput exornat stellis diadema refertum? / Sydereae ostendo conditionis iter.” Ez a szövegrészlet megegyezik mindkét változatban, azonban a tipográfiájuk eltér: 1576-ban egyetlen szövegegységként olvashatjuk azt, 1606-ban viszont az eredeti Beza-vers elé illeszti azt Molnár, mintegy érzékeltetve a kiegészítést. Az utolsó négy sort azonban Szenci erőteljesen átalakítja: „Martia quid prope te designanti federe rupto, / Praelia & accensus mutua in arma furor? / Undique vim patior, quamquam patiundo triumphans, / Ascendo summi coelica regna patras.” Különösen az utolsó sor, a szerződésszegésre, a spanyolokra utalás már nem kaphat helyet ekkor, ebben a változatban, bár a metszet megtartja, változatlanul ismétli az 1576-os eseményekre való konkrét utalást, mintegy annak illusztrálását. Mind a latin, mind a magyar verses változat a metszet eredeti, konkrét, történelmi, illusztratív jelentését módosítja, az allegorikus jelentés irányába alakítja. Igaz, az utolsó hat sor még hangsúlyozza az Igaz Vallásra mindenütt leselkedő fegyveres, fenyegető erőszakot, méltatlanságokat, ami azonban el nem gyengítheti isteni, eszkatologikus erejét, krisztológiai jelentését: „Mit kell érteni ez hadon, / Környüled ez zürzavaron? / Mindenüt nagy erőszakot, / Szenvedec soc boszszusagot: / De szenvedven erőt veszek. / S’ Istenhez menyben fölmegeyec.”

Az is meglepő, hogy maga Szenci is csak jóval később, az *Institutio* 1624-es kiadásánál emlékezik korábbi művére, amikor közli a módosított Beza-verset és a címlapon a metszet egy erősen átalakított variánsának részletét (20. kép), eltűnik a konkrét, zsúfolt holland történelmi-kulturális-természeti-társadalmi környezet. A nőalak erősen szűkített képmezőben jelenik meg, ami a kompozíció egészét kissé torzítja, amott szélesre kiterjesztett szárnyakkal láttuk, itt szárnyai szorosan a testhez simulnak, azokat szinte

1576-os ghenti pacificációhoz; munkája tiltakozás volt a katolikus hit álságos értelmezésének nevében viselt igazságtalan magyarországi és erdélyi háború következményei ellen.” TESZELSZKY, 36–37. Erősen egyszerűsíti tisztázatlan fogalomhasználatával a konfliktus felekezeti-politikai tartalmát: „a katolikus hit álságos értelmezésének nevében viselt igazságtalan magyarországi és erdélyi háború következményei ellen”. Kockázatos egyértelműen csak aktuális politikai jelentéssel felruházni az 1606-os metszetet, pedig az eddigiek kellően bizonyították a sokféle futó ikonográfiai, textuális értelmezési lehetőséget. Amint erős túlzás Szenci Molnár pályafutását, munkásságát, egész tevékenységét, gazdag alkotói személyiségét politikai ágensként értelmezni.

csak sejtjük, néhol körvonalai látszanak. A sugárzóan *szép arcon finom mosoly látható*, bár a korábbi, glóriaként sugárzó fény eltűnik, felsőteste – a többi ábrázolástól eltérően! – teljesen ruhátlan; a korábbi attribútumok közül fején a koronát, az alig előbukkanó keresztet, a lábai alatt heverő sceletont és a bal kezében lévő kantárt tartja meg. Kont-raposztban áll a Religio, bal lába jól kivehető erős kontúrokkal, jobb lába viszont kissé torz módon, rejtetten helyezkedik el a háttérben, a kantár sem a kereszt vízszintes szárán függ, mint a többi ábrázolásnál, hanem az 1576-os és 1606-os követője: a nőalak kezében látható. A korábbi holland háborús közegre és helyszínre utaló bonyolult képi elemek teljesen eltűnnek. Itt láthatóan radikálisan újrakontextualizálja 1606-os kiadványának részleteit. Az így megteremtett képmező – benne a figurális kompozícióval – szinte teljesen allegorikus jelentést teremt, kiragadva a történelmi-társadalmi konkrétságból, önmagában még felekezeti jelentése is alig sejthető. (A nőalak kezében lévő könyvben ugyanazt olvashatjuk, mint 1606-ban: *Evangelium Pacis Aeternae*.) Ezt a felekezeti jelentést azonban a címlap egésze nagy erővel sugározza, sok részjelentés összegezi, teremti meg azt, eszkatologikus, ugyanakkor életrajzi mozzanatokból létrehozva a példátlanul tág jelentéségszt, amelynek még mártírológiai vonatkozása is érzékelhető. Amihez még hozzájárul a címlap harmadik szintjén a magyar címer, amely nemzeti, történelmi dimenzióban is értelmezi a bonyolult kompozíciót.²³ Összegezve abban a tekintetben is, hogy Szenci utolsó, Németországban kiadott műve, éppen húsz évvel a *Dictionarium* után, mintegy életműtervének beváltása, amely szorosan illeszkedik a német kulturális, konfesszionális kontextushoz, kulturális emlékezethez. Az is figyelmet érdemlő, hogy az 1604-es metszet után (Heinrich Ulrich munkája) újra, másodszor is megjelenik Szenci arcképe a címlapon, de már erősen átalakítva, visszatekint és újraértelmez, emlékeztet és aktualizál. Azonban saját sorsa is jelképpé válik, megpróbáltatásai a korszak nagy konfesszionális, kulturális összezapásainak ikonográfiai kifejezőjévé válnak, amelynek az ábrázolt jelenet – heidelbergi megkínzása – a hordozója felismerhető arcképével. Az egykor harminc esztendő, szellemi hódításokra induló Albertus Molnar Szenciensis immár ötven éves, hitéért szenvedéseket vállaló, felekezetének legfőbb hitigazságait nemzetének átadó, „Az mi Urunc Jesus Christusnak 1624. esztendejében”.

A Beza-vers is leválik a képről, átkerül a főszöveg előtti lapra, terjedelme itt is 30 sor. Ez nyilván azzal is összefügg, hogy a 30 soros vers nem illeszthető a címlap sokszorosan összetett ikonográfiájába. (*Ertelme az Religio képének, mely jób felől vagy az ez Könyv titulussán. Ember kérdésére felel az Religio.*)

Az viszont feltétlenül igaz, hogy ez a metszet (Religio) szoros szemantikai összefüggésben van a címlapon olvasható fogalmi meghatározással: *Az keresztyéni religióra és igaz hitre való tanítás*. Erre már P. Vásárhelyi Judit is felhívja a figyelmet (még a metszet megtalálása előtt!):

²³ Minderről már beszélt Szabó András és P. Vásárhelyi Judit is idézett tanulmányában (3. jegyzet), de magam is összefoglaltam a rá vonatkozó gondolataimat: IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép) másai*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009, 54–59.

Mindenesetre nemcsak azok példáját követte saját korábbi Bèze-versfordításának és Custos emblémájának közlésével, hanem még a Kálvin által adott címet is módosította magyar fordításában a vers forrásául szolgáló *Confessio Christianae fidei* címnek megfelelően: ezért nemcsak a *keresztyéni religióra*, hanem az *igaz hitre való tanítás* is a magyar Kálvin-fordítás címe. Sőt, ezt az átgondolt következetességet még azzal teljesítette ki, hogy az általa módosított-kiegészített cím a *Religiót* és a *Fidest* megtestesítő két nőalak között foglal helyet.²⁴

[Igaz, a metszet felirata csak *Religio*, minden jelző nélkül, vagyis az *Igaz* nem szerepel attribútumaként.]

Mindez azonban arra figyelmeztet, hogy Szenci fontosnak tartotta az *Institutio* magyar címében feltüntetni az *Igaz Hitet*, még annak az árán is, hogy így az eredeti címet megváltoztatta. (Amit egyébként a felhasznált források esetében *nem tapasztalhatunk*, sem a latin, sem a német, sem a francia változat nem tartalmazza ezt a szókapcsolatot.) P. Várhelyi Judit leír egy olyan *Institutio*-kiadást, amely Kálvin művének 1565-ös, francia nyelvű változata, benne a Beza-metszettel, amelynek címe az *Igaz Vallás* (*Pourtrait de la Vraye Religion*) címet viseli, az 1618-as latin nyelvű kiadásban a címlapon látható a metszet, vers nélkül.

Az itteni – már csak magyar nyelvű – versben Beza neve nem szerepel szerzőként, de az *Igaz Hit* szerkezet sem, ugyanakkor mégis visszautal a Beza-metszet azon változataira, amelyek címükben hordozzák az *Igaz vallás* elnevezést.²⁵ A vers is átkerül Kálvin főszövege elé, még közvetlenebb kapcsolatba kerül azzal, szoros szemantikai egységet alkot vele. Azonban a képi ábrázolás és a vers között van érezhető különbség, különösen a *szárnyak rajza és leírása tér el egymástól*. A metszet a test mellett leengedve, alig sejtethetően – de mutatja – azokat, csúcuk jól látható, a versnek csupán egyetlen sora beszél róluk: „Szép szárnyaid mire való?” 1624-ben Szenci újra aktualizálja a *Religio* képi és textuális jelentését, új jelentésrétegek képződtek: Heidelberg 1622-es elfoglalása és kifosztása, Szenci megkínzása, a harmincéves háború megpróbáltatásai, a *furor hispanicus* újbóli veszedelme. (Maga Beza is írt egy Istennek hálálkodó alkalmi verset a dölyfös, spanyol nagy armada pusztulása alkalmából, amelyik méltán nyerte el büntetését: *In classem Hispanicam ab Anglis Opressam* címmel.)²⁶

²⁴ SZENCI MOLNÁR, *Az Keresztyéni Religióra*, 14.

²⁵ A szöveg eltéréseit érdemes számba venni, mindkét helyen harminc sornyi a terjedelem. Sorról sorra haladva jelezzük a különbségeket, első helyen mindig az 1606-os áll, utána az 1624-es: 2: szület – nemzett, 9: illi rosz – roßBas, 10: Utaloc – Megvetöc, 12: e van – nézd, 20: Sziveket hintec – Szivet tißtítoc, 21: tanit ez – tartaß 22: Gonoß ßivnek ez fenyetec – Szivnek tiltom kinyességet, 23: hogy – mit, 28: sok boszszuságot – méltatlanságot, 30: menyinyben – végre.

²⁶ Theodorus BEZA VEZELIUS, *Poemata Varia, Sylvae, Epitaphia, Icones, Cato, Elegiae, Epigrammata, Emblemata*, Hanoviae, Wilhelm Antonius, 1598, 95–96: „Unde haec atra maris facies? tantae unde percellae? / Et pro caeruleo spuma colore tumens? / Hispanum vasto nunc gurgite mergitur agmen, / Et vix submersos aequoris unda capit.” „Sic Paharao commissa petens sacra agmina Mosi, / Factus Erythraei

Jól mutatja ezt az 1620-as kiadvány, amely az ismétlődő barbár spanyol pusztításról szól, sok képpel.

Tudjuk, a protestáns német közeg erősen spanyolelles volt, a Galler nyomda sorozatban adja ki az ilyen jellegű polemikus munkákat, sok-sok metszettel illusztrálva a hispánok kegyetlen pusztításait; ismeretes Szenci szoros kapcsolata ezzel a kiadóval.²⁷ (Azonban érdemes megjegyezni, hogy Szenci 1624-ben a vers szövegét *tizenhat helyen* módosítja, kisebb-nagyobb átalakításokat végez: van közöttük nyelvi, de jelentésmódosító is. Az utolsó hat sor pedig erőteljesebben hangsúlyozza a fegyverektől, durva erőszaktól szorongatott Religio szenvedéseit.) Ha az 1606-os metszet a holland párhuzammal, képi ábrázolásával a magyar viszonyokra nagyon távoli párhuzamként értelmezhető (amelynek alig lehettek itthoni, értő befogadói), az 1624-es kompozíció már jóval szorosabb hazai és európai kontextust összekötve fejez ki nagyon bonyolult konfesszionális és történelmi összefüggéseket, eszkatológikus és életrajzi utalásokat. (Megjegyzendő, hogy az 50 példányban készült metszet sokkal kisebb – és alig áttekinthető – nyilvánosságot ért el, mint Kálvin művének magas példányszámú fordítása, melyet eleve a hazai befogadók legszélesebb köreinek – felekezeti és nemzeti közösségének – szánt.) Az utóbbi évtizedekben azt is kiderítették, hogy Molnár Albert rendkívül fogékony volt az ikonográfiai eljárások szemantikájára, akár polemikus szerepüket, jelentésüket is értette, működtette, amit „képcsátának” nevezett a kutatás.²⁸ A továbbiakban e folyamat néhány jellemzőnek gondolt elemét szeretnénk megvilágítani, hátha egybeilleszthetjük a hiányzó ikonográfiai és textuális láncszemeket.

2.

Szenci csehországi utazásainak és kapcsolatainak legalaposabb leírását Richard Pražák részletes tanulmányában tekinti át.

piscibus esca maris: / Hostis uterque Dei, sanctorum et gentis uterque: / Curribus hic multis nauibus ille potens.” „Sic flammae ultrices, flammas superastis auaras. / Et Deus est flammis, est quoque victor aquis: / Sic reliquas audius mundi sibi subdere gentes, / Subijcit Anglorum colla superba iugo: / Et qui alios spreuit, vulgi sit fabula: & alta / Qui uiuens petiit, nunc maris ima petit.” [Ahogyan a fáraó seregei, kocsijai el akarták pusztítani a tengeren keresztül menekülő Mózes, ugyanúgy rontottak rá az angolokra a spanyolok hajói, majd Isten segédelmével elpusztultak mindannyian. Akik gőgös felfuvalkodottságukban rátörtek az angolokra, bosszúvágytól vezérelve, az Úr tűzzel és a vizekkel legyőzte azokat. Akik másokat akartak megsemmisíteni, most mindannyian a tenger fenekére jutottak, a hős angolok isteni segítséget kaptak.]

²⁷ A 21. kép Christian Liebfriedt művének címlapja, amely erősen spanyol- és katolikusellenes, a herborni Alte Bibliothek állományából származik. A protestánsok elleni kegyetlenkedéseket párhuzamba állítja az amerikai indiánok ellen elkövetett barbárságokkal, olykor hivatkozik a németalföldi eseményekre, Alba rémuralmára. Sűrűn idézi Las Casas atya írásait, aki kendőzetlenül feltárta a spanyol rémtetteket, munkáit ekkoriban sokszor kiadták *protestáns kiadók*, ijesztő metszetekkel illusztrálva. Ezeknek több példánya látható Herbornban, az Alte Bibliothek állományában.

²⁸ Vö. VISKOLCZ Noémi, „Vagyon egy kis Varos Moguntian innen”: Hanau és Oppenheim szerepe a magyar művelődéstörténetben, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 2005, 62–98.

Többszöri csehországi utazásai közül 1604. évi prágai tartózkodását kell elsőnek megemlítenünk, amikor is *Dictionarium latino-ungaricum* cím alatt ugyanazon évben Nürnbergben megjelent szótára II. Rudolf császárnak dedikált kötetét személyesen nyújtotta át az uralkodónak. [...] Szenci 1604. szeptember 25-én érkezett Prágába Konrad Rittershausen és Georg Rehm ajánlóleveleivel, melyekkel Martin Bacháčekot, a prágai egyetem rektorát és a kor vezető cseh humanista költőjét, Jiri (Georgius) Carolidest kereste fel, aki *Poeta laureatus* címet kapott az uralkodótól. Az akkor Prágában élő angol költőnőnek, Elisabeth Westoniának, Johann Konrad Rummel német humanista filozófus és orvos levélben ajánlotta figyelmébe Szenci Molnárt.²⁹

1604. augusztus 16-án Szenci, a császárhoz való bejutás lehetőségét keresve, Carolides-szel lép kapcsolatba. Ugyancsak 1604 októberében Rittershausen Szenci prágai vendéglátói között emlegeti Carolidest. Szívélyes kapcsolatuk megmaradt, mert 1610-ben a cseh literátor levélben köszönti magyar pályatársát, aki egyik munkáját küldte el Prágába. Ugyanitt családtagjait is Molnár kedves barátai között emlegeti; hangoztatja, ha útja ismét erre vezet, *újra szívesen látják vendégül*: „et si quando licebit, *nos revise, de meae domus hospitio certus*.”³⁰

1604-ben jelent meg egy funerációs kötet Prágában, amely a Dorothea Havlic halálára írott verseket tartalmazza. (Apja Bartolomaeus Havlic, tekintélyes prágai polgár, az udvari körökhöz közel álló előkelőség, Carolides barátja.) A tragikusan korán, tizenhárom éves korában elhunyt leányzót búcsúztató verseket 1604 novemberében adták ki Carolides szerkesztésében. (*Elegia consolatoria*...) Az alkalmi versek között találjuk Georgius Carolidest, *Szenci Molnár Albertet* (22. kép), Elisabeth Johanna Westoniát és annak férjét, Johannes Leót.

A kis kötetke azért érdekes számunkra, mert megjelenése egybeesik Molnár nevezetes prágai látogatásával. A cím nélküli, hatsoros disztichon a műfaj szabályai szerint készült, bár aligha kötötte a magyar parentálót mély érzelem a fiatalon elhunyt leányzóhoz. A vállalás inkább a felkérőknek és az irodalmi előkelőségeknek szólt. Aláírása: „Pijs parentibus & cognatis commamerens scripsi Albertus Molnar Szenciensis Vngarus”. A prágai elit gyorsan elfogadta a tudós literátort, szoros kapcsolatai szövődtek, frissen született jó hírnév övezte, akit a német kortársak is nagyra becsültek, csak ez magyarázhatja az alkalmi kötetben való szereplését. Olyan neves kortárral kerül egy kötetbe, mint az ekkor már nagyhírű, angol származású Westonia, akinek – prágai útjára készülve – leveleket küldenek Szenci német patrónusai. Westonia kiváló kapcsolatban volt a német protestáns humanista körökkel, neolatin költőkkel.

1597-ben jelent meg Prágában Georgius Carolides *Farrago symbolica sententiosa* című verseskötete. A kötetet és szerzőjét kiemelkedő német kortársak köszöntötték.

²⁹ Richard PRAŽÁK, *Szenci Molnár Albert Prágában*, A Ráday Gyűjtemény Évkönyve, 1981, 182–188.

³⁰ *Szenci Molnár Albert naplója* (Dézsi), 341.

Legismertebb kötetei voltak: *Sophonias propheta*, *Sylva Carminum*, *Epigrammatum Libri III*; Győr visszavételének alkalmából terjedelmes laudatiót írt Rudolffhoz intézve, ennek egy részlete Hungaria köszönete, amelyet a császárnak mond Győr visszavételéért. Carolides munkáiban más magyarországi vonatkozások is fellelhetők, például Esztergom 1594-es ostroma. Több helyen is felsorolja a legkiválóbbnak tartott neolatin költőket, akiket tisztel és követ: a névsorban ott találjuk Paul Schede-Melissust, Friedrich Taubmannt, Lotichius Secundust, Melanchthont, Boissardust, Stigeliust, Eoban Hessust, Theodor Bezát. „Quos innumerabiles dedit Germania, Italia, Gallia, Scotia et Bohemia, ac totus Europaeus orbis inclytos.” A bennünket érdeklő vers az *In Religionis effigiem* címet viseli (23. kép), húszsoros disztichon.

Már első olvasásra nyilvánvaló, hogy ez a vers Beza emblémáját szorosan követve készült, kép ugyan nem társul hozzá, azonban a szöveg érzékelteti, hogy Carolides annak alapján írja le a *Religio* mását. Először azt nézzük meg, hogy Carolidesnél mennyire azonos vagy rokon a közismert verssel. Az eleje megtartja a dialogikus formát, bár a vers második fele inkább magyarázó jellegű narrációt alkalmaz, az első hat sor összegezi a kompozíció legfontosabb jellemzőit, az ikonográfiai ábrázolás jelentését. „Amit te imádsz, és amitől a te életed gyönyörűségebb, vidámabb lesz, a vallásnak ezt a megrajzolt képmását látod. Minden hatalmat megvet, amiket a világ szeret.” A központi figura *jobbjaival* támaszkodik a mellette jobbra lévő keresztre, mindkét lába tiporja az alatt heverő csontvázat, mely koponyájával a kereszthez hanyatlott. Törzsével *balra* fordul, tekintete is arra irányul, *bal kezében* tartja a nyitott könyvet. Carolides a nyitott könyv jellegét is megnevezi: abban az Úr szavai és törvényei olvashatók. („*Verba Dei, & leges in aperto codice servat.*”), így a lelkek vigasztalása teljesül, és megparancsolja a leghatalmasabb Isten imádását. Érdemes megjegyezni, hogy a témavariánsok majd mindegyike nyitott könyvet ábrázol, néhány esetben olvasható az abba írott szöveg, másutt nem. (Ennek van jelentősége, mert képértelmező jelentése is fontos.)

Az egész kompozíció inkább frontálisan ábrázolja a központi figurát, akinek feje szinte teljesen jobb oldali profilját láttatja, testtartása a kontraposzt szabályai szerint látszik. A Beza-embléma a női figurát *szép arccal mutatja* (bár ez a szövegesen nem jelenik meg!), gondosan igazított, fürtös haj ékesíti a fejet. A Carolides-átirat nevezi *szépnék* az allegorikus figurát (*Ore quidem pulcra*), ez Bezánál hiányzik, amint Szenci–Custos más forrásainál sem találjuk ennek szövegszerű párhuzamát. (Igaz, az 1606-os metszet kifejezetten szép női fejet formáz, amit tovább erősít a csillogó korona, ezt növeli a körülötte lévő, már-már glóriaszerű sugárzás.) „Bizony szép arccal, de megtépázott ruhával ábrázolod” – hangzik az erős ellentét („*Ore quidem pulcra at lacero deformis amictu*”). Lábai alatt pedig a végromlást, a halált tapodja. A kereszt vízszintes szárára akasztott zablá a féktelen emberi indulatokat és dühöket kell, hogy szabályozza. Fölül két szárnya van, csupasz keblei látszanak, a mezítelenség jelentésével tanít egyszerűen olvasni a szentséget. Sugárzó szárnyakkal mutatja, milyen legyen az ég útja, saját fényével megszabadítja a sötét árnyaktól a lelket. Az utolsó két sor gondolatmenete nem szerepel az eredeti Beza-embléma szövegében, amelyik arról beszél, hogy a Religiót

szorongattatások, támadások érik, amelyek ellen pedig védekeznie kell, fegyverei a kegyes életű, lelkű papok, igehirdetők, ahol saját harcukban ezeket a fegyvereket kell kiválasztaniuk. „Talia Religio gerit arma, piosque ministros / Inde suis bellis sumere tela decet.” Látva Carolides és Szenci Molnár szoros kapcsolatát, feltételezhető, hogy a cseh humanista verse is ösztönözhetette magyar pályatársát a téma valamilyen feldolgozására, a vers a metszethez vezető út láncszemeként értelmezhető. Carolides azonban éppen arra példa, hogy kép nélkül, csak a szöveg is megáll önállóan, bár a szöveg folyamatosan „szemmel tartja” az embléma látványát. Megjegyzendő, hogy Carolides környezetében nagyon erős Beza-recepcióval számolhatunk, a prágai Nemzeti Könyvtár anyagában kilencvennyolc – korabeli – kötetet őriznek munkáiból.³¹

A hit allegorikus ábrázolása rendkívül gazdagon van jelen a 16–17. század ikonográfiájában és a protestantizmus terjedésével a felekezeti küzdelmek nyomán az allegorikus ábrázolás is megteremti a maga polemikus eszmerendszerét és eszköztárát. 1604-ben jelent meg Wolfgang Ketzl kiadásában Lichben Edmund Campianus *Rationes decem...* című vitairatának cáfolata Guilielmus Whitakerus munkájaként (24. kép). A magyar irodalomból is jól ismert Campianust az angol teológus hevesen támadja, aki nagy szerepet játszott a korszak kontroverz teológiai irodalmában. A polémia argumentációs rendszerében igen nagy szerepet szán az angol szerző Beza munkáinak, sűrűn hivatkozik azokra. A címlapon pedig ott láthatjuk a Beza-emblémát ábrázoló metszetet, igaz, a címlaphoz igazítva, kicsinyítve. A tondó körirata: *Religio Summi Vera Patris Soboles* (Az Igaz Vallás a legjobb atyák sarjadéka). Valószínű, hogy újrametszették a képet, mert némi ikonográfiai átalakítás figyelhető meg rajta. Whitakerus erősen polemikus – latin nyelvre fordított – műveinek egyik legfontosabb kiadója – a herborni Rabe kiadó mellett – a Galler officina volt, ahol a nevezetes Papissa-irodalom több munkája is megjelent.³² Látható, hogy Beza emblémája bekerül a korszak kíméletlen vitairodalmába, eredeti ikonográfiai jelentését újrakontextualizálják, olykor gyengítve a metszet minőségét. Ketzl egyébként Hesseni Móric szűkebb szellemi környezetéhez tartozott, kapcsolatuk folyamatos, lemondása után is elkíséri urát eschwegei várába, itt készülő kései munkáinak kiadója.

Tipológiai kétségtelen, hogy két paradigma született a protestantizmus hagyományrendszerében: kép és szöveg egymást interpretálják. Van azonban egy katolikus genezisű, szemantikájú változat is, ahol egyik-másik rejtettebben vagy nyíltabban polemikus jellegű. A katolikus paradigma alapján készült Domenico Vitus *Pictura religionis* című metszete (25. kép), amely 1579-ből származik. Készítője bencés szerzetes volt Toszkánában, a vallombrosai kolostorban; 1576–1586 között jelentős szerepet

³¹ Marta Vaculinova tájékoztatása alapján ismerjük ezt az adatot, amit itt köszönök meg neki. Vö. Marta VACULINOVA, *Die Bibliothek des Theodor Beza: Verloren oder zerstreut? = Festschrift zum 550. Todestag Johannes Gutenbergs*, hg. Stephan FÜSSEL, Wiesbaden, Harrassowitz, 2018.

³² Vö. IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert Appendix de Idolo Lauretano* című művének polemikus jelentése ikonográfiai, textuális és himnológiai értelmezésben = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 18–16. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, 2012, 349–374.

vállalt XIII. Gergely pápa ellenreformációs törekvéseinek művészi támogatásában, más munkái is megerősítik ezt. Metszete ikonográfiailag sok rokonságot mutat Beza kiadványaival, bár a különbségek is nyilvánvalóak.

A nőalak jobb kezében tartott nyitott könyvbe írva olvasható: „Imádd az egyetlen Istent, égesd el a hazugokat, azok elpusztulnak.” Mivel a képhez nem járul magyarázó szöveg, arra sem kapunk magyarázatot, hogy miért látjuk fedetlen keblekkel, holott ez a szöveges magyarázatból – Beza verséből – másutt mindig kiderül. (Erre csupán az egyszerűsítő mintakövetés adhat magyarázatot.) Az allegorikus nőalak feje, arcvonásai feltűnően szomorú megtörtséget, bánatot, reménytelenséget, aggodalmat mutatnak, pedig a protestáns témavariánsok szinte kivétel nélkül győzedelmes magabiztosságot sugallnak.

Teszelszky kismonográfiája több helyen is hangsúlyozza, hogy a Religio-embléma megszületésének egyik fontos sugallója Cesare Ripa *Iconologia* című műve lehetett:³³

Az Igaz Vallás képe néven ismert embléma a kora újkori művészet fontos és sokat használt szimbolikus figurája volt. A legismertebb példát Cesare Ripa (1560?–1623?) ikonográfiai lexikonjában, az *Iconologiában* találjuk, amely először 1594-ben jelent meg. Ripa pontos leírását adja annak, hogyan fest az Igaz Keresztény Vallás (Religione vera Christiana). 1603-as kiadásában egy latin verses dialógust is közöl, amely hasonlít a Szenci Molnár-nyomtatványon olvashatóhoz.³⁴

Az *Iconologia* több – 1606-ig készült – kiadását átvizsgálva megállapíthatjuk, hogy abban általában tíz – néhol több – vallásábrázolást, -leírást találunk (26. kép). Két azonos *Keresztény hit*, két *Katolikus hit* című leírást olvashatunk, képi ábrázolás nélkül. Az 5. a *Vallás*, a 6. az *Igaz keresztény vallás* címet viseli, a 7–8–9. ugyancsak *Vallás* elnevezésű, a 10. a hamis vallást írja le. Mindössze két leíráshoz társul képi ábrázolás, a negyedikhez és a hetedikhez, azonban mindkettő határozottan katolikus attribútumokkal rendelkezik, és semmiben nem hasonlítanak Beza Religio-emblémájára. A két képi ábrázolás határozott utalást tartalmaz az oltáriszentségre, amit a szövegek is egyértelművé tesznek. Ráadásul a 7. ábrázoláshoz fűzött szöveges értelmezésben nagy megbecsüléssel emlegeti Montelparo bíborost, egyik legfőbb támogatóját, aki a képhez hasonlóan ugyancsak vallásos erényeket tulajdonít a metszeten látható elefántnak. Ripáról tudjuk, hogy bizalmas kapcsolatban állt a pápai udvarral, a korszak irányító főpapjaival. „A mű egyértelműen elkötelezett katolikus hangvétele mellett külső források is arra vallanak, hogy az *Iconológiát* a kortársak sem csupán semleges

³³ Cesare RIPA, *Iconologia, azaz különféle képek leírása, amelyeket az antikvitásból feltalált vagy tulajdon leleményével megalkotott és magyarázatokkal ellátott a perugiai Cesare Ripa, Szent Mór és Lázár lovagja, ford., jegyz., utószó* SAJÓ Tamás, Budapest, Magyar Képzőművészeti Főiskola – Balassi, 1997, 511.

³⁴ TESZELSZKY, 19–20.

ikonográfiai lexikonnak tartották.”³⁵ Az elefántról rövid értekezést kerekít Ripa, különböző szerzők munkáit sorolja fel, amelyek az elefánt vallási értelmezésének lehetőségét is megengedik. Egyik legfontosabb érve azonban személyes jellegű, miszerint az elefánt kedves pártfogójának, Montelparo bíborosnak a jelvénye: „Ismervén e nemes állatnak mindeme ritka tulajdonságát, nem kis öröm és meglepődöttség tölt el afölött, hogy épp ez a figura a jelvénye kedves uramnak, az igen jeles Montelparo bíborosnak, akinek a kiválóságában páratlan módon egyesül az imént elősorolt vallássosság, okosság, igazság és szelídség.”³⁶ Az is zavaró, hogy e metszet fölött a hatodik, az *Igaz keresztény vallás* című leírás valóban Beza allegóriája alapján készülhetett, mert pontosan követi a képet, idézi a verset latinul. Azonban azt erősen át is alakítja: a nyitott könyvben terjedelmes beírást vél felfedezni (Máté 22,37 alapján). Arra is találunk példát, hogy egyértelművé teszi a protestáns–katolikus szembenállást, a protestantizmust gyanakvással, bírálóan szemléli. (A 27–28. kép fejezi ki ezt a reformáció elleni bizalmatlanságot.)

Ripa képi ábrázolásaiban és szöveges leírásaiban nagyon is inkohereus szövegegyütttest és képi ábrázolást alkalmazott. A Beza-emblémának eltünteteti az eredetét, beleír, jóllehet a közölt epigramma nem engedné azt meg. Textuális és ikonográfiai interferenciák sokasága áll elő, nehezen áttekinthető szövevény születik, amelyek konfesszionális különbségeket, olykor rejtett vagy nyíltabb polémiát teremtenek. Ebben a folyamatban nyilván meghatározó szerepe volt Beza teológiai súlyának és a különböző műveiben megjelent metszetnek: újabb és újabb ikonográfiai variánsok születnek, amint az eredeti emblémaszöveg is alakul, változik.

Végezetül lássunk egy 18. századi verses, kéziratban maradt feldolgozást, amely Beregszászi Tóth Péter versgyűjteményében maradt ránk (1736–1738).³⁷ A kötet kegyességi verses műveket, imádságokat, latin nyelvű epitáfiumokat közöl, *erdélyi fejedelmek és főúri személyek* sírverseit a gyulafehérvári székesegyházból. Láthatóan alaposan ismerte Gyulafehérvár történelmét, egyháztörténetét, a székesegyház megpróbáltatásait, azt még reformátusnak írja le. (Templum Refor. C. Albense ante Omnia Templa Transyl: Magnitudine, Structura, atque Claritate memorabile Aedificatus per Johann: Corvinum Hunyadi, in Tropheum de Turcis reportatae victoriae ad Sz: Imre.) Azt is tudja, hogy a marosszentimrei csata után, az itt szerzett zsákmányból újjította fel Hunyadi János a templomot. Tud Hunyadi János, Hunyadi László, I.

³⁵ RIPA, 629.

³⁶ Uo., 632.

³⁷ *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840), összeáll. STOLL Béla, Budapest, Balassi, 2002², 197. sz. Erről a kéziratról tud Teszelszky is: „Létezik egy »Descriptio Religionis« című kézirat Debrecenben. Ez a kézirat Molnár versfordításának ismeretében készült, de csak az utolsó hat sora egyezik Molnár Beza-fordításával.” TESZELSZKY, 51. A vers azonban nagyobb figyelmet érdemel, különös tekintettel a 18. századi keletkezés időszakára. *Beregszászi [Tóth] Péter verseskönyve (Epitaphiumok, imák, költemények) 1718–1738.* Lelőhelye: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R. 670., I–II.*

Rákóczi György, Bethlen István, Giczi István, Gilányi György síremlékéről, az epitáfiumokról: „Quorum monumentis inscripta Epitaphia hoc ordine videre est”.³⁸ Többen a református hit kiemelkedő védelmezői voltak, különösen I. Rákóczi Györgyöt értékeli nagyra, többek között kultúraápolásáért, a hit védelmezéséért. A síremlékek elhelyezkedését, anyagát is pontosan közli az epitáfiumok szövegével. Összefoglalja az erdélyi fejedelemség és Gyulafehérvár közelmúltban történt fájdalmas eseményeit: II. Apafi Mihály fejedelem bécsi száműzetésben halt meg, a király akaratából; Kaposi Sámuel, Veszprémi B. István gyulafehérvári püspök halálát fájlalja. („Heroum Fato facta ereptio Reipublicae interitum minatur.”) Legutoljára hagyja a közeli drámai eseményt: 1716. március 26-án a gyulafehérvári kollégiumot *az Antikrisztus üldözése száműzetésbe kényszerítette*. („Ao. 1716. die 26. Mart. Collegium Albense venit exilium, Antichristi Haedis pulsantibus.”)³⁹ Közismert, hogy a Sárospatakról elüldözött református kollégium itt keresett menedéket, de 1716-ban innen is menekülnie kellett a megszálló császári hadak és a katolikus önkény elől. Ezekben az években a szigorú cenzúra miatt már csak kéziratban rejtőzködve szólalhatott meg ilyen erőteljes érzelem, amely a 16–17. századi protestantizmusban volt megszokott, a mártírológiai művek sokaságában találkozhattunk ezzel. Két vers is panaszolja a hit, az egyház jelenkori szenvedéseit, üldöztetését, néhol a mártírológiai művek hangneme emlékeztet: *Fohászkodó éneke az Sz. Ekkelésiának; Örökkévalóságnak Oszlopa. Melljben az Üldöztetett Ecclesia Idvezető Hitirül való álhatatos vallástételét elő adgya Jób Patriárcha szavaiból*.⁴⁰

A *Descriptio religionis* (29–30. kép) így könnyen illeszthető ebbe a kontextusba, a vers Szenci Molnár átköltésének lényeges módosítása. Nem feledhetjük el, hogy az 1730-as évek már az önállóságát veszített erdélyi Guberniumban a protestánsok számára sok nehézséget, olykor üldöztetést hoztak, amelyet a Carolina Resolutio szigorú rendelkezései fejeztek ki. Beregszászi kéziratok könyve ebben a környezetben született, a benne szereplő írások erre adott válaszként is értelmezhetők. A vers a *Descriptio religionis* címet viseli, igen terjedelmes: 16 négysoros strófára bővült,

³⁸ Beregszászi gyűjteményében a latin epitáfiumok között mindenképpen kiemelkedő a három humanista költőnek emléket állító 21 soros latin nyelvű epigramma, amely Janus Pannonius, Garázda Péter és Megyericsi János kiválóságát és rokonságát hirdeti: *Beregszászi [Tóth] Péter verseskönyve*, 4b–5a. Vö. IMRE Mihály, *Magyar humanista költők emlékezete XVIII. századi prédikációs irodalmunkban*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1985/4–5, 485–497. Beregszászi kézírata 1736–38-ból származik, így a nevezetes epigramma megelőzi a későbbi nyomtatott kiadásokat, Verestói György (1744), Tsepregi Turkovics Ferenc (1749), Huszti György (1749) munkáit, így jelenlegi ismereteink szerint a *szövegtörténet első fejezete Beregszászi kézírata*. További feladat e kézirat és a nyomtatott kiadások lehetséges kapcsolatainak felderítése, erre azonban most nem vállalkozunk.

³⁹ *Beregszászi [Tóth] Péter verseskönyve*, 8a.

⁴⁰ Uo., 64a: „Mert az Hit dőlának gyökere / Gyökerezett meg szívemben / Mellj Lelki életnek ere / Az lakozik az én lelkemben / Felljetez hát Ti a fegyvertől / Mert az ü nagy haragjában / Fegyverrel büntet ezentül / Álnokságtokért busultában / Én Joelem lásd meg ezeket / Dicsősségedre intezed / A néked szentelt kezeket / Könyörülő szemekkel nézzed.”

minden sor tizenkét szótagos és aaaa rímképletű, vagyis lényegesen terjedelmesebb, mint Szenci átköltése. Nyilvánvaló, hogy a Kálvin-fordítás nyomán keletkezett vers – amely 30 sornyi –, több mint száz év elmúltával, erősen megváltozott történelmi, konfesszionális kontextusban ugyan, de sok párhuzamosságot érzékelve született.

Mond meg oh Istentül származott Leánzó
 Akinek szencsés neved Religio
 Az Arany Korona valljon mire való
 Ki sok csillagokkal Fejeden Csillamló.

Valószínű, hogy Beregszászi rendelkezett az *Institutio* Szenci-fordításával, de az is lehet, hogy mások példányát használta; akkoriban ez még közkézen foroghatott. Az ötödik-hatodik strófa alapján azonban arra is következtethetünk, hogy milyen képi ábrázolást követett a versíró:

Miért tartasz könyvet a te jobb kezében
 S miért terjeszted világ eleiben
 Vagy mi van megírva levele rendiben
 Istenes Leánzó oktass mind ezekben.

Van ez kinyilt könyvben Isten akarattya
 Hiveinek irott Sz: parancsolattya
 Nincs tiltva senkitül minden olvashattya
 Aki üdvösségét lelkének óhajtya.

Miért tartasz könyvet a te jobb kezében? – vagyis olyan képi ábrázolást követett Beregszászi, ahol a Religio jobb kezében látszik a könyv. A Beza-metszetet szorosan követő variánsoknál pedig a női alak *bal kezében* látható a nyitott könyv, jobbjával támaszkodik a keresztre. Ez lehetett az *Institutio*-fordítás címlapmetszete, hiszen az széles körben elterjedtnek tekinthető ebben a korszakban. Azt szinte kizártnak tekinthetjük, hogy az 1606-os metszet ikonográfiai megoldása lehetett Beregszászi forrása, ezt bizonyítja a szárnyak szokatlanul részletező leírása, ami erősen eltér Szenci átköltésétől. Olyan képi ábrázolást követett Beregszászi, ahol a szárnyak a figura háta mögé vannak elrejtve, éppen csak sejthetők, tehát *nem kiterjesztett alakban láthatók*, vagyis ez ugyancsak az *Institutio* címlapjára utal.

Hát ékes szárnyaid valljon mire valók
 A'kik vállaidon szépen alá nyúlók
 Az hátadon végig egymásra borulók
 De mindenkor készen repülésre állók.

A szárny, az igaz hit, mellyel gondolatban
 Cxtushoz repülök fel a magasságban
 Marando helyem nem lévén a világban
 És szárnyakon megyek Mennyei házamba.

Viszont meglepő, hogy az *Institutio*-címlap más látványelemeire nem reagál Beregszászi, mintha csak egyedül a Religio embléma ihlette volna versét, figyelmen kívül hagyva a zsúfolt címlap más részleteit. Pedig joggal írta Kovács Sándor Iván: „a Molnár-címlap maga az ikonográfiai tobzódás, a határozott törekvés minden talpalatnyi hely rajzos kihasználására”.⁴¹ Nem emlegeti sem Kálvin, sem Szenci Molnár, sem Beza nevét, holott bizonyosra vehetjük, hogy a Beza-paradigmát követi, erre utal a nőalak fején csillámló koronára hivatkozás. (A szerzők nevének elhallgatása kissé rejtélyes, talán a 18. századi körülmények magyarázzák ezt.) Az 1624-es dilemmák újra aktualizálódtak az 1730-as években, a versíró alapvetően érzekelte, átélte az 1624-es keletkezés konfliktusait, de az allegorikus ábrázolás módszereit követi. Ahogyan a személyes utalások, úgy a konkrét történelmi aktualizálás is elmaradt. Kissé megdolgondtató, hogy az utolsó két strófa szövegét több helyen megváltoztatja, lazán kapcsolódik az előzőekhez, írásképe is rendezetlen a többi versszakhoz viszonyítva, mintha utólagos elhatározásból illesztette volna ide a záróstrófát, amelynek azonban mégis jelentőséget tulajdonított.

Illjen sárga halált mért nyomsz lábad alá
 Méltán mert Én vagyok halálnak halála
 Istennek ereje mivel reám szálla.

Mond meg azt is mit kell érteni a hadon
 És környüled **való nagy sok** zür zavaron
Jelent hogy mindenüt én nagy erőszakot
 Szenvedek méltatlanságot
 de szenvedvén erőt vészek
 Végre Istenhez felmégjek.

Az erőszakot elszenvedő Religio panasza – ahogyan 1624-ben – immáron kép nélkül, újra aktuális volt Beregszászi korában; Beza és Szenci Molnár szava, igazsága változatlan érvényű.

⁴¹ Kovács Sándor Iván, *Szenczi [sic!] Molnár Redivivus*, Budapest, Ister, 2000, 107.

IMRE MIHÁLY

professor emeritus

Debreceni Egyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

imre.mihaly@arts.unideb.hu

Sources and Different Versions of Szenci Molnár's Religio-emblem

Abstract: The engraved print known as Igaz Vallás (True Religion), featuring a poem translated by Albert Szenci Molnár and an engraving by Dominicus Custos was published in Augsburg in 1606. This work is a variant of the 1576 Amsterdam print, which featured Beza's poem translated into several different languages. The Dutch engraving was a portrayal of a protest against Spanish oppression. By 1606, Beza's poem had a tradition that dated back for several decades. The prints published in Amsterdam and later in Augsburg placed the allegorical female figure into specific historical and social circumstances, meanwhile the old versions had been of allegorical nature with the female figure engaging in discussion with the readers of the poem. The first versions pictured a female figure leaning on a cross, crushing death under her feet. From 1560 onwards, the allegorical engraving, a picture and poem together, was commonly used without a title and with titles, in protestant publications, confessions, psalms and in Bible editions; furthermore, it was used by German, French, Swiss and English printers as typographic insignia. The front cover of Szenci Molnár's translation of Calvin's work (*Institutio Religionis Christianae*, 1624) displayed a version of the picture significantly different from the ones before. It displayed only the allegorical female figure, and the translation of Beza's poem was placed before Calvin's text. Beza's poem appeared in Latin in the anthology by Georgius Carolides, Szenci Molnár's patron in Prague. Péter Beregszászi Tóth's collection of poems included the Hungarian adaptation of the old poem of complaints as a lament against protestant religious grievances of the seventeenth and eighteenth centuries.

Keywords: engraving, allegorical depiction of faith, Beza's poem, Szenci Molnár's poem, adaptation by Carolides, poem version of the eighteenth century

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

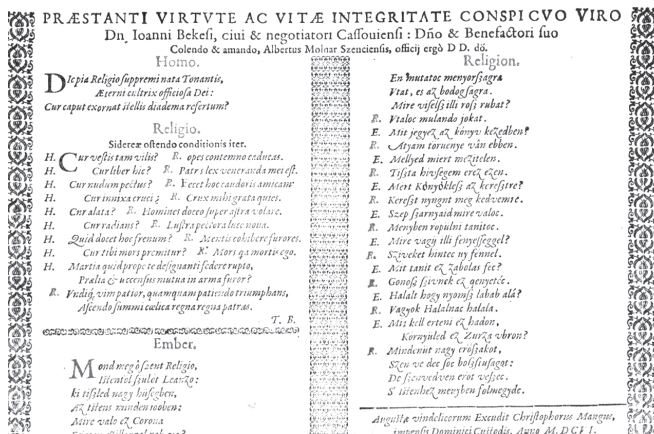

KÉPMELLÉKLET⁴²

1. kép
A Wierix–Balten-metszet, 1576

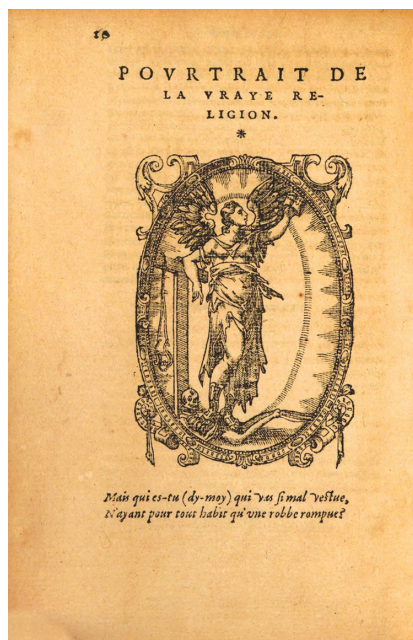
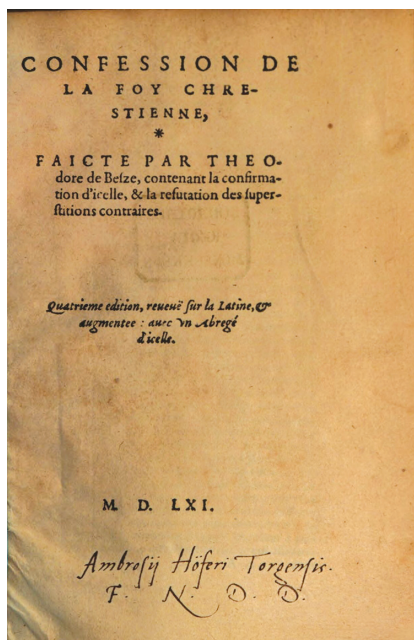

2. kép
Szenci Molnár metszete (Dominicus Custos)

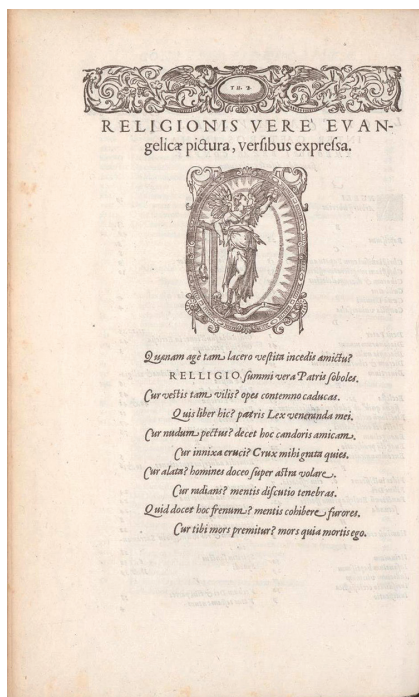
3. kép
Szenci Molnár Békési Jánosnak szóló ajánlása

⁴² A képek jelentős része a Deutsche Digitale Bibliothek állományából származik, de sokat segített Wolfenbüttelben a Herzog August Bibliothek digitális gyűjteménye is. Minden Ripa-kép az 1997-es magyar kiadásból származik, Sajó Tamás munkája, tanulmányával jelent meg. Bevezetőjében közli, hogy „Fordításunk és forrásfeltárásunk alapjául az 1593-ban megjelent mű második, 1603-as kiadását választottuk, mint-hogy ez volt az *Iconologia* első famszettekkel díszített megjelenítése...” Tehát értelemszerűen ezt használtuk, ezt követő kiadásokat nem vizsgáltunk (az 1606-os időhatár miatt is), ennek az anyaga volt mértékadó.

4–5. kép

Beza *Confession de la foy chrestienne* művének 1561-es kiadása. A címlap és az Igaz Vallás ábrázolása

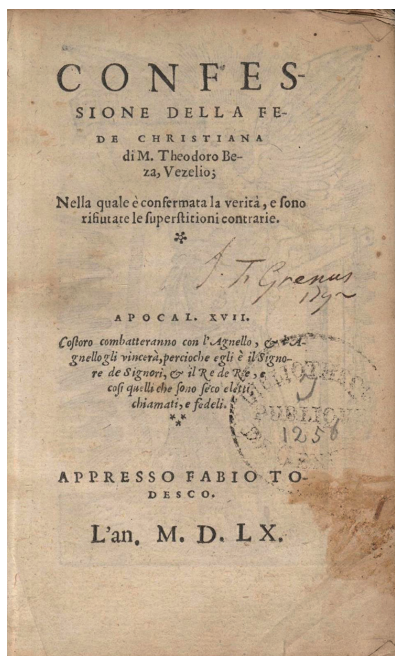

7. kép

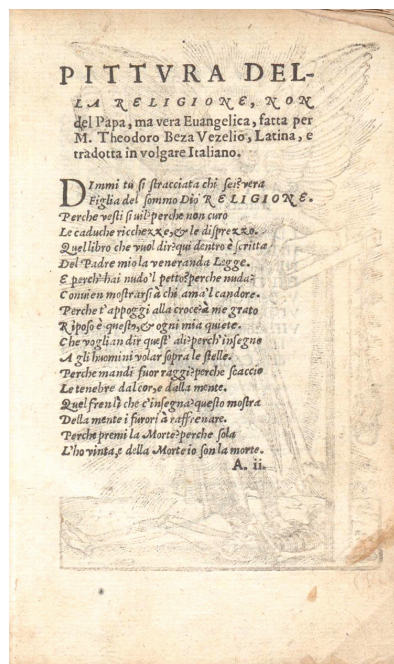
Az allegorikus figura

6. kép

A latin eredeti

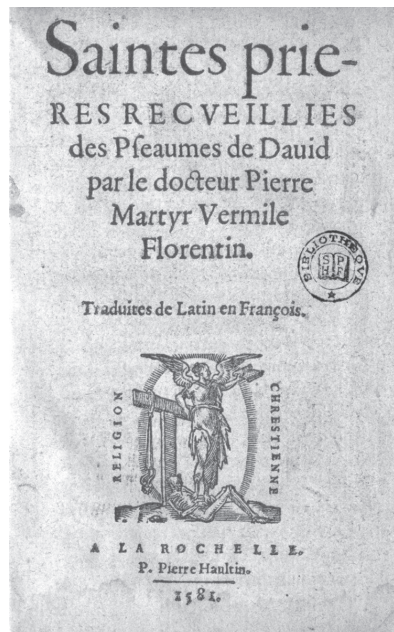
8. kép
Az olasz fordítás

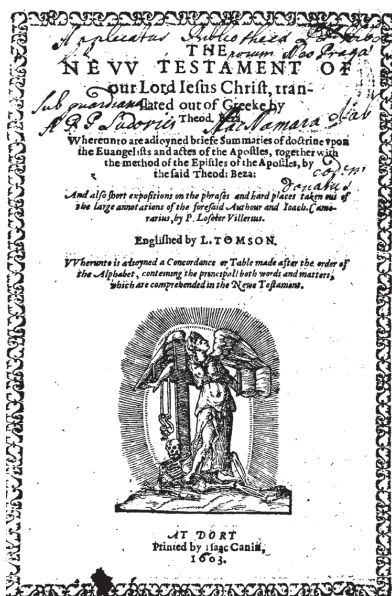
9. kép
Beza verse olaszul

10. kép
Az 1560-as metszet

11. kép
Petrus Martyr-kiadvány

12. kép

Az Újszövetség címlapja, 1603

13. kép

A zsoltároskönyv címlapja, 1611

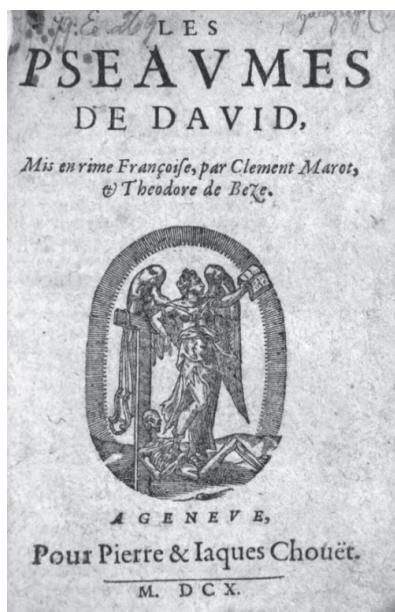
14. kép

A zsoltároskönyv címlapja, 1608

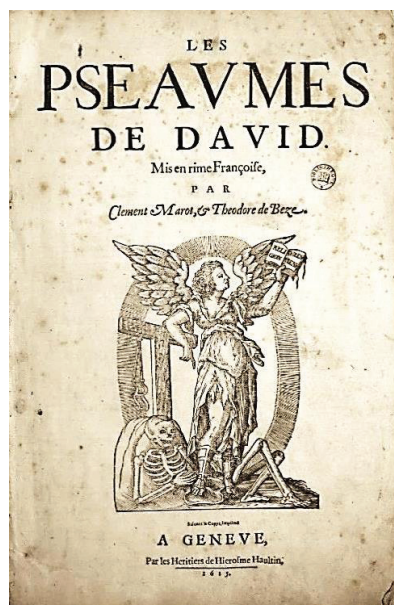

15. kép

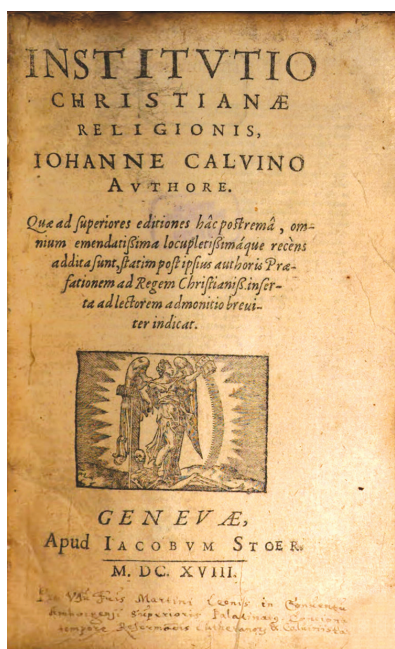
A Szentírás címlapja, 1616

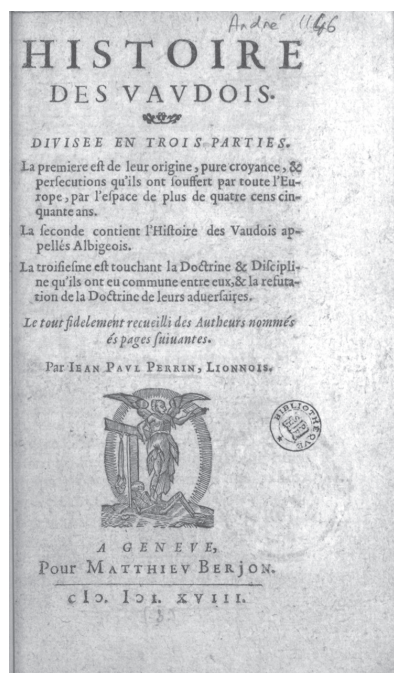
16. kép
Zsoltároskönyv, Genf, 1610

17. kép
Zsoltároskönyv, Genf, 1615

18. kép
Institutio, Genf, 1618

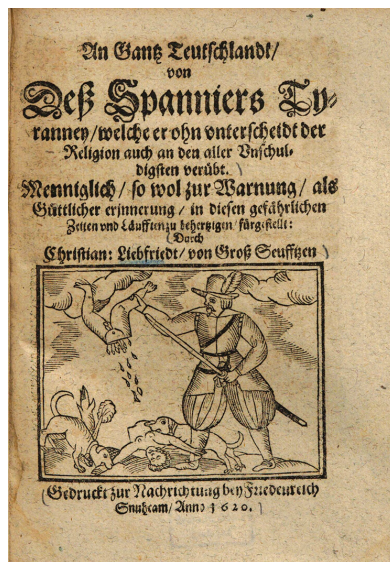

19. kép
Jean Paul Perrin, *Histoire de Vaudois*,
Genf, 1618

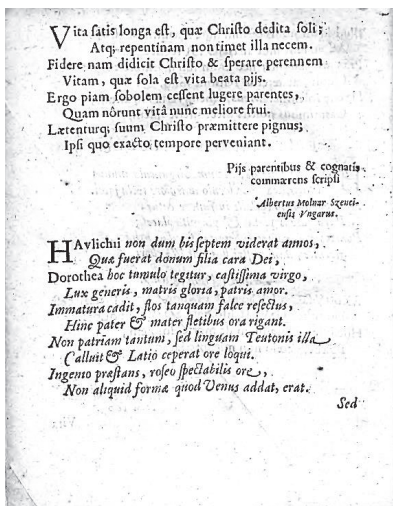
20. kép

Az *Institutio*-fordítás címlapjának részlete

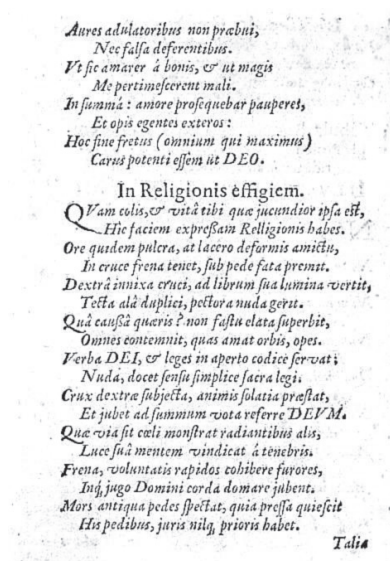
21. kép

Spanyolelles kiadvány, 1620

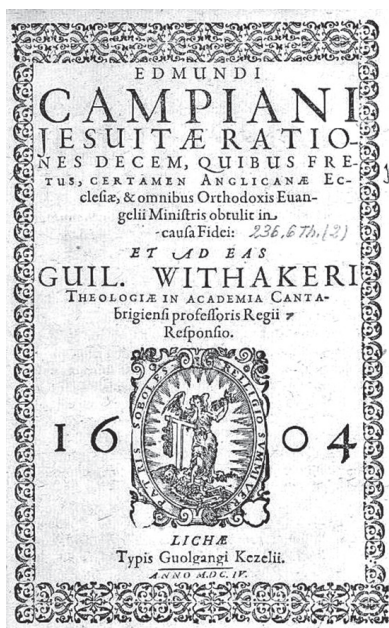
22. kép

Szenci 1604-es gyászverse

23. kép

Carolides Religio-verse

24. kép

Campianus vitairatának címlapja

25. kép

Domenico Vitus metszete

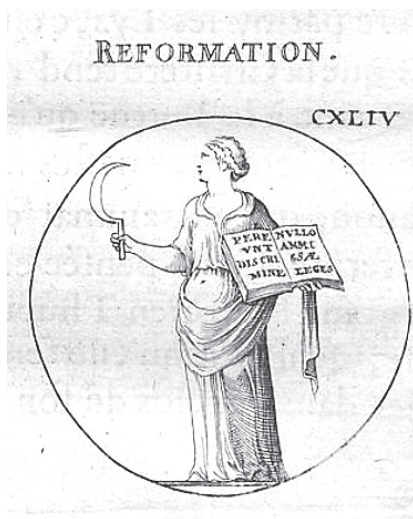
26. kép

Ripa Religio-ábrázolása (1603)

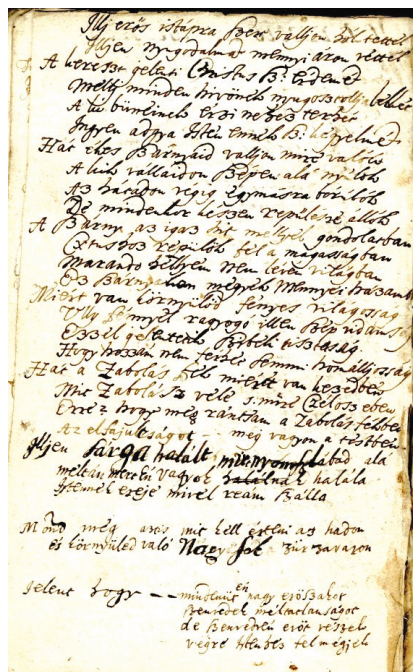
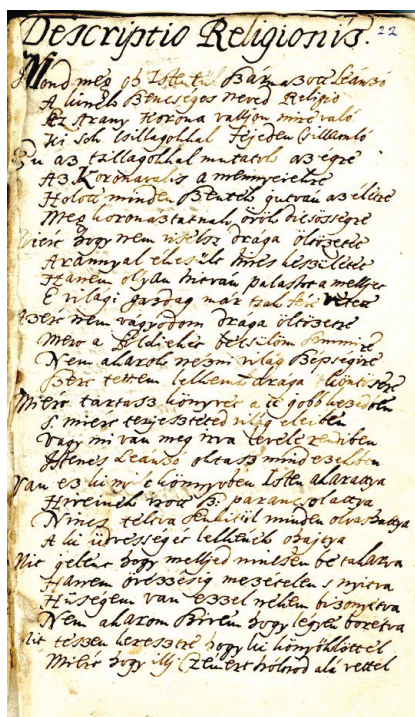
27. kép

Ripa Religio-ábrázolása

28. kép

Ripa reformációábrázolása

29–30. kép

Beregszászi Tóth Péter verse

Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R. 670.

Szenci Molnár Albert levelezése és a kora újkori barátságretorika

A reneszánsz humanizmus kutatásában régóta evidencia, hogy a barátságok a humanisták önszerveződésében meghatározó szerepet játszottak. Erre a tényre Szenci Molnár naplójával kapcsolatban Szabó András is utal, kiemelve, hogy a levelek és levélgyűjtemények, az emlékkönyvek (*album amicorum*), az alkalmi versek mellett a naplók és önéletráskok is értelmezhetők a humanisták közötti kapcsolat dokumentumaiként.¹ A humanista barátsággkultusz jól ismert jelenségnek tekinthető, de érdemes lehet az utóbbi időszak megélénkülő kutatásainak fényében is szemügyre venni Szenci Molnár naplóját és levelezését. Az utóbbi időben ugyanis nemcsak a humanista barátsággkultusz kutatásában születtek új belátások, hanem általában a kora újkori barátság történeti kutatása is megélénkült, többek között az érzelmetörténeti és a férfiaság történetére irányuló kutatásoknak köszönhetően. Szenci Molnár naplójának és levelezésének ebben a kontextusban való újraolvasása nemcsak Szenci értékelése szempontjából lehet hasznos, hanem általában a barátságstörténet szempontjából is.

E szempont érvényesítése azért is indokolt lehet, mert a Szenci Molnárt méltatók főleg a nőkhöz való viszonyára fókuszáltak, amikor a naplóból kiolvasható privát érzelmeket kutatták.² Kétségtelen, hogy a lánykérést követő „megőrlése” az életrajz pszichohistóriai szempontból különösen érdekes epizódja, s hogy házassági terveinek viszontagságos sora kultúrtörténeti szempontból is sokatmondó.³ Ez azonban nem terelheti el a figyelmet arról, hogy az intim kapcsolatok terén Szenci Molnár életében a férfiakkal való kapcsolatok legalább olyan fontosaknak mutatkoznak, mint a házasság kérdése. A napló rendre beszámol a barátokkal való találkozásokról, a közös étkezésekről, kirándulásokról. Németországi tanulmányai idején Szenci Molnár férfiak vették körül, s későbbi tudományos pályáját is a tudós férfiak közösségéhez való csatlakozás határozta meg. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen a peregrináció, az egyetemi tanulás, a *studia humanitatis* a kora újkorban férfi dolog volt; ugyanakkor azt is jelenti, hogy a peregrináció, az egyetemi tanulás vagy a humanista közösségbe való belépés nemcsak a tanulásról és a tudományról szól, hanem a férfivá válásról, egy férfi habitus elsajátításáról is.

¹ SZABÓ András, *A napló – egy élet tükré (Bevezetés) = Szenci Molnár Albert naplója*, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003, 5–52, itt 10.

² Szabó András a naplóhoz írt bevezetőben részletesen tárgyalja Szenci Molnár házassági kísérleteit: *uo.*, 25–32.

³ A lánykérés és a megőrlés értelmezéséhez lásd SZENTPÉTERI Márton, *Szenci Molnár megőrlül: Előzetes egy jövőbeli pszichohistóriai tanulmányhoz = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, Budapest, Fiatal Írók Szövetsége, 1999, 131–148.

Peter Burke egy 1999-ben megjelent, a humanista barátságkultusz kutatására reflektáló tanulmányában szellemesen úgy fogalmazott, hogy bár a barátság történelme igen hosszú, a barátság kutatásának története meglehetősen rövid.⁴ Tudománytörténeti perspektívában megállapítható, hogy a barátság kultúrtörténete iránt csak az 1980-as években élénkült meg a kutatói érdeklődés, a kora újkori barátságkonceptiókra pedig csak az 1990-es évektől irányul figyelem.⁵ Az újabb kutatások alapvető felismerése és egyben kiindulási alapja az a tétel, hogy az érzelmek (legalábbis részben) kulturálisan meghatározottak, és ezért történetileg változóak, s ennek következtében a barátság fogalma és a barátság fogalmához kapcsolódó társadalmi gyakorlatok is változnak az idők során. Számos tanulmány mutatott rá arra, hogy a kora újkorban a modern kori felfogástól eltérő módon gondolkodtak az intim kapcsolatokról, így a szerelem és a barátság mibenlétéről, hasznáról, a szerelem és a barátság egymáshoz való viszonyáról, valamint arról, hogy a férfi identitás szempontjából mi a szerelem, illetve a barátság jelentősége. Az újabb kutatások azt is világosan jelzik, hogy a 16. vagy a 17. században (miként más korokban) nem létezett egyetlen homogén barátságkonceptió, hanem a barátságra vonatkozó különböző nézetek és gyakorlatok egymás mellett élésével kell számolni. Általában véve igaz azonban, hogy a kora újkorban a férfiaság, a férfi identitás szempontjából a homoszociális, azaz a más férfiakkal való társadalmi kapcsolatok voltak meghatározók – eltérően a modern kor felfogásától, mely a férfiaság tekintetében döntőnek véli a nőkhöz való viszonyt.⁶

A történeti kutatások szerint a hagyományosan reneszánszként számon tartott időszakban, tehát valamikor a 15–16. században a barátság fogalma értelmezésében lényegi változás figyelhető meg, amely a következőképpen összegezhető: míg a régebbi modell szerint a barátság a rokonok, a szövetségesek közötti viszonyt jelentette, mely a másiknak nyújtott segítségben nyilvánult meg, s melynek fennmaradását ajándékok, jutalmak biztosították, az új elképzelésben a barátság olyan önként választott kapcsolatként tételeződött, amelyet nem a várható haszon motivál, hanem az egyének között meglévő lelki hasonlóság. Az új modell térnyerésével egyidejűleg a társadalmi gyakorlatok a régi modell tartós továbbéléséről tanúskodnak, sőt számos példa azt mutatja, hogy a kora újkori barátságokban a lelki hasonlóság felfedezése és a hasznosság szempontja keveredik egymással. A kora újkor barátságáról való gondolkodásának egyik meghatározó vonása talán éppen az, hogy az önzetlen lelki kapcsolat és a barátságból származó praktikus haszon között nem láttak kibékíthetetlen ellentétet.⁷

⁴ Peter BURKE, *Humanism and Friendship in Sixteenth Century Europe = Friendship in Medieval Europe*, ed. Julian HASELDINE, Stroud, Sutton, 1999, 262–274.

⁵ Az angol nyelvű szakirodalomról áttekintést ad: *Discourses and Representations of Friendship in Early Modern Europe*, ed. Daniel T. LOCHMAN, Maritere LÓPEZ, Lorna HUTSON, London, Routledge, 2016.

⁶ Lásd például Thomas MACFAUL, *Male Friendship in Shakespeare and His Contemporaries*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 3.

⁷ Jó összegzést ad Keith THOMAS, *The Ends of Life: Roads to Fulfillment in Early Modern England*, Oxford, Oxford University Press, 2009, 187–225. Lásd továbbá Carolyn JAMES, Bill KENT, *Renaissance*

A barátság új koncepciójának elterjedéséhez jelentős mértékben hozzájárult az antikvitás humanista kultusza. Mindenekelőtt Cicero barátságról írt műve (*Laelius a barátságról*) szolgált követhető mintaként. Az intenzív kora újkori Cicero-recepció azonban önmagában nem szolgálhat magyarázatul a barátság kultuszának kialakulásához, ez csak a társadalmi változások figyelembevételével lehetséges. Az újfajta barátságkoncepció elterjedése társadalomtörténeti nézetben elsősorban azzal hozható összefüggésbe, hogy az egyének közötti lojális, érzelmekkel teli és támogató kapcsolatoknak a rokon, vérségi viszonyoktól eltérő és nem hierarchián alapuló mintázatát tette lehetővé. Az új barátságkoncepcióban rejlő lehetőség, hogy a hagyományos társadalmi kapcsolatoktól eltérő közösségeket hozzon létre, különösen jól látható a humanisták esetében, akiknek a tevékenysége jelentős mértékben hozzájárult a barátságkultusz elterjedéséhez. Hiszen a humanizmus nem pusztán a tudás megszerzését, birtoklását, gyarapítását jelenti, hanem egy olyan habitus elsajátítását is, melynek a hasonlóan gondolkodókkal ápolt szoros kapcsolat, barátság meghatározó eleme.⁸ E barátságok éppúgy jelenthették a lelki társak egymásra találását, mint ahogy szolgálhatták az egyéni érvényesülést, materiális javak megszerzését vagy politikai célok megvalósítását is.⁹

A humanizmus kutatásában régóta általánosan elfogadott belátás, hogy a levelezések kitüntetett szerepet élveztek a humanista barátságok kialakításában és fenntartásában. A levélműfaj története felől tekintve ez a familiaritas az epistola familiaris ókori eszményének felelevenítéseként értékelhető, azaz egy olyan levéleszmény elterjedéseként, amely – szemben a levél retorikai megközelítésével – a levelezést barátok közötti beszélgetésként jellemezte. Erasmus, Vives és Lipsius levélírással reflektáló munkáiban egyaránt fellelhető ez az eszmény, melynek elterjedése joggal tekinthető a levélírás forradalmának. Az epistola familiaris preferálása egyúttal érzelmetörténeti jelentőséggel is bír, hiszen e levéltípus lényegi eleme az érzelmek átvitelére, a megfelelő érzelmi hatás kialakítására való törekvés.¹⁰ A szakirodalom rendre felhívja a

Friendships: Traditional Truths, New and Dissenting Voices = Friendship: A History, ed. Barbara CAINE, London–Oakville, Equinox, 2009, 111–164; *Friendship in the Middle Ages and Early Modern Age: Explorations of a Fundamental Ethical Discourse*, ed. Albrecht CLASSEN, Marilyn SANDIDGE, Berlin – New York, De Gruyter, 2010, 1–182.

⁸ Walter RÜEGG, *Humanistische Elitenbildung in der Eidgenossenschaft zur Zeit der Renaissance = Die Renaissance im Blick der Nationen Europas*, hg. Georg KAUFFMANN, Wiesbaden, Harrassowitz, 1991, 95–133, itt 118.

⁹ Ez utóbbi aspektusról lásd Vera KELLER, *Painted Friends: Political Interests and the Transformation of International Learned Sociability = Friendship in the Middle Ages and the Early Modern Age*, 675–706.

¹⁰ A számos témába vágó publikáció közül lásd különösen Lisa JARDINE, *Reading and the Technology of Textual Affect: Erasmus' Familiar Letters and Shakespeare's King Lear = The Practice and Representation of Reading in England*, ed. James RAVEN, Helen SMALL, Naomi TADMOR, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 77–102; ALMÁSI Gábor, *Humanistic Letter-Writing*, European History Online (EGO), 2010. <https://www.ieg-ego.eu/almasi-2010-en> (Letöltés ideje: 2025. január 3. – ez a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.); Kathy EDEN, *The Renaissance Rediscovery of Intimacy*, Chicago, University of Chicago Press, 2012, 73–95; Jacqueline GLOMSKI, *Epistolary Writing = A Guide to Neo-Latin Literature*, ed. Victoria MOUL, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, 255–271; Kirk ESSARY, *The Renaissance of Feeling: Erasmus and Emotion*, London, Bloomsbury Academic, 2024, 163–186, itt 170.

figyelmet arra, hogy a humanista levelek – még ha a levelet előszeretettel nevezik is a lélek tükrének – nem értelmezhetők a szerző érzelmeinek transzparens kifejeződésé-ként, sokkal inkább egyfajta tudatos énművelésről van szó, melynek részét képezheti a kötetlenebb stílus alkalmazása és az őszinteség érzetének felkeltésére való törekvés is. E tekintetben fontos megemlíteni, hogy a kora újkorban a levélírás megtanulható és megtanulandó gyakorlat, technikájának fő módja pedig az imitáció: szabály- és mintagyűjtemények segítettek az érzelmek textuális megjelenítésére vonatkozó tech-nikák elsajátítását is.¹¹ Szociológiai nézetben pedig az epistola familiarisnak tulajdo-nított személyesebb, spontánabb kifejezési lehetőségeket az az összefüggés árnyal-ja, hogy a humanisták közötti levélváltás nem pusztán az információk és érzelmek megosztását szolgálta, hanem – sőt, talán mindenekelőtt – a humanista kapcsolatok, hálózatok kialakítását és ápolását, a humanisták önképének fenntartását is. A hu-manista levél tehát nemcsak üzenet, hanem cselekvés is.¹² A humanista levelezések által létrehozott hálózatok egyúttal olyan érzelmi közösségekként is jellemezhetők, amelyeknek fizikailag egymástól elszigetelt tagjai között éppen a levelek létesítenek kapcsolatot.¹³ Ennek megvilágítására különösen alkalmasak lehetnek azok az újabb érzelmetörténeti megközelítések, amelyek az érzelmek írásos megjelenítésének performatív dimenzióját állítják előtérbe, s az érzelmeket mint társadalmi gyakorla-tok elemeit vizsgálják.¹⁴ Johannes Klaus Kipf egy újabb tanulmányában ugyanakkor arra mutatott rá, hogy – jóllehet a humanista levelezéseket általában nem személyes érzelem, vonzalom motiválta, hanem valamilyen közös érdeklődés, közös ügy szolgál-tata – egyes levélváltásokban olyan nyomok is felfedezhetők, amelyek személyesebb, mélyebb érzelmi kapcsolatra engednek következtetni.¹⁵

A humanista levelezésekben megjelenő textualizált érzelmek vizsgálata csak az utóbbi időben került a kutatás középpontjába, s az ilyen jellegű elemzések száma aránylag csekély. S nem mondható feldolgozottnak a barátság magyar kultúrtörténe-te, illetve a barátság irodalmi megjelenítésének története sem. A közelmúltban Cseh-y Zoltán foglalkozott behatóbban a régi magyar irodalom néhány barátság tematikájú

¹¹ Diana G. BARNES, *Epistolary literature = Early Modern Emotions: An Introduction*, ed. Susan BROOMHALL, London, Routledge, 2017, 95–98, itt 96.

¹² Lásd Harald MÜLLER, *Specimen eruditionis: Zum Habitus der Renaissance-Humanisten und seiner sozialen Bedeutung = Beiträge zur Kulturgeschichte der Gelehrten im späten Mittelalter*, hg. Frank REXROTH, Ostfildern, Jan Throbecke, 2010, 117–151.

¹³ JARDINE, 91.

¹⁴ A levelezések ilyen szempontú elemzésének termékeny voltát mutatja: ERDÉLYI Gabriella, „Akarnálak levelem által meglátogatnom”: Egy arisztokrata família és mostohacsalád bensőséges levelezése és élete = *Érzelmek és mostohák: Mozaikcsaládok a régi Magyarországon, 1500–1850*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, 2019, 112–142.

¹⁵ Johannes Klaus KIPF, *Humanistische Freundschaft im Brief – Zur Bedeutung von amicus, amicitia und verwandter Begriffe in Briefcorpora deutscher Humanisten 1480–1520 = Verwandtschaft, Freundschaft, Bruderschaft: Soziale Lebens- und Kommunikationsformen im Mittelalter*, hg. Gerhard KRIEGER, Berlin, Akademie, 2009, 491–509.

művével: érdeklődése a barátság azon irodalmi ábrázolásaira irányult, amelyek hátterében rejtett homoszexuális tartalmat vélt felfedezni.¹⁶ Csehy megközelítésében a barátságretorika voltaképpen a homoszexualitást álcázó kód, s az elemzés feladata az álca mögötti rejtett tartalom felfedése lenne. Csehy megközelítési módjától eltérően úgy gondolom, hogy a kora újkori barátságretorika tanulmányozásának egyik fő érdekessége az, hogy a barátok közötti érzelmek kimutatásának a 16. vagy a 17. században lényegesen tágabb lehetőségei voltak. A barátok gyakran megölelték, megcsókolták egymást, vagy megfogták egymás kezét,¹⁷ s ez nem vonta magával a heteroszexuális normától való eltérés gyanúját – a mai szemmel homoerotikusnak is vélhető férfiak közötti kapcsolatok, barátságok nem voltak szexuális jellegűek.¹⁸ Szenci Molnár naplójának és a hozzá írt leveleknek a barátságretorika szemszögéből való tanulmányozásához jobb kiindulópontot ad Bene Sándor egy tanulmánya, melyben Justus Lipsius sztoikus barátságkoncepciójának magyarországi recepcióját mutatta ki, mindenekelőtt a Lipsius-rajongó Rimay János levelében.¹⁹ A lipsiusi barátságretorika számos eleme fellelhető a Szenci Molnárhoz írt levelekben is. E dolgozat azonban nem ezek felmutatását tekinti céljának, és nem is a barátságretorika toposzainak terjedési útjait igyekszik feltérképezni, hanem abból a szempontból közelít Szenci Molnár levelezéséhez, hogy a levelekben fellelhetők-e személyes barátságok jelei, illetve hogy a nyelvi, retorikai megformáltság tekintetében észlelhetők-e olyan különbségek a levelek között, amelyek elmélyültebb érzelmi kapcsolatra utalnak. Szenci Molnár levelezése ilyen szempontból is érdekes korpusz.

Szenci Molnár levelezésében könnyen fellelhetjük a humanista barátságok, levelezések jellemző ismertetőjegyeit. A levélírók gyakran barátnak szólítják egymást, s nem mulasztják el, hogy szeretetükről, barátságukról biztosítsák a másikat. Az érzelmi közösség fenntartását célzó formulák nem korlátozódnak két egyén kapcsolatára: gyakori az is, hogy a levélírók mások üdvözlését is átadják, a közös barátok szeretetét is tolmácsolják. Ismétlődő toposz a szeretet kölcsönösségének hangoztatása, s annak a reménynek a kifejezése, hogy a barátság örökké fog tartani. A levelezés megszakadása a barátságot fenyegető veszélynek mutatkozik, ezért ha nem érkezik levél, aggódnak, ha pedig késedelmesen válaszolnak, mentegetőznek. A levél, mivel szeretetből, barátságból fakad, örömet okoz. A szeretet kifejezésének érdekes módja az Alsted egy levelében (1609) található textualizált gesztus, a levél megcsókolásának leírása: „Vagy ne illessem

¹⁶ CSEHY Zoltán, *Szodoma és környéke: Homoszocialitás, barátságretorika és queer irányulások a magyar költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2015.

¹⁷ Lipsius nevezetes *De constantiá*-jának kerti jelenetében például Langius gyengéden szorongatja Lipsius kezét („Lángius kezemet gyengédeden szorongatván”). LASKAI János *Válogatott művei*, kiad. TARNÓC Márton, Budapest, Akadémiai, 1970, 113.

¹⁸ Erről lásd THOMAS, 206.

¹⁹ BENE Sándor, *Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről* = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 139–188, itt 152–154.

csókkal azt, ami tudós és engem szerető emberektől származik? [...] Mert egyformának illik lennünk, mint Lipsius, a nagytudományú kritikus írja.”²⁰ Természetesen nem feltétlenül a valóságban is bekövetkezett cselekvés nyelvi leképezéséről van szó, hanem inkább az érzelmek, a tisztelet, a szeretet megjelenítésére alkalmas toposzról.²¹

Szenci Molnár levelezésében a humanista levelezésekre általában jellemző toposzok mellett olyan példákat is találunk, amelyek talán nagyobb érzelmi intenzitásra, személyesebb kapcsolatra utalnak. Ebből a szempontból érdekes például annak a Johannes Textornak két levele, akit Szenci Molnár naplójában is kitüntetően kezel.²² A napló szerint 1601. június 18-án, miután megkapta bizonyítványait, Antonius Mattheus úrnál ebédelt, majd „barátaim [...] és az én édes Textorom kíséretében elindultam Herbornból”.²³ Szintén ebben az évben, szeptember 15-én „elindultam Heidelbergába, szeretett Johannes Textor barátom, aki most Herbornban tanul, elkísért a városkapuig”.²⁴ A megkülönböztetett szeretet jeleit nemcsak a naplóban, de Textor leveleiben is felfedezhetjük. Az első levél (1601) címzésében „amico paterno ac fido”-nak nevezi Szencit, és így ír:

Megkaptam leveleidet, amiket nekem adtak, vidám arccal olvastam, érzem és érzem belőlük a hozzám való jóakarodat, és most látom, hogy jót kívánsz nekem. Ezért nagyon szeretlek. Az irántad érzett szeretetem soha nem fog elmúlni. Szívemből örülök, hogy megtörtént veled, amire vágytál. [...] Megpróbálok Isten kegyelméből mihamarabb, a következő vásárkor eljönni hozzád, remélem egy napon megszabadulok a szolgaságból, a legjobb és legnagyobb Isten lehetővé teszi. [...]

Nincs most senkim, akihez mint barátomhoz fordulhatnék [...].²⁵

Textor Herbornban ismerkedett meg Molnárral, aki aztán Frankfurtba ment: ide ír neki Textor, aki Molnár távozásával magányosnak érzi magát. Második levelének (1602) címzése még bizalmasabb: „amico suo vere Pyladaeo, perpetuo amore

²⁰ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, szerk. TOLNAI Gábor, Budapest, Magvető, 1976, 599.

²¹ A baráttól kapott levelek, arcképek csókolgatása a 18. századi érzékeny kultúrában vált igazán elterjedté. Lásd David GARRIOCH, *From Christian Friendship to Secular Sentimentality: Eighteenth Century Re-evaluations = Friendship: A History*, 165–214, különösen 197.

²² Személyére vonatkozóan lásd Szabó András jegyzetét: *Szenci Molnár naplója* (SZABÓ), 243.

²³ *Uo.*, 141. Latinul: „Herborna discedo, comitantibus amicis [...] et Carissime Textore Heigerano usque ad pontem Dillae”. *Uo.*, 76.

²⁴ *Uo.*, 142. Latinul: „comitante meo dilecto Ioanne Textore Herbornensi studioso extra portam”. *Uo.*, 76.

²⁵ „Literas tuas ad me datas accepi, eas hilari vultu perlegi, ex iis animum tuum erga me benevolum perspexi et nunc perspicio quamque bene mihi cupias, video. Quapropter te multum amo. Amor tui in me nunquam obsolescet. Ex animo id tibi contigisse, quod diu exoptasti, laetor. [...] Ad te venire, proximis, Deo favente, nundinis iamiam imminentibus conabor, spero me aliquando ex servitute liberatum iri, id Deus optimus maximus efficiat. [...] Nullum nunc habeo, ad quem, ut amicum meum accedere audeam.” *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898, 126.

prosequendo et amando”. Pylades és Orestes kapcsolata a barátság gyakran emlegetett példája a kora újkorban, a pyladeusi barátság a szorosabb érzelmi viszony kifejezésére alkalmazott bevett formula volt: ezt jelzi, hogy egy korabeli levelezési tanácsadóban is szerepel.²⁶ A levélből nemcsak arra derül fény, hogy Molnár anyagilag támogatta Textort, hanem arra is, hogy egy ízben megvédelte őt:

De nem annyira ez az ajándék készítetett a levelekre, mint a veled való nagyon szoros kapcsolat és a köztünk lévő legnagyobb szeretet és jóakarat. Amikor még ebben az iskolánkban voltál, mintha védelmeztél volna, kedveztél nekem. Védelmeztél, amikor az a gonosz ember megütött, és amenynyire csak tudtam, ellenálltam neki, segítő kezet nyújtottál, Philipp úrral megvédtél és a lehető legtöbb előnyben és ajándékban részesítettél.²⁷

Sajnos az eset részleteire nem derül fény, nem tudjuk, miért akarták megütni Textort. Azt sem tudjuk megmondani, mi volt barátságuk alapja: az azonban világosan látszik, hogy mély, kölcsönös vonzalomról van szó.

Nagyobb intenzitású érzelmek jelennek meg Miskolci Csulyak István leveleiben is, melyekben többször is lángoló szeretetéről ír. Egyik levelében (1606), miután mentegetőzik, amiért nem írt, magát Molnár legrégibb és legkedvesebb barátjának nevezi,²⁸ majd így fogalmaz: „most láthatod annak a lángoló szerelemnek a füstjét, amellyel mi, fiatalok, szeretni kezdtük egymást”.²⁹ Ugyanitt arról is ír, hogy jobb lenne személyesen találkozni, mert akkor Molnár a tudományát, amit az embereknek szán, az ölébe önthetné.³⁰ Egy másik levelében (1608), miután panaszkodik, hogy Molnár nem ír neki, így fogalmaz: „Valóban kihunytt régi szeretetünk szikrája, mit is mondok, nem szikrája, lángja?”³¹

²⁶ Az „amico vere Pyladeo” megszólítást bevett formulaként említi például Simon VERREPAEUS, *De epistolis latine conscribendis libri IIII*, Antwerpen, Tilenius Brechtanus, 1574, A5r, C1v.

²⁷ „Non tam autem hoc donum ad literas me compulit, quam illa arctissima tecum necessitudo ac amor et benevolentia inter nos maxima. Cum adhuc in hac nostra schola esses, me quasi fovisti, mihi favisti. Fovisti, cum nequam ille me percuteret egoque illi quantum valebam, resisterem, manum auxiliatricem mihi porrigebas meque una cum domino Philippo defendebas, quam plurima quoque beneficia et dona in me collocabas.” *Szenci Molnár Albert naplója* (DÉZSI), 127.

²⁸ „quis enim alius vetustior me, quis amicus amior tibi”. *Uo.*, 196.

²⁹ „absit enim hoc a bonis, verum, ut iam fumum flagrantissimi illius amoris videas, quo nos adolescentuli invicem amare coeperimus.” *Uo.*

³⁰ „Etenim cur non ego literarum hac missiculatione absens tecum lubenter colloquerer, quem coram familiarissime suaviari tempus et locus invidet? Tu certe omne, quod erga populares concepisti studium, pleno in me, quem pro omnibus unicum hic habes, effunderes sinu.” *Uo.*, 195.

³¹ „Itane prisci amoris nostri scintilla, quid dico scintilla, flamma extincta est?” *Uo.*, 292. A tűz-metaforikát alkalmazza még egy további levelében is (1610): „ut tanto ardentior et flagrantior esset amoris nostri ignis”. *Uo.*, 343.

Hasonlóképpen a régi barátság emlékét idézi fel a Molnár által Heidelbergből ismert Heuss Károly is (1607).³² Ő is Molnár pyladeusi barátjának nevezi magát, ő is lángoló szerelemről beszél („amico tuo vero et Pyladeo”), s ő is sajnálkozik, hogy nem találkozhatnak személyesen, nem ölelhetik át egymást.³³ Egy másik levelében arra biztatja Molnárt, hogy versben emlékezzen meg barátságukról, mert ez távollétükben is fel tudná vidítani.³⁴ Szintén régi emlékeket, beszélgetéseket, közös énekléseket idéz fel egy levelében barátságuk fenntartására Georg Söllingen (1610).³⁵ Intenzív érzelmek a Sziléziában működő, a heidelbergi egyetemről ismert lelkész, Gottfried Walter leveleiben is megjelennek. Egy 1610-ben kelt levelében sajnálkozik a személyes találkozás lehetetlensége miatt, majd így folytatja:

De mivel ez aligha adatik meg, addig is segít, ha mindkét részről őszinte lélekkel és jámbor kívánságokkal meghajlunk, és e szeretetünket – amelyet a Szentlélek isteni lángja gyújtott fel, amelyet igaz hitünk egyezése köt össze, és amelyet a heidelbergi testvéri, sőt baráti beszélgetések bizonyítanak – legnagyobb és mindennapi gyönyörűségünkre megőrizzük emlékezetünkben.³⁶

Szintén entuziasztikusan ír barátságukról Molnár strassburgi barátja, Kügler Dávid (1599): „Mert a veled kötött baráti szövetségem olyan csekély vagy jelentéktelen, hogy nem állhat fenn, ha nem vagy jelen, és ha távol vagy, még jobban szeretlek, mert a velem és legkedvesebb szüleimmel szemben tanúsított hitedért és becsületességedért kedves barátaim között te vagy a legkedvesebb.”³⁷ S a példák még sorolhatók lennének.

³² Heussról lásd *uo.*, 208.

³³ „Quid in te agnoscerem et recognoscerem, praeclare vir, amice, fide mihi coniunctissime, Deum cardiognosten testor me ex illo tempore, quo tecum suavissime et amicissime vixi, saepius tui apud viros honestissimos honestam subinde fecisse cum magna voluptate mentionem: o utinam daret occasio dextram iungere dextrae et vir virum flagrantissimo amore se complectentes tandem post tam multas exantlatas labores feliciter conveniat!” *Uo.*, 200.

³⁴ *Uo.*, 203.

³⁵ „Quod mei et amicitiae nostrae memoriam adhuc animo tuo tueris, doctissime domine Alberte, amice candidissime et frater in Christo dilecte, gratissimum mihi est. Elucet enim inde tuus candor tuaque constantia, quae in veris amicis requiruntur. Quibus virtutibus inductus, quin me posthac quoque oculis animoque tuo laturus sis, minime dubito. Ut autem id eo alacrius facias, in memoriam tibi redigo meum amorem erga te, qui tantum abest, ut tuo cedat, ut eum vincere asseverare ausim. Habet enim certa quaedam fomenta, quibus confirmatur, sustentatur et alitur. Quaeenam illa, inquires? Lucunda nostra colloquia, carmina et alia, quae adhuc animo meo insident.” *Uo.*, 340.

³⁶ „O quam suavissimis admonitionibus te instruerem et rationem basiorum tibi commonstrarem! Verum quia hoc vix dabitur, iuvabit interim sincera mente piis votis utrinque incumbere et amorem hunc nostrum ex dia sacri spiritus flamma accensum, ex consensu orthodoxae nostrae fidei constrictum et fraterna, ne dicam, familiari conversatione olim Heydelbergae probatum, pro summo et quotidiano nostro oblectamento in memoria repositum habere.” *Uo.*, 363.

³⁷ „Itane enim parva aut nullius momenti meum apud te amicitiae foedus, ut non, nisi te praesente, consistere possit, quin etiam te absentem eo ardentius amo, cum propter tuam erga me et parentes dulcissimos perspectam fidem et integritatem inter dulciores amicos sis dulcissimus.” *Uo.*, 113.

Ennyiből is látható talán, hogy a levelek barátságretorikájában a megjelenített érzelmek tekintetében fokozati különbségek tapasztalhatók. Az ifjúkori barátok által írt levelekben bensősegebb viszonyok sejlenek fel – jóllehet a levélírók valós érzelmeire vonatkozóan nem vonhatunk le egyértelmű következtetést, s nem feledhetjük, hogy a barátságretorika levélbeli alkalmazása, az egykori közös élményekre való hivatkozás a kapcsolatok fenntartásának szolgálatában áll. A barát e levelek némelyikében megértő társként jelenik meg, más levelekben lángoló érzelmekről olvashatunk. Vannak olyan levelek, amelyekben a barátság hangsúlyozása gyakorlati érdekekkel, valamilyen segítségnyújtással társul, de olyan leveleket is találunk, amelyekben ilyesminek nincs nyoma.³⁸ A barátságról való beszéd gyakran megkülönböztethetetlen a szerelem nyelvétől, ez azonban elsősorban annak a jele, hogy az 1600 körüli időszakban a barátság kulturális kódjai és normái a mai szokásoktól eltérőek voltak.

A Molnár Alberthez írt levelek azt mutatják, hogy az érzelmek textuális megjelenítése fontos szerepet játszott a barátságok ápolásában, s hogy e leveleknek közösségképző erejük volt. Ugyanakkor a levelek között arra vonatkozó reflexiót is találhatunk, hogy a humanista barátságnak korlátai is vannak. Samarjai Máté János Georg Remhez küldött levelében így fogalmaz:

Nem titkolom, hogy az erény szeretetétől lángolunk, a jó irodalom ismeretére törekszünk, a jámborság megragadására törekszünk, hogy egyszer boldogan élhessünk az erények támogatásával, a dolgok ismeretében az emberek javát szolgáljuk, és a jelen és az eljövendő életben a jámborság által örvendjünk a hatalmas Szentháromság Istenben. Miért nem szeretettünk mindenkitől? Úgy vélem, nem mindenkit lelkesít az erények szeretete, nem mindenkit gyönyörködtet a bölcsesség, manapság sajnos kevesen foglalkoznak a kegyességgel.³⁹

A humanista barátságkonceptió elméletileg ugyan univerzális igényű, de – mivel, mint arra Samarjai rávilágít, nem mindenki erényes – a valóságban egy szűk elit eszményéről van szó. A barátságnak ezt a vonását még élesebben emeli ki Rimay János egy verse (az *Udvar s irigy tiszték...* kezdetű), melyben a bölcsek barátságát az udvari étellel állítja szembe:

Hű barátságodot meg ne vond azoktól,
Kik nem idegenek az szép lelki jóktól,
Vezéreltethetsz is élethozó szóktól,
Tarts félen csak gazdag te tők s bot agyoktól.⁴⁰

³⁸ Például Gottfried Walter egy levelében kéri Molnárt, hogy testvérét vegye pártfogásába. *Uo.*, 257.

³⁹ „Virtutis, non dissimulabo, flagramus amore, ad aliquam bonarum literarum cognitionem adspiramus, pietatem apprehendere contendimus, ut aliquando virtutum adminiculo beate vivere, rerum cognitione hominibus prodesse, per pietatem in praesenti ac futura vita Deo ter optimo maximo frui queamus. At cur non amamus ab omnibus? Non omnes, ut arbitror, movet virtutis studium, non cunctos oblectat sapientia, pauci hodie, proh dolor, quid pietas sit, morantur.” *Uo.*, 368.

⁴⁰ RIMAY János *Írásai*, kiad. Ács Pál, Budapest, Balassi, 1992, 111.

A Rimay-vers háttérében a Seneca *Erkölcsei levelei*ben megfogalmazott, a világtól való visszahúzódásra buzdító életelvek fedezhetők fel.⁴¹ Habár Molnár és Rimay egy ízben bizonyosan találkozott, kapcsolatukról nem rendelkezünk ismeretekkel, így azt sem tudjuk, írtak-e egymásnak levelet. Mindenesetre Molnár levelezését Rimay verse felől szemlélve még jobban látszik, hogy ezekben a barátság optimista szemlélete, közösségképző ereje áll a középpontban, s nem a világtól a barátság exkluzív világába való visszahúzódás gesztusa.⁴²

LACZHÁZI GYULA

egyetemi docens

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék

laczhazi.gyula@btk.elte.hu

Albert Szenci Molnár's Correspondence and the Rhetoric of Early Modern Friendship

Abstract: In the study of Renaissance humanism, it has long been established that friendship played a crucial role in the self-organisation of humanists. Nevertheless, it is worth analysing Molnár Szenci's diary and correspondence in the light of recent research into historically specific versions of early modern concepts of friendship. The paper approaches Szenci Molnár's correspondence from the perspective of whether there are traces of more personal friendships in the letters, and whether there are differences in the rhetorical formulation of the letters that suggest a deeper emotional connection.

Keywords: friendship, history of emotions, letter writing, humanism, early modern literature

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁴¹ Arról azonban nincs szó, hogy a Rimay-vers beszélője magányos lenne, mint azt elemzésében Ács Pál állította. Ács Pál, *A hallgatás művészete: Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi* = Á. P., *Átszítált idő: Tinóditól Tandoriig*, Budapest, Kalligram, 2014, 95–116, itt 115. Egy Naprádi Demeterhez írt levelében Rimay a bölcs életre vonatkozóan a versbeliekhez hasonló gondolatokat fogalmaz meg, de nem az udvari emberektől határolódik el, hanem általában a pallérozatlan tömegtől. RIMAY János *Összes művei*, kiad. ECKHARDT Sándor, Budapest, Akadémiai, 1955, 234. Olybá tűnik, hogy nemcsak az udvar, de a pallérozatlan nemesek világában sem érezte otthon magát, s ezekkel szemben kereste a filozófiában elmélyedő, könyveket szerető barátokat.

⁴² Molnár naplója szerint 1614-ben Esztergáron találkozott Rimayval. *Szenci Molnár Albert naplója* (Dézsi), 93–94.

Szenci Molnár Albert közhelygyűjteménye és Pápai Páriz Ferenc*

Az utóbbi évtizedekben a kora újkori irodalom, oktatás és tudomány történetével foglalkozó szakirodalomban sorra jelentek meg azok a munkák, amelyek az excerpálással és a közhelygyűjtéssel, azaz a kivonatok kulcsszavak segítségével történő rendezésével vagy indexálásával foglalkoztak.¹ A magyar anyagban az egyik legjobb példa erre a humanista eredetű gyakorlatra Szenci Molnár Albert közhelygyűjteménye, amely a református szerző híres naplójának kéziratában maradt fenn.² A jegyzetanyagot Molnár három szinten rendezte: az idézeteket néhány oldalanként kulcsszavakkal csoportosította, amelyek osztályokat alkotnak, és ezekből áll össze a jegyzetelőkönyv három fő része. Az első Istenről és a természeti világról szól, a második az etika és az emberi cselekvés kérdéseit tárgyalja, a harmadik pedig a különböző művészeteket és tudományokat. Korábban már sikerült megállapítanom, hogy Molnár ebben strassburgi tanárának, Johann Benznek a *Locorum communium ... genera quatuor* című nomenclaturáját követte. Benz célja az volt művével, hogy előírja, tanítványai milyen kulcsszavak segítségével rendezzék kivonataikat. A kulcsszavakhoz négyféle listát adott meg, egyet a filozófiához, egyet a teológiához, egyet a dialektikához és egyet a retorikához. Molnár a filozófiát követte, de sokszor kiegészítette azt a teológia kulcsszavaival.³

* A tanulmány a következő kutatási projekt keretében jött létre: ERC Consolidator Grant nr. 864542, *From East to West, and Back Again: Student Travel and Transcultural Knowledge Production in Renaissance Europe* (c. 1470–c. 1620).

¹ Válogatás a legfontosabb munkákból: Ann M. BLAIR, *Humanist Methods in Natural Philosophy: The Commonplace Book*, *Journal of the History of Ideas*, 1992/4, 541–551; Ann Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought*, Oxford, Clarendon Press, 1996; Francis GOYET, *Le sublime du "lieu commun": L'invention rhétorique dans l'Antiquité et à la Renaissance*, Paris, Honoré Champion, 1996; Alberto CEVOLINI, *De arte excerpendi: Imparare a dimenticare nella modernità*, Firenze, Olschki, 2006; *Forgetting Machines: Knowledge Management Evolution in Early Modern Europe*, ed. Alberto CEVOLINI, Leiden, Brill, 2016. A kivonatolásra vonatkozó magyarországi és erdélyi irodalomról lásd FÖRKÖLI GÁBOR, *Az excerpálás és a közhelygyűjtés kora újkori elmélete Magyarországon*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2021/1, 1–25.

² Marosvásárhely, Teleki–Bolyai Könyvtár, To-3619 b MS 37. A továbbiakban a Pápai Páriz Ferenctől származó latin cím alapján: *Scrinium*.

³ Johann BENZ, *Locorum communium comparandae rerum et exemplorum copiae accomodatorum genera IIII*, Strassburg, Anton Bertram, 1588. Lásd GÁBOR FÖRKÖLI, *From Commonplacing to Expressing Confessional Identity: The Sturmiian Paroemiology in Strasbourg and the Hungarian Albert Szenci Molnár*, *Journal of Latin Cosmopolitanism and European Literatures*, 2022, 32–68. Jóllehet már SZENTPÉTERI Márton is közzétáblázatot a közhelygyűjtemény három fő részéről és a kulcsszavakat csoportosító osztályairól (*A költői játék ismeretelméleti szerepe a kora újkorban: Adalékok a Lusos poetici eszméletörténeti értelmezéséhez* = *Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára*, szerk. SZABÓ András, Budapest, OSZK – Osiris, 2007, 234–259, 244–245), talán nem lesz haszontalan a függelékben olvasható hasonló áttekintés.

Benz néhány apróbb különbségtől eltekintve a filozófiai szekció lemmáit használta görög tezaurusához is, amelyben klasszikus idézeteket gyűjtött össze, hogy a nyelvtanulókat segítse frazémakincsük bővítésében.⁴ Ezzel a beosztással a strassburgi iskolaalapító, Johann Sturm elgondolását követte, aki szerint a hatékony nyelvtanuláshoz a szókincstáraknak a valóság isteni rendjét kell leképezniük, amely alapvetően négyosztatú. Ez a négy szelete a valóságnak az isteni Létező, a teremtet világ – ezt a kettőt Benz összevonta kézikönyvének első felében –, az ember mint teremtmény testi, erkölcsi, lélektani és egyéb vonatkozásokban, valamint az ember által létrehozott mesterséges dolgok szférája. Sturm a saját, iskolásoknak készített szókincstárában, vagyis nomenclaturájában is ezt az általa természetes rendnek (*ordo naturae*) nevezett beosztást követte a modern kétnyelvű szótárak alfabetikus elrendezése helyett.⁵ Szenci Molnár Albert is ezt a módszert tanulta tehát strassburgi diákként. Szótáríróként természetesen másfajta minták is adottak voltak számára. Sturm és Benz módszerének ismeretében viszont végre pontosabban látjuk, miben is segíthette Molnárt az excerpálás a szótárírásra való felkészülésben. Levezetéséből tudjuk, hogy a latin–magyar szótár előkészületeképpen 1603 körül onomasztikont, vagyis tematikus szójegyzéket készített.⁶ Ezt figyelembe véve érthetjük meg annak jelentőségét, hogy végül mégis a modern szótárakban használt ábécérend mellett döntött: a tematikus szókincstárakkal szemben az ábécérendes szótár nemcsak a szótanulást szolgálja – „néma tanítómester”-ként, ahogy az 1604-es *Dictionarium* előszavában írja⁷ –, hanem munkaeszköz is, amelyben a filológus vagy a fordító gyorsan ki tudja keresni az adott szó jelentését.

Ami a jegyzetek tartalmát illeti, korábban megállapítottam azt is, hogy a közhelyrubrikák kitöltésekor Molnár nagyban támaszkodott a herborni Hermann Germberg *Carminum proverbialium ... loci communes* című népszerű, verses mondásokat tartalmazó kisenciklopédiájára is, amelynek később, 1665-ben nagyváradi kiadása is lett.⁸ Verses idézeteinek a nagy részét innen vette. Néha nemcsak idézetet választott a könyvből, hanem a kulcsszavak rendszerét is kiegészítette a műben szereplő lemmákkal. Szépen végigkövethető a jegyzetelőkönyvben az is, hogyan váltották fel az iskolás tartalmat a Szenci Molnár Albert egyéni érdeklődéséről tanúskodó olvasmányok. Ezek közül a magyarországi humanizmushoz kapcsolódó szerzőket, Bonfini és Galeotto Marziót emelném ki, valamint a kálvinista úrvacsorattal kapcsolatos

⁴ JOHANN BENZ, *Thesaurus elocutionis oratoriae Graecolatinus novus ex optimorum autorum resolutione ad orationis utriusque elegantis uberem copiam delectumque facilem, secundum ordinem naturae in locos LXXVI distinctus*, Basel, Eusebius Episcopus, 1581.

⁵ JOHANNES STURM, *Onomasticon puerile Argentinense*, Strassburg, Josias Rihel, 1566.

⁶ IMRE MIHÁLY, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, Budapest, Balassi, 2009, 21.

⁷ SZENCI MOLNÁR ALBERT, *Dictionarium Latinoungaricum: Opus novum et hactenus nusquam editum*, Nürnberg, Hutterus, 1604, *8r–**1r.

⁸ RMNy 3242. FÖRKÖLI, *From Commonplacing*, 41–43.

olvasmányokat, elsősorban a Pfalzban menedékre találó hugenotta, a Molnár által személyesen is ismert Daniel Tossanus (1541–1602) műveit.⁹

Mint ismert, a naplót is tartalmazó kézirat később Pápai Páriz Ferenchez került, aki külföldi peregrinációja alatt számos bejegyzéssel egészítette ki Molnár Albert jegyzeteit. Maig nem tisztázott, hogyan szerezte meg Pápai Páriz az értékes dokumentumot. Mivel később Bod Péter Molnár levélgyűjteményét a gyulafehérvári káptalani levéltárban találta meg és másolta le, ezért feltételezhető, hogy Ferenc apja, Pápai Páriz Imre mint gyulafehérvári udvari lelkész ugyanott jutott hozzá a kézirathoz, és ő adta át a később Nagyenyedre költöző fehérvári kollégiumban fiának, amikor az 1671-ben külföldi peregrinációra indult.¹⁰ Ismert, hogy Pápai Páriz Ferenc új lapokat kötöttetett a kéziratba – ezekről később még szó lesz –, valamint hogy ebbe a kötetbe vezette saját naplóját is. A közhelygyűjteményt nemcsak saját maga által gyűjtött idézetekkel egészítette ki, hanem címlappal is ellátta, és valószínűsíthetjük, hogy a címlapon szereplő kifejezések tőle és nem Szenci Molnár Albert kéziratának valamely elveszett lapjáról származnak. A jegyzeteket Pápai Páriz görögül *Ταμειδίον*-nak, kincseskamrácskának, latinul *Scriniolum*-nak, vagyis kincsesládikónak nevezte el.¹¹ Ez a kifejezés talán kapcsolódik ahhoz az újfajta módszerhez, amelyet a 17. század második felében már megtalálunk az excerpálásról szóló értekezésekben. Vincent Placcius (1642–1699) hamburgi polihistor például *scrinium*-nak hívta azt a rekeszekre osztott szekrénykét, amely cédulákra készült jegyzetek precíz elrendezésére szolgált.¹²

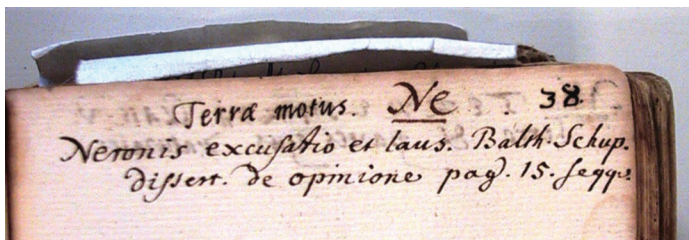
⁹ Uo., 43–48. Vagyis véleményem szerint a jegyzetek tematikus hangsúlya máshol van, mint azt a kézirat rózsakeresztes és démonológiai vonatkozásaival korábban foglalkozó Szentpéteri Márton írásai alapján gondolhatnánk: SZENTPÉTERI Márton, *Boszorkányos Szenci Molnár Albert*, Café Babel, 1999/2, 37–45; Uő., *Szenci Molnár megőrül: Előzetes egy jövőbeli pszichohistóriai tanulmányhoz = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László, THIMÁR Attila, Budapest, Fiatal Írók Szövetsége, 1999, 131–148; Uő., *A költői játék ismeretelméleti szerepe*.

¹⁰ Ősz Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert levélgyűjteménye, a Collectio Molnariana = Hit 2018: Hagymány, identitás, történelem*, szerk. KISS Réka, LÁNYI Gábor, Budapest, L'Harmattan – KRE, 2019, 71–87, itt 72; Uő., *Reformátorok saját kezű levelei Szenci Molnár Albert gyűjteményében = Certamen VI. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, SÓFALVI Emese, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2019, 181–188, itt 183–184. – Ősz Sándor Előd jelen kötetben olvasható írása egy másik lehetséges utat feltételez a kézirat áthagyományozódásával kapcsolatban.

¹¹ Néha a szakirodalom hibásan írásművecskének fordítja a szót. Lásd az alábbi szövegkiadás jegyzetanyagát: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Békességet magamnak, másoknak*, szerk. NAGY Géza, ford. JÓZSA János, KOVÁCS Erzsébet, MARIAN Victor, PUSKÁS Lajos, TÓTH István, Bukarest, Kriterion, 1977, 135; valamint: SZENTPÉTERI, *Boszorkányos Szenci Molnár Albert*, 41.

¹² Könyvében a szekrény több fajtájáról metszeteket is közölt a hamburgi polihistor: VINCENT PLACCIUS, *De arte excerpendi: Vom gelehrten Buchhalten liber singularis*, Holm–Hamburg, Gottfried Liebezeit, 1689, 138, 140, 152–155. Georg Philipp Harsdörffer (1607–1658) *Delitiae philosophiae et mathematicae* (1651) című könyvében is rekeszekre osztott ládikót javasolt a cédulák gyűjtésére, és cédulázás segítségével írta műveit a rendkívül termékeny teológiai szerző, Johann Jakob Moser (1701–1785) is. Lásd Helmut ZEDELMAIER, *Johann Jakob Moser und die gelehrte Wissensverwaltung in der Frühen Neuzeit = Lesen, kopieren, schreiben: Lese- und Exzerpierungskunst in der europäischen Literatur des 18. Jahrhunderts*, hg. Élisabeth DÉCULTOT, Berlin, Ripperger & Kremers, 2014, 67–92.

Érdemes megfigyelni azt is, hogy a címlapon szereplő görög jelmondat – *ΕΠΙΩ και ΑΛΗΘΕΙΑ* (munkával és igazsággal) – azonos a Pápai Páriz szótárának a címlapján olvasható latin mottóval: *Opere et veritate*.¹³ Ezenkívül Pápai Páriz tartalomjegyzéket és ábécérendes tárgymutatót is készített a kivonatokhoz. Érdemes megjegyezni, hogy a kéziratnak később volt még egy tulajdonosa és bejegyzője, Szilágyi József, aki vélhetően egy 18. századi nagyenyedi jegyzővel azonosítható, aki kézjegyet a címlapon is otthagyta. Furcsa módon meg sem próbált igazodni Szenci Molnár Albert kulcsszavainak rendszeréhez: a sturmi „természetes rend”-et erőszakosan felülírva alfabetikus gyűjteménnyé akarta átformálni a jegyzetelőkönyvet: jól láthatóan az ő kezétől származik a lapok azonosítására használt kétfetűs, ábécérendes rendszer. Így az eredeti kulcsszavak alá teljesen eltérő témájú bejegyzések kerültek.¹⁴

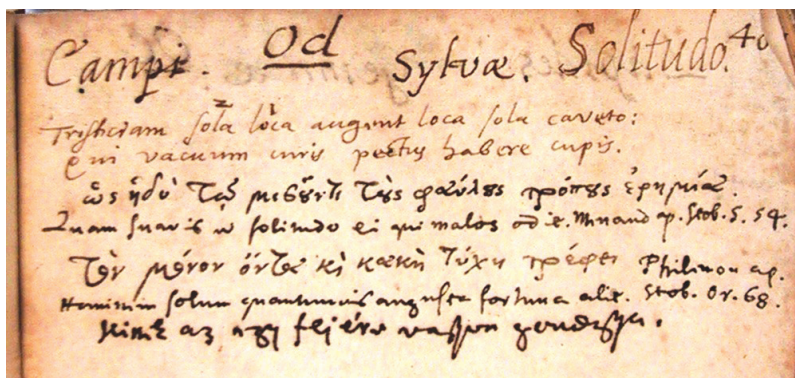
1. kép

Szilágyi József kézírása: a lapot azonosító „Ne” betűkapcsolat feltűnően hasonlít a „Neronis” szó elejére (38r)

A továbbiakban Pápai Páriz Ferenc bejegyzéseit vizsgálom. Ehhez természetesen elengedhetetlen, hogy el tudjuk különíteni Szenci Molnár Albert és Pápai Páriz Ferenc kézírását. Mivel mindketten naplót vezettek a kötetbe, az ottani kézírások alapján a kivonatokat leíró kezeket is pontosan azonosítani lehet. Segít az is, hogy Szenci Molnár Albertnek szépen olvasható, kissé szögletes vonalvezetésű, szinte humanista kézírása van, az általa használt tinta pedig kissé elhalványult (bal oldalt, görög és latin szövegmintával), míg Pápai Páriz Ferenc (jobb oldalt) kevésbé kiírt betűi folyóírásba hajlanak, és a tintája is megőrizte sötét színét. Segítségünkre vannak jellegzetes szókezdő p betűi is (*periculo; respicientem*), és noha általában a szókezdő betűknél biztosabb azonosítást tesznek lehetővé a betűkapcsolatok, az biztosan elmondható, hogy ilyen p-t Molnár nem írt le.

¹³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino-Hungaricum, succum et medullam purioris Latinitatis ejusque genuinam in Linguam Hungaricam conversionem ad mentem et sensum proprium scriptorum classicorum exhibens*, Lőcse, haer. Samuel Brewer, 1708.

¹⁴ A kéziratról részletesen lásd Ósz Sándor Előd tanulmányát jelen kötetben.

3. kép

Latin és görög bejegyzések (40r)

[Szenci Molnár Albert kezétől:]

Tristitiam sola loca augent, loca sola caveto:

Qui vacuum curis pectus habere cupis.

(A magányos helyek növelik a szomorúságot, ezért kerülj a magányos helyeket, / ha arra vágysz, hogy szíved üres legyen a gondoktól.)¹⁵

[Pápai Páriz Ferenc kezétől:]

Ὡς ἡδὺ τῶ μισοῦντι τοὺς φαύλους τρόπους ἐρημία.

Quam suavis est solitudo ei qui malos odit. Menand[er] ap[ud] Stob[aeum] s[ermone] 5.54

(Mennyire édes a magány annak, aki gyűlöli a rossz embereket.)

τὸν μόνον ὄντα καὶ κακὴ τύχη τρέφει

Hominem solum quantumvis angusta fortuna alit. Philemon ap[ud] Stob[aeum] or[at]atione] 68.

(A magányos ember akármennyire szűkös vagyonból megél.)

Hiszen az egy fejére vagyon gondgya.¹⁶

A népszerű összeállítást persze nemcsak kényelemből használták, hiszen számos elvesztett ókori műből csak innen ismerhettek töredékeket. A tematikusan rendezett, indexált humanista kiadások mindenestre megkönnyítették a tetszetős idézetek kiválasztását. A görög nyelvű idézetekkel egyébként némiképp hasonlóan járt el Szenci

¹⁵ Az idézet Adam Siber (1516–1584) *Solitudo nutricula curarum* című epigrammájából van. Lásd Adam SIBER, *Poematum sacrum pars prima*, Basel, Joannes Oporinus, 1565, 549–550.

¹⁶ *Scriniolum*, 40r.

Molnár Albert is, aki, mint már utaltam rá, Bonfini *Symposion*ját és Galeotto Marzio *De doctrina promiscuá*ját használta természetfilozófiai, orvosi és morálbölcseleti idézetek gyűjteményeként, ugyanis mindkét mű tökéletesen alkalmas volt erre, mivel sok klasszikust hivatkoztak.¹⁷ Stobaeus műve több kiadásban is Pápai Páriz rendelkezésére állhatott, 1623-ban maga Hugo Grotius (1583–1645) adta ki azt.¹⁸ Az viszont, hogy a jegyzetek általában latinul és görögül is hozzák az idézeteket, valamint hogy a gyűjtemény egyes egységeire *sermó*ként hivatkoznak – az *Anthologia* latin címe *Florilegium* és *Sermones* is lehetett kiadástól függően –, arra utal, hogy Pápai Páriz a nagy zürichi humanista orvos, Conrad Gessner (1516–1565) először 1543-ban kiadott verzióját használta.¹⁹ Néha egy *vide* megjegyzéssel csak utal a könyv bizonyos részeire, anélkül, hogy kiírná a teljes idézetet, és előfordul, hogy az oldalszámot is megadja – ebből arra következtethetünk, hogy saját példánya is volt a minden bizonnyal nem olcsó, hatalmas fóliánsból.²⁰ Gessner kiadását sokan használták, mégis érdemes jelezni ezen a ponton, hogy Pápai Páriz Ferenc a művet forgatva olyasmit gyakorolhatott, aminek később is hasznát vehette. Helmut Zedelmaier, Ann M. Blair, Paul Nelles és mások rámutattak arra, hogy az információkeresést megkönnyítő és vezérlő indexálás hogyan járult hozzá az első modern bibliográfiák és így a *historia litteraria* megszületéséhez. Itt kell emlékeztetni arra, hogy Gessner egy másik monumentális vállalkozása a *Bibliotheca universalis* című bibliográfia volt.²¹ Tulajdonképpen már Szenci Molnár Albert is bibliográfusi munkát végzett, amikor egyes műveinek előszavában számba vette az addigi hazai könyvtermést; így járt el a postilláskönyvekkel, énekeskönyvekkel, szótárelőzményekkel, általában megállapítva

¹⁷ BÉKÉS Enikő, *Antik idézetek szerepe a humanista olvasási és szövegalkotói gyakorlatban*, Ókor, 2021/2, 55–62, illetve lásd a nemrégiben megjelent kritikai kiadást: Galeotto MARZIO, *De doctrina promiscua*, ed. Enikő BÉKÉS, Firenze, Sismel Edizioni del Galluzzo, 2024.

¹⁸ Joannes STOBÆUS, *Dicta poetarum quae apud Io. Stobaeum exstant, emendata et Latino carmine reddita ab Hugone Grotio: Accesserunt Plutarchi et Basilii Magni de usu Graecorum Poetarum libelli*, Paris, Nicolas Buon, 1623.

¹⁹ Joannes STOBÆUS, *Sententiae ex thesauris Graecorum delectae, quarum autores circiter ducentos et quinquaginta citat: et in Sermones sive Locos communes digestae, a Conrado Gesnero Medico Tigurino in Latinum sermonem traductae, sic ut Latina Graecis e regione respondeant*, Zürich, Christoph Froschauer, 1543. Stobaeus kiadástörténetéről lásd Michele CURNIS, *L'Antologia di Giovanni Stobaeo: Una biblioteca antica dai manoscritti alle stampe*, Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2008.

²⁰ Például Scrinium, 246v, 273r, 327v.

²¹ Helmut ZEDELMAIER, *Bibliotheca universalis und Bibliotheca selecta: Das Problem der Ordnung des Gelehrten Wissens in der frühen Neuzeit*, Köln, Böhlau, 1992; Paul NELLES, *Reading and Memory in the Universal Library: Conrad Gessner and the Renaissance Book = Ars Reminiscendi: Mind and Memory in Renaissance Culture*, ed. Donald BEECHER, Grant WILLIAMS, Toronto, Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2009, 147–169; Ann M. BLAIR, *Too Much to Know: Managing Scholarly Information before the Modern Age*, New Haven, Yale University Press, 2010; Fabian KRÄMER, Helmut ZEDELMAIER, *Instruments of Invention in Renaissance Europe: The Cases of Conrad Gesner and Ulisse Aldrovandi*, *Intellectual History Review*, 2014/3, 321–341; Urs B. LEU, *Conrad Gessner (1516–1565): Universal Scholar and Natural Scientist of the Renaissance*, trans. Bill C. RAY, Leiden, Brill, 2023, 123–134.

a magyarországi könyves kultúra elmaradottságát.²² Érdekes módon, akik kapcsolatba kerültek Molnár Albert munkásságával, így Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter is, egyzersmind a *historia litterae* művelői is voltak.²³ A korai irodalomtörténet-íráshoz Páriz nemcsak egyháztörténeti művével, a *Rudus redivivummal*, vagyis a *Romlott fal építésével* közelített, hanem akkor is, amikor Comenius Brandenburgban élő unokájának, Daniel Ernst Jablonskinak (1660–1741) adatokat szolgáltatott a magyarországi és erdélyi protestáns egyházak történetéről.²⁴

A következőkben arra szeretnék példát hozni, hogy Pápai Páriz olykor kiegészítette a Szenci Molnártól örökölt kulcsszavakat. Az *Obedientia* kulcsszó mellé Páriz odaírta az ellentétét, az *inobedientiát*, hogy aztán egy érdekes helyet idézhessen Szophoklész *Antigonéjából*. Választása meglepő, ugyanis Kreónnak a fiához, Haimónhoz intézett kioktató szózatából ragad ki két sort: „ἀναρχίας δὲ μεῖζον οὐκ ἔστιν κακόν” (672. sor), illetve „σῶζει τὰ πολλὰ σώμαθ’ ἢ πειθαρχία” (676. sor).²⁵ Trencsényi-Waldapfel Imre fordításában így hangzanak: „Mert fejtelenségnél (*anarchia*) nincs nagyobb veszély”; illetve „De hogyha elvállalt a nép / Fegyelmező hatalmat, az megmentheti” (szó szerint: „Az engedelmesség sok testet megment”). Az anarchia elítéléséhez és az engedelmisség szükségességének alátámasztásához Pápai Páriz kontextusukból eltávolított idézetekhez nyúl, ami jól rávilágít a közhelygyűjtés mint szövegkezelési technika korhoz kötött sajátosságára. Ez utóbbi bizony távol áll attól a modern befogadói magatartástól, amely a műegész üzenetének alapos elemzés útján történő előállítását, vagy naivabb olvasó esetén a szimpatikus szereplővel való lélektani azonosulást jelenti.

Érdekesekek a kézirat népnyelvű parómiái is, bár Pápai Páriz Ferenc fordítói és szó-tárási munkásságának fényében ezeknek száma jelentéktelennek tűnhet. Az előbbieken már idézett, a magányosságról szóló bölcsmondáshoz magyar nyelvű magyarázatot fűzött, jóllehet nem keresett magyar megfelelő a közmondások közül:

²² Szenci Molnár Albert szövegkiadási munkásságának áttekintéséhez lásd P. VÁSÁRHELYI Judit, *A filológia diadala: Szenci Molnár Albert szövegkiadásai = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK, 2012, 281–293. Példaként a *Postilla Scultetica* előszavában olvasható észrevételét említhetjük az addigi postilláskönyvek elavultságáról: VÁSÁRHELYI Judit, *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Budapest, Akadémiai, 1985, 42–43; híres a *Psalterium* előszavában olvasható megjegyzése is a régiek szegényes rimtechnikájáról: HORVÁTH Iván, „Számítalan az soc vala vala vala” = *Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz*, szerk. CSANDA Sándor, KESERŰ Bálint, Szeged, JATE, 1978, 183–189.

²³ A teljesség igénye nélkül: Bod Péter, *a historia litteraria művelője*, szerk. Tüskés Gábor, Budapest, Universitas, 2004; RÁCZ Emese, *Bod Péter egyháztörténetének egyik forrása: Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete = Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában: A nagyenyedi és magyarigeni 'Bod Péter háromszáz éve' konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete*, szerk. GUDOR Botond, KURUCZ György, SEPSI Enikő, Budapest, KRE – LHarmattan, 2012, 96–107.

²⁴ RÉVÉSZ Imre, *Comenius unokája: Daniel Ernestus Jablonski születésének háromszázados évfordulójára*, Századok, 1962/1–2, 1–24.

²⁵ *Scriniolum*, 325r.

„Hiszen az egy fejére vagyon gondgya”.²⁶ Egy másik helyen francia szólást idéz: „Du [!] chiche main bon fromage”, azaz „Fukar kézből jó sajt”.²⁷ Az idézet alapján Pápai Páriz franciatudása ekkor még nem lehetett biztos, hiszen durva nyelvtani hibát vétett, a *main* (kéz) szó ugyanis nőnemű. Az idiomatikus kifejezésekhez viszont már jó érzéke lehetett. Itt jegyezném meg, hogy a kézirat nem túl jelentékenynek tartott harmadik gazdája, Szilágyi József kifejezetten hajlamos volt latin bölcsmondásokat frapáns megfogalmazásban magyarra átültetni – talán Pápai Páriz jegyzeteiben is talált ehhez biztatást: „Mille mala malos affligunt” / „A’ rossznak sok nyavalyai vadnak.”²⁸

A jegyzetek között meglepően kevés olyan van, amelyek kifejezetten Pápai Páriz későbbi irodalmi munkássága felé mutatnak. Ezért mindenképpen meg kell említeni azt a bosszúállás fogalmával (*Vindicatio*) kapcsolatos idézetet, amely a hugenotta ifj. Pierre Du Moulin *La Paix de l’âme* című művéből, vagyis a *Pax animae* eredetijéből származik, és így hangzik: „La meilleure victoire sur un ennemi, c’est de le rendre nostre ami. C’est une double victoire, car par là on surmonte son ennemi et soy mesme. P. du Moulin de la Paix de l’Ame Liv. V. chap. 1.”²⁹ Vagyis: „A legjobb győzelem, amelyet ellenség felett arathatsz, az, ha a barátoddá teszed. Ez ugyanis kettős győzelem, hiszen általa nemcsak az ellenséget, hanem saját magadat is legyőzöd.” Szintén érdekes az a még nem azonosított eredetű jegyzet is, amelyben *Conventus* címszó alatt Pápai Páriz különböző törvényhozó és bírói tanácskozó testületekről értekezik a zsidó Szanhedrintől kezdve a londoni és párizsi parlamentig (utóbbi nem országgyűlés volt, hanem felsőfokú bíróság).³⁰ Ez is egy apró adalék Pápai Páriz Ferenc franciás érdeklődéséhez.

Végül érdemes bemutatni az orvosi és farmakológiai tanulmányai felé mutató bejegyzéseit. Ezek egy része az orvoslás etikai vonatkozásaival kapcsolatos közhely. Az *Abstinentia* címszó alatti idézetekből megtudjuk, hogy a mértékletesség gyógyít: „Aurelius Imperator aegrotans nunquam medicum advocabat, sed sola inedia se curabat.”³¹ (Amikor betegeskedett, Aurelius császár sosem fordult orvoshoz, hanem egyedül koplalással gyógyította magát.) A *Medicina* közhelye alá pedig ezt az epigrammát jegyezte fel: „Non furtum facies, iuristis scribitur haec lex, / Haec: Non occides, pertinet ad medicos.”³² (Ne lopj: ezt a törvényt a jogászoknak írják elő, az pedig, hogy ne ölj, az orvosoknak szól.) Fontos művelődéstörténeti adalékok lehetnek még az orvosbotanikai feljegyzések és vegytani vagy orvosi receptek. Megtudjuk például, hogyan lehet megszabadulni a kertek kártevőjétől, a vakondoktól,³³ vagy ho-

²⁶ Uo., 40r.

²⁷ Uo., 53r.

²⁸ Uo., 360r.

²⁹ Uo., 364v.

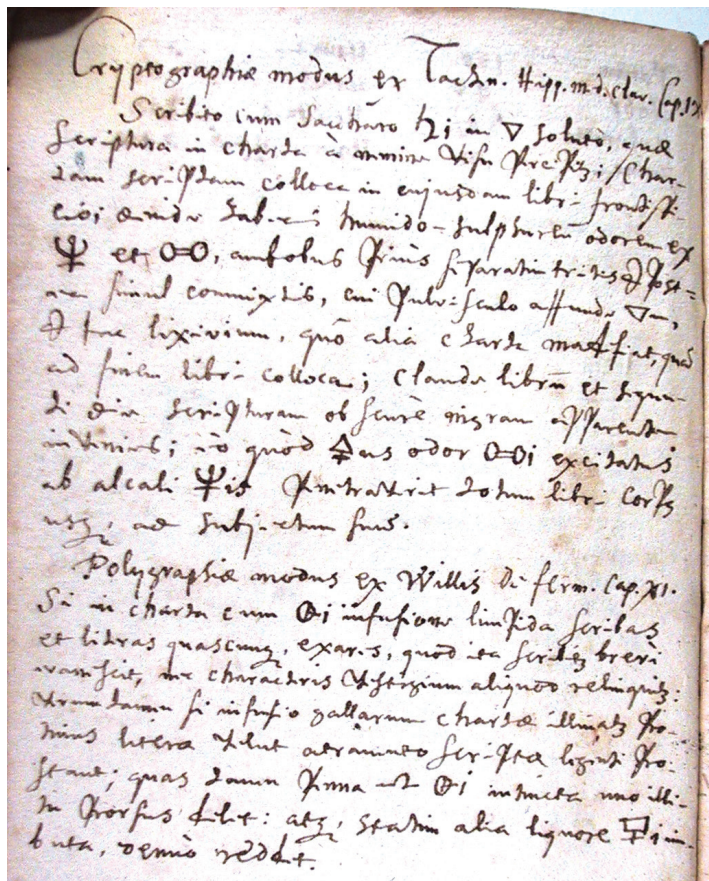
³⁰ Uo., 215v.

³¹ Uo., 367v.

³² Uo., 441v.

³³ Uo., 56v.

gyan lehet papírragasztáshoz német csirizt (*colla Tedescha*) készíteni.³⁴ A leginkább elgondolkodtató talán az index utolsó levelének verzóján, tehát egészen elől olvasható két, láthatatlan tinta készítésére szolgáló recept, amelyekben jól kivehetők az egyes hozzávalók alkímiai jelei. Sokatmondó, hogy ezek orvosi művekből származnak:

4. kép

Láthatatlan tinta receptje Pápai Páriz Ferenc kezétől ([16])

A fenti kézirat átírtja:

Cryptographiae modus ex Tachen[ii] Hipp[ocrate]³⁵ m[edicinae] d[octoris]
clar[issimi] Cap. IX.

³⁴ Uo., 48v.

³⁵ OTTO TACHENIUS, *Antiquissimae Hippocraticae medicinae clavis manuali experientia naturae fontibus elaborata*, Francofurti, imp. Joh. Petri Zubrodt, 1673, 194–195. Ez a mű nem összekeverendő a szerző másik, hasonló című könyvével: OTTO TACHENIUS, *Hippocrates chemicus, qui novissimi viperini salis antiquissima fundamenta ostendit*, Venetiis, typis Combi et La Nou, 1666.

Scribito cum sacharo [plumb]i in [aqua] soluto, quae scriptura in charta a nemine visu percipit[ur]; chartam scriptam colloca in cujusdam libri frontispicio; deinde habeas humido-sulphureu[m] odorem ex [mercurio] et [arsenico], ambobus prius separatim tritis et postea simul commixtis, cui pulvisculo affunde [aqua]m, et fac lixivium, quo alia charta madefiat, qua[m] ad finem libri colloca; claude libru[m] et sequente die scripturam obscure nigram apparente[m] invenies; eo quod [sulphur]ans odor [arsenic]i excitatus ab alcali [mercur]is penetraverit totum libri corp[us] usque ad subjectum suu[m].

(Titkosírási módszer a kiváló orvosdoktor, Tachenius *Hippocrates*ének 9. fejezetéből.

Vízben oldott ólomacetáttal írv, hogy a papírra írottakat senki se lássa. Az így írt papírt ragaszd egy könyv címlapjára. Ezután készíts nedves kéngőzt³⁶ higanyból és arzénből, miután mindkettőt külön-külön megőrlted, majd összekeverted, porukat oldd fel vízben, és készíts lúgot, áztass bele egy másik papírlapot, és ragaszd a könyv végébe. Csukd be a könyvet. Másnapra az írás mélyfeketén láthatóvá válik, mivel az arzénos kéngőz a higany sójától stimulálva átjárja a könyv testét egészen a címéig.)

Polygraphiae modus ex Willis de ferm[entatione] Cap. XI.³⁷ Si in charta cum [vitriol]i infusione limpida scribas et literas quascum[que] exares, quod ita scribi[tur] brevi evanescit, nec characteris vestigium aliquod relinquit[ur]: verum tamen si infusio gallarum chartae illinat[ur] protinus litera velut atramento scripta legenti prostant; quas tamen penna et [vitriol]i intincta uno illitu prorsus delet: at[que] statim alia liquore [tartar]i imbuta, denuo reddet. (Módszer titkosíráshoz Willis erjedésről szóló művének 11. fejezetéből. Ha átlátszó vitriolos oldattal bármilyen betűket papírra írsz, amit így írtál, rövid idő múlva eltűnik, és semmi nem marad az írásjegyekből. Ha viszont gubacsból készült főzetet kensz a papírra, azonnal eltűnnek az olvasónak a betűk, mintha fekete folyadékkal írták volna őket; aztán vitriolba mártott tollal átkenve egyből ki lehet törölni, majd borköves oldatba áztatva ismét elő lehet hívni őket.)³⁸

³⁶ Vagy kénes szagot. Az idézett Tachenius-recept szerint *auripigment* (sárga arzén-szulfid) és *calx viva* (égett mész) összekeverésével hozható létre. Az eljárás már nem a reneszánsz alkímián alapszik, hanem Johan Baptista van Helmont sav-bázis elméletén. Lásd Antonio CLERICUZIO, *Tachenius, Otto = Alchemie: Lexikon einer hermetischen Wissenschaft*, hg. Claus PRIESNER, Karin FIGALA, München, Beck, 1998, 356–357; William R. NEWMAN, Lawrence M. PRINCIPE, *Alchemy Tried in the Fire: Starkey, Boyle, and the Fate of Helmontian Chymistry*, Chicago, The University of Chicago Press, 2002.

³⁷ Thomas WILLIS, *Diatribae medico-philosophicae: Quarum prior agit de fermentatione, sive de motu intestino particularum in quovis corpore, altera de febribus, sive de motu earundem in sanguine animalium*, Amsterdam, Gerbrandus Schaghen, 1663, 88.

³⁸ *Scriniolum*, [16]. Egyébként mind a *cryptographia*, mind a *polygraphia* terminusa pontatlan ebben az esetben. Az írás fizikai és kémiai elrejtésének módjait is magában foglaló tudományt *steganographiának*

Jó volna tudni, írt-e bármit is Pápai Páriz ezzel az eltűnő tintával, és érezte-e például veszélyben magát és feljegyzéseit peregrinációja közben a református felekezethez való tartozása miatt. Naplója nem erről tanúskodik, sőt ő maga kifejezetten érdeklődött a katolikus emlékművek és népi vallásosság jelenségei iránt – kétségtelen szimpátiával örököltette meg, ahogy a dunai hajósok Linznél egy veszélyes folyószakasz leküzdése után Szent Miklósnak adtak hálát³⁹ –, sőt 1674-es baseli fokozatszerzése után egy Rheinfeldén nevű településen kapucinus szerzeteseknél szállt meg.⁴⁰ Az viszont igaz, hogy peregrinációja közben is értesült a Franciaországban, a Németalföldön és a Magyar Királyságban zajló protestánsüldözésekről.⁴¹

Végül egy megfigyelésemet szeretném itt megosztani. Amikor alkalmam nyílt a Teleki Tékában kézbe venni a kéziratot, feltűnt, hogy az első számozatlan ívfűzet, az 1–39., az 563–594., és még néhány elszórtan bekötött levél másfajta papírból van, mint a kézirat többi része. A kézirat nagyobbik része finom papirosra készült, amelyen jól kivehető a merítőszita mintázata, míg az említett levelek sokkal durvább papírból készültek.⁴² Ezen a durvább papíron kizárólag Pápai Páriz Ferenc kézírása látható. Az 563–594. leveleken a naplója olvasható, míg az első számozatlan ívfűzetben vegyes, a *loci communes*hez nem tartozó feljegyzései vannak, illetve itt található az általa készített címlap és az index is. Az 1–39. számozott levelek a legizgalmasabbak, ez ugyanis a Szenci Molnár Albert által Benz nomenclatúrája alapján készített közhelygyűjtemény eleje, vagyis elvben Szenci Molnárnak kellett leírnia. Igen ám, csak hogy ezekbe a közhelyrubrikákba ő maga nem írt semmit, részben üresen maradtak, részben később Pápai Páriz írt ide néhány idézetet. A közhelyek szabályos betűkkel kiírt címének leírásakor Páriz valamennyire akár utánozhatta is Molnár címszavainak kézírását. Ez viszont azt kell hogy jelentse, hogy Pápai Páriz, amikor új leveleket kötött a kéziratba, valamiért úgy érezte, hogy le kell cserélnie a közhelygyűjtemény elejét – talán elrongyolódott a használatától –, és mintegy restaurálnia kell azt saját kezével. Benz nomenclatúrájával összevetve látjuk, hogy hű maradt az eredeti szerkesztéséhez, ami jól rávilágít arra, mennyire becsülte Szenci Molnár Albert kéziratát, még ha a mai felfogásunkkal összeegyeztethetetlen nemcsak az, hogy bejegyzetelt

hívták. A szöveget Bobory Dóra és Láng Benedek segített értelmezni, illetve Bobory Dóra ezenfelül Tachenius idézett művét is azonosította, és segített tájékozódni a kérdés szakirodalmában. Ezúton mondok köszönetet nekik.

³⁹ PÁPAI PÁRIZ, *Békességet magamnak, másoknak*, 167.

⁴⁰ *Uo.*, 162.

⁴¹ *Uo.*, 163, 169. Vö. TóTH Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében: Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont ITI, 2023, 335–347.

⁴² Az első számozatlan ívfűzetben ([1–16]), a *loci communes* 1–39. levelein és Pápai Páriz naplóján (563–594) kívül még a következő utólag betoldott leveleket találjuk a kéziratban: 135, 237–238, 270, 409–410, 501–502. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Ősz Sándor Elődnek, aki segített megfigyelésemet pontosítani.

a dokumentumba, hanem az is, hogy egyáltalán magával vitte egy kockázatos útra. Mindenesetre az, hogy nem elégedett meg a Sturm előírásait követő „természetes rend”-del, amelynek eredetét már talán nem is ismerte, és alfabetikus indexszel tette kereshetővé a kivonatokat, jelzésértékű lehet: saját magától már nem várta el, hogy fejben tartsa a teremtés, az isteni üdvtörténet és az emberi cselekvés egészét leíró rendet.

Összegzőképpen elmondható, hogy Pápai Páriz Ferenc bejegyzései kevesebb izgalmat tartogatnak a kézirat Szenci Molnár Alberthez köthető rétegéhez képest, abból ugyanis világosabban kirajzolódik, hogyan vált a közhelygyűjtés az evangélikus Strassburg diákja számára sokkal személyesebb üggyé, és hogyan fordult érdeklődése a magyarországi humanizmus és a kálvinista üldöztetéstapasztalat, valamint az ezekkel kapcsolatos teológiai kérdések felé, de a későbbi életművel is több ponton találkozni a jegyzetek. Pápai Páriz Ferenc jegyzetei iskolásabbak, és csak néha tűnik fel bennük a későbbi szótáríró, az egyháztörténet-író vagy éppen az orvos. Ennek ellenére a kézirat materiális vizsgálata még sok érdekességet tartogathat a kora újkori szöveghasználattal kapcsolatban.

FÜGGELÉK

Szenci Molnár Albert közhelygyűjteményének részei és osztályai

Pars I. De Deo et Natura	Pars II. De Actionibus Hominum	Pars III. [De artibus]
1. Divina 2. Naturalia 3. Mundana, Coelestia 4. Elementaria, Meteorologica 5. Terrestria 6. Ex terra crescentia 7. Animata irrationalia 8. Humana 9. Corpus hominis ejusque Accidentia 10. Anima hominis vegetativa 11. Sensitiva facultas exterior 12. Sensus interiores 13. Locomotiva facultas 14. Rationalis anima 15. Voluntas et affectus	16. Facultas Conatus 17. Ecclesiasticae Res, et Actiones 18. Politicae res et actiones 19. Munera publica 20. Conventus et Judicia 21. Status reipublicae pacis aut belli tempore 22. Oeconomicae res et actiones 23. Res familiaris 24. Finis actionum Humanarum bonum ejusque genera 25. Iusticia Universalis 26. Particularis iusticia distributiva communis 27. Specialis distributiva Iusticia 28. Commutativa Iusticia 29. Fortitudo 30. Temperantia 31. Prudentia	32. Artes liberales et primum logicae 33. Physicae et mathematicae Scientia 34. Ethicae disciplinae 35. Mechanicae artes 36. Ludicrae et vanae artes

FÖRKÖLI GÁBOR
egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék
Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete
Centre for the History of Renaissance Knowledge
forkoli.gabor@btk.elte.hu

The Commonplace-Book of Albert Szenci Molnár and Ferenc Pápai Páriz

Abstract: This essay discusses the handwritten commonplace book of the Hungarian Calvinist intellectual Albert Szenci Molnár (1574–1634), who modelled his notebook on the method of Johann Benz, professor in Strassburg. Adapting his teacher’s system of subject headings, Szenci Molnár focused his attention more and more on matters that he personally considered to be important, such as Hungarian humanism and Calvinist communion theology. The main part of the essay shows how the commonplace-collection was used and augmented by its second owner and scribe, Ferenc Pápai Páriz (1649–1716), son of the court preacher of the Prince of Transylvania. Pápai, who, after graduating in medicine at Basel, served as Professor of Ancient Greek in Nagyenyed (Aiud, Romania), and became famous for publishing an updated version of Szenci Molnár’s Latin-Hungarian dictionary. He carried the notebook with him during his Western European study trips. Although the materials gathered by him under the commonplace headings point towards less autonomous choices and interests, the entries can be linked to relevant fields, including phraseology, lexicography, bibliography and *historia litteraria*, medicine, medical botany, and chemical recipes. The material analysis of the document suggests that Pápai Páriz not only bound additional leaves to the manuscript, but he also reconstructed its damaged first section. Through his work, Pápai Páriz preserved and partially (re)created, one of the most important ego-documents of early Hungarian literature.

Keywords: commonplacing, notetaking, excerpts, dictionaries, *historia litteraria*

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Új szempontok Szenci Molnár Albert *Psalteriuma* metszeteinek értelmezéséhez

Szenci Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*-át a Szenci-kutatás, a filológia, himnológia hosszú ideje kivételes figyelemmel tanulmányozta: a rá vonatkozó szakirodalom rendkívül terjedelmes és összetett. Az editio princeps hasonmás kiadásban is megjelent 2017-ben P. Vásárhelyi Judit tanulmányával, amely így hitelesen adja közre a kötet képanyagát, ikonográfiai tartalmait.¹ Ezt megelőzően én már 2009-es kötetemben közreadtam a képanyagot, és javaslatot tettem annak értelmezésére. Érdemes megjegyezni, hogy ezen tanulmányok kivételével a Szenci-kutatás mindaddig szó nélkül hagyta a *Psalterium* képanyagának vizsgálatát, ebbe beleértve a kritikai kiadást is. Pedig ez azért is figyelmet érdemlő, mert *soha többet nem jelent meg olyan Psalterium-kiadás, amely ezeket a képeket tartalmazta volna*, csak a herborni editióban láthatjuk azokat.² Az köztudott, hogy a korabeli hazai nyomtatványaink rendkívül képszegények, az 1607-es herborni kiadás viszonylagos ikonográfiai gazdagsága már csak emiatt is különleges figyelmet érdemel. Mondhatni, tanácstalan volt a kutatás a metszetekkel kapcsolatban: mi indokolta azok elhelyezését az ajánlásban, a képeknek és a szövegnek milyen szemantikai kapcsolata van, a második metszet alatt olvasható disztichon („Non fera, non rabies, non tristia monstra barathri, / Militiam poterunt vincere, Christe, ruam.”) hogyan kapcsolódik a képekhez? Valamint: mindez hogyan illeszthető Rabe kiadói tevékenységéhez, vagy más kiadványok, kiadók ikonográfiai gyakorlatához?

Egyfelől önmagában kell vizsgálni a kötet ikonográfiai anyagát, a textuális összefüggéseket, a szerzői szándékhoz kapcsolódó jelentéseket, másfelől pedig Rabe kiadói gyakorlatában is szükséges annak értelmezése, illetve még tágabbra vonva a kontextust: a korabeli, más kiadói környezet is megkívánja az összehasonlítást.

¹ SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum, Kis katekizmus*, tan. P. VÁSÁRHELYI JUDIT, Budapest, Balassi – OSZK, 2017, 28–29: „A könyvecske ékességéhez hozzátartoznak könyvdíszei. Így a latin nyelvű ajánlás után a fiókáit tápláló sas, a magyar nyelvű végén pedig az oroszánt legyőző, szárnyas lovon ülő hős képe jelenik meg. Ennek az ábrázolásnak a kisebb párja a következő lap rektóján látható az üdvözlőversek után. E kisebbik kép alatt Molnár Albert latin disztichonja áll, amely azt hirdeti, hogy »sem vadállat, sem ádáz harag, sem az Alvilág szomorú szörnyei nem tudják a Te vitézségedet legyőzni, Krisztus. Mindkét lovas szárnyas lovon ül, és nyílvezző segítségével győzi le az oroszánt, amelynek kígyózó, hosszú farka van, mint egy sárkánynak. Mivel Szent György Mihály arkangyal földi megtestesítője, a második ábrázolást kísérő latin vers alapján úgy gondoljuk, hogy a kép a *Jelenések könyvének* arra a helyére utalhat, amely szerint Mihály arkangyal az ördögöt megtestesítő sárkányt leveti a földre.”

² Szenci életében még kétszer jelent meg a *Psalterium*, 1608-ban és 1612-ben, Hanauban és Oppenheimben, vagyis mindkettő Németországban, a bibliakiadás részeként. Ebben a változatban már nem találjuk ott a paratextusokat és a képanyagot sem. A későbbi hazai kiadások is enélkül jelennek meg.

Amint azt korábban megállapítottuk, a *Psalterium* Frigyeshez és Mórchoz intézett ajánlása mecénási támogatásuk megköszönése, amely nemcsak a szerzőt segítette példátlan mértékben, de az egész magyar nemzetet is gazdagította, és a jövőben is remélhető ez. A *Dedikáció*ban elmondja, hogy ajánlását ugyanazért intézte a két fejedelmi személyhez, amiért azt tette Andreas Spethe, a maga latin nyelvű psalteriumában. „Hogy pedig ez könyvemet, Ti Fels. öszveséggel akartam dedicálni, ugyanazon erősségekkel indittam arra, az melyekkel én előttem az tiszteletes ferfiu Spethe Andras, ezen notakra Deákul írott soltárit, az Ti Felséges neveteknec deditálta: mellicket rövidségnek okáért elhagyoc.” Spethe tizenkét lapnyi verses ajánlásában *hitvédelmező szerepkörben* jelenik meg mindkét uralkodó, de különösen Móric, aki fegyveres hatalmával, uralkodói erejével oltalmazza az igaz vallást, szembeszáll a hazug tanokkal. Az ajánlásban többször hangzik el mindkét fejedelmi személyre vonatkozóan a *Heros*, *Leo* elnevezés. Mindez egyik – bár erősen áttételes – magyarázatául szolgál a kötet képanyagának értelmezéséhez, tematikus kapcsolat valószínűsíthető közöttük. A hitért küzdő, oltalmazó, gonosz erőkkel szembeszálló hős a kötet képanyagának egyik magyarázója lehet.³

³ Vö. IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009, 46–54. Már itt szükségesnek gondoltuk a *Psalterium* metszeteinek vizsgálatát és azok összehasonlítását a Rabe kiadó más kiadványaival: „Indokolt lenne a magyar zsoltároskönyv metszet- és díszítőanyagának tüzetes összevetése a Rabe-kiadó más psalmuskiadásaival.” Ezt a szempontot azonban most kiterjesztettük mindkét Rabe (Georg és Christoph) kiadói tevékenységére. „A pfalzi választófejedelemhez (Frigyes) és a hesseni tartománygrófhhoz (Móric) intézett latin nyelvű ajánlás után találjuk az első képet, itt pelikánt ábrázoló, több mint fél oldal nagyságú metszet áll. A jó minőségű fametszet az ismert allegorikus ábrázolást mutatja: fészken álló pelikán saját vérével táplálja három fiókáját, méghozzá úgy, hogy csőrével magán ejt sebet. A lap tipográfiája szerint az ajánlásra vonatkozó szerzői névalírás azonban úgy helyezkedik el, hogy az pont a metszet fölé kerül, így szoros kapcsolatba lép a szöveg a képpel, egymás értelmezőivé válnak; inscriptioként hat a szerző neve: *Albertus Molnar Szenciensis S. Th. Stud.* [...] Az ajánlás magyar nyelvű része után helyezték el az egész kötet legdíszesebb, majd háromnegyed oldal nagyságú metszetét. Ágaskodó szárnyas lovon ül lovasa, aki kissé félrehajolva lándzsáját döfi a rátámadó oroszlánba. [...] Közvetlenül a metszet felett olvasható a fejedelmeknek szóló dedikáció aláírása: *Ti Felsegteknek alazatos Szolgaja Szenci Molnar Albert*. A név így mintha a metszet ábrázolására vonatkozna, azt magyarázná, a lovashoz kapcsolódik, jelentésegységet sugall. A szöveg és a kép szinte az emblematikára jellemző szoros kapcsolatot teremt, gondoljunk csak *Sambucus*, vagy *Alciati*, C. Ripa ábrázolásaira. A verses ajánlások (Georg Rem és Filiczki János) után következik a jó fél lapnyi terjedelmű metszet, alatta két soros latin nyelvű disztichon. Ez is lovon ülő hőst ábrázol, aki hegyes lándzsát döf a lovasra ugrani készülő oroszlán torkába. (A lándzsa itt is inkább nyílvezzőre hasonlít erősen.) Az oroszlán farka mindkét metszet esetében furcsa, szokatlanul hosszú és hullámosan tekeredő rajzolatot mutat. A metszet egész kompozíciója témájában és megformáltságában erősen hasonlít a korábbi Szent György ábrázolásokhoz. Azt egyelőre nem tudjuk megválaszolni, hogy ez a korábban hagiografikus tárgyú és ikonográfiájú ábrázolás milyen jelentésváltáson ment keresztül ahhoz, hogy a Rabe kiadó azt felhasználja, nyilván Szenci Molnár egyetértésével. Méghozzá egy olyan kiadványban, ahol a metszet része lesz a szerzői önreprezentációnak, de a protestáns hitgazság oltalmazásának is kifejezője a kép; különösen a második esetben, ahol a disztichon egyértelművé teszi ezt a jelentésképzést. A ló valamilyen mitikus szárnyas állat, a lovas feje alig vehető ki. A metszet és a két soros vers Filiczky János verses ajánlása után áll: *Non fera, non rabies, non tristia monstra barathri, / Militiam poterunt vincere, Christe, tuam. (Sem fegyverek, sem a veszett dühöngés, sem az alvilág fenyegető szörnyei / nem tudják legyőzni, Krisztusom, a te bátor vitézségedet.)* A kétsoros vers disztichon, szerzője minden bizonnyal Molnár

Spethe, Móricnak:

Mauriti o regum de stirpe insignis auita
 Progenies patriae lumen, tutela bonorum,
 Incluta telluris Germanae gloria salve.
Salve iustitiae vindex, ambitor honesti,
Virtutis speculum, sanctae pietatis imago,
 Musarum decus & Phoebi doctissime prudens,
Marte animoque potens, fortissime nobilis heros,
 In cuius gremio nutrita ecclesiae gaudet.
 Aonidum veli spes, portus & anchora salve.
 Vive diu generose *Leo Illustrissime Princeps*
 Nestoreos cum prole dies & coniuge felix
 Illustri, donec numero domus aucta nepotum
 Domus vestra sit, & coelo vos mitia fata reponant.

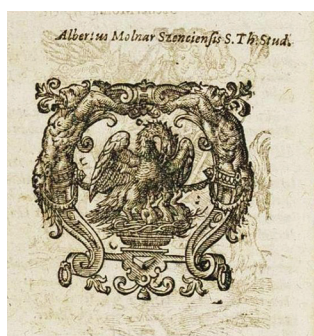
Szenci Molnár arra törekedett, hogy herborni zsoltároskönyve szervesen illeszkedjen németországi szellemi környezetébe, amelynek fontos része a fejedelmekhez intézett kétnyelvű dedikáció, az európai zsoltárköltészethez való kapcsolódás, Rem és Filiczki János verses dedikációja. Azonban lehetősége volt arra a Rabe kiadónál, hogy az *ikonográfiai hagyományokat is beillessze* ebbe a kontextusba. Ennek bizonyítékai a pelikánt és a lovas hőst ábrázoló metszetek, amelyek Georg és Christoph Rabe kiadói gyakorlatában megtalálhatók, igaz, Georg kiadványaiban sokkal inkább gyakori azok szerepeltetése. Ugyanakkor a metszetek – szöveges kiegészítő elemeikkel – részei lesznek saját alkotói identitásának megformálásában, amint kapcsolódnak azok a fejedelmi ajánlások szemléletéhez, a hitvédő, hősi szerepkör megformálásához. Természetesen Szenci alapvető távlatos törekvése a hazai liturgikus igény kielégítése volt a zsoltárfordításokkal, a gyülekezetek – általában a hitélet számára – a psalmusok énekelhetővé tétele, ezért is társul minden esetben a zsoltárvershez a kotta. A későbbi kiadásokban ennek kizárólagos dominanciája fog érvényesülni, minden egyéb eltűnik azokból, a korábbi paratextusok és a teljes képanyag, ezzel együtt a szoros német kontextus is eltávolodik ezekből a kiadványokból.⁴

Jelenlegi tanulmányunk megírásában rendkívül nagy segítséget jelentett a *Deutsche Digitale Bibliothek* online adatbázisa, amelynek alapján elérhetővé vált az idézett képanyag, illetve annak sokszorososa, a tanulmány minden képi ábrázolása innen

Albert lehet, akiről tudjuk, hogy gyakorlott versszerző volt latinul is. A versről eddig nem vett tudomást a Szenci-kutatás, bár kétségtelenül hangsúlyos helyen, kép és szöveg összefonódása által kiemelt, emblematisz jellegű paratextusként kell azt értelmezni.”

⁴ Vö. IMRE Mihály, *A kulturális és az önreprezentáció feszültségei – Filiczki János verses ajánlásai Szenci Molnár Albert zsoltároskönyvéhez* = I. M., *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád, Tiszáninneni Református Kiadó, 2012, 235–255.

származik. A *Psalterium Ungaricum* editio princepsének *hazai* példányairól korábban írtam néhány megállapítást, sajnálkozva, hogy ezek a példányok valamilyen mértékben csonkák. Ez továbbra is így van, azonban a *Deutsche Digitale Bibliothek* alapján kiderítettük, hogy a Herzog August Bibliothek Wolfenbüttelben őriz egy teljes példányt, amelynek kötése is eredeti, kifogástalan állapotú, hártýaborítású. (Jelzete: A: 199 Poet.) Ami figyelmet érdemlő, hogy *ebben a példányban csak a zsoltárok találhatók*, a káté nem csatlakozik másodikként ahhoz. Vagyis kijelenthetjük, hogy ez a kiadvány két változatban jelent meg Herbornban: a teljes *Psalterium* a káté nélkül, a másik változat pedig a zsoltárok és a káté együttesen. Ez utóbbi jelent meg a Bibliotheca Hungarica Antiqua XLVI. köteteként 2017-ben. (Ezzel máris kiegészíthetjük, korrigálhatjuk az RMNy 2962 korábbi megállapításait, miszerint a két munka együtt jelent meg, és csak ilyen formában létezik az.) Annak okát egyelőre nem tudjuk, hogy mi indokolta e kétféle változat kiadását, milyen arányban jelent meg csak a zsoltár, és milyen arányban a zsoltárokkal együtt a káté. A herborni gyakorlat (Christoph Rabe) azonban ismerte csak a zsoltároskönyv és csak a Heidelbergi Káté kiadását külön-külön, megjelent többször önállóan Georgius Buchanan és Ambrosius Lobwasser átdolgozása.

1–3. kép

SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum*, Herborn, Rabe, 1607 (RMNy 2962).

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek példánya (jelzete: A: 199 Poet.).

Forrás: *Deutsche Digitale Bibliothek* (A forrás a tanulmányban közölt minden illusztráció esetében azonos.)

A fenti képek sorrendje: a fejedelmekhez intézett latin nyelvű dedikáció után első a pelikán (1. kép), a kép fölött olvasható: Albertus Molnar Szenciensis S. Th. Stud.; vagyis Molnár latinosított névváltozata, amely a német környezet számára adja tudtul a szerző nevét, státuszát. Az ezzel szemközti lapon az ajánlás magyar fordítása olvasható, valamint a szerző névaláírása: Szenci Molnar Albert (2. kép). Alatta láthatjuk a lovon ülő hős első változatát (3. kép), amelynek fontos eleme a névaláírás és a fametszet

között kialakuló szemantikai kapcsolat, mindkét esetben az emblematikában megszokott inscriptióként értelmezhetjük azokat. A következő két lapon Georg Rem és Filiczki János verses ajánlása olvasható, Filiczki verse után látható a lovon ülő hős második változata, alatta pedig Szenci latin nyelvű disztichonja. Megismételjük 2009-ben írott megállapításunkat:

A zoltároskönyv metszetei és szövegei emblémaszerű eljárással allegorikus ábrázolást hoznak létre, amelyben a szerző csak rejtőzködően, de jól érzékelhetően van jelen. A pelikán a fiókáit tápláló áldozatával, a harcoló lovas pedig elszánt akarattal, és ha kell, harccal, fegyverekkel, küzdelemmel védi Krisztus igazát a rá rontókkal szemben, hiszen erejét is onnan nyeri. Mindkét esetben – kép és szöveg egymásra utalásának összjátékaként – a szerző egyházáért, nemzetéért vállalt alkotói teljesítménye, áldozata és elszántsága is megjelenik. A *Psalterium* paratextusai nem szólaltatják meg verbálisan ezt a heroikus jelentésregisztert és nem is értelmezik a szerzőt ilyen dimenzióban, a két lovast ábrázoló kép azonban ebbe az irányba hangolja a szerzői (ön)reprezentációt.⁵

Meg kell ezért vizsgálnunk a *Psalterium*ban látható metszetanyagnak a hagyományát, honnan származnak azok és milyen ikonográfiai tradíciót bizonyítanak. Ehhez a Rabe kiadó két kiemelkedő személyiségének munkáit kell szemügyre vennünk.

Georg Rabe/Rab (†1580) Scheibenbergben született, Szászországban (Sachsen), 1557–1560 között könyvnyomtató és kiadó Pforzheimben, 1561-ben megvásárolta Weigand Hansche nyomdáját Frankfurt am Mainban. (Pforzheimi születésű volt Johann Reuchlin, Melanchthon is itt végezte alsóbb iskoláit.) Cégtársa volt 1562-től Sigmund Feyerabend, aki maga is készített metszeteket, könyvdíszeket, meggyőződése volt, hogy képekben gazdag kiadványokat kell megjelentetni. 1578-ban kiadott egy oktáv alakú Bibliát, amelyet Jost Amman 197 fametszete díszített, Amman más metszetekkel díszített munkája is Georg Rabe kiadásában jelent meg. (*Neue Biblische Figuren Künstlich und Artig Gerissen*, ennek több kiadása is volt Rabe officinájában.) Általában Georg Rabe a kiadványaiban szívesen használ metszeteket, képi díszítést, több zenei jellegű kiadványa is készült, többszólamú kottákkal.⁶ Jost Ammannal való

⁵ IMRE, *Szenci Molnár Albert arc(kép)másai*, 53.

⁶ Christian BRACHTHÄUSER, *Buchdruckkunst in der Grafschaft Nassau Christoph Corvin (1552–1620) und der Kreis reformierter Gelehrter an der Hohen Schule in Herborn und Siegen*, Siegen, Universitätsverlag Siegen, 2020, 28, 36, 42: „Familiäre Hintergründe, Christoph Rab(en), der später seinen Familiennamen den gelehrten Gepflogenheiten entsprechend in ‚Corvin(us)‘ latinisierte, kam 1552 als Sohn des Buchdruckers Georg Rab (†1580) und dessen Ehefrau Margaretha (†1580) in Zürich zur Welt. Frühzeitig wurde Christoph die Leidenschaft für das gedruckte Wort und das Wesen der Buchmanufaktur in die Wiege gelegt. Sein Vater, gebürtig aus Scheibenberg in der Markgrafschaft Meißen, hatte sich von 1557 bis 1560 in Pforzheim niedergelassen und am 9. April 1561 als Teilhaber einer Handelsgesellschaft (‚Companey‘) die Druckerei von Weigand Han (†1562) in Frankfurt am Main erworben und mit seinem Druckekollegen Sigmund Feyerabend (1528–1590) weitergeführt. [...] Diese ‚Companey‘ brachte

szoros kapcsolata magyarázza azt is, hogy többször megjelentette a Biblia képi illusztrációit, amely impozáns gyűjtemény a Szentírás teljes tematikai fametszetes képi kiegészítése, de az emblematika is érdekelte, ezért adta ki Alciati nevezetes művét: *Liber Emblematum D. Andreae Alciati, nunc denuo collatis exemplaribus, multo castigatior quam unquam antehac editus*, Franckfurt am Mayn, 1566. Ez a kiadvány azért is lehet számunkra érdekes, mert gazdag képanyaga, emblematikus jellemzői néhol tematikus párhuzamot is kínálhattak Szenci számára művei megtervezésénél. A kötet német nyelvű inscriptiókat használ, az egyik fametszet szárnyas lovon ülő hőst ábrázol, aki dárdáját az ágaskodó sárkány torkába döfi, amelynek hosszú, tekeredő farka látszik (4. kép). *Das XXXIII. Man muß die Starken und listigen mit Raht und Tugend überwinden.* Az epigramma szövege:

Gleich wie Bellerophon der Held
 Hat das Chymeram überweld
 Und das greuwlich wild Thier hiudon
 Im Licischen Land können thon
 Also kanst mit deim weisen raht
 All ungeheuwer überwinden drath
 Dieweil dich tregt das geflügelt Pferd
 Pegasus biß in Himmel werdt.

Az epigramma Bellerophontészt idézi, aki szárnyas lován megöli Khimérát, de allegorikusan olyan hősnek tekinthető, aki az erények és a jóság birtokosaként legyőzi az iszonyatos, hatalmas erőszakot és a gonosztságot. Ezek a hősi erények téged is – mint Pegasus Bellerophontészt – az égbe emelhetnek – olvasható; a vers itt szinkretisztikus módon keresztény dimenziót nyit meg. („Dieweil dich tregt das geflügelt Pferd / Pegasus biß in Himmel werdt.”) Ahogyan *Bellerophontész* (Bellerophón) megölte a Kimérát (Khimaira) és másokat is, úgy győzhetünk le minden nehézséget bölcs tanácsok segítségével, s így akár az égbe is juthatunk.⁷

für Rab vollen geschäftlichen Erfolg; denn er konnte nicht nur seine große Schuldenlast tilgen, sondern versteuerte 1570 bereits ein Vermögen von 4.000 Gulden. In der ‚Companey‘ hatte er im wesentlichen den Druckereibetrieb zu versehen, Sigmund Feyerabend *widmete sich dem Verlagsgeschäft und der künstlerischen Ausgestaltung der Verlagswerke*, die er als *ausgebildeter Formschneider zum Teil mit eigenen Schöpfungen schmückte*. [...] Die fruchtbare Zusammenarbeit währte bis 1570. In Kooperation mit Feyerabend waren hochwertige Foliobände erschienen, [...] *die den verschiedensten Wissensgebieten angehörten und durchweg reich bebildert waren*. [...] Georg Rab machte sich danach selbstständig und führte die Geschäfte ab 1571 trotz anfänglicher finanzieller Nöte in Eigenregie weiter. Ihm zur Seite stand sein jugendlicher Sohn. [...] Berühmt gemacht hat Georg Rabs Druckerei auch die ausgezeichnete Ausstattung der zweiten, durch Dr. Johann Fichard besorgten Ausgabe des Frankfurter Stadtrechts im Jahre 1578; an dieser Veröffentlichung war bereits sein Sohn Christof beteiligt.”

⁷ A vers értelmezésében segítségemre volt Kovács Kálmán, amiért itt mondok köszönetet.

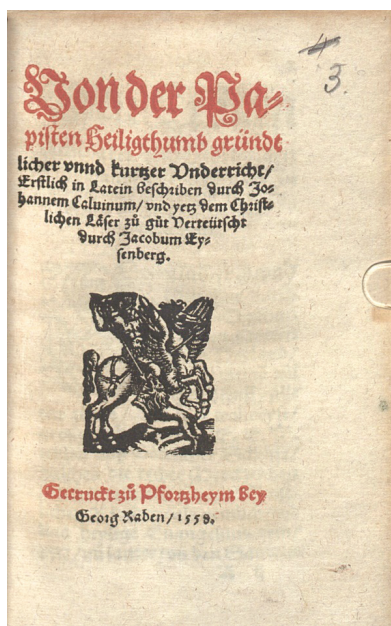
Ez az embléma ikonográfiailag párhuzamba állítható Georg Rabe nyomdászjelvényével, kiadói emblémájával. Az sem túlzás, ha összehasonlítjuk a Szent György-ábrázolások korabeli sokaságával, és rokonságot állapítunk meg azokkal.

4. kép

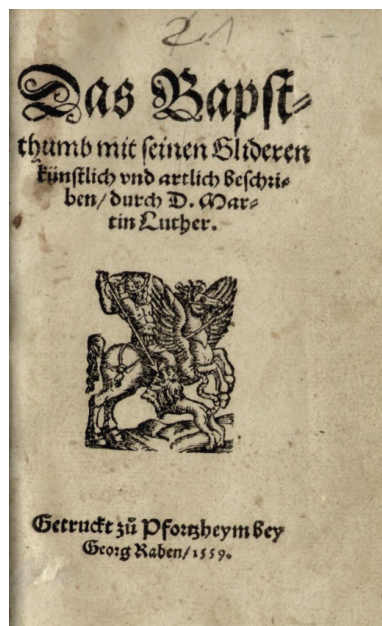
Andrea ALCIATI, *Liber Emblematum*, transl. Jeremias HELD, Frankfurt am Main, Georg Rabe, 1566.

Georg Rabe pforzheimi és frankfurti kiadványok sokaságában használja kiadói emblémáját. Számos olyan példát tudunk idézni, ahol az embléma szerepel úgy, hogy annak allegorikus jelentése lazábban vagy szorosabban kapcsolódik a kiadott mű jellegéhez, mintegy szemantikai egységet képeznek. Mindezt látva, érdemes visszatérni Georg Rabe kiadványaira, mivel gyaníthatjuk, hogy azokban újra megtaláljuk a két nevezetes metszetet, vagyis *valamely kontinuitás rajzolódik ki a kiadó gyakorlatában*. Meg is találjuk a hiányzó láncszemeket 1558-ban és 1559-ben, még mindkettő pforzheimi kiadvány, és heves konfesszionális küzdelmek jelennek meg a könyvekben, vagyis a kiadó szellemi, spirituális, konfesszionális értékrendje rajzolódik ki a továbbiakban is.

5. kép

Johannes CALVIN, *Von der Papisten Heilighumb gründlicher unnd kurtzer Unterrichts*, transl. Jacobus EYSENBERG, Pforzheim, Georg Rabe, 1558.

6. kép

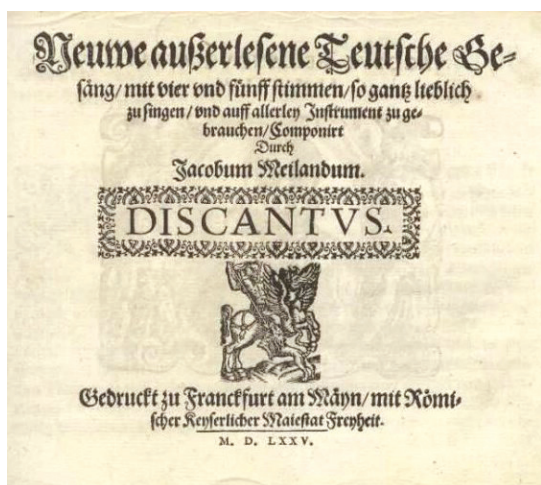
Martin LUTHER, *Das Bapstthumb mit seinen Gliederen künstlich und artlich beschrieben*, Pforzheim, Georg Rabe, 1558.

A *Von der Papisten Heilighumb gründlicher unnd kurtzer Unterrichts* című munka Kálvin egy művének latin fordítása. (Erstlich in Latein beschriben durch Johannem Caluinum/ und yetz dem Christlichen Läser zu güt Verteutsch durch Jacobum Eysenberg.) Címlapján ott láthatjuk a metszet második változatát (5. kép). Az előszó harcias állásfoglalást tartalmaz a reformáció mellett, amely Krisztus igaz tanításainak képviselője, szemben az azt tagadókkal. „Item. J. Cor. vvj. So jemand den Herren Jesum Christum nit lieb hat / der sey Anathema / Matharam mota / das ist / der sey zum Tod verbannet / verdampt / und verloren.” (1. Corinth. 16. vers. 22. Si quis non diligit Dominum Jesum Christum, sit anathema maranatha.) Egyértelmű a címlapmetszet és az egész munka jelentésének azonossága, nyilván Georg Rabe úgy választotta meg az ikonográfiai jelentést, hogy az tükrözze a heves konfesszionális tartalmat, erős pápa- és katolikusellenességet.

A másik munka 1559-ben Luther műveiből ad közre válogatást, amelyek verses formájukkal közvetítik heves polemikus tartalmaikat: *Das Bapstthumb mit seinen Gliederen künstlich und artlich beschrieben/ durch D. Martin Luther*. A címlapmetszet itt még nagyobb, mint az előzőnél láthattuk, uralja azt (6. kép). Verses formában tárgyalja a pápaságot, a pápát, a szerzetesrendeket és az apácákat. Kíméletlen szenvedély és gunyorosság jellemzi mindegyiket.

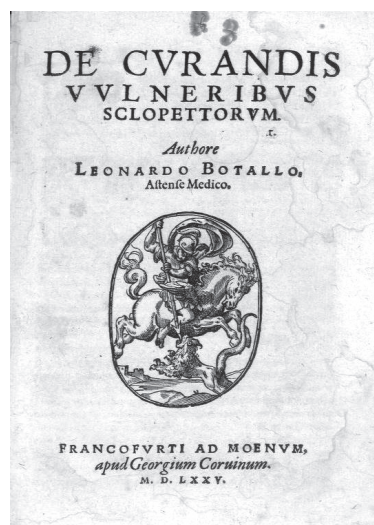
Des Bapsts Standt, Der Cardinal Standt, Der Patriarchen Standt, Der Bischoffs Standt, Der Thümmherrn Standt, Der Pfaffen Standt, (Und uns zü Teüffel all verfürdt / Das han wir leider erst gespürt / Hoff Gott sol es aber umbkeren / Undts Teüffels Hatzhund zerstören.), Der Diaken standt, Benedicter Orden, Kartheüser Orden, Bernharder Orden, Prediger Orden, Barfüsser Orden, Carmeliter Orden, Augustiner Orden, Teütsch Herrn Orden, Premonstrator Orden, Rhodiser Herrn, Josaphats thal Orden, Johans brüder, Johanniter Orden, Antoniter Orden, S. Brigitten Orden, Der Ungerer Herrn. [Ez utóbbi a magyar pálos rendről beszél gunyorosan.]

A szakirodalom nyomatékkaal hangsúlyozza Georg Rabe református elkötelezettségét, amely kiadványpolitikájának meghatározó eleme volt.⁸

7. kép

Jacob MEILAND, *Neuwe außersesene Teutsche Gesäng*, Frankfurt am Main, Georg Rabe, 1575.

8. kép

Leonardo BOTALLO, *De curandis vulneribus sclopettorum*, Frankfurt am Main, Georg Rabe, 1575.

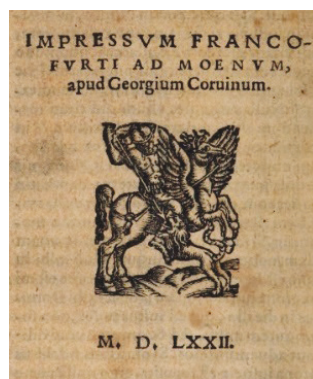
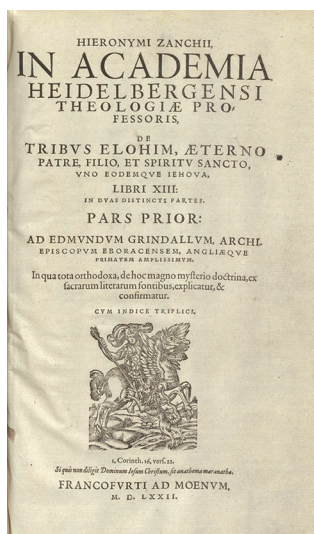
Azonban arra is találunk példát, hogy Rabe variálja kiadói jelvényét, ezt láthatjuk két 1575-ös kiadványán. A zenei tárgyú – Jacob Meiland műve – az ismert metszettel jelenik meg: a szárnyas lovon ülő hős, amint megküzd a sárkánnyal (7. kép).⁹ A másik

⁸ BRACHTHÄUSER, 44–48.

⁹ Ez a kiadvány is azt bizonyítja, hogy Georg Rabe szoros kapcsolatban volt a korszak kiemelkedő zenei alkotóival, így Jacob Meilanddal, műveiket több kötetben kiadta. Meiland Orlando di Lassóhoz hasonló megbecsültségnek örvendett kortársai között. Munkásságát és műveinek kiadását támogatta Hieronymus Glauburg, Conrad Weis, Paulus Schede Melissus, Nikodemus Frischlin, Johannes

átalakítja a megszokott képet: a lovon ülő hős itt is legyőzi a sárkányt, de most nem szárnyas a ló, inkább a Szent György-ábrázolásokhoz hasonlít, mint amelyet Alciati emblémaábrázolásán láthattunk (8. kép).¹⁰

1572-ben jelent meg Frankfurtban Hieronymus Zanchius (Girolamo Zanchi) *De Tribus Elohim, aeterno Patre, Filio et Spiritu Sancto [...]* című műve. A két részből álló munkának mindkét címlapján (kicsinyített formában pedig a kolofonban is) láthatjuk pontosan ugyanazokat a metszeteket, amelyek később Szenci Molnár *Psalterium*ában szerepelnek: szárnyas lovon ülő hős, aki lándzsáját dőfi az ágaskodó oroszlánba (sárkányba) (9–11. kép). A metszet alatt bibliai vers szerepel, Pál apostolnak a Korinthusbéliekhez írott első leveléből: 1. Corinth. 16. vers. 22. „Si quis non diligit Dominum Jesum Christum, sit anathema maranatha.” A Vizsolyi Biblia szavaival: „Valaki nem szereti az Ur Iesus Christust, légyen átkozott, és Istentül öröcké el vettetett [maranátha].” A második kötet címlapján, a metszet alatt ugyancsak egy bibliai idézet olvasható: 1. Corinth. 10. vers. 22. „Non prouocamus ad iram Dominum? num fortiores eo sumus?” („Auagy nem ingerljük é haragra az Istent? auagy erősbec vagyunk é ő nálánál?”) Mindkét esetben szemantikai kapcsolat van a metszet és az alatta lévő bibliai idézet között, a szöveg az Isten ellen lázadókat idézi, a kép pedig az Isten elszánt védelmezőjét ábrázolja szárnyas lovon, fegyveres hősként, a sárkány elleni küzdelemben.

9–11. kép

Hieronymus ZANCHIUS, *De Tribus Elohim, aeterno Patre, Filio et Spiritu Sancto*, Frankfurt am Main, Georg Rabe, 1572.

Lauterbach, Eberhard Schelius, és hatékonyan segítette Georg Rabe, aki négy kiadásban jelentette meg műveit (*Cantiones sacrae*, 1564, 1569, 1572, 1573).

¹⁰ BRACHTHÄUSER, 44: „Seit 1575 lässt sich Christoph Corvin jedoch im väterlichen Verlagsbetrieb in Frankfurt am Main nachweisen, wo sich im Übrigen auch sein Bruder Paul als Schriftsetzer betätigte. Gewissermaßen als ‚Urhebernachweis‘ wählte Corvin als Druckersignet eine Darstellung des Ritters Georg im Kampf gegen einen Drachen.“ 1575-től már az ifjú Rabe, Christoph is apja kiadásában dolgozott testvére, Paul mellett, aki ott a betűmetszést tanulta. Brachthäuser is úgy gondolja, hogy a kiadó nyomdász-jelvénye (Szent?) György lovagot ábrázolja a sárkány elleni harcban. Erre rájátszhatott az is, hogy Rabe keresztneve is Georg volt.

12. kép

13. kép

✱

Apja halála után fia, Christoph Rabe átvette a nyomdát, a Buchdruckkunst in der Grafschaft Nassau kiadót, kezdetben még használta kiadványaiban Georg Rabe nyomdászjelvényét, melyet aztán később megváltoztatott. Tevékenységét rövid ideig Siegenben, majd Herbornban folytatta. A Rabe család két tagjára vonatkozó szakirodalom terjedelmes és részletes, különösen Christoph tevékenysége közismert, hiszen munkássága szorosan összefonódott a herborni Hochschule működésével, amely korának kiemelkedő tudományos-kulturális intézménye volt. Alsted, Bisterfeld és Piscator pedig herborni működésük után a gyulafehérvári akadémia tanárai lettek.¹¹

Christoph Heidelbergben, Wittenbergben és Bécsben végezte tanulmányait, 1575 után apja frankfurti nyomdájában tevékenykedett, melyet 1580-ban átvett, és folytatta kiadói munkáját. A frankfurti tanács és a császári könyvvizsgáló bizottság – voltaképpen cenzúra! – ellenséges viselkedése a református irányzattal szemben arra

¹¹ Összefoglalóan írt a korszakról, a Hochschule szellemi környezetéről, kapcsolatrendszeréről: Gerhard MENK, *Zwischen Kanzel und Katheder, Protestantische Pfarrer- und Professorenprofile zwischen dem 16. und 20. Jahrhundert*, Marburg, Jonas, 2011. Szűkebb értelemben a korai korszakról és annak kiadói hátteréről: Uő., *Die Hohe Schule Herborn in ihrer Frühzeit 1584–1660: Ein Beitrag zum Hochschulwesen des deutschen Calvinismus im Zeitalter der Gegenreformation*, Wiesbaden, Historische Kommission für Nassau, 1981. A főiskola köreivel való szoros kapcsolatot jól mutatja, hogy az ifjú professzor, Johann Heinrich Alsted 1610-ben Anna-Catharina Corvint vette feleségül, aki nem más, mint a kiadó-nyomdász, Christoph Corvinus (Rabe) leánya. Ebből az alkalomból terjedelmes kiadvány jelent meg Rabe nyomdájában, amely a neves kortársak jókívánságait adta közre. (*Vota pro felici conjugio [...] Herbornae Nassoviorum*). Vö. MENK, *Zwischen Kanzel und Katheder*, 278–286, ahol részletesen ismerteti a kiadványt, közli annak címlapját. A művet a herborni Alte Bibliothekben sikerült tanulmányozni.

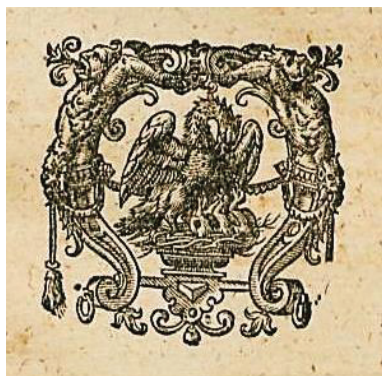
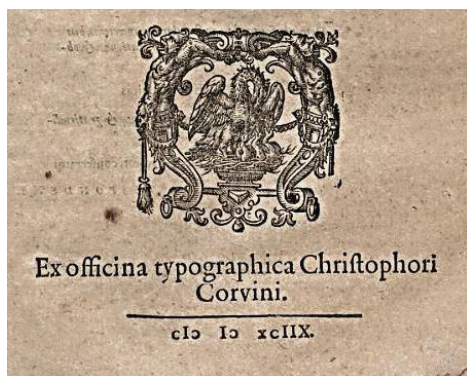
kényszerítette Christophot, hogy távozzon Frankfurtból.¹² Ez az ellenőrzés kiterjedt a nevezetes frankfurti könyvvásárra is. Működése során több mint 1000 kiadványt jelentetett meg, ennek fele herborni professzorok és tanítványaik tollából származott. A szakirodalom megállapítása szerint kiadványai hibátlanok, igényesek és pontosak voltak, de puritán dísztelenség jellemezte azokat („alle in schöner Druckausstattung und fehlerfreiem Satz, *aber puritanisch schmucklos*”).¹³ Egyik legigényesebb kiadványa volt – több kötetben – Johann Piscator Bibliája, amelynek ugyan díszes címlapmet-szete van, de más képi elem nem ékesíti. 1592-ig bizonyítható a Rabe kiadó frankfur-ti működése, 1595-ben már Siegenben tevékenykedett tíz nyomdászsegéddel és egy korrektorral. Már a kortársak is megfogalmazták, hogy a Rabe kiadó a Hochschule szellemi kisugárzásának rendkívül hatékony eszköze volt, ez pedig nemcsak Nas-sau térségére és más német régiókra vonatkozott, hanem mindazokra a nemzetekre, amelyek Herbornba küldték peregrinusaikat a kálvini irányzat szellemében. Johannes Textor (1582–1626) – Szenci Molnár közeli jó ismerőse – ezt így fogalmazta meg:

Diese Schul wird auß vilen inner: und ausserhalb Teutschland / andern
nahe vnd fern gelegenen Örttern vnd Landen / als Böhmen / Mähren /
Osterreich / Ungarn / Sibenbürgen / Polen / Littaw / Schweden / Livland
/ Preussen / Pommern / Dennemarck / Holstein / Niderland / Engelland /
Schottland vnd Franckreich / von Graven / Freyhern / Edel: vnd vnedlen
stands personen / wegen der studien, frequentirt vnd fleißig besuchet.¹⁴

¹² BRACHTHÄUSER, 44–45: „Doch die 1579 von Kaiser Rudolf II. angeordnete Buchzensur bei der Frankfurter Messe unter Leitung des Dechanten Johann Latomus (1524–1598), der »bedeutendste katholische Geistliche seiner Zeit in Farankfurt«, und der wachsende Unmut der Frankfurter Behörden gegen die reformierte Gemeinde verleiteten Corvin ein längerfristiges Arbeitsverhältnis am Main. Das Zusammenspiel politischer Faktoren – die strenge Überwachung des Buchmarkts durch die kaiserliche Kommission beeinträchtigte den Handel mit dem gedruckten Wort – und perspektivischer Neuorientierungswünsche ließen wohl schon nach 1581 den Plan reifen, der Reichs- und Krönungsstadt der römisch-deutschen Kaiser den Rücken zu kehren. Denn Christoph Corvin, »ein aufrichtig frommer reformierter Christ« hatte wohl nur wenig Gefallen an einer Fortführung der Arbeitsgemeinschaft mit seinem Kollegen Feyerabend und am bisherigen Verlagsprogramm verspürt: »Der inhaltreiche, aber – abgesehen von den Bibeldrucken – durchaus weltliche Charakter dieser Werke und ihres Bilderschmucks sagte seinem puritanischen Sinn nicht zu.«” A frankfurti cenzúrát még Szenci is megtapasztalta, amikor *Psalteriuma* kiadására készült. Eredetileg Zacharias Paltenius frankfurti kiadónál jelent volna meg a zsoltároskönyv, de Palteniustól megtagadták az engedélyt, ezért fordult Rabe herborni officinájához. Rabe kiadóját a Hochschule és VI. János tekintélye védelmezte, és szorosan illeszkedett a kiadói tervekbe a *Psalterium*.

¹³ *Uo.*, 24.

¹⁴ *Uo.*, 27.

14–15. kép

Johann PISCATOR, *Disputatio Theologica de Falso Nominato Sacramento Extremae Unctionis*, Siegen, Christoph Rabe, 1598.

A 14. és 15. kép Christoph Rabe 1598-as nyomtatványából való, amely Siegenben jelent meg egy disputa címlapján: a gyermekeit saját vérével tápláló pelikánt ábrázolja. Ismeretes, hogy a pestisjárvány elől kellett a kiadónak és a Hochschulénak is átmenetileg Siegenbe menekülni, ebben az időszakban készült néhány Rabe-kiadvány.¹⁵ Azt nem tudjuk pontosan, hogy Rabe milyen megfontolásból váltogatta nyomdász-jelvényét, de az itt látható mellett még felbukkan az 1580-as, '90-es években is a már jól ismert, szárnyas lovon ülő hős: az 1592-es mű hangvétele erősen polemikus, a katolikusoktól eltérő alapvető hitelvek képezik a tárgyát (16. kép).¹⁶

¹⁵ Vö. IMRE Mihály, *Herborni kutatások az Alte Bibliothek állományában* = I. M., *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Tudományos Gyűjtemények, 2015, 167–205; Wolfgang DROST, *Universa Schola Nassovica Sigenensis: Über die Anfänge der akademischen Tradition in Siegen = Fünf Jahre Gesamthochschule Siegen*, Siegen, Gesamthochschule Siegen, 1977, 41–59. A pelikánt ábrázoló munka voltaképpen egy disputa, ennek címlapján látható a metszet: *Disputatio Theologica de Falso Nominato Sacramento Extremae Unctionis [...] a Johanne Piscatore Sacrarum Literarum Professore Respondentis a Johanne Rudgjo Groningano Phrisio*, Siegen, Christoph Rabe, 1598.

¹⁶ *Bericht von den dreyen hauptpuncten/ welche zwischen Euangelischen Kirchen unnd Lehrern/ dir sich vom Papstum abgesöndert haben/ fürnemlich im streit stehen, Nemlich 1. Von der Person des Herrn Christi. II. Vom heiligen Abendmal. III. Von der ewigen Gnadenwahl Gottes*, Siegen, Christoph Rabe, 1592.

16. kép

Bericht von den dreyen hauptpuncten/ welche zwischen Euangelischen Kirchen unnd Lehrern, Siegen, Christoph Rabe, 1592.

1590-ben Rabe kiadta Jean Crespin *Le livre des martyrs* című művének német fordítását (*Märtyrbuch: Darinen merckliche vnd denckwürdige Reden vnd Thaten viler heiligen Märtyrer beschriben werden*). Terjedelmes előszót írt hozzá a kiadó, amely bemutatja mélyen vallásos elkötelezettségét, személyes spiritualitását, amely másokért is tud áldozatot hozni, azokat táplálni isteni igazságokkal. Ez a kiadvány azért is nevezetes, mert először használja itt kiadói jelvényként a – később uralkodóvá váló – bibliai eseményt (17. kép). A metszet Illés prófétát ábrázolja, akit a Kérith patak partján *hollók táplálnak*. A történet az I. Királyok könyve, 17,2–6 eseményeit mondja el, így hangzik a Vizsolyi Biblia szavaival:

2. Es lön az Wrac beszéde ö hozzáia monduan. 3. Meny el innét te, és meny nap kelet felé, és röytezzél el az Cherith patakia mellett, melly az Iordán vizének ellenében vagyon. 4. Es az patakból lében te néked italod, az holloknac pedig megparanczoltam, hogy ott táplállyanac tégedet. 5. El méne annac okáért és az Wrac beßéde ßerint czelekedéc, el méne mondom, és leüle az Cherith patakia mellet, ki az Iordán vizének ellenébe vala. 6. Az hollóc vißnek vala pedig néki kenyeret és húst mind regguel mind estue, és ifsik vala az patakból.

A metszet roppantul összetett szemantikájú: elsődleges – litteralis – jelentése szerint a bibliai történet illusztrációja, ahol Isten kijelöli Illés helyét, feladatát. Gondoskodik is róla, amikor a hollókat rendeli táplálására, ezen a ponton az elsődleges jelentés átlép a tropologikus, allegorikus, anagógikus szférába. Ennek lehetőségét a kiadó családneve (Rabe) teremti meg, amely hollót jelent, így az isteni feladat, segítség a hollók

közvetítésével valósul meg, vagyis Rabe kiadói munkája isteni küldetés, amelynek betöltését isteni akaratból kapta.¹⁷

17. kép

Jean CRESPIN, *Martyrbuch: Darinen merckliche vnd denckwürdige Reden vnd Thaten viler heiligen Märtyrer beschriben werden*, transl. Christoph RABE, Herborn, Rabe, 1590.

VI. Johann tartománygróf és Rabe írásban rögzítették a kiadói alapelveket, a témaköröket megnevezve, amelyek a következőképpen rajzolódnak ki.

Im Einzelnen beinhaltet die Literaturliste „Was für bucher zu Herborn zu drucken“ folgende Punkte:

Zwen außzuge aus den Institutionibus Caluini.

Lobwaßer mitt dem Heydelbergischem Catechismus.

Pfaltzsgraus Friedrichs des [III]. Kirchenordnung in quarto.

Grundtfest in 4to.

Bekandtnus der Theologen vnd Kirchendhiener zu Heydelbergk, von dem einigen gott, in dreyen persohnen, und den zweien naturen In christo, so Anno [15]74 zu Heydelbergk außgegangen, Latine vnd deutsch.

¹⁷ BRACHTHÄUSER, 48: „Seine gottesfürchtige Gesinnung kommt bis heute eindrucksvoll aus zahlreichen Vorworten seiner Bucheditionen hervor. In seinem 1590 zu Herborn verlegten »Martyrbuch: Darinen merckliche vnd denckwürdige Reden vnd Thaten viler heiligen Märtyrer beschriben werden«, eine gekürzte Übersetzung des Werkes »Le livre des martyrs« (1554) von dem reformierten französischen Juristen und Verleger Jean Crespin (†1572), schrieb Corvin etwa: »Übrigens hatte sich der Buchdrucker zu diesem Zeitpunkt bereits jenes neue Signet als Erkennungsmerkmal zugelegt, das auf seinen Familiennamen anspielte: Die Speisung des auf Weisung Gottes am Bache Krith östlich des Jordans versteckten Propheten Elias durch zwei Raben (1. Buch Könige Kap. 17, Verse 2-6).«

Des Churf[ürsten] Pfaltzgraus Friedrichs Testament.
 Der Frantzosen, Schweitzer, Nederlandt, Englandt, Pol-
 nisch, vnd *Vngerische Confessiones*.
 Caluini Catechismum Teutsch,
 Conciones Caluini Teutsch,
 Snideri de filio Dei, Latine vnd teutsch,
 Gnadenbundt teutsch,
 Item Extract auß dem gnadenbundt,
 Gualterj conciones, vber das 6. Cap. Joannis.
 Piscatoris commentaria vber Johanis.
 Piscatoris Matt: deutsch.
 Conciones vber die Epistel ahn die Romer, teutsch.
 Extraß auß den Latinischen Thomis Lutherj.
 ad Methodum Institutionum Caluinj Latine vnd teutsch
 Otto Werthmullers beraittung zum todt,
 Außzug auß dem Buch Bullingeri de origine erroris.
 Außzug Bucerj de regno Christj Latine vnd germanice.
 Apologia der frantzosisch reformirten Kirch ahn König von
 Nauarra, zu Genff gedruckt A[nn]o [15]78.
 Anth. Sadelis de Sacrificio Missae teutsch
 Item de Eccl[esi]a.
 Caluinj de reliquijs.
 De vitandis superstitionibus.
 Item contra Pseudoniconem.
 Consensus Ecclesiae Tigurinae, et
 Geneuensis, in re Sacram[enti]: Latine vnd teutsch.¹⁸

Látható, két olyan témakör is van, amely magyar vonatkozásokat tartalmaz: Lobwasser zsoltárainak és a Heidelbergi Katekizmusnak a kiadása, a másik pedig hitvallási iratok magyar nyelvű megjelentetése. Minderről nyilván volt tudomása Szenci Molnárnak, ezért is fordulhatott bizalommal a Rabe kiadóhoz.

Áttekintve és összegezve az elmondottakat: a *Psalterium* képmellékletei szervesen illeszkednek Georg és Christoph Rabe kiadói gyakorlatába, annak konfesszionális értékrendjébe és hagyományrendszerébe, mondhatni: az általuk megteremtett és működtetett kulturális emlékezetbe. Legtöbbször Georg kiadványainak címlapmetseteként láthatjuk a sárkánnyal küzdő, szárnyas lovon ülő hős képét (mindkét változatban), ezt azonban később a fia is átveszi és alkalmazza, 1590 után egyre ritkábban. A pelikán is felbukkan néha a Rabe kiadó nyomtatványaiiban. Szenci zsoltároskönyve

¹⁸ Antonius van der LINDE, *Die Nassauer Drucke der Königlichen Landesbibliothek in Wiesbaden*, Wiesbaden, Feller & Gecks, 1882, 25 skk.

ikonográfiailag is szervesen kapcsolódik a Rabe kiadó előzményeihez.¹⁹ Azt nehezen lehetne rekonstruálni, hogy kié volt a kezdeményező szerep a *Psalterium Ungaricum* képanyagának kiválasztásában, elhelyezésében: Szenci vagy Christoph Rabe gondolt-e arra inkább. Nagy valószínűséggel egyetértően döntöttek a képmelléletek kiválasztásában; a szövegbe való beillesztés (verses kibővítés), mintegy jelentésképzés, inkább Szenci Molnár elképzelései szerint alakult. Amihez nyilván kellett Rabe elfogadó egyetértése, a metszetek dúcaival is ő rendelkezhetett. A *Psalterium* képei a Rabe-testvérek kiadványainak címlapmetszeteiből származnak, de itt szövegközi helyet kapnak, és összetett jelentéshálózat szövevénye jön létre általuk. Azt viszont határozottan kijelenthetjük, hogy Christoph Rabe zoltárkiadványai nem jelentettek ikonográfiai párhuzamot Molnár számára, hiszen azok képek nélkül jelentek meg, csak a címlapmetszet ékesíti azokat, legfeljebb elválasztó díszléceket láthatunk a Buchanan-kiadásokban, melyeket átvett Molnár.

18–20. kép

Georg BUCHANAN *Psalterium*ának Rabe kiadásaiban használt díszítése

Meg kell még említeni Szenci Molnár *Dictionariuma* és a *Psalterium* eltérő kulturális kontextualizálását a német közegben, amely markáns különbségeket mutat.²⁰ A *Dictionarium* rendkívül gazdagon kontextualizált a német protestáns kulturális térben, számos kiemelkedő kortárs szóal meg értően, elismerően, amely ugyanakkor sokoldalúan – ikonográfiailag (arcképmetszet) és textuálisan – mutatja be és jellemzi a szerző identitását, tudományos, kulturális súlyát.

Bizonyosak lehetünk abban, hogy Szenci nagy hatású művének – különösen a német irodalmi nyilvánosságtól kapott – kontextualizálásával, elismerésével elégedetlen lehetett. Meg merjük kockáztatni azt a feltevést, hogy ennek tapasztalata is alakíthatta a *Psalterium* herborni kiadásának ikonográfiai többletét. Aminek részbeni hiányát elszenvedte a verses dedikációk deficitjével, annak egy részét visszanyerte a kötet fametszeteinek – általában ikonográfiai, emblematikai eljárásainak – jelentéstöbbletével.²¹

¹⁹ A tanulmányban bemutatott képanyag sokszorosát tekintettük át, bemutatásukra azonban itt nem volt mód, talán szükség sem; a meghatározó azonosságokat, párhuzamokat szemléltettük képvalogatásunkkal.

²⁰ Vö. IMRE, A kulturális és az önreprezentáció feszültségei, 235–255.

²¹ Vö. IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, Budapest, Balassi, 2009, különösen a Kulturális emlékezet – Aranykor – Putitas Sermonis című fejezet, 181–235.

Jól mutatja az ellentmondásos jelenséget, hogy a kortársak közül – holott Szenci több jeles személyiséget megszólított – csak Georg Rem latin nyelvű ajánlóverse került be a *Psalterium*ba, bár az nem is a magyar zsoltároskönyvre szabott, holott Rem Molnár támogatói és jóakarói közé tartozott. Filiczki János magyar nyelvű „átigazítása” illeszti azt valamelyest magyar kontextusba. A kulturális kompatibilitás nehézségeit jól mutatja Georg Rem sokszor idézett levele, amelyben az ajándékba kapott *Psalterium*ról azt írja, hogy az etióp nyelvhez hasonlóan érthetetlen az számára. („*Psalterium tuum, quod aeque ac Aethiopicum intelligo [...]*”) Mindezt bizonyosan érzékelte Szenci Molnár, ezért fordult az ikonográfia – nyelvtől független – jelentéstöbbletéhez.

IMRE MIHÁLY

professor emeritus

Debreceni Egyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

imre.mihaly@arts.unideb.hu

New Aspects on the Engraved Illustrations in Szenci Molnár Albert's Psalterium

Abstract: Albert Szenci Molnár's psalm book published in Herborn in 1607 is decorated with engraved illustrations, yet researchers of Szenci Molnár's works so far have not examined these works, which also merit attention as this is the only edition of Psalterion that contains these illustrations. Szenci Molnár wanted his psalm book to fit into the intellectual environment of Germany; however, Rabe, the publishing house, gave him the opportunity to integrate the iconographic traditions into that context. Examples for that are the engraved illustrations of the pelican and the two horsemen, both of which were part of the publishing practice of Georg Rabe and Christoph Rabe; however, they were much more common in books published by Georg Rabe. The engravings, together with their textual descriptions, played a role in shaping Szenci Molnár's identity as an author, particularly through their connection to the ethos of princely dedications, and to the construction of his heroic role as defender of the faith.

Keywords: psalms, engraved illustrations, Georg and Christoph Rabe

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Hiányzó láncszemek Szenci Molnár Albert zsoltárköltőnk életművében

Bevezetés: utolsó találkozásom Csomasz Tóth Kálmánnal

Szenci Molnár Albert genfi zsoltárainak értékeléséhez, a külföldi és hazai peregrináláshoz és zsoltárköltőnk életművéhez fűződő megfigyeléseimet hadd kezdjem személyes emlékezéssel. Megrögzött vélemények miatt, amelyek árnyalják vagy beárnyékozzák a genfi zsoltárok éneklését.

Csomasz Tóth Kálmánnal (1902–1988) halála előtt néhány hónappal találkoztam utoljára, meglátogattam Sepsy Károly (1930–2024) Debrecen-nagytemplomi orgonista-lelkész és Kalocsay Ferenc (1925–2016) főti orgonista-kántor társaságában. Tisztelettel óvakodtam, nehogy megbántsam Kálmán bácsit, de érzékeltettem, hogy eltérő nézeteim alakultak ki azok helyett, amelyeket lezártnak tekintettem, amikor diákként megismertem az 1948-as énekeskönyvet, ennek szerkezetét, dallamközlését, gyülekezeti és tudományos értékelését.¹ Arról sem szóltam, hogy többek között azért történt ez a váltás, mert átnéztem Maróthi György zsoltárközlésének (1743) összes zárlatát, a dallamok zárlatában található módosítások (vezérhangok) miatt, majd a Zeneakadémián Claude Goudimel összkiadását, aztán folytatólag rá kellett jönnöm, hogy bizony, Szenci Molnár mintája, közvetlen forrása más, mint amit a hazai szakirodalom annak vél, így akarva-akaratlan módosult meggyőződésre kellett jutnom.

Nem szóltam Gárdonyi Zoltán (1906–1986) tanulmányáról (1979) sem.² Ismertem, és mivel akkor nem jelenhetett meg a Bottyán János (1911–1984) szerkesztette *Református Egyház* című lapban, lemásoltam, terjesztettem. Aztán az úgynevezett diézis-konferencia (1993)³ előkészítése során elküldtem jegyzeteimet Draskóczy Lászlónak (1940–2020), ő egyetértőleg közölte, Lantos Szabó István (1953–) tanár, lantművész, Karasszon Dezső (1952–) kántor, orgonaművész, Déri Balázs (1954–) klasszika-filológus, muzikológus és Jancsovics Antal karmester (1937–) hasonló véleményével együtt. Teret kapott ugyanott a Hasper-féle szélsőséghez továbbra is ragaszkodó Máté János (1934–1998), a Károli Gáspár Református Egyetem zenetanára és a Kálvin tér orgonista kántora eltérő értelmezése, védte a Csomasz Tóth Kálmán-féle álláspontot. Ugyanezen a konferencián igen fontos adalék is napvilágot látott. Hamar

¹ *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, Budapest, Magyarországi Református Egyház, 1948. (A továbbiakban: RÉ48.)

² GÁRDONYI Zoltán, *Széljegyzetek a magyar református énekeskönyvhöz (közreadja GÁRDONYI Zsolt)* = „...eleitől fogva...”: *Tanulmányok, dolgozatok, hozzászólások a genfi zsoltárok énekléséről*, kiad. a Református Egyházzenei Munkaközössége, Budapest, ReZeM, 1993, 7–12.

³ „...eleitől fogva...”

István (1941–) énekíró és fordító, szolnoki református lelkész magyar fordításban közölte a holland organista-lelkész és énekíró, Bernhard Smilde (1922–2014) doktori értekezésének (1986) néhány szakaszát,⁴ kimutatva Hasper egyoldalú felfogását és torzításait. Ez az irányvonal később teljesen el is tűnt a himnológia és az európai református zsoltáréneklés gyakorlatából és elméletéből. Ráadásul a zárlati vezérhangos módosítás helyességét továbbra is mereven tagadók miatt Draskóczy közreadta Loys Bourgeois 16. századi értekezését, ez egyértelműen igazolta, orgonasíp-ábrával képszerűen is szemléltette, hogy a hugenotta zsoltárok dallamának integráns tartozéka a zárlati diézis.⁵ Ezt az ábrát közölte Bólya József Szenci Molnár-kiadása is.⁶

Azon a bizonyos délutánon Kálmán bácsi ült ágya szélén, csikos pizsamában, lóbálta a lábát, messze néző tekintettel hallgatott, hallgatott. Majd ennyit mondott: *Tudod, én azt hittem, hogy itt már nincs mit kutatni.* A jelen kötet alapjául szolgáló konferenciánk előadásai között P. Vásárhelyi Judit summázta,⁷ hogy mennyi minden tisztázódott az 1948-as énekeskönyv és Szenci Molnár műveinek kritikai kiadása óta. Volt mit kutatni. S van is mit kutatni, de az eredményeket jórészt további adalékokra véletlenszerűen rábukkanva, nem módszeres felderítés és közreadás eredményeként remélhetjük.

Azon a délutánon hallgattam még arról, s csak később írtam meg,⁸ hogy zenei sajtóhiba vezetett nyomra. Értelmetlen módosítójel maradt a 147. zsoltár dallamának utolsó sorában, az 1. képen is látható.⁹ Németül is, magyarul is így van. Szenci Molnár Albert mintája igazából nem a négyszólamú francia őskiadás volt, hanem az egyszólamú német. Tehetős volt a herborni nyomda, állva hagyhatta a szedést, hogy amikor kell, készen lévő új kiadást nyomtathasson. A *Psalterium Ungaricum* (1607) úgy készült, hogy ugyanaz a német nyomda illesztette a német zsoltárszöveg helyére a magyar változatot. Itthon az is ritkaság volt, ha egy nyomdász két sajtón dolgozott, mint Vizsolyban. Frankfurt nyomdásza, Johannes Saur, ha kellett, egyszerre hat

⁴ Bernard SMILDE, *Hasper en het Kerklied*, Leeuwarden, De Tille, 1986. — Magyarul lásd: *Hasper és az egyházi ének* (Bernard Smilde azonos című doktori értekezéséből részleteket fordított és közreadja HAMAR István) = „...eleitől fogva...”, 43–46.

⁵ Loys BOURGEOIS, *Le Droict Chemin de Musique*, Geneve, Gérard, 1550. Magyarul *A muzsika igaz útja*, ford. JENEY Zoltán, szerk. DRASKÓCZY László, jegyz., utószó FERENCZI Ilona, Budapest, 2003.

⁶ *Psalterium Ungaricum*, Szenci Molnár Albert zsoltárfordításai a genfi zsoltárok dallamaira, kiad. BÓLYA József, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinata, 2003 (a továbbiakban: BÓLYA), 474.

⁷ P. VÁSÁRHELYI Judit, *A Szenci Molnár Albert kutatás jelenlegi állása: Eredmények és feladatok*. Szerkesztett változatát lásd jelen kötetben.

⁸ Eltérő szempontból vizsgáltuk a kérdést, de igen hasonló végeredményre jutottunk H. Hubert Gabriellával. Vö. FEKETE Csaba, *Szenci Molnár Albert zsoltárkiadásának mintája*, Magyar Könyvszemle, 2003/3, 330–349; H. HUBERT Gabriella, *Szenci Molnár Albert és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás*, Magyar Könyvszemle, 2003/3, 349–356.

⁹ *Psalmen Davids Nach Frantzösischer Melody vnd Reymen art [...] Durch Ambrosium Lobwasser [...]*, Herborn, Cristof Raben, 1598. Debreceni példánya: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, B 943. Az 1. kép fotója erről a példányról készült. – Bibliához kötött csonka példánya: OSZK Ant. 13217(4). Az OSZK Antiqua katalógusának tételszáma: B 547.

sajton is dolgoztatott.¹⁰ Egyszóval, nem a Kálvin korabeli egyszólamú (1562), illetve négyszólamú francia őskiadás döntött (1565), hanem a fél évszázaddal későbbi, egyszólamú német énekeskönyv (alighanem több) kiadása.

1. kép

Psalmen Davids Nach Frantzösischer Melody vnd Reymen art [...] Durch Ambrosium Lobwasser [...],

Herborn, Cristof Raben, 1598, 147. zsolttár. (A példányleírást lásd a 9. jegyzetben.)

Hibás és értelmetlen # – nem a hangjegy előtt van, utána következik, és nem is a vonalon látható, hanem vonalközben. Csak itt, 1607-ben, egyszer fordul elő a százharminc dallamban.¹¹ Hanauban (1608) és Oppenheimban (1612) más nyomdász és nyomdai hangjegykészlet volt, ott már ilyen hiba nem történt.

Időközben H. Hubert Gabriella talált Párizsban egy másik énekeskönyvet, amely szintén Szenci Molnár Albert mintái körébe tartozott. Nálunk ismeretlen volt addig, és számba sem vehettük ezt az 1609-ben megjelent német, herborni kiadást.¹² Több más német énekeskönyv is lehet forrás, amelyeket szintén nem ismertünk, nem ismerünk, nálunk nincs példány belőlük. Magyarán, a 20. századi szakmabeliek csupán egyetlen kiadást ismertek, és ebből levonták azt a következtetést, hogy ennyi volt, nem több. Ebben a H. Hubert által leírt 1609-es kiadásban is megtaláljuk a német megfelelőjét egy sor magyar éneknek, amelyek tehát nem lehetnek semelyik magyar prédikátor eredeti munkái, mindegyik fordítás. Sajnos, az adatpótlás vagy helyesbítés 2004 óta nem nyert tért, így nem találjuk meg ezt az információt új, 2021-ben megjelent énekeskönyvünkben sem.¹³ Szentmártoni Szabó Géza ezt az állapotot joggal tette szóvá. Summás megállapítása nem túlzás, új énekeskönyvünknek sem sikerült túllépnie örökölt beidegzéseken: „Vannak a régi magyar irodalom történetében olyan szívósan továbbélő téves attribúciók, amelyeket a maguk idejében, az elégtelen bizo-

¹⁰ Szenci Molnár Albert naplója, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003, 143.

¹¹ Lásd egyéb részleteket is korábbi áttekintésemben: FEKETE Csaba, *A genfi zsolttárok elterjedése hazánkban = Kálvin időszerűsége: Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, szerk. FAZAKAS Sándor, Budapest, Kálvin, 2009, 185–242.

¹² H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas, 2004, 160–166.

¹³ *Református énekeskönyv*, [összeáll. a Generális Konvent Liturgiai és Himnológiai Bizottsága], Budapest, Kálvin, 2021. (A továbbiakban: RÉ21.)

nyítékok ellenére elfogadtak, és cáfolatuk a megrögződött téves hagyomány makacs ellenállása miatt, csupán sok-sok bizonyító érv felsorakoztatásával lehetséges.”¹⁴

Kálmán bácsinak arról sem beszéltem, hogy a debreceni Nagytemplomban – Sepsy Károlyt sokszor helyettesítve az orgonánál – a kritikus záratokban nem játszottam a hangzat tercét. Soha senki nem vette észre, a gyülekezet pedig, bár talán a kezdő strófában némileg bizonytalan vagy megosztott volt, a második strófától kezdve mindig a módosított zárlati félhangot énekelte, amely ellen annyit hadakozott Csomasz Tóth Kálmán.

A 150. zsoltár 4–5. sora új, 2021-es kiadású református énekeskönyvünkben

Látjuk, ma van módosítójel (kereszt), ugyanitt az 1948-as kiadású református énekeskönyvben nincs. E példát Gárdonyi Zoltán azért említette, mert a harmadik sorban kislépéssel, a folytatásban nagylépéssel kellene énekelnünk az egymásnak felelő zárlati motívumot Csomasz Tóth Kálmán szerint. A Tanácskozó Zsinat kiadta 1996-os énekeskönyvben sincs kereszt, hanem, kényszerűségből, apró csillag látható a kotta fölött, jelezve, hogy hol lehet a hibásnak bélyegzett kereszt.¹⁵ 2003-ban Bólya kiadása sem a dallamsorban, hanem fölötté közöl kereszt módosítójelet.

Becsülnünk illik korszakváltó 1948-as énekeskönyvünk érdemeit. A hasonló vállalkozásokban nem ritka jelenség, hogy megosztott a szerkesztőbizottság. Nálunk főként az említett Hendrik Hasper (1886–1974) holland református lelkész és költő elméletéhez való merev ragaszkodás miatt, hatására több mindent elhallgatott Csomasz Tóth Kálmán. Mellőzte Árokháty Béla és Karácsony Sándor koncepcióját, elhagyta Árokháty nevét is az énekeskönyv előszavából (ezt is Gárdonyi Zoltán tette szóvá), de azért magasztalta a Délvidéken megjelent énekeskönyvet (1939).¹⁶ Majd monográfiát alkotott Maróthi Györgyről,¹⁷ akinek érdemeit tárgyalva az úgy vélt dallamromlásokról hallgatott, noha

¹⁴ SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Szenci Molnár Albert tévesen másénak tulajdonított Reggeli dicséretéről = Átjárások: A lelkeségi és a világi irodalom, illetve művészet egymásra hatása a magyar régiségben*, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, 2024, 43–54.

¹⁵ *Magyar református énekeskönyv*, [szerk. a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinatának Himnológiai Bizottsága], Budapest, Kálvin, 1996.

¹⁶ *Énekeskönyv református keresztyének számára*, Szabadka, Jugoszláv Királysági Református Keresztyén Egyház, 1939.

¹⁷ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Maróthi György és a kollégiumi zene*, Budapest, Akadémiai, 1978.

az ifjú debreceni tanár 1743-ban a módosító jeleket a svájci kiadásokból és gyakorlatból átvette. Továbbá Csomasz Tóth nem foglalkozott Bárdos Lajos (1899–1986) művével sem, mert a modális harmóniakat tárgyaló munka (1961) kimutatta, hogy a Palestrina korában széles körben alkalmazott módosítások szerves részét alkotják az úgynevezett modális stílusnak.¹⁸ Nézeteit nem módosította három évtizeddel később sem Kálmán bácsi, ráadásul egyes tanítványai, illetve tanszéki utódja, Máté János egyes tanítványai talán mai napig makacsul ragaszkodnak a Hasper- és Csomasz Tóth-féle állásponthoz, az úgy vélt modális hangnemi tisztasághoz.

Stílusztisztaságra, a modális hangnemek minden módosításának elvetésére törekedett Hasper, kivétel nélkül, az úgynevezett *v-alakú* zárlatokban, ahol a dallam lelép–visszalép. Szerinte nem lehet a skála törzshangja a félhang az egészhang helyett. Ezt láttuk fent, a 2. képen, a 150. zsoltár példájában.

Feledhetetlen és mellőzhetetlen mindez, mert Csomasz Tóth felfogásában a ritmus és az ének dallamképének tisztelete vált elsődlegessé. Alárendelt ennek minden mást, például a zsoltár és a Biblia viszonyát is. Többségbe kerültek követői, egyben igen dőcögve haladt a református közvéleményben az 1948-as énekeskönyv elfogadása. Biblia és zsoltár, zsoltáréneklés tekintetében már nem az Oppenheimeri Biblia volt a viszonyítási alap. Korábban, a 19–20. századi tanulmányokban nem hiányzott az összehasonlítás a magyar Biblia Szenci Molnár-féle két kiadásával (1608 és 1612), megfigyelték, hogy sokszor, ha lehetséges volt, a versszerkezetben Molnár Albert szinte szó szerint átvette a Vizsolyi Biblia szövegét. Szenci Molnár kritikai kiadásában¹⁹ sem hangsúlyozta annyira nézeteit Csomasz Tóth Kálmán, mint később, a hazai reformátusok számára írt tudnivalók megfogalmazásában (1971),²⁰ illetve már korábban, az 1948-as énekeskönyvhöz csatlakozó kézikönyvben (1950).²¹ Akik az 1948-as vonalat követték, azok is az 1908-as revideált Károlyi Biblia fordítását tekintették mérséklő pólusnak. Ehhez mérten elsatnyult 1948-ban, és azóta is az olyan vizsgálat, amely Szenci Molnár zsoltárainak biblikus ragaszkodását taglalná. Nevezetesen, hogy a strófica és a rímelés követelményei között többnyire két bibliai verset ölelt magába számos strófa. Gyakori két rövidebb strófa nagystrófává összefoglalt alakja. Ennek megfelelően verselt Molnár Albert, és lehetőleg minden adalékot vagy más bővítést mellőzött. Eltér ezekben a régi magyar istenes énekektől, de sokkal inkább a zsoltárokat később megkurtító és átdolgozó szerkesztményekről.

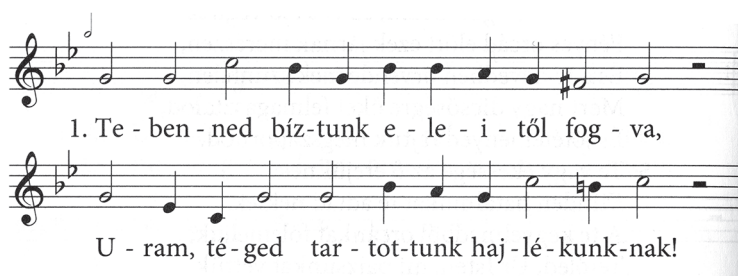
¹⁸ BÁRDOS Lajos, *Adalékok a reneszánsz műzene összhangzattanához, elsősorban Palestrina énekkari műveinek alapján*, Budapest, Zeneműkiadó, 1961.

¹⁹ SZENCI MOLNÁR Albert *költői művei*, s. a. r. STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1971 (RMKT XVII/6); *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk., jegyz. H. HUBERT Gabriella, s. a. r. VADAI István, ECSEDI Zsuzsanna, Budapest, Balassi, 2016 (RMKT XVII/17), 357–358; 989–991 (121. szám). A jegyzet közli a Kolross-féle Morgenlied teljes szövegét.

²⁰ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *Dicsérvételek az Urat: Tudnivalók énekeinkről*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 1971.

²¹ CSOMASZ TÓTH Kálmán, *A református gyülekezeti éneklés: Útmutató és adattár a próbaénekeskönyvhöz*, Budapest, Református Egyetemes Konvent, 1950.

Szintén hallgattam a Csomasz Tóth Kálmánnal folytatott emlékezetes beszélgetés során az Erdélyben őrzött kéziratok forrásról.²² Eljutott hozzám a század hetvenes éveiben Szenci Molnár naplószerű feljegyzéseinek másolata. Ilyen magyar vonatkozású emlékek kutatását is különleges engedélyhez kötötték, másolása pedig nem számított törvényesnek Romániában, még kevésbé lehetett volna másolatoknak eljutniuk Magyarországra. Tanácsos volt hallgatni róluk, engedtem az óvásnak. Ma már hozzáférhetők.²³

3. kép

A 90. zsoltár 1–2. sora a 2021-es református énekeskönyvben, zárlati módosítással

Haladjunk tovább a még megválaszolatlan kérdésekkel, legalább emlegessük a kutatnivalót, csatlakozva P. Vásárhelyi Judit összegzéséhez, főleg azokat a pontokat említve, ahol eddig alig van – legkevesébe perdöntő – adatunk, legfeljebb kérdőjeles elképzelésünk. Az ének éneklése nem ritkán másodlagos a szöveg vizsgálatára leszűkült tudományos szakirodalomban, mellékes többeknek, hogy a kegyességi gyakorlat része a zsoltározás. Szintén elhagyhatatlan tartozéka a református templomnak és liturgiának, ezt a tudományos megközelítés sem mellőzhetné. Fel-feltűnik még olyan szélsőséges álláspont is, amely szerint gátolja a költészet művelését és értékelését, ha az éneket éneklik. Énekelték Huszár Gál és Szenci Molnár korában magyarul a régi magyar zsoltárokat, majd a genfi zsoltárokat is, és az az igazi, ha ma is éneklik, nem csak beszélnek róla, esetleg meghallgatnak belőlük szemelvényeket.

1.

Kezdjük a hajnali énekléssel. Zsoltárokat énekelt újesztendő pirkadatán, heidelbergi diákként, 1598-ban zsoltárköltőnk, az ötórás reggeli áhítat előtt. Megörökítette időnként naplójában az ilyen alkalmakat.²⁴ Vajon ugyanazokat énekelte németül és latinul is, mint magyarul? Akkoriban mi mindent ismerhetett? Zsolozsma kereté-

²² Marosvásárhely, Teleki Téka, To 3619^b.

²³ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár V. 87/30/2003 sz.

²⁴ Szenci Molnár Albert naplója, 123.

ben (hajnali *prima*) énekelt-e, vagy szabadon válogatott aznapi lelkiállapota szerint? Hálóhelyéről bizonynyal kivonult a napkezdő áhítat helyiségébe, hisz a lakótársai még aludtak öt óráig, naponta akkor kezdődött a könyörgés.

Később, élete válságos napjain is megnevez zsolnárokat naplójában, nem mondja meg, hogy németet, latint vagy (legalább helyenként) már magyart értett. Néhányszor megtudjuk, melyik zsolnárt énekelték istentiszteleten, németül. Egy alkalommal hat zsolnárt énekelt egymás után, 1605. március 6-án: 96., 97., 98., 100., 101., 102.²⁵ Mindig meglehetősen ritka jelenség az ilyen vallomások megnyilatkozás.²⁶ Testi-lelki válságban szenvedett házassági kísérletének kudarca miatt, elesettségében volt rá döbbenetes hatással, hogy megdördült az ég, amikor éppen dörgő egekről énekelt.²⁷ Ugyanezen állapotában felkeltette szobatórsát, amikor annyira elveszettnek érezte magát, hogy szinte nem volt eszénél (azután kórházban sínylődött, lekötözve és eszméletlenül), ketten énekelték vigasztalásul a 91. zsolnárt.²⁸ Az 1948-as és a 2021-es énekeskönyv-kiadásokban ennek a zsolnárnak éppen a halálos veszedelem, a dögvész (pestis) idején megmaradást valló strófája hiányzik, az eredeti harmadik.²⁹

Nem lészen néked félelmed
Éjjeli irtózástól,
Szíved nappal meg nem ijed
Az röpölő gyors nyíltól.
Nem árt néked semmiképpen
Az éjjeli döglelet,
Az halálos dög délszínben
Néked semmit nem tehet.

Aligha elég magyarázat erre, hogy itt így szól a zsolnárt az Oppenheimeri Biblia szerint: „Ne félj az éjjeli rettegetstől, és a nappal repülő nyíltól. Az étszaka kegyetlenkedő dögtől: és az délben pusztító döghaláltól”. Mai bibliafordításunk: „Nem kell félned a rémségektől éjjel, sem a suhanó nyíltól nappal, sem a homályban lopódzó dögvésztől, sem a délben pusztító ragálytól” (Zsolt 91,5–6).³⁰

Kirajzolódik, bár elég bizonytalan vonalakkal a ránk maradt szórványos megörökítésekben a hajnali zsolnáréneklés szertartási rendje. Ez nem az első tanítási órát előzte meg ott, amit ma osztályteremnek mondunk, lezajlott korábban, többnyire

²⁵ Uo., 149.

²⁶ P. VÁSÁRHELYI Judit, „Énekeljetez néki vígan gyönyörű szép új éneket”: A bibliai zsolnárok és a Psalterium Ungaricum (Herborn 1607) = Szöveg-émlék-kép, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Gondolat, 2011, 140–149.

²⁷ Zsolt 29,3; a zsolnártvers második strófája; Szenci Molnár Albert naplója, 129.

²⁸ Uo., 130.

²⁹ FEKETE Csaba, Aki veti segedelmet: Két zsolnárrészlet, Mediárium, 2024/2, 48–59.

³⁰ Magyar Bibliatársulat újfordinású Bibliája, Budapest, Kálvin, 2014.

istentiszteleti helységben. Nem a zsoltózmába illő három prózazsoltár recitálása volt a kezdő szakasz, hanem általában egy versbe átírt zsoltár éneklése, természetesen végig, nem egyes versszakokat válogatva. Erre esetleges érveket gyaníthatunk akár Huszár Gál graduáljában is. Az éneklést nem rövid kapitulum követte, hanem egy vagy két bibliai fejezet olvasása. Valószínűleg nem alkalmi válogatás szerint, vagy találmányra, hanem megállapodott évi rend szerint. Majd harmadik részként elhangzott az imádság, szintén valamilyen hagyományhoz és imádságos gyűjteményhez kapcsolódva. Szenci Molnár imádságos könyvecskéje tanúsítja, hogy mindig a Miatyánk és az Apostoli hitvallás volt az áhítat lezárása.

2.

Kérdés az is, hogy hol és mikor ismerte meg Molnár Albert a genfi zsoltárokat. Azért jelenhetett meg Huszár Gál graduáljában (Komjáti, 1574) a 140. genfi zsoltár 1540-ből való dallamával a Tízparancsolat – *Ó, Izráel, szerető népem*³¹ – mert voltak, akik ismerték és használták. Később eltűnt. Új énekeskönyvünkben sincs meg, helyette van a 6. genfi zsoltár dallamával egy másik változat, *Meghagyta nékünk, Úr Isten* (RÉ21, 236). Ha Szenci Molnár ismerte Huszár Gál énekeskönyveit, akkor már diákként tudnia kellett a genfi zsoltárokról. Huszár Gálénak mondott egy éneket 1612-ben,³² tudja, hogy egy másik szerzője Szegedi Kis István,³³ de ebből nem következik kétségtelenül, hogy már diákként is hozzájutott mindezekhez az énekekhez. Volt azonban egy másik lehetséges forrása, ismeretségei és hazai peregrinálása révén.

Ambrosius (Lam) Sebestyén (1554–1600)³⁴ körében szintén megismerkedhetett a genfi zsoltárokkal, legalább némelyikkel, vagy valamelyik teljes kiadással. Ambrosius Sebestyénnel levelezett, például 1598. október 18-án kapta meg egyik levelét.³⁵ Ő pedig 1599. január 18-án írt neki.³⁶ A felvidéki tekintélyes prédikátort Késmárkon meg is látogatta Szenci Molnár 1600. január 3-án, és másnap nála ebédel.³⁷

³¹ 1Móz 20; 5Móz 5. Lásd *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, 7.4. kiadás, szerk. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, HORVÁTH Andor, SELÁF Levente et al., Budapest, Gépeskönyv, 1979–2025, <https://f-book.com/rpha/v7/index.php> (a továbbiakban: RPHA), 1114. (Letöltés ideje: 2025. április 20. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes)

³² *Könyörögjünk az Istennek, szent Lelkének* (RPHA 0368). Megvolt a 19. századi énekeskönyvekben is, megmaradt 2021-ben is; RÉ48, 372: *Huszár Gál éneke 1566 előtti időből*; RÉ21, 231: *Huszár Gál, Debrecen, 1560*.

³³ *Ó, mint keseregnek most az keresztyének* (RPHA 1127). Megjelent, többek között: Debrecen, Komlós, 1569 (RMNy 264), 192; Detrekő, Bornemisza, 1582 (RMNy 513), LVb. stb.

³⁴ SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1600–1554)*, Budapest, L'Harmattan, 2007. – Azóta megjelent angol változata, vö. Marcell SEBŐK, *A Humanist on the Frontier: The Life Story of a Sixteenth-Century Central European Pastor*, London, Routledge, 2022.

³⁵ Szenci Molnár Albert naplója, 126.

³⁶ *Uo.*, 127.

³⁷ Ez a neves felvidéki prédikátor életének utolsó évében történt, 1600. január 4-én. *Uo.*, 133.

Továbbra is mérlegelést igényel, főleg a korábbi, egyoldalú megközelítések miatt, hogy a genfi zsoltárok megismerése nem volt református specialitás. A zsoltárkönyv hazai kiadásban először nem Kolozsvárott, Váradon vagy Debrecenben jelent meg, hanem Lőcsén (1635).³⁸ Valótlan, ráfogásnak minősül az a gyanítás is, hogy puritán hatásra terjedtek volna el a genfi zsoltárok. Túlzó puritánok közül valóban voltak, akik később kizárólag genfi zsoltárokat énekeltettek volna, egyben ellenségei voltak a hazai énekes és istentiszteleti örökségnek. Szenci Molnár nem közéjük tartozott, Újfalvi Imre sem. Visszaszorult az örökség, mert nem szűnt meg a liturgiátlanítás a 17. században. Végül, 1800 táján, aztán győzedelmeskedett a hazai hagyomány beszüntetése, a Benedek-féle 1806-os énekeskönyv már nem tartalmazott kis graduált. Uralomra jutott a feledés is. Attól fogva a ma is megszokott református istentisztelet vált általánossá, amelyben tetszőleges választás szerint el-elhangzik valamelyik zsoltár, ma inkább csak egy verse, leggyakrabban a kezdete. Genf példája, a kálvinizmus emlegetésével ellentétben, a zsoltárkönyv ismételt végig eléneklése nálunk soha nem honosodott meg, a hazai szakirodalomban annyira ismeretlen maradt, hogy először Bólya kiadásában jelent meg magyarul 2003-ban a Kálvin városában gyakorolt zsoltáréneklési rend.³⁹

3.

Mikor fordította Szenci Molnár a zsoltárokat? Erre is van hagyományos, azaz kialakult vélemény. Megtudjuk az 1948-as énekeskönyvből. (Ilyen tájékoztatás azelőtt nem volt található református énekeskönyvünk 17–19. századi kiadásaiban.) Változatlanul közölte ezt a Tanácskozó Zsinat kiadta 1996-os énekeskönyv is a 150. zsoltár után:

Mind a százötven zsoltár szövegét magyar nyelvre fordította Marot Kelemen és Béza Tódor francia verseiből 1606. március 9. és május 24., valamint szeptember 1–23. napjai közötti időben, tehát nem egészen száz nap alatt Szenci⁴⁰ Molnár Albert (1574–1634). Munkájának végeztével ezt írta naplójába: „Laus viventi Deo” (Dicsőség az élő Istennek!).

³⁸ *Keresztyéni isteni dicséret, Mellyek az Magyar Nemzetben reformáltatott Ecclesiákban szoktanak mondattatni. Ezek mellé adattattak szép renddel. Először, az Szent Dávidnak franciai Nótáknak és Verseknak módgyokra rendeltetett soltári [...] bővebben, hogy nem mint ennek előtte Debrecenben és Bártfán kibocsáttattak, Lőcse, Brewer, 1635 (RMNy 1628).*

³⁹ *A genfi egyház zsoltáréneklési rendje, 1562. Lásd BÓLYA, 447–454.*

⁴⁰ Nem elírás, alább sem, mert Csomasz Tóth Kálmán 1948-ban még *Szenczi* névalakot írt, de később áttért a *Szenci* névalakra. Például 1990-ben már így jelent meg az énekeskönyvben. Az 1996-os énekeskönyv azonban visszatért a korábbi, *Szenci* névalak használatára.

Szenci Molnár megörökítette naplójában a zsoltárokon munkálkodását 1606-ban.⁴¹ Gyaníthatjuk, egyéb szorgoskodásával egy időben legalább a zsoltárok közül némelyeket korábban lefordított, és csak a hiányok pótlására, a sajtó alá rendezésre, a nyomdakézirat letisztázására kellett a megnevezett száz munkás nap. Megörökítette ugyanakkor azt is, hogy 1607. április 22-én kezdődött a zsoltárkönyv nyomtatása, s végződött május 12-én.⁴² Az 1603–1605 közötti években megszülethetett Pfalz (a Palatinatus) környezetében egyes zsoltárok magyar változata. Eldőlhetne ez a kérdés, ha felbukkanna valamilyen specimén, amelyet vélt vagy remélt támogatóknak küldött a fordító. Biztosan volt egy, de nem maradt meg.⁴³

4.

Magyarországi prédikátorkodása idején mit énekelt itthoni református gyülekezete? Maga Szenci Molnár, gyakorlott rektor és kántor lévén, tanított-e és énekeltetett-e genfi zsoltárokat? Talán felbukkan néhány célzás vagy utalás a naplójában megnevezett számos prédikátor hagyatékában, amelyből valamilyen éneklési rend jellemezhető volna. Valójában a genfi zsoltárok elterjedése a 17. század végéig lezajlott, szinte észrevétlenül, mindenféle zsinati vagy püspöki elrendelés nélkül, és 1700 táján az akkor született énekeknek csaknem fele genfi zsoltárok dallamára készült, ez figyelhető meg például Ráday Pál *Lelki hódolása*ban. Jól magyaráznunk nem könnyű, mert az 1652-ben megjelent dallamos lőcsei kiadás⁴⁴ után a zsoltárdallamok közlése hazánkban csak fokozatosan vált elhagyhatatlanná. A külföldön megjelent Hanaui Biblia és az Oppenheimeri Biblia, majd Janson-féle Biblia (Amszterdam, 1645)⁴⁵ és a Tótfalusi-féle „aranyas” Biblia (Amszterdam, 1685)⁴⁶ meg a magában megjelent kis zsoltár (12°, Amszterdam, 1686)⁴⁷ és fél zsoltár (24°, Amszterdam 1686) tartalmazta a mintául szolgáló dallamokat. Dallam nélküli kiadásai is jelentek meg az énekeskönyvnek Debrecenben, Váradon, Lőcsén. Felbukkantak viszont az utóbbi évtizedekben eleddig ismeretlen kiadások, ezekben dallam is volt, kottaolvasók tanulhattak és taníthattak belőlük.⁴⁸

⁴¹ A megjelölt időpontokhoz megmaradt naplójegyzetek: „A zsoltárkönyvet elkezdtem a dallamhoz igazítani [...] Végeztem a 100. zsoltárral és abbahagytam a munkát [...] Elkezdtem fordítani a 101. zsoltárt [...] Befejeztem az egész Zsoltárkönyvet”. *Szenci Molnár Albert naplója*, 151.

⁴² *Uo.*, 152.

⁴³ *Specimen Psalterii Ungarici*, Nürnberg, Hutter, 1604 (RMNy 920).

⁴⁴ RMNy 2424.

⁴⁵ RMNy 2091.

⁴⁶ RMNy 4562.

⁴⁷ Kis zsoltár (RMK I, 1345), fél zsoltár (RMK I, 1346).

⁴⁸ Lőcse, Brewer, [1657–1665], (RMNy 2988). – Várad, Szenci Kertész Ábrahám, [1652–1660], az első dallamos hazai kiadás, amely az Amszterdami Biblia nyomán született (RMNy 2750). – Lőcse, Brewer, 1670 (RMNy 3665). – Kolozsvár, Veresegyházi Szentgyel Mihály, 1675 (RMNy 4019). – Magában csak a genfi zsoltárokat közlő énekeskönyv: Kolozsvár, Veresegyházi Szentgyel Mihály, 1676 (RMNy 4076). – Kolozsvár, Veresegyházi Szentgyel Mihály, 1681 (RMNy 4361). etc.

5.

Páratlan ritkaság az egykori templomszentelés leírása.⁴⁹ Bekecs református templomát 1625-ös szentelése után alig két évtizeddel elpusztították, később a romokat teljesen átépítették katolikus templommá. Megtudjuk, hogy 72 fára festett felirat, bibliai idézet készült díszítéséül, Szenci Molnár ezeket imádságnak mondja. Nem találunk azonban teljes liturgiát, valamennyi részlet megnevezését és sorrendjét. Mintha már akkor formálódott volna a későbbi, szinte napjainkig gyakorolt istentiszteleti rend. Elég megtekintenünk a legkésőbb megjelent, tehát az 1998-as *Istentiszteleti rendtartást* ilyen szempontból.⁵⁰ A szokásos vasárnapi istentisztelet folytatásaként szenteltek, a szertartáshoz alkalmilag tartozhatott keresztelés, és feltétlenül úrvacsorázás. Ezáltal a sákramentum kiszolgáltatásakor elhangzó szereztetési igékkel szenteltek.

Énekelve vonult a parókiáról a lelkészek és énekes diákok, kántorok menete a templomba. Vízkereszti (kiskarácsonyi), azaz újesztendei énekkel – *Nékünk születék mennyei király* –,⁵¹ mert az ünnepélyt e napra időzítették. A Huszár Gál énekeskönyvei óta meghonosodott himnusz refrénje: *Új esztendőben mi vigadjunk, Született Jézus, mi imádjuk*. Adalék éneket is közölt Szenci Molnár kiadványa,⁵² de nem sorol el minden éneket, ami elhangzott. Lehet, hogy csak az énekes diákok szólaltattak meg egyes szertartásba illő zsoltárokat és himnuszokat, vagy váltakozva énekeltek a teljes gyülekezettel. Tudjuk, hogy a *Te Deum laudamus*, *Téged Isten dicsérünk* a graduálok magyar változata lehetett. De nem mondhatjuk meg, hogy az egyéb szép *dícséret*ek és *psalmusok* melyek voltak, vagy, hogy az úrvacsorázás közben és végén mit énekeltek. Az igeliturgia a szószékről hangzott, feltehető, hogy ez egyben az esperes templomszentelő beszédét jelentette. Sem igent, sem nemet nem mondhatunk arra a kérdésre, hogy vajon énekeltek-e genfi zsoltárt. Aligha.

Nem rendtartás és ágendapótló célra született a kiadvány. Vannak a leírásnak pótolhatatlan adalékai, ilyen az is, hogy volt a templomban boltozott éneklő hely, bizonynyal a szentélyrészben. Egészében hasonlíthatjuk a leírást a kortárs Alvinci Péter közölte kassai liturgiához, tőle szintén annyit tudhatunk, hogy énekel az énekkarral a kántor, alighanem úrvacsorai himnuszt, himnuszokat, a Huszár Gálnál már

⁴⁹ *Consecratio templi novi, azaz az felépített bekecsi templumnak dedikálása [...]*, Kassa, Schultz, 1625 (RMNy 1334). Elérhető: <http://dc.reformatus.hu/data/2014/03/07/collidoc2009.pdf>. – Lásd még P. VÁSÁRHELYI Judit, *Molnár Albert és a bekecsi templomszentelés = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1987, 253–274. – Továbbá SZABÓ András, *Egy különleges kálvinista templom*, Collegium Doctorum, 2009, 120–128.

⁵⁰ *Magyar Református Egyház Istentiszteleti Rendtartása*, Budapest, Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, 1998.

⁵¹ RPHA 1066, RÉ48, 282. Új énekeskönyvünkben rövidítve és átdolgozva találjuk: RÉ21, 434. Kezdeté sem maradt változatlan: *Megszületett a mennyei Király*. A refrén változatlan.

⁵² *Számtalan ez földön emberi nemzetnek az ő nyomorúsága*. Stílusjegyek alapján a szakirodalmi vélekedés szerint Prágai András lehet a szerzője (RMNy 1334), kiadva: *Bethlen Gábor korának költészete*, s. a. r. KOMLOVSZKI Tibor, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1976 (RMKT XVII/8), 104–109, 511.

megtalálhatókat.⁵³ Szenci Molnár ismerte ezt az énekkincset, mutatja az Oppenheimi tömörítvény (1612),⁵⁴ hozzájutott nyomtatott énekeskönyvekhez, feltehetően kéziratokhoz is. Említi egy ízben, hogy négy kötetet küldött haza, Magyarországra, és leveleket. Jó volna, ha némelyik közülük megmaradt volna, és felbukkanna.⁵⁵ Kassán volt kéziratosszerű, azzal együtt a liturgikus kórus rendelkezésére állhattak nyomtatott énekeskönyvek. Ezekből ismerhette, ha korábban nem tudta volna, a Sztárai zsoltárparafrázisát: *Sok jótéteményén nagyon csodálkozván*.⁵⁶ Fontosnak vélte közreadását, de nem okolja meg. Milotai Nyilas István (1571–1623) rendtartásához (1621)⁵⁷ hasonló az úrvacsorázás előtti három gyónó kérdés, amely módosulva, bővítve, Melius Juhász Péter korától máig megmaradt. Magyar irodalmi szempontból persze nem lényeges, hogy például Bekecsen nyitott templomajtó várta-e a menetet, amely kézben hordozta az úrvacsorai és keresztelési edényeket, vagy pedig fohász és igemondás után a szolgáló esperes nyitotta meg, a szertartásosan átadott kulccsal.

6.

Zsoltárköltőnk személyét különösen érintő másik istentiszteletről is tudunk, ott is elhangzott két zsoltár, németül.⁵⁸ Szenci Molnár esküvőjén, 1611. október 8-án Oppenheimban. Orgona is szólt. Csak egyáltalán nem mai módon, mert akkor még ismeretlen volt az orgonakíséretes gyülekezeti éneklés, az énekkar vezette a gyülekezet zsoltározását. A 17. század közepén kezdett elterjedni Európában e praxis helyett a gyülekezet éneklésének vezetése orgonaszóval, vagy az énekkar kísérése. Addig a szertartás kezdetén prelúdium, majd egyes verzettók hangzottak el, a liturgikus énekkarral váltakozva. Előremutató volt így is ennek az esküvői emléknek a megörökítése, mert nálunk a református templomokban csak 1761 után kezdtek orgonákat építeni. Az orgonakíséréttel vezetett gyülekezeti éneklés meg majdnem egy évszázaddal később terjedt el lassan. Részben azért, mert a 19. század első felében is elég kevesen tudtak orgonálni, és az egyházközségeknek új orgonás állásról kellett gondoskodniuk, díjlevéllel.

⁵³ Az *Wrnak szent Wacsoraiarol valo reovid intes [...] irattatott Alvinci Peter altal*, Kassa, Mollerus, 1622 (RMNy 1263). Kiadva: s. a. r., tan. FEKETE Csaba, Debrecen, DRHE Liturgiai Kutatóintézete, 2011.

⁵⁴ Lásd erről jelen tanulmány 7. fejezetét.

⁵⁵ *Szenci Molnár Albert naplója*, 136.

⁵⁶ RPHA 1259.

⁵⁷ MILOTAI NYILAS István, *Agenda, az az anyaszentegyhazbeli szolgálat szerént valo czelekedet [...] Irattatot es ki botsatatot [...] Melotai Nyilas Istvan által*, Kolozsvár, Heltai, 1621 (RMNy 1251).

⁵⁸ *Szenci Molnár Albert naplója*, 159.

7.

Tömörítvény a magyar Bibliával együtt Hanauban és Oppenheimban nyomtatott énekeskönyv (könyvészetileg: konvolutum), nem esetleges függeléke a genfi zsoltároknak.⁵⁹ Német mintájú magyar református gyülekezeti énekeskönyv ajánlatos típusa. 1607 óta valóban van függeléke is a zsoltárkönyvnek, ennek későbbi alakja jelenik meg Tótfalusi Kis Miklós (1686)⁶⁰ „aranyas” Bibliájában is. Gyarapszik. Fokozatosan átalakul, kifejlett alakját Oppenheimban nyomtatják. 1607-ben a 150. zsoltár után következik a *Tízparancsolat* és a *Simeon éneke*, a függelékben. Külön szakaszban követi még egy másik zsoltárdallamra írt *Tízparancsolat*, aztán a *Minden háborúság ellen*, végül az *Úrvacsora előtti* és az *Úrvacsora utáni* ének. Eleinte nincs, később feltűnik az *Anna éneke* és a *Mária éneke*. Ebben a függelékben és a *tömörítvényben* is többnyire a németre tekintett Szenci Molnár. De beiktatott magyar zsoltárdicséreteket is, és nem fordított le minden német parafrázist.⁶¹ Jegyzetben olvashatjuk felsorolásukat az

⁵⁹ *Szent Dávidnak Zsoltári az franciai nótáknak és verseknek módjokra magyar versekre fordítottak az SZENCI MOLNÁR Albert által, Oppenheim, Galler, 1612 (RMNy 1037), 136. – Részcímlapja szerint: Egy-néhány psalmusok és lelki énekek az közönséges énekeskönyvekből kiválogattak, és ide helyeztettek.*

⁶⁰ RMNy 4562.

⁶¹ Számsorrendben a következő tizennégy zsoltárdicséretet válogatta: 1, 12, 46, 51, 57, 65, 79, 89, 103, 112, 128, 140, 146, 147. – Német forrása eltér, ott az alábbi táblázatban felsoroltak sorakoztak, két zsoltár két változatban, mindössze három kivétellel megjelölve szerzőjüket, mindegyik nevet mellőzte Szenci Molnár.

1	Ludvig Oeter	91	Sebald Heyden
12	Mart. Luther	103	Paulus Speratus
13	Matth. Greiter	114	Matth. Greiter
14	—	119	Matth. Greiter
15	(CXV!) Wolf Dachstein	124	Mart. Luther
31	Adam Reißner	[124]	Iustus Jonas
37	Ludwig Hetzer	125	Matth. Greiter
46	—	127	Mart. Luther
51	Matth. Greiter	130	Mart. Luther
[51]	Erhart Hegenwalt	137	Wolf Dachstein
53	—	139	Heinr. Vogler
73	Henr. Vogler		

Ezután következnek a kantikumok, kezdve Zakariás énekével. – Lássuk betűrendben a Szenci Molnár által közölt zsoltárdicséreteket.

<i>Incipit</i>	zsoltár	RPHA
Az jóhitű ember szeléd ez világon	89	0014
Boldog az ilyen ember ő lelkében	112	0202
Boldog az olyan ember az Istenben	1	0203
Dicsérd az Istent, mostan, ó, én lelkem	146	0251
Drága dolog az Úr Istent dicsérni	147	0291
Erős várunk nekünk az Isten	46	0392

1598-as herborni kiadás szerint, azt is, hogy más és kevesebb zsoltárparafrázist nevez meg.

Párizsban H. Hubert Gabriella rábukkant 2004-ben arra, hogy létezett 1609-es német minta, és még több ismeretlen, hazai kutatóknak elérhetetlen kiadás, énekeskönyvtípus is, tehát nem csupán esetlegesen, vagy alkalmi rögtönzés módjára született egyik énekcsoport sem, amelyet tartalmaz Szenci Molnár *tömörítvénye*.⁶² Énekeskönyvi koncepciójában viszont nemigen lehet jelen Újfalvi közvetlen hatása. Jó volna tudnunk mégis, hogy elérhető volt-e Szenci Molnár számára Újfalvi 1602-es énekeskönyve. Talán még fontosabb volna, ha kiderülne, hogy egykori mesterével megmaradt-e a kapcsolata, a genfi zsoltárok fordítása, majd a zsoltárköltő hazai prédikátorsága és felvidéki útjai idején, akkor lehetne tanulságos a hazai énekeskönyv (Debrecen, 1602)⁶³ és az Oppenheimban kiadott *tömörítvény* szembesítése, az énekek megválogatása. A *tömörítvény* összeállítása egészében éppen nem Kálvin vagy a puritánok gyakorlatát követte. Szenci Molnár nem maradt meg a kizárólag genfi zsoltárokat éneklő gyülekezet eszményénél, német példái és németországi tanultsága, működése miatt ilyet nem is vallott.

4. kép

1948-as énekeskönyvünk 483. énekének 3–4. sora, Miatyánk parafrázis, kétszer vezérhanggal. Ez a két módosítójel hamar eltűnt az énekeskönyvből. 1996-ban ugyanitt nincs engedélyezett félhanglépés ebben a sorpárban. Új énekeskönyvünkben van, lásd RÉ21, 332

Felséges Isten, néked jelentjük mi nagy nyavalyánkat	79	0415
Irgalmazz, Úr Isten, immáron én nékem	57	0590
Minden hív keresztyének meghalljátok	128	0960
No, dicsérd lelkem az Urat	103	RMKT XVII/6.. 185.
Ó, mint keseregnek most az keresztyének	[—]	1127
Ó, Úr Isten, tekints hozzám	12	1139
Sok jótéteményén nagyon csudálkozván	65	1259
Úr Isten, irgalmazz nékem	51	1436
Végtelen irgalmú Isten, hozzád kiáltok	140	1473

⁶² H. HUBERT, *A régi magyar gyülekezeti ének*, 160–166.

⁶³ RMNy 886. – Sokatmondó címe, amelynek részletei későbbi énekeskönyvek címlapján ismétlődnek: *Keresztyeni énekek, melyek az Graduál mellett, s-anélkül is, az hol azzal nem élhetnek az Magyar nemzetben reformáltatott Eclesiákban szoktanak mondattatni [...] mértékletesen és helyessen többítették [...]*

Stílusjegyek alapján zömében Szenci Molnár költeményeinek tekintették a genfi zoltárok után következő énekeket. Többek között Csomasz Tóth Kálmán vallotta ezt, Szenci Molnár kritikai kiadásában. Ma már látnunk kell, hogy talán egy sincs közöttük, amelyik nem fordítás németből. Szenci Molnár valamilyen okból elhagyta az énekek fölött olvasható szerzők nevét. Talán azért, mert itthon nem minden ének szerzője volt ismert az ő korában sem. Tekintsük át a tömörítvény azon énekeit, amelyeknek szerzőjét és eredetijét már 2004-ben megtalálta H. Hubert Gabriella.

Szemléltetésül következzenek elsőnek a tömör keresztelési ének, az eredetijével együtt.

Zwick, 16. század

Oppenheim, 1612, RÉ21, 342.

O Gott und Vater gnadenvoll,
jetzt tauf du uns und rein'ge wohl
unser ganz sündlich Fleische.
Tilg aus die Sünd durch Christi Blut
und halt uns dann in deiner Hut
mit Kraft deins Heiligen Geistes.
Erschaff uns, wie die Tauf bedeut',
aufrecht und redlich Christenleut.
Lass uns dein Liebe finden,
damit der Bund der Gnaden dein
mög unser aller ewig sein
mit allen Gotteskindern.

Úr Isten, kérünk tégedet,
Keresztelj és moss meg minket,
És tisztíts meg kegyesen.
A Krisztusnak ő vérével
Nagy bűneinket töröld el
Szent Lelked erejében.
Amit e szent fürdő jegyez,
Mindent mibennünk megszerez,
Végül körül kegyelmeddel,
Hogy a te szövetségedben
Megmaradjunk mind végiglen,
Minden mi gyermekinkkel.

Szerzője: Johann Zwick (kb. 1496–1542), RÉ48, 431: Oppenheimi zoltárfüggelék, 1612. RÉ21, 342: szerzőt nem említ, sem fordítót, csupán forrást: Oppenheim, 1612.

Következzék ezután sorban a Miatyánk, *Anna éneke*, egy esti himnusz, két reggeli ének, egy adventi ének, egy asztali áldás, egy passió-ének, végül a 103. zoltár parafrázisa.

Szintén a legtömörebb énekeskönyveinkben a vélhetően Szenci Molnár megverselte *Úri imádság: Miatyánk, ó, kegyes Isten* (RÉ48, 484). Csomasz Tóth Kálmán felpanaszolja, hogy sokszor nincs más ének, amelyet némelyik ritkán használt zoltár dallamára még énekelhetnénk. Csak egyetlen zoltár énekelhető a legrövidebb, a 117. zoltár dallamára, *Az Urat, minden nemzetek*. Ugyanazon dallamra született a 127. zoltár is, *Hogyha ember házat épít*. Miért nem erre a zoltárdallamra énekeljük a Miatyánkot, amelyre Szenci Molnár fordította: *Mi Atyánk, ó, kegyes Isten* (RÉ21, 333)? Új énekeskönyvünkben továbbra is a Luther-féle parafrázis (RÉ21, 331), majd közvetlenül az először Tótfalusi közölte (most megrövidített) magyarázó parafrázis (RÉ21, 332) után következik, és ennek *Mennybéli felséges Isten* kezdetű dallamára kell énekelnünk.⁶⁴ Al-

⁶⁴ FEKETE Csaba, *Változás és folyamatosság: Néhány jegyzet új énekeskönyvünkhöz*, Theológiai Szemle, 2021/4, 209–212.

ternatív dallamként megnevezi a RÉ21, hogy a 117. genfi zsoltár dallamára írta Szenci Molnár. Mégsem illeszti az ének fölé az eredeti dallamot.

Anna éneke (1Sám 1–10) fordítás, a 7. genfi zsoltár dallamára. *Örül az én szívem az Úrban – Mein Hertz ist frölich in den Herren*. Nem a szentek valamiféle hazai tiszteletének maradványa. A kantikum szerzője ismeretlen. Megjelent 1804-ig a Bibliával nyomtatott tömörítvényben, azóta soha, nincs benne új énekeskönyvünkben sem.

Himnusz is van az esti énekek sorában: *Felséges Isten, mennynek, földnek ura*, RÉ48, 495: *Németből fordította Szenczi Molnár Albert, 1612*. Szerző és fordító nélkül közli új énekeskönyvünk, RÉ21, 689: *Ismeretlen német szerző, Herborn 1607*.

Reggeli ének is van a mindennapiak sorában, hibás szerzőnek tulajdonítva jelent meg újabban. *Dicsérlek, Uram, téged – Ich dank' dir, lieber Herre*. Valóban *Morgenlied*. Szerzője Johann Kolross (kb. 1487 – kb. 1558) bázeli lutheránus tanító; nem genfi zsoltár, hanem középkori szerelmi ének dallamára szerezte. RÉ48, 493: *Ismeretlen szerzőtől, 1612 előtt*. Nem teljes adat, de nem helytelen. Tisztázódhatott volna 1907 óta, amikor már kiderült, hogy nem lehet az ének szerzője Pécseli Király Imre (kb. 1590 – kb. 1641). A „megrögződött téves hagyomány” (Szentmártoni Szabó Géza megnevezése) napjainkban visszatért. RÉ21, 663: *Szöveg J. Kolross 1535, fordítás Pécseli Király I. Oppenheim, 1612*. Jó volna kutatás eredményeképpen végleg megerősíteni és összegezni Szenci Molnárnak az énekk fordító munkásságát.

Fordítás voltáról némelyik éneknek valahonnan tudtak elődeink, egyik reggeli ének ilyen. *Hálát adok néked, mennybéli Isten – Ich danke dir, Herr Gott, in deinem Throne*, a 23. genfi zsoltár dallamára született. Szerzője Johannes Fabricius (1587–1616). Reggeli énekek közt találjuk, RÉ48, 495: *Németből fordította Szenczi Molnár Albert, 1612*. RÉ21, 689: *Szöveg: ismeretlen német szerző, fordítás: Herborn, 1607*. Luther reggeli és esti könyörgése kapcsolódik hozzá.

Furcsa sors jutott passióénekünknek. Ismeretlennek számít, éneklésének nincs hagyománya. Nincs meg énekeskönyvünkben, sem 1948-ban, sem 1996-ban. Szerzője Sebald Heyden (1499–1561), nürnbergi iskolai rektor. Visszavettük legújabbban, de nem a húsvéti ünnepkör énekei közé sorolva: RÉ21, 907–914. lap, sorszám nélkül, szerző, forrás, fordító és átdolgozó nélkül: *Sirasd meg, ember, bűnödöt – O, Mensch, beweine dein Sünde gross*. Az eredetivel hasonlítva kellene jobban restaurálni. Csak 22 strófa jelent meg Hanauban és Oppenheimban, a lezáró doxologikus 23. strófa későbbi toldás, a 2. strófa mai fordítója, Dóka Zoltán mégis ezt választotta keretversül (RÉ21, 488.). Most a hosszú éneknek a húsvéti ünnepkörbe iktatott eme változata csupán a keretverseket hagyja meg, RÉ21, 488: *Szöveg S. Heyden passióénekének keretversei, Nürnberg 1525, ford: 1. v. Szenci Molnár A., Oppenheim 1612; 2. v. Dóka Z.* Megvan az énekeskönyv mintegy járulékos helyén, az eddig mellőzött és ismeretlen teljes ének is, nem érintetlenül. Kezdeté helyett azonnal ezt olvassuk, esetleg énekeljük, mert a bűnödöt szóra nem sikerült rímet találni:

Oppenheim, 1612.
 Sirasd meg, ember, bűnödött,
 Melyért Krisztus e földre jött,
 Mennyei dicsőségből.

RÉ21.
 Ó, ember, sirasd nagy bűnöd,
 Melyért Krisztus e földre jött
 Mennyei dicsőségből.

Lássunk még néhány példát, hogyan tűntek el, változtak meg az eredeti mondatok, sorok, miközben rendszertelen vagy sikertelen módosítgatás miatt maradtak régies szavak, sorok, szerkezetek.

Oppenheim, 1612.
 3. Vőn harminc pénzt ötőlök.
 Krisztus az húsvéti báránt
 Tanítványival egyaránt
 Megövé, és előttök
 Szerzé ő testamentomát
 4. Mondván: – Ó, vigyázzatok!
 És egy kőhajításnyira
 Tőlük elméne és mondá:
 – Atyám, hozzád kiáltok
 Tőlem ez pohár múlják el!
 6. Jézus mindeneke tudván
 Eleikbe méne bátran,
 S mondá nékik kegyessen:
 – Kit kerestek fegyverrel ti?
 – Jézust! — Minden azt feleli,
 És ledőlének szörnyen.
 Judás ötet megcsókolá,
 20. Föld indula, szakadoznak
 Kősziklák, koporsók nyílnak
 Az hadnagy vitézivel
 Mond: – Ez ember bizonyára
 Igaz, és Istennek Fia! –
 Vervén mellyöket kézzel.
 Az latrok csontját megronták,
 Megholt Jézusét nem bánták.
 Oldalát egy likasztá,
 Kiből vér és víz csordula.
 Azki látta, bizonyítja
 Mint régen meg volt írva.

RÉ21.
 3. Harminc pénzt kapott tőlük.
 Tanítványit egybe híván
 Krisztus a húsvéti bárányt
 Elfogyasztá övélük.
 Így szerzé testamentumát,
 4. És hátrahagyva őket,
 Kőhajításnyira tőlük
 Térdrehullva, könnyek között
 Atyjához így könyörge:
 – Tőlem e pohár múlják el!
 6. Jézus mindeneke tudva
 Őeljük ment nagy bátran,
 S mondá néki felszóval:
 – Én vagyok, akit kerestek,
 De őket elengedjétek,
 Kik velem együtt vannak.
 Akkor Judás megcsókolta,
 20. Föld megindula, szakadnak
 Kősziklák, koporsók nyílnak
 A hadnagy vitézivel
 Monda: – Ez ember bizonynyal
 Igaz, és Istennek Fia!
 Verték mellüket kézzel.
 A latrok csontját megtörték,
 De nem bántották Jézusét,
 Lándzsával egy megszurta,
 Melyből vér és víz csordula.
 Aki látta, bizonyítja.
 Mint régen meg volt írva.

Nemzetközileg elterjedt adventi ének az *Ó, népeknek megváltója – Nu komm der Heiden Heiland*. Szerzője Ambrosius (340–397), ebből lett Martin Luther parafrázisa, RĚ48, 302: *Oppenheim, 1612*; RĚ21, 374: *Veni redemptor gentium, adventi himnusz, szöveg: Ambrosius püspök, 4. sz. fordítás Oppenheim, 1612*. Kivételesen gregorián kottával közli énekeskönyvünk 1948-ban és 2021-ben.

Asztali áldás a *Hozzád kiáltásunkat halld meg – Dich bitten wir dein Kinder*. Szerzője Georg Thym (kb. 1520–1560). Nincs meg új énekeskönyvünkben.

No, dicsérd lelkem az Urat – Nun lob mein Seel den Herren, 1525. Szerzője Johannes Grammann (Poliander) (1487–1541), lutheránus prédikátor, humanista. Szenci Molnár óta nincs meg ez a zsoltárdicséret hazai énekeskönyveinkben, bár sok későbbi német énekeskönyv beiktatja, feltűnik zeneművekben, többféle dallammal és feldolgozásban, östrófásra bővítve. Beiktassuk-e a jövőben gyülekezeti énekeskönyvünkbe, mint a 103. zsoltár másik parafrázisát? Mintha eddig ismeretlen volna, de most felfedeztük? – Szentmártoni Szabó Géza javasolja befogadását, mert része Szenci Molnár örökségének. Lássuk tehát teljes szövegét, szerkezetét, strófikáját.

Szenci Molnár eltér a német eredetitől a sorok szótagszámát tekintve. Végig más képletet használ: 8 8. 8 8. 8 6. 7 6. 7 6. 7 6. Vannak Lobwassernél helyenként nyolcas sorok is, de eltér Poliandernél a strófica: 7 8. 7 8. 7 6. 7 6. 7 6. 7 6. Nem közöl 1612-ben Molnár Albert *ad notam* utalást sem, mint egyes más énekek előtt, talán mert közvetlen vagy hozzáférhető forrása szerint hiányzott. Vagy nem volt módja utánajárásra, noha Poliander zsoltárdicsérete legalább harminc énekeskönyvben megjelent a 16. század közepétől.⁶⁵ Dallama különféle hajlításokat tartalmaz egyik-másik énekeskönyvben.⁶⁶ Valamikor és valahol ötödik strófát adtak hozzá az énekhez. Például Bach feldolgozásában csak ez és a kezdőstrófa hangzik el. Szenci Molnár megmaradt az eredeti, négystrófás változatnál.

Magyarázza azt is a dallam hiánya, hogy nálunk az ének elterjedése csak akkor lett volna lehetséges, ha a hazai protestáns énekeskönyvek szerkesztőinek lett volna igényük és módjuk német énekeskönyvekből való pótlásra, amelyekben megvolt a dallam. Természetesen az is elképzelhető, hogy alkalmas mai dallam születik. A mai közreadáshoz és új énekeskönyvünkbe foglaláshoz tehát az a nehézség járul, hogy, amint láttuk, Szenci Molnár nem az eredeti strófikát választja: nyolcas sorokat iktatott a hetesek helyére, talán azért, mert ilyen dallamra gondolt. Tartalmi hűség mellett ezért valamelyik egykorú dallamváltozat alkalmazása is lehet gond.

Eltérnek szóalakok és írásmódjuk a későbbiektől 1598-ban, mint például bend = West, köng = König, Pundt = Bund stb. Hiányos az írásjelhasználat, nagybetűzés. 1609-ben már minden verssor nagybetűvel kezdődik.

⁶⁵ Philip WACKERNAGEL, *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII. Jahrhunderts*, Leipzig, Teubner, 1864–1867, V, 968–969. szám.

⁶⁶ Johann ZAHN, *Die Melodien der deutscher evangelischer Kirchenlieder*, Gütersloh, Bertelsmann, 1892, V, 8244. szám.

Poliander, 1525.

1. Nu lob, mein seel, den Herren,
Was in mir ist den namen sein :/
Sein wolthat thut er mehren
Vergiß es nicht o hertze mein:
Hat dir dein sünd vergeben,
Vnd hailt deinen schwachait groß,
Errett dein armes leben,
Nimmt sich in seinem schoß.
Mit relchem trost beschüttet,
Verjüngt dem adler gleich,
Der köng schafft recht behüttet,
Die leiden in seim reich.
2. Er hat uns wissen lassen
Sein heilig recht vnd sein gericht :/
Dazu sein güt ohn massen,
Es mangelt an erbarmung nicht.
Sein zorn leßt er wol fahren,
Straft nicht nach vnser schuld,
Die gnad thut er nicht sparen,
Den blöden ist er hold.
Sein güt ist hoch erhaben
Ob den die fürchten ihn,
So welt der ost vom abend,
Ist vnser sünd dahin.
3. Wie sich ein vattr erbarmet
Vber sein junge kindlein klein :/
So thut der Herr vns armen,
So wir ihn kindlich fürchten rein.
Er kent das arm gemechte,
Vnd weiß, wir seind nur staub,
Gleich wir das graß vom rege,
Ein blumm vund fallnds laub,
Der wind nur drüber wehet,
So ist es nimmer da,
Also de mensch vergehet,
Sein end das ist ihm nah.

Oppenheim, 1612.

1. No, dicsérd lelkem az Urat,
Bennem minden áldja nevét:
Mert sok jótéteményt mutat,
Ne felejtse, szívem jókedvét:
Megbocsátja bűneidet,
Gyógyítja sérelmed,
És megtartja éltedet,
Szárnya alatt téged
Megvigasztal kegyesen,
Mint az sast, megifét,
Ez király bírja híven,
Ő szegény seregét.
2. Szent törvényét megjelenté,
Nékünk, és ő nagy jóvoltát:
És rajtunk megerősíté,
Mondhatatlan nagy irgalmát,
Megszűnik az ő haragja,
Nem vér bűneink szerént.
Irgalmát rajtunk nyújtja.
Szánja az erőtlent.
Nagy azokhoz kegyelme,
Azkik félik őtet,
Földtől az ég mely messze,
Elveti bűnünket.
3. Miként könyörül az atya,
Az ő szerelmes fiain,
Így az Úrnak nagy irgalma,
Megmarad rajtunk, hívein,
Jól tudja gyarló éltünket,
Hogy csak porok vagyunk,
Mint az essőn nőtt fűvet,
Kit az mezőn látunk,
Ha megfuvallja az szél,
Semmivé tétetik,
Az ember is, ki most él,
Menten elenyészik.

4. Die Gottes gnad alleine
Bleibt stet vnd fest in ewigkeit :/
Bey seiner lieben gmeine,
Die steht in seiner furcht bereit,
Die seinen bund behatten,
Herrschen im himelreich,
Ihr starcken Engel waltenSeins lobs,
und dient zu gleich,
Dem grossen Herrn zu ehren
Vnd treibt sein heilges wort,
Mein seel sol auch vermehren
Sein lob an allem ort.

4. De az Istennek kegyelme,
Megmarad minden időbe:
És híveihez jókedve,
El nem fogy soha örökre:
Kik megtartják szövetségét,
Mennyekben örülnek,
Ti, angyalok szent nevét,
Áldjátok Istennek,
Szolgáljatok ő néki.
Terjesztvén igéjét,
Én lelkem is hirdeti,
Ő szent dicséretét.

A pótlások és javítások nem találtak utat a köztudatba az ének teljesen elfeledett volta miatt, ahogyan a hazai himnológiába sem, H. Hubert Gabriella 2004-ben megjelent kézikönyve ellenére.⁶⁷ Ideje volt, hogy szóvá tegye ezt Szentmártoni Szabó Géza.

Sorjáznak a megválaszolatlan kérdések. Kutatnivalók. Szinte semmit nem tudunk arról a legutóbbi időig, hogy a 17. század elején zsoltárdallamokat szerzett maga Móric hesseni tartománygróf, Szenci Molnár pártfogója, ahhoz a húsz genfi zsoltárhoz, amelynek nem született saját dallama 1562-ig, ezért ezeket mindmáig mások zsoltár dallamára énekeljük. Soha, sehol nem utalt erre Szenci Molnár?

Nem hatott igazán az Oppenheimi tömörítvény. Nem tudjuk az igazi okát. A genfi zsoltárok azonban megjelentek, függelékkal, tartalmazzák a verses Tízparancsolatot: *Emeld fel szemed, füled nyisd meg; aztán Simeon énekét.* Hozzájuk még nyolc ének társul. Köztük még két megverselt *Tízparancsolat, Anna éneke*, a 7. zsoltár dallamára: *Örül az én szívem az Urban*, ennek szintén német mintája volt. Hiányzott hazai hagyománya, ezért ezt sem szokás ékelnünk, nincs is benne 1948-as és 1996-os énekeskönyvünkben. Ma megvan, de 2021-ben új szerkezetbe tagolva találjuk, gyülekezeti és nagyheti istentiszteleten. Megalapozottnak tűnt sokáig az a feltételezés, hogy a *tömörítvény* és a *függelék* egyes énekeit (akár mindegyiket) Szenci Molnár Albert talán maga szerezte. De a rendelkezésünkre álló adatok szerint ő valószínűleg a fordítója volt mindegyiknek, nem pedig a szerzője.

⁶⁷ E zsoltárdicséret magyar változatának három sorában szükséges volt alig észrevehető változtatásokat tenni a Szenci Molnár 1612-es kiadásához képest. 1) Jobb a szóvégződés helyettesítése, a rím kedvéért, de nem feltétlenül szükséges: *El nem fogy soha örökké* → *El nem fogy soha örökre*. 2) Ma már nem használt szójelentés miatt is jobb egy módosítás: *Kik megtartják ő kötését* → *Kik megtartják szövetségét*. 3) Nem érthetetlen, de jobb a mai szabványos ragalak, így tökéletes a rím: *Ő szent dicséretit* → *Ő szent dicséretét*.

FEKETE CSABA
ny. főkönyvtáros
Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
feketecs@silver.drk.hu

Missing Links in the Oeuvre of Albert Szenci Molnár, Translator and Adapter of the Genevan Psalms into the Praxis of the Reformed Church in Hungary (1607)

Abstract: Personal remembrance of the author of the present study is characterised first, concerning some persons of the 20th century authorities of the Hungarian psalm and tune editors. It is now certain that the immediate source of the 1607 Hungarian edition was the 1598 German edition, rather than the French of 1562. At least some of these Psalms and editions must have been earlier known among Hungarian ministers in the second half of the 16th century, those who studied at German and Swiss universities. The study also describes some characteristics of the Psalms in the 1948 Hungarian edition. Characterised and compared are also a few examples of additional hymns to the 150 Psalms since the beginnings, that follow the examples of the German forerunners, i. e. the Decalogus, Pater noster and Magnificat in Hungarian verses.

Keywords: Genevan Psalter in Hungarian, Albert Szenci Molnár, early editions of the Genevan Psalms in Hungarian, and their forerunners

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

NAGY ANNA BERTA

A *Balogi cancionale* (1659) kottáiról*

Adalék Szenci Molnár Albert zsoltárdallamainak 17. századi kéziratos hagyományozódásához

Tanulmányomban a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának egyik értékes kéziratáról, az 1659-re datált, de később is folytatott *Balogi cancionale*ről, pontosabban annak utolsó egységéről, a Szenci Molnár Albert által fordított zsoltárdallamok néhány dallamtörténeti kérdéséről szólok, illetve megjegyzést fűzök a cancionale törzsanyagának kisresponzóriumához.¹

A törzsanyagát tekintve a Gömörben található balogi iskola rektorán, Oczovay Mátyáson túl még több kéz másolhatta a cancionálét, amely egy nyomtatott protestáns gyülekezeti énekeskönyv nyomán készülhetett másolói átalakítással, szerkesztéssel. Egyes énekek kimaradtak, néhány további pedig más típusú énekeskönyvből került a gyűjteménybe, az énekek sorrendje sem teljesen azonos az eddig ismert 17. század közepi protestáns énekeskönyvek egyikével sem. Az énekeskönyv valószínűleg előbb evangélikus, majd református használatban volt. A kéziratot a 19. században újrakötötték, ekkor a zsoltárkönyvnek már csak 46 zsoltárnyi töredéke volt meg, ráadásul ezeket is rossz sorrendben kötötték újra.² A kéziratos énekeskönyv kutatásának kiinduló művei: Kálmán Farkas 1882-ben, folytatásokban megjelent cikke a *Debreczeni Protestáns Lapban*,³ H. Hubert Gabriella szócikke a *Magyar művelődéstörténeti lexikonban*,⁴ továbbá Németh Dániel 2022-ben megjelent nyelvtörténeti elemzése.⁵ Kiemelten fontos H. Hubert Gabriellának az RMKT XVII/17. kötetében megjelent alapos jegyzete a *Balogi cancionale*ről.⁶ Hubert ebben az írásában jelentős mértékben kibővíti a MAMÜL-ben korábban megjelent szócikkét, és táblázatos formában közli a kéziratos

* Köszönöm Bánka Kristófnak, Göbölösné Gaál Eszternek és Tóth Anikónak a dallamok értelmezéséhez nyújtott segítségét.

¹ *Balogi cancionale* (1659), ff. 375, 4r., Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattára, R. 535. (STOLL² 82.) Itt és a továbbiakban a kéziratos énekeskönyvek azonosítószámainak forrása: A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840), összeáll. STOLL Béla, Budapest, Balassi, 2002².

² H. HUBERT Gabriella, *Balogi cancionale = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon [MAMÜL] LX.: A főszerkesztő, Kőszeghy Péter LX. születésnapjára*, szerk. BARTÓK István, CSÖRSZ Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, MTA ITI, 2011, 31–32.

³ KÁLMÁN Farkas, *A balogi Cancionale*, Debreczeni Protestáns Lap, 1882. április 25., 122–123; 1882. május 5., 128–130.

⁴ H. HUBERT.

⁵ NÉMETH Dániel, *Három egyházi ének 1676-ig létrejött szövegváltozatainak nyelvtörténeti elemzése* (PhD-értekezés kézirata), Budapest, ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2022, 129.

⁶ *Evangélikus és református gyülekezeti énekek (1601–1700)*, szerk., jegyz. H. HUBERT Gabriella, s. a. r. VADAI István, ECSEDI Zsuzsanna, Budapest, Balassi, 2016 (RMKT XVII/17), 810–839.

énekeskönyv énekeit. Az énekek mellett feltünteteti az adott ének nótajelzését, melyet utólagosan írtak be a cancionaleba, s közli a dallamok RPHA-számát is.

Az RPHA adatbázisban az énekek nagy részét – a Régi Magyar Dallamok Tára második, átdolgozott kiadása (RMDT²) alapján – azonosították, több mint kétszáz éneket.⁷ Ez azért bír jelentőséggel, mert a *Balogi cancionale*ban – ahogyan a legtöbb kora újkori (és számos későbbi) kézirat és nyomtatott énekeskönyvben – a dallamok ismerete miatt elegendő volt az első sor szövegét emlékeztetőül jelezni. Ennek következtében a dallamkincs feltárásának kihívása, hogy azt kell megtalálni, ami nem lett notálva. Ezért az RPHA, illetve az RMDT² jelentős fontossággal bír, és ha egyelőre nincs is minden éneknek feltöltve a dallama, ezeket majd még ki lehet egészíteni ebben az 1979 óta máig folyamatosan bővülő adatbázisban.⁸

A dallamtörténet kontextusa

Magyarországon létezett egy dallamtörténeti szabály, mely a 12. századtól egészen a 18. század végéig megmaradt, viszont átalakulva, egyszerűsítésekkel hagyományozódott tovább az idők során a protestánsok körében is. Ezt a magyar notációt „Esztergomi notációnak” nevezik egyes zenetörténészek, mint például Rajeczky Benjamin, mivel a notáció kiindulópontját Esztergomra vezették vissza. A notáció a következőképpen nézett ki: a kottairás négy vonalon helyezkedett el, általában C és F betűkulcsokat használtak, de a dallamnak megfelelően G- és B-kulcsot is jelöltek. A C-kulcs a felső három, míg az F-kulcs a középső két vonalon helyezkedett el szabályszerűen. A kottasorok végén custost nem használtak, s általában bé módosítójelet alkalmaztak. A magyar notáció terminusának alapját a különleges neumarendszerek alkotják, mint például a punctum, pes vagy porrectus, de az imént felvázolt rendszerben kell ezeket elképzelni.⁹

A magyar dallamtörténetben a 15. században következett be a legnagyobb változás. Kibontakozott a „hangjegyzíró-művészet”,¹⁰ részben az obszerváns ferencesek, s részben a domonkosok kvadrátírásának köszönhetően. A menzurális notáció, csak úgy, mint a kvadrát notáció is a 15. században jelent meg Magyarországon. Ezt Rajeczky Szalkai Lászlónak a 15. század végéről ismert zeneelméleti jegyzetével igazolja, amelyből kiderül, hogy eredetileg speciális körben, a nagyon műveltek között terjedhetett el ez a fajta notáció, mivel a „mensuristae” zenéscsoport szokásait tárgyalja Szalkai a

⁷ Uo., 811–839. – Az ötvonalas rendszerben leírt kották innen származnak: A XVI. század magyar dallamai, I–II, s. a. r. CSOMASZ TÓTH Kálmán, FERENCZI Ilona, Budapest, Akadémiai, 2017².

⁸ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, 7.4. kiadás, szerk. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, HORVÁTH Andor, SELÁF Levente et al., Budapest, Gépeskönyv, 1979–2025. <https://f-book.com/rpha/v7/index.php> (Letöltés ideje: 2025. november 8. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes)

⁹ RAJECZKY Benjamin, *Magyarország zenetörténete*, I., Budapest, Akadémiai, 1988, 179.

¹⁰ Uo., 208.

jegyzetében.¹¹ A többszólamúság zenéje is a menzurális notációt részesítette előnyben, mivel a menzurális dallamok ritmikusak voltak, s az orgánium megjelenésével a ritmus rendezése elengedhetetlenné vált. Ezért is lett a 16–17. században a katolikus és protestáns kórusirodalom kottairási módja a menzurális notáció. Az átmenetet a kvadrát és a menzurális notáció között a „ritmizált gregorián kottaképek” tükrözik. Rajeczky szerint ezek a metzigót hangjegyírás származékai, amelyekre kifejtette hatását a menzurális notáció.¹² Ez volt az az időszak, amikor a régebbi kottairásban használt proportiós jelek átalakultak ütemmutatókká. A ligatúrát felváltó ütemmutatók után már nem kellett azzal foglalkozni, milyen hangcsoportok tartoznak össze, hiszen a metrum elosztotta a hangokat. A kvadrát notációt viszont nem váltotta fel a menzurális lejegyzési forma. Nagyon sokáig párhuzamosan működött együtt a két rendszer. Graduálokban inkább a kvadrát, míg nyomtatott énekeskönyvekben a menzurális notáció volt használatban. A *Balogi cancionale* esetében mind a két notációs forma jelen van, ahogyan arra írásom végén visszatérek.

A Balogi cancionale zsoltdárdallamai és a nyomtatott zsoltdárkiadások kottái

H. Hubert Gabriella azt írta a *Balogi cancionale*ről, hogy „legalább három kezet különíthetünk el”,¹³ vagyis az Oczovayén túl még minimum ketten írhatták le az énekeket. Ám Hubert nem pontosítja, hogy ez a megjegyzése csak a cancionale törzsanyagára vonatkozik, vagy a töredékesen fennmaradt zsoltdárkönyvre is, ugyanakkor rögzíti a kutatás következő lépését: „Az egyes kezek pontosabb elkülönítését nem tekinthetjük befejezettnek, a jövőben még folytatni kell”.¹⁴ E témakijelöléshez igazodva megjegyzem, hogy még arra a szempontra is figyelemmel kell lennünk, hogy a zsoltdárszövegek és a dallamok leíróit is szét lehet-e választani. A *Balogi cancionale* végén található zsoltdárok lejegyzési módja ugyanis tisztán elkülöníthető két típusra. A zsoltdárok egyik felét tipikus menzurális kottairási móddal jegyezték le, tehát ezeknél az anyagoknál szögletes a lejegyzés módja. Az énekek másik felénél a kottakép hanyagabb külalakúnak látszik. Ezalatt azt értem, hogy a menzurális notációban használt hangjegyek fejei kerekesebbek, valamint néhol a kottafejek körvonalai össze sem érnek. Az I. zsoltdártól a XXX. zsoltdárig a hangjegyek fejei szögletesek, s utána hirtelen, átmenet nélkül a XXXI. zsoltdártól a XLVII. zsoltdárig kerekesebbek a hangjegyek fejei. Kivételt képez a szögletesen lejegyzett zsoltdárokból az V. zsoltdár, ahol kerekékké válnak a kottafejek, s száraik sem középen, inkább oldalt helyezkednek el.

Felmerülhet az a kérdés, hogy vajon a lejegyzés felénél csupán elfáradt a másoló, s hanyagul folytatta, vagy két kéz másolhatta a dallamokat. Azt tartom valószínűbbnek,

¹¹ Uo., 213.

¹² Uo., 214.

¹³ RMKT XVII/17, 810.

¹⁴ Uo.

hogy egy újabb kézzel számolhatunk. Az is bizonyíthatja a „két dallamíró kézre” vonatkozó feltételezésemet, hogy a XXX. zsoltár utáni énekversek mintegy felében annyi a hangrontási hiba, mint a XXX. zsoltárral bezárólag. Továbbá a hangjegyek fejeinek nagysága is eltérést mutat, hiszen a szögletesebb hangjegyek fejei sokkal kisebbek, mint a kerekesebb hangjegyek esetében, ahol a kottairó jobban, s arányosabban tölti ki a kottasorokat. Hiába gyorsabb kézzel lejegyzettnek tűnnek a zsoltárdallamok, sokkal precízebb a kottavezetés.

A *Balogi cancionale* zsoltárainak dallamírásában az a leginkább szembetűnő, hogy a zenei custosok után mindig a következő sor elejére van illesztve a szünet. Felmerülhet a kérdés, hogy ennek a jelenségnek van-e zeneileg értelme, vagy van-e ennek valamiféle hagyománya. Összehasonlítottam a *cancionale* zsoltárdallamait az 1607-ben kiadott *Psalterium Ungaricum*¹⁵ dallamaival, a Hanai Biblia¹⁶ és az Oppenheimi Biblia¹⁷ függelékében, valamint az 1645-ben kiadott Jansonius-féle Bibliában¹⁸ kiadott zsoltárok dallamaival, valamint Ambrosius Lobwasser énekeskönyvének 1573-as¹⁹ és 1576-os²⁰ német kiadásával. (Lobwasser 1598-as herborni kiadású énekeskönyvével is össze kell hasonlítani a *cancionale* zsoltárdallamait, mivel ez az egyszólamú kiadás szolgálhatott mintául Szenci Molnár Albertnek.²¹) Ezekben viszont mindenhol a szüneteket, ahogyan az szokás, a sor végére, a custosok elé írták. A szünetnek ugyan van zeneileg értelme a sor elején is, ám megkérdőjelezhető, hogy van-e jelentősége így kiírni a custost, hiszen az arra szolgál, hogy sorváltásnál segítse az énekest a következő hang intonálásában, ám ha utána van szünet a következő sorban, akkor az énekes már látja a következő hangot.

Megvizsgáltam az 1659-et – tehát a *Balogi cancionale* lejegyzését – megelőzően publikált lőcsei énekeskönyv-kiadások közül az 1652-es edíciót, mivel ennek az énekeskönyvnek a végén kottával ellátott zsoltárok szerepelnek: ez az „első hangjegyes kiadás” „a hazai nyomtatású önálló zsoltárkönyvek közül”.²² Ebben a kiadásban látható az a jelenség, amelyet a *Balogi cancionale*-vel kapcsolatban megfigyeltem: a zenei custosok után, mindig a következő sorba van lejegyezve a szünet. E lőcsei énekeskönyv

¹⁵ SZENCI MOLNÁR Albert, *Psalterium Ungaricum: Szent David Kiralynac Es Prophetanac Szaz otven Soltari az Franciai notánknac és verseknek módgyokra most úyonnan Magyar versekre fordittattac es rendezetettac*, Herborn, Hollos Christof, 1607 (RMNy 962).

¹⁶ SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Biblia, azaz Istennek O és Uy Testamentomanac prophetac és apostoloc által megíratott szent könyvei*, Hanau, Halbey, 1608 (RMNy 971).

¹⁷ SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Biblia, azaz Istennek O és Uy Testamentomanac prophetac és apostoloc által megíratott szent könyvei*, Oppenheim, Galler, 1612 (RMNy 1037).

¹⁸ KÁROLI Gáspár, *Szent Biblia az az: Istennek Ó és Uy Testamentomában foglaltott egész Szent Írás, magyar nyelvre fordittattott Cároli Gáspár által*, Amszterdam, Jansonius, 1645 (RMNy 2091 [2]).

¹⁹ Ambrosius LOBWASSER, *Der Psalter Des Königlichen Propheten Davids*, Lipcse, Vögelin, 1573.

²⁰ Ambrosius LOBWASSER, *Der Psalter Des Königlichen Propheten Davids*, Lipcse, Vögelin, 1576.

²¹ FEKETE Csaba, *Szenci Molnár Albert zsoltárkiadásának mintája*, Magyar Könyvszemle, 2003/3, 332.

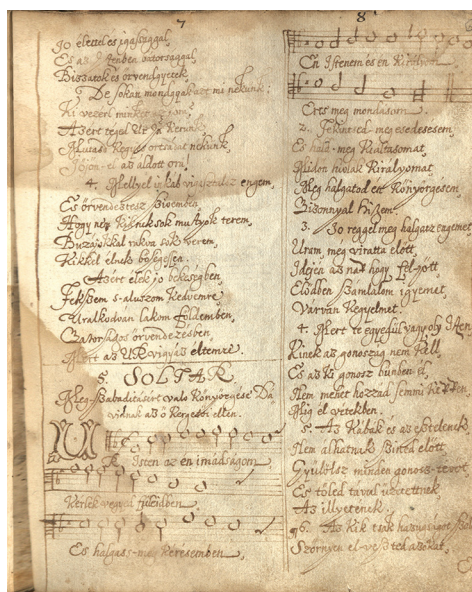
²² SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Dávid kiralynak és prophetanak száz ötven soltari az franciai notáknak és verseknek módgyokra magyar versekre fordittattak és rendeltettek Szenci Molnár Albert által*, Lőcse, Brewer, 1652 (RMNy 2424). – A fent idézett megállapítás az RMNy-tétel annotációjából származik.

mindegyik zsoltáránál tisztán látható ez a következetes szerkesztettség. Továbbá a *Balogi cancionale*-ban található hanghibák egy része egyezést mutat az 1652-es lőcsei énekeskönyv hanghibáival. Erre kiváló példa az V. zsoltár első sorának harmadik hangja, mely a cancionale-ban és a lőcsei énekeskönyvben is F hang helyett, hibásan, E hangot jelöl. Az 1. és 2. képen ezek hasonlíthatók össze. A további kutatásokban igyekszem majd a két énekeskönyv dallamírásának alapos egybevetését elvégezni, valamint a kortárs kéziratoss énekeskönyveket, zsoltárgyűjteményeket is átvizsgálni ebből a szempontból.

1. kép

SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Dávid királynak és prophetának száz ötven soltari...*,
Lőcse, Brewer, 1652 (RMNy 2424), 5b.

2. kép

Balogi cancionale,
1659 (Stoll² nr. 82), 6a–b.

A következő lőcsei kottás *Psalterium*-kiadás az RMNy szerint valamikor 1657 és 1665 között jelent meg, unikum példánya a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában található.²³ Ezzel összevetve a *Balogi cancionale* dallamait megállapítható, hogy a hanghibák nagyobb része azonos a nyomtatványban és a kéziratban. Az 1657–1665

²³ SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári, a franciai nóták szerint magyar versekre fordítottak Molnár Albert által*, Lőcse, Brewer, [1657–1665 között] (RMNy 2988). – E *Psalterium* tartalma és beosztása – ahogyan az RMNy 2988 annotációja megállapítja – megegyezik a második magyarországi kottás zsoltárkiadással, a Váradon, Szenci Kertész Ábrahám nyomdájában 1652 és 1660 között készült kiadvánnyal (RMNy 2750 – unikum példánya az MTA Könyvtárban). Ez utóbbi kottáinak összevetése az említett lőcsei kiadások és a *Balogi cancionale* dallamaival még várat magára. Az említett váradi kiadás mintája a korábban már tárgyalt (lásd a 18. lábjegyzetet), 1645-ös amszterdami, Janssonius-féle Biblia kottás kiadása volt (RMNy 2091[2]).

között keletkezett lőcsei énekeskönyv zsolnárkottáinak sortördelésével teljesen meg-
egyeznek a cancionale sortörései, továbbá a záróhangok értékei egyik munkában sem
mindig jelölik egyértelműen a longa ritmusértéket. A VII. zsolnárt kivételével minden
zsolnárt záróhangjának ritmusértéke megegyezik a két énekeskönyvben. (A tizedik zsol-
nárt nem tudtam összehasonlítani, mivel az hiányzik a lőcsei kiadás unikum példányá-
ból). E lőcsei kiadásban több hiba van, mint az 1652-es kiadásban. A legszembe-
tűnőbb hiba a XX. zsolnárnál található, hiszen az előjegyzésben egy b figyelhető meg, melyet az
1652-es kiadás, helyesen, a második vonalközben jelöl, viszont az 1657–1665 közötti
kiadás, helytelenül, a harmadik vonalközben szerepelteti. A cancionale átveszi a hibás
jelölést, így a XX. zsolnárnál az előjegyzés szintén rosszul, a harmadik vonalközbe került.

A második lőcsei kottás edíció dallamainak lejegyzése nagyjából hasonló,
mint az 1652-es lőcsei kiadásé. A legnagyobb különbség a két énekeskönyv között a
kottasorok tördelése. Az 1652-es kiadás minden sort igyekszik tömöríteni, s a zsol-
nárok dallamsorait egy brevis értékű szünettel választja el egymástól. Az 1657–1665
közötti kiadás szétválasztja a dallamsorokat (általában új sorba teszi), s megtartja a
brevis értékű szüneteket, így sortörésnél minden szünet a custos után, a következő
sor elején van közölve. Az 1657–1665 között keletkezett énekeskönyv zsolnárkottái-
nak kottavezetése (sortörés, custosok és szünetek jelölése) minden esetben megegye-
zik. A legszemléletesebb példa erre a XXXVIII. zsolnárt. A *Psalterium Ungaricum*-ban
ez a zsolnárt hatsoros, az 1652-es kiadásban háromsoros, de az 1657–1665 közötti éne-
keskönyvben négysoros, és az első sorba van tömörítve az első két dallamsor („ha-
ragodnak nagy voltában, megindulván”). A harmadik sorba pedig a negyedik és az
ötödik dallamsor van tömörítve („búsult gerjedezéseidben, Rám tekintvén”).

Mindezek alapján az a felvetésem, hogy a *Balogi cancionale* énekes anyagait való-
színűleg a lőcsei énekeskönyvek nyomán másolhatták. Sőt, a későbbi, így például az
1682-es lőcsei zsolnároskönyvben²⁴ a genfi dallamok közlési módja szintén hasonlít
a cancionale-hoz, tehát a sorok végi custosok után a szünetek a következő sorokban
vannak leírva.

Érdemes még figyelembe venni, hogy a Hanai Bibliában (1608), az Oppenheimi
Bibliában (1612) és a Jansonius-féle Bibliában (1645) közölt Szenci Molnár-féle zsolná-
rok a genfi dallamokat hasábos elrendezésben jelenítik meg, és a *Balogi cancionale*-ben
is hasonló szerkezetű a lejegyzés módja. Ugyanakkor a cancionale dallamainak kot-
tavezetése (custosok és szünetek) eltér az említett Bibliákétól. Továbbá az 1607-ben
megjelent *Psalterium Ungaricum*-ban, s az 1650-ben kiadott Jansonius-féle zsolnáros-
könyvben²⁵ közölt dallamok esetében nem ugyanolyan a custosok és szünetek lejegy-
zése, mint a kéziratos cancionale-ban.

²⁴ SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent David királynak és prophetanak száz eötven soltari, az franciai notáknak és verseknek módgyokra magyar versekre fordítottak és rendeltettek Szenczi Molnar Albert által*, Lőcse, Brewer, 1682 (RMNy 4431).

²⁵ SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Dávid királynak és prophetanak száz ötven soltari a franciai notáknak és verseknek módgyokra magyar versekre fordítottak és rendeltettek Szenci Molnár Albert által*, Amsterdam, Jansonius, 1650 (RMNy 2305).

A szünetek jelölése ugyanakkor nemcsak ezen okból érdekes, hanem olyan szempontból is, hogy a cancionáléban a sortömörítésnél nem egységes a lejegyzésük. A Szenci Molnár-féle 17. századi, valamint a Lobwasser-féle 16. század végi zoltárkiadásokban is rendszerint egységesek a szünetek. Ezalatt azt értem, hogy minden jelzett szünet semibrevis értékű, melyet úgy jelölnek az ötvonalas rendszerben, hogy húznak egy vonalat lefelé, az alsó kottavonal irányába, de úgy, hogy azt ne érje el. A *Balogi cancionale*ban viszont sok helyen semibrevis értékű szünet helyett brevis értékű szünet található. Egyelőre nem látom ennek az énekes gyakorlatból kikövetkeztethető logikáját, vagy azt, hogy következetlenség volna, de a későbbi összehasonlítások talán segíthetnek ennek eldöntésében.

Kottairási hibacsoportok

A *Balogi cancionale*hoz kapcsolódóan három egyértelmű kottairási hibacsoportot különítettem el. Egyrészt a hanghibákat, melybe beletartoznak a kihagyott, kijavított vagy rossz vonalra, vonalközre írt hangok. (A hibákat a 17. század elejei magyar zoltárkiadásokhoz viszonyítottam.)

A második csoportba a ritmushibákat soroltam. Egyetlen szisztematikus hiba van, mégpedig a sorvégi longák jelölése. Ott mindig rontott az utolsó hang ritmusa, bár a Szenci Molnár-féle nyomtatott zoltárkiadásokban sem egyértelmű a ritmusképlet, viszont a 16. század végi Lobwasser-kiadások ezt pontosan közlik. Ezekben a helyzetekben a sorvégi ritmus inkább brevisre hasonlít. Például a II. zoltár esetében a negyedik sorban sem jó a ritmusok jelölése. Ugyanezen zoltár esetében a hatodik sor 9. és 10. hangja minima és semibrevis képlet helyett egyszerűen csak a semibrevisnyi értéket duplázza. A XIII. zoltár esetében a negyedik sor 8-9-10. hangjainak ritmusa longa-brevis-semibrevis, ami a helyes ritmusérték a Lobwasser-féle énekeskönyvhöz viszonyítva. A Szenci Molnár-féle, általam végignézett, nyomtatott zoltárkiadásokban viszont mindenhol rontva szerepelt, de Lobwassernél még helyesen. A későbbiekben minden nyomtatott és kéziratot zoltárdallammal is össze kell hasonlítani ezt a ritmusképletet, egyebek mellett azért is, mert a felsoroltak szerint a *Balogi cancionale* dallamírása nemcsak hibásnak tekinthető a nyomtatott Szenci-kiadásokhoz képest, hanem – a ritmusképletet tekintve – javítani is látszik azokat.

A harmadik hibacsoport elemei a kottastiliztikához kapcsolódnak. Ebbe a csoportba tartoznak azok az énekek, ahol nincs kihasználva a kottasor, tehát sok rész marad üresen, valamint az, hogy a hangjegyek nincsenek következetesen elosztva a kottasorokban, néhol messze, néhol sűrűbben írják össze a hangokat. A *Balogi cancionale*ban kevesebb helyen fordul elő ilyen probléma, mivel általában kihasználják a másolók a teret, és többnyire a metrumnak megfelelően, azonos távolságra írják a kottajeleket. Fontos megjegyezni, hogy nem mindegy, hogyan kerülnek egymás mellé a hangok. Lehet egyenlő távolságra írni egymástól, de lehet az összetartozó hangcsoportokat

szorosabban egymás mellé írni, a prozódíának megfelelően. Ha nincsenek ütemvonalak, könnyen lehet jelölni a kottában a szövegszerű részeket. A kottastilisztika helyes használata elengedhetetlen a gyülekezeti éneklés hatékonysága végett, hiszen nem mindegy, hogyan éneklí a gyülekezet az adott zsoltárt vagy dicséretet.

A felsorolt hibatípusokat megnéztem a 16. század végi német és a 17. század eleji Szenci Molnár-féle nyomtatott énekkiadásokban is, hogy összevessem, hozzájuk képest milyen minőségű a *Balogi cancionale* dallamírása. A cancionale-t összehasonlítottam a Hanau-i Biblia függelékében található zsoltárokkal, továbbá az 1645-ös, Jansonius-féle amszterdami kiadásban megjelent Biblia szintén kottás *Psalterium Ungaricum*ával. Az említett nyomtatványokban tisztán látszódnak a nyomdai pontatlanság jelei a hangrontásokban, hangok kihagyásában, ritmusok felcserélésével, azok elírásával. Ezekben a nyomtatott kiadásokban is megjelennek a kottastilisztikai problémák olyan módon, hogy a hangjegyek nem töltik ki a kottasorokat. Sok zsoltárnál a kottasorok fele így üresen marad. Ezek mind olyan hibák, melyeket csoportosítottam a *Balogi cancionale*-vel kapcsolatban. Például a Jansonius-féle Bibliában a fent említett XIII. zsoltár negyedik sora 8-9-10. hangjának értéke eltér a cancionale-ban helyesen közölt ritmustól, longa-brevis-semibrevis helyett két longa és egy semibrevis van lejegyezve.

Jelzem még, hogy az 1644-es²⁶ (két egymást kiegészítő csonka példány) és az 1650-es²⁷ amszterdami Jansonius-féle zsoltárkiadások is tartalmazzak hangjegyeket. Ez utóbbiban is eltér a lejegyzés az 1645-ös dallamokhoz viszonyítva, még a vétett hibák sem egységesek a Jansonius-féle kiadásokban. Erre szemléletes példa szintén a XIII. zsoltár, hiszen az 1650-ben kiadott zsoltároskönyvben az ének negyedik sorának 8-9-10. hangjainak értéke három darab semibrevis.

Összességében azt lehet elmondani, hogy ugyan a kéziratos *Balogi cancionale* nem mentes a hibáktól, de magas helyet foglal el a zsoltárdallam-közlések között sajátos precizitásával, s van, amiben jobb is, mint az általam átvizsgált, 17. századi nyomtatott magyar psalmusoké.

A *Balogi cancionale* responzóriuma

Ahogy fentebb olvasható, a cancionale-ban egyszerre van jelen a kvadrát és a menzurális írásmód. Az énekeskönyv 271. lapján, tehát a cancionale törzsanyagában, nem a zsoltáros részben található egy „Jézus Krisztus, élő Istennek szent Fia” kezdetű

²⁶ SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Dávid királynak es prophetanak száz ötven soltari a' franciai notaknak es verseknek modgyokra magyar versekre forditattak es rendeltettek Szenci Molnár Albert által*, Amszterdam, Jansonius, 1644 (RMNy 2045).

²⁷ SZENCI MOLNÁR Albert, *Szent Dávid királynak es prophetanak száz ötven soltari a' franciai notaknak es verseknek modgyokra magyar versekre forditattak es rendeltettek Szenci Molnár Albert által*, Amszterdam, Jansonius, 1650 (RMNy 2305).

responzórium, melyről eddig nem találtam sok említést. Ferenczi Ilona írt róla,²⁸ és feljegyezte, hogy ez a közismert ének megtalálható a *Ráday graduálban* (175.),²⁹ az *Óvári graduálban* (161.),³⁰ a *Batthyány graduálban* (61.),³¹ valamint az 1574-es kiadású, Huszár Gál-féle énekeskönyvben (13–14.), többféle szövegváltozattal.³² Ének-szövegében viszont eltérést mutat a cancionale responzóriuma a Ferenczi által említett responzórium-közlésekhez képest. Míg a cancionale középső szakaszának a szövege „Ki az Szent Lelket Atjátul nekünk nyered”, addig a Ferenczi által hivatkozott graduálokban és énekeskönyvben a következő olvasható: „Ki ülsz az Atya Istennek iobiara”. Ez a responzórium a *Balogi cancionale* kéziratához hasonló dallammal és szöveggel (a graduálban a középső szakasz szövege szintén eltér minden esetben a cancionale szövegétől), nyolc változatban megtalálható az *Eperjesi graduálban*,³³ valamint a *Patay graduálban* is (61.).³⁴ A nyolc változatból hét hatodik tónusban íródott (recitáló F hanggal).

A cancionale responzóriuma szintén megtalálható a fentebb már említett 1652-es lőcsei énekeskönyvben (53.) is, ahol az ének szövegének középső szakasza a következő: „Ki az Szent Lelked Atyádtul nekünk nyered”, tehát teljesen megegyezik a cancionale responzóriumának szövegével. Ez a hasonlóság is erősíti azt a felvetésemet, hogy talán ebből a lőcsei énekeskönyv-kiadásból másolhatták a *Balogi cancionale* zenés anyagait. (A fent már bemutatott második, 1657–1665 közt megjelent lőcsei kiadásban nem található meg ez a responzórium dallammal ellátva.)

A cancionaléban ez az ének mint „responzoria” szerepel, egy versszakkal (271.). Az ének ötvonalas rendszerben van leírva. Olyan gyönyörű a kvadrát írása, hogy először nem sikerült pontosan azonosítanom, hogy a lejegyzett hangok neumák-e. Az éneket az 1652-es nyomtatott dallamhoz viszonyítottam (a legtöbb egyezés e kiadás dallamközlésével mutatható ki), amiből azt a következtetést vontam le, hogy a másolt responzóriumban elcsúszott az iníciüm. Az éneket még szerkezeti szempontból összehasonlítottam a graduálokban (főként az *Eperjesi graduálban*) és a Huszár Gál-féle énekeskönyvben közölt responzóriumokkal. Az *Eperjesi graduál* jelöli a karok felosztását („Pueri”, „Chorus”), s így tesz a Huszár Gál-féle énekeskönyv is

²⁸ *Graduale Ráday saeculi XVII, Musicalia Danubiana* 16, s. a. r. FERENCZI Ilona, Budapest, MTA Zene-tudományi Intézet, 1997, 36.

²⁹ Uo., 175. (STOLL² nr. 11).

³⁰ *Óvári graduál*, 1613 (STOLL² nr. 10). Kiadva lásd *Graduale Ráday saeculi XVII*.

³¹ *Batthyány graduál*, 1556–1563 (STOLL² nr. 6). Kiadva lásd *Graduale Ráday saeculi XVII*.

³² HUSZÁR GÁL, *A keresztyeni gyülekezetben való Isteni diczeretek es Imadsagoc*, [Komjáti], [Huszár Gál], 1574 (RMNy 353). Hasonmás kiadás: HUSZÁR GÁL, *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicsérek és imádságok: Komjáti 1574*, kísérő tan. H. HUBERT Gabriella, s. a. r. KÖSZEGHY Péter, Budapest, MTA Könyvtára, 1986.

³³ *Eperjesi graduál*, 1635 (STOLL² nr. 57). Kiadva: *Graduale Ecclesiae Hungaricae Epperiensis 1635, Musicalia Danubiana* 9, szerk. FERENCZI Ilona, SAS Ágnes, SZENDREI Janka, Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, 1988.

³⁴ *Patay graduál*, 17. sz. eleje (STOLL² nr. 12).

(„GYERMEKEC”, „CHORUS”). A cancionaleban, valamint a lőcsei énekeskönyvben sem található semmiféle jelölés, mely utalna a karok felosztására. A cancionaleban található ének műfaját tekintve *responsorium breve* (rövid responzórium), s lejegyzése, a hangjegyek jelölése a graduálokban közölt dallamokkal mutat hasonlóságot, viszont szövegében teljesen megegyezik az 1652-es lőcsei énekeskönyv kisresponzóriumával.

Hangnemileg az 1652-es lőcsei énekeskönyvben és az 1574-es Huszár Gál-féle énekeskönyvben ez az ének dúr plagális modusban (*Tritus*) van lejegyezve. Legmélyebb hangja az egyvonalas C, legmagasabb hangja az egyvonalas G, tehát ambitusát tekintve 1–5. A dallam egyvonalas F hangon recitál, s ugyanezen az F finalison ér véget. Mindezek alapján megállapítható, hogy a dallam hatodik tónusú. Ezekből a kottákból lehetett azonosítani a *Balogi cancionale*ban található responzóriumot, ahol a C-kulcs szintén a negyedik vonalon helyezkedik el, viszont nem egyvonalas C hangról, hanem hibásan, egyvonalas E hangról indul, elcsúsztatva terccel a responzórium dallamát. A *Patay graduál* is hibásan közli a dallamot (61.), hiszen négyvonalas rendszerben előjegyzés nélkül indul a dallam az első vonalról, ami nem teszi lehetővé, hogy a responzórium dallamának tónusát fel lehessen ismerni, akadályozva ezzel a dallam értelmezését. Ezekből a példákból látható, hogy mennyire romlott az ének közlése az említett graduálokban és a *Balogi cancionale*ban, valamint az, hogy az ilyen hibák miatt nehezen rekonstruálható teljesen egy kora újkori dallam.

Hubert Gabriellával egyetértve³⁵ további kutatási irányoknak tartom a *Balogi cancionale* szövegeinek tüzetesebb átvizsgálását, elsősorban azért, hogy az eltérések alapján talán kiderüljön, pontosan mely nyomtatványból másolhatták a kézirat énekeskönyv himnuszait, énekverseit és zsoltárait. Valamint fontosnak tartom folytatni azt a munkát, amely a nótajelzéssel ellátott énekversek dallamainak feltárására irányul, aminek eredményeképpen tovább gazdagodhat az RPHA-adatbázis is.

³⁵ RMKT XVII/17, 810.

NAGY ANNA BERTA
magyar-történelem és egyházzene-ének-zene szakos egyetemi hallgató
Debreceni Egyetem
nagyannaberta@gmail.com

On the Notations of the Balogi Cancionale (1659)

*A Contribution to the Seventeenth-Century Manuscript Transmission of Albert Szenci Molnár's
Psalms Tunes*

Abstract: My study examines the musical movements of a manuscripts preserved in the Grand Library of the Reformed College of Debrecen – the *Balogi cancionale*, composed in 1659 – from the perspectives of melodic history, music history, and liturgical practice. The significance of the melodies lies in the psalm melodies notations found at the end of the *cancionale* indicating the involvement of at least two different scribal hands which could be considered in further research on the manuscript.

The analysis of the melodies confirmed assumptions about the two hands as the notation clearly reveals two distinct writing styles: one angular, the other more rounded. Examining notational accuracy further enabled me to separate the two scribes, and analysis supported the creation of a table that thematically marks the problems in the musical notation.

Central focus of my paper is the study of the psalm melodies in the *Balogi cancionale* and the thematic grouping of the errors found in their notation. The manuscript *cancionale* also contains a responsory on page 271 of the hymnal, which I treat and discuss as part of the *cancionale*'s core repertoire. This short responsory, reveals the decline of the art of musical notation in 17th-century Hungary.

Keywords: Albert Szenci Molnár, *Balogi cancionale* (1659), psalm melodies, musical notation, hymnal editions

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

P. SZABÓ BÉLA

Haszontalan peregrináció?

A külföldi egyetemjárás és a hazai jogi kultúra a 16–17. század fordulója körüli időszakban

Status quaestionis

Johannes (Ján) Kithonich, a 17. század eleji magyar királyi jogügyigazgató és koronaügyész, felbecsülhetetlenül jelentős hatású jogi író, nevezetes, a korabeli peres ügymenetet teljes egészében feldolgozó tankönyvszerű munkájában a következőket írta: „A kánonjogból és a császári jogból némely dolgokat kölcsönöztem, mivel a mi országos jogunkat mindkettőből származtatjuk. Ezek nagy világosságot kölcsönöznek a mi jogunknak, sőt azokban a dolgokban, amelyek a mi jogunkból hiányoznak, kiegészítésül is szolgálnak.”¹

Werböczytől kezdődően vörös fonalként vonul végig a kora újkori magyar jogi irodalom művein a megállapítás, hogy a magyar országos (nemesi) jog (*ius patrium*) alapvető genetikai kapcsolatban áll a kánonjoggal és a római (császári) joggal.² Sőt – mint Kithonich és a 18. századi jezsuita szerző, Szegedy János nyilatkozataiból láthatjuk – folyamatosan értelmezési bázisként is a jogalkalmazók figyelmének középpontjába kerülhettek az európai *ius commune* tanai és megoldásai.³

Hogy ez mennyire valósult meg – ha egyáltalán – a való életben, hogy a „tudós jogok”, a *ius civile* és a *ius canonicum*, továbbá az európai jogtudomány hogyan hatott a kora újkori magyar jogéletre és magánjogra, az tulajdonképpen feltáratlan, s általában

¹ „[...] à Canonico, & Iure Caesareo quaedam mutuatus, quod cum ex illo utroque Iuris nostri municipalis originem habeamus, magna illam hoc lucem, quin etiam in ijs rebus, quae in hoc Iure nostro desiderantur, supplementum sit allatura.” Ioannes KITHONICH, *Directio Methodica Processvs Iudiciarii Ivris Consuetudinarii, Inclyti Regni Hungariae, Tyrnaviae*, [Mollerus] 1619 (RMNy 1193), Praefacio, a4.

² Tripartitum II. 6. „Sciendum secundo, quod, quanquam omnia fere jura regni hujus, originaliter ex pontificii caesareique juris fontibus progressum habeant [...]” (Tudni kell másodszer, hogy ámbár országunknak csaknem az összes joga eredetileg az egyházi és császári jog forrásaiból származott...) WERBÖCZY István, *Tripartitum: A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve, Latin-magyar kétnyelvű kiadás*, ford. CSIKY Kálmán, bev. BÓNIS György, Budapest, Téka, 1990, 289.

³ „Quare dum casus emergunt, qui nec Iure scripto, nec consuetudine locorum, aut Tribunalium, satis fundatae, & liquide decidi possunt, tunc etiam in Hungaria sequendum esse Jus Civile, aut Canonicum censent Sapientes; tum ob summam aequitatem naturalem, quam haec Jura in se continent [...]” (Így ha olyan ügyek merülnek fel, amelyeket az írott törvény, a helyi vagy törvényszéki szokás nem dönthet el kellően megalapozottan és egyértelműen, a bölcsek úgy gondolják, hogy Magyarországon is a polgári vagy kánonjogot, továbbá a legmagasabb természetes méltányosságot, amelyet ezek a törvények magukban foglalnak, kell követni...) Joannes SZEGEDY, *Tripartitum Juris Hungarici Tyrocinium, Juxta Ordinem Titulorum Operis Tripartiti, Sacris Communis accomdatum*, Tyrnaviae, Collegium Academicum Soc. Jesu, 1767, 55. (Itt és a továbbiakban, amennyiben azt külön nem jelzem, az idézeteket saját fordításomban közlöm.)

is 16–18. századi magánjogtörténetünk „hiányzó fejezetei” még jórészt megírásra várnak.⁴ A hiány enyhítéséhez – mintegy kiegészítő, határterületi megközelítésként – hozzájárulhatnak azok az ismeretek is, amelyeket az újkori magyar értelmiség azon tagjairól szerezhetünk, akiket tudásuk, betöltött tisztségük, hivataluk alapján a jogtudók közé sorolhatunk. A korabeli jogtudó értelmiség személyi körének mind teljesebb feltárása, történetiszociológiai vizsgálata talán hozzájárulhat magánjogunk, s általában jogéletünk e korszakának feltárásához és megértéséhez. A jogtudókról szerzett ismeretek, „névtelenségből” való részleges kiemelésük, s elsősorban jogi ismereteik forrásának, képzettségüknek a feltárása hozzájárulhat mind a joggyakorlat – amelynek szereplői lehettek –, mind a kibontakozó magyar jogi irodalom jobb megismeréséhez.

Örvendetes, hogy az utóbbi években – elsősorban a Kubinyi András⁵ és Bónis György⁶ nyomába lépő erdélyi⁷ és magyarországi történészek⁸ kutatómunkája révén

⁴ ZLINSZKY János, *A magyar magánjog történetének hiányzó fejezetei* (A római jog csendes recepciója hazánkban?), Állam- és Jogtudomány, 1985, 560–566. A szerző rendkívül éleslátó tanulmányokkal járult hozzá a „terra incognita” feltárásához, amelyek közül különösen kiemelendő: ZLINSZKY János, *Ein Versuch zur Rezeption des römischen Rechts in Ungarn = Festgabe für Arnold Herdlitzka zu seinem 75. Geburtstag, dargebracht von seinen Schülern und Freunden*, hg. Franz HORAK, Wolfgang WALDSTEIN, München, W. Fink, 1972, 315–326; Uő., *Richterliche Rechtsentwicklung als lebendige Tradition im ungarischen Recht* = 23. Deutscher Rechtshistorikertag, Augsburg 30.09.1980 – 04.10.1980, Wissenschaftliche Mitteilungen – Schriftliche Vorlage, [s. l.], [s. n.], [s. d.], 73–80; Uő., *Die Rolle der Gerichtsbarkeit in der Gestaltung des ungarischen Privatrechts vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Ius Commune, 1983, 49–68; Uő., *Annahme und Ablehnung kaiserlichen Rechts in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert* = Bericht über den siebzehnten österreichischen Historikertag in Eisenstadt, veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 31. August bis 5. September 1987, Wien, Verband Österreichischer Geschichtsvereine, 1989, 152–154; Uő., *La justice féodale en Hongrie et le „jus commune” = Justice populaire* (Actes de journées de la société d’Histoire du droit, tanues à Lille, 25–28. Mai 1989, Hellemmes, Ester – L’Espace juridique, 1992, 365–375.

⁵ KUBINYI András, *A Jagelló-kori értelmiség = Az értelmiség Magyarországon a 16–17. században*, szerk. ZOMBORI István, Szeged, [s. n.], 1998, 7–21; Uő., *Polgári értelmiség és hivatalnokréteg Budán és Pesten a Hunyadi és a Jagelló-korban* = Uő., *Tanulmányok Budapest középkori történetéről II.*, szerk. KENYERES István, Kis Péter, SASFI Csaba, Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2009, 599–619.

⁶ BÓNIS György, *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1971.

⁷ A teljesség igénye nélkül lásd BOGDÁNDI Zsolt, *Az erdélyi és a partiumi jogügyigazgatók a 16. század második felében = Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, FEJÉR Tamás, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2017, 9–24; DÁNÉ Veronka, *A Trauznerek a fejedelemség korában = Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. PÁL-ANTAL Sándor, SIPOS Gábor, W. KOVÁCS András, WOLF Rudolf, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003, 81–93; Uő., „Az önagsága széki így deliberála”: Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata, Debrecen–Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2006, 108–118; Uő., *Az erdélyi vármegyék tisztviselői kara a fejedelemség korában (1541–1658)*, Századok, 2014/5, 1111–1129; PAKÓ László, *A városi közigazgatók (direktorok) Kolozsvár 16. század végi bírósági gyakorlatában*, Erdélyi Múzeum, 2012/3, 95; Uő., *Prókátorkarrierék Kolozsváron a 16. század utolsó évtizedeiben = Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*, szerk. EGYED Emese, PAKÓ László, WEISZ Attila, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2013, 260–264.

⁸ Szintén a teljesség igénye nélkül lásd DOMINKOVITS Péter, *Egy kora újkori ügyvéd pályaképe – Szepsy (Zepsy) János, Aetas, 2002/2–3, 5–35; Uő., Főúri familiáris – jogtudó értelmiség – mezővárosi polgár? Adatok és kérdések egy 17. századi szombathelyi ügyvéd, Gorup János életútjához*, Sic Itur ad Astra, 2009, 85–101; GECSÉNYI Lajos, *Győr megye közigazgatása és tisztikara a 17. században*, Levéltári Szemle, 1988/3, 14–34.

– egyre többet tudunk meg a 16–17. századi jogász-jogtudó értelmiség számszerűen túlnyomó részéről, „a gyakorlati jogászrend” tagjairól,⁹ ugyanakkor viszonylag keveset tudunk azokról, akik bizonyos jogi ismeretek elsajátítására külföldi egyetemjárásuk alatt tettek kísérletet.

A *ius commune* Kithonich által is jelzett – talán mondhatjuk –, értelmezési keretként való alkalmazási lehetőségéből adódik a kérdés, hogy a jogtudók között kimutathatók-e olyanok, akik ezen lehetőséggel – szükség esetén – valóban élni tudhattak. Hiszen ő is arról ír, hogy a jogalkalmazó (bár ő csak az ügyvédekről szól) kövesse a „közös észszerűséget, ami a tudósabb és bölcsőbb emberek többsége által hihetőbb, melyet a bíró is okos értelme szerint tartozik helyben hagyni”.¹⁰ Több mint bizonyos, hogy ebben a vonatkozásban nem csak a joggyakorlat által megkívánt ismeretek bölcs és tapasztalt hazai elsajátítóira gondolhatott.

Vállalva a többirányú szimplifikáció ódiumát, adódik tehát az alapkérdés: volt-e a 16–18. századi Magyarországon a jogászoknak egy olyan, többé-kevésbé állandóan képviselt rétege, amely ismeretei, képzettsége, jogi műveltsége alapján hordozója lehetett vagy lehetett volna az Európa más részein a 14. századtól váltakozó eredményességgel lejátszódó „tudós” jogi recepciós folyamatnak? Parafrázálva Kecskeméti Gábor gondolatát, kérdezhetjük, hogy más szakmai területekhez hasonlóan játszhatott-e vezető szerepet az akadémia értelmiség a jogász professzió hazai intézményrendszerében?¹¹

A megközelítőn pozitív válasz esetleg alkalmas lehet, hogy feltárjuk: a *ius commune* magyarországi recepciójának is meglehettek a minimális személyi feltételei, s ezáltal (magán)jog-történetírásunk még ma is „werbőcziánus” álláspontját – mely szerint nálunk idegen tételes joganyag befogadásáról Mohács után nem volt szó¹² – egy új megközelítési mód alkalmazásával finomítsuk, a tagadást enyhítsük.

Az akadémia jogtudók vizsgálata felé fordulva izgalmas kérdésként merült fel, hogy kik voltak azok, akik „haszontalan” jogi ismeretek egyetemeken való megszerzésére pazarolták idejüket és saját vagyonukat, illetve pártfogóik pénzét. „Haszontalan”, hiszen eddigi ismereteink szerint a gyakorlati jogéletben, különösen a magánjogi viszonyokban Magyarországon és Erdélyben alkalmazott szokásjog és az egyetemeken elsajátítható összeurópai *ius commune*, majd a német *usus modernus pandectarum*, illetve az elegáns németalföldi jogtudomány és végül a német–osztrák *ius naturale* által átított jogi gondolkodás között vélhetően meglehetősen nagy volt a szakadék.

⁹ KUBINYI, A *Jagelló-kori*, 10.

¹⁰ „[...] communem rationem, quae scilicet pluribus & doctioribus, iisque sapientioribus probabilius esse videtur, sequetur, quam Iudex ex sua prudentia diiudicare debet [...]” KITHONICH, 303.

¹¹ KECSKEMÉTI Gábor, *Értelmiségi pályák a kora újkori Magyarországon: A tipikus és az egyéni = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írőcsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Budapest–Nagyvárad, Partium–Reciti, 2014, 14.

¹² A régi és most is élő *communis opinio*t tükrözi mások mellett MEZEY Barna, *A magyar jog külső forrásai = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, VII, Budapest, Balassi, 2007, 165.

Egyértelmű volt a kezdetektől, hogy a kivételek után kutatunk, hiszen a Mohács előtti jogtudó értelmiségünk képzettségére jellemző (*domidoctus – peregrinus academicus*) kettősség¹³ a 16–18. században is tovább élt. A speciális jogi ismeretekkel rendelkező és legalább részben az ezen ismereteket megkövetelő munkát hivatásszerűen vagy mellékesen végző „jogászság” túlnyomó része (az országos főmáltóságoktól a helyi, megyei és városi tisztviselőig) a később *patvarián*nak nevezett praktikus képzés révén (hiteleshelyi, ítélőmesteri, kancelláriai stb.) irodákban megtapasztalt gyakorlat útján szerezte ismereteit, jó esetben bizonyos középfokú tanulás után.¹⁴ És az utóbbi évek fentebb jelzett kutatásai bizonyították, hogy az erdélyi ítélőmesterek, prókátorok, jegyzők, a nyugat-magyarországi ügyvédek között az akadémista jogász ritka volt, mint a fehér holló. Igaz, jól ismerjük a 16. század végének erdélyi elitjében a „pádulai urak” markáns képviselőjének tényét is,¹⁵ és persze a külföldi egyetemi matrikulációban is fel-feltűnedezték jogi karra iratkozók, illetve *Hungarusok-Transilvanusok* által megvédett *disputatiók*.

A tanulmány további részében néhány módszertani megjegyzést követően tézisszerűen kísérlek meg összefoglalni egyes sajátosságokat, amelyek a 16–17. század fordulója körüli évtizedekre jellemzők voltak a *peregrinatio academica iuridica* vonatkozásában.

Methodus collectionis peregrinorum

A szakértő olvasó számára bizonyosan nem kell ecsetelnem azokat a módszertani nehézségeket, amelyek a figyelembe veendő és vehető alapforrások sokszínűségéből, hiányosságaiból, esetenként kérdéses megbízhatóságából és az adatbázisok jelenlegi integrálatlanságából adódhattak és adódnak. Az is nyilvánvaló, hogy a Kárpát-medencéből induló, elsődlegesen teológiai célú egyetemi peregrináció fősodratát látva, az egyes tudománysszakok kutatóinak milyen külön nehézséget jelent a források

¹³ BÓNIS, A jogtudó; Uő., *Die praktische Juristenausbildung im mittelalterlichen Ungarn = Die juristische Bildung in der Slowakei und Ungarn bis zum J. 1848.*, hg. Martin VIETOR, Bratislava, Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, 1968, 55–64; MÁLYUSZ Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1971, 365–367; TONK Sándor, *Jogtudó értelmiségünk középkori történetéből*, Korunk, 1972, 1487–1491; JAKÓ Zsigmond, *Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdete* = Uő., *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1976, 10–24.

¹⁴ FALLENBÜCHL Zoltán, *Ungarische Staatswissenschaft und Beamtenausbildung im 18. Jahrhundert = Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Regime*, hg. Erik V. HEYEN, Frankfurt am Main, Klostermann, 1984, 213–232; NEMES István, *Jogi oktatásunk múltja az egyetem létrehozásáig*, Korunk, 1972, 1492–1497; BODA Ernő, *A hazai jog oktatása a patvarián = Emlékkönyv Kolozsvári Bálint dr. jogtanári működésének 40. évfordulójára*, Budapest, Grill, 1939, 47–60; DEGRÉ Alajos, *Die Einführung der Advokatenprüfung und deren Einfluss auf die Juristenbildung in Ungarn = Die juristische Bildung*, 92–93.

¹⁵ Többek mellett erről lásd HORN Ildikó, *Hit és hatalom: Az erdélyi unitárius nemesség 16. századi története*, Budapest, Balassi, 2009, 153–156; Uő., *A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)* (Akadémiai doktori értekezés kézírata), Budapest, 2012, 317–320.

hiányosságai miatt a *peregrinus*ok esetleges más, a teológiától eltérő tanulmányszakjainak közelebbi meghatározása, ha egyáltalán a *peregrinációt* elsődlegesen tanulmányi célú utazásként sikerül is beazonosítani. (Szögi László is csak 1801-től vállalja fel teljes mellszélességgel ezt a feladatot.¹⁶)

Alapvető módszertani és tartalmi kérdés, hogy kit tekinthetünk *peregrinus* joghallgatónak. Nyilvánvalóan felvételre kellett kerüljenek a róluk vezetett adatbázisba mindazok a személyek, akik valamely külföldi egyetem anyakönyvében a mindenkor helyi szokások szerint joghallgatóként azonosíthatók voltak. Ez volt az elsődleges információ, amely alapján feltételezhető volt, hogy az adott diák valamilyen formában kapcsolatba került a jogi oktatással. De tudjuk jól, hogy a matrikulákban nem jelenik meg minden ott járt vándordiák.

Az egyetemi anyakönyvekből nyert adatok kiegészültek más források (utazási irodalom, naplók és levelek, emlékkönyvek és hazai archontológiai és prozopográfiai összeállítások) olyan adalékaival, amelyek valamilyen módon arra utaltak, hogy az adott *peregrinus* legalább alapozó jelleggel jogi tárgyakat hallgatott, jogászprofesszorokkal nemcsak a korabeli társasági alkalmak révén, hanem hallgatóként, tanítványként is kapcsolatba került az általa felkeresett külföldi *universitaton*.¹⁷

A biztosnak látszó források is okot adnak azonban bizonytalanságra. Hisz joggal kérdezhető meg, tekinthető-e jogtanulás bizonyítékának, ha egy *peregrinus* bejegyezte magát a padovai, bolognai vagy sienai jogászok anyakönyvébe, vagy *consiliarius*a lett a jogászok magyar vagy német nemzetének.¹⁸ Lehet-e a Johann Sturm elveire építő, jogi karral nem, de jogi tanszékkal rendelkező strassburgi *Semiuniversitaton* jogi *disputatio respondense*ként szereplőket joghallgatónak tekinteni?¹⁹ És sorolhatnánk nagy számban a bizonytalanságra okot adó kételyeket.

S ebben a körben jelentkezik a tulajdonképpen döntőnek bizonyuló legsúlyosabb módszertani nehézség is: már az egyetemi források rövid tanulmányozása után világossá válik, hogy az adattár sohasem lehet teljes. A rendelkezésre álló források

¹⁶ SZÖGI László, *Peregrinatio Academica: A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai 1150–1918*, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2022, 92.

¹⁷ Néhány szerencsés esetben hazai forrásfeldolgozások alapján lehetett arra következtetni, hogy az egyes egyetemi matrikulában nem kifejezetten joghallgatóként feltüntetett ifjú mégiscsak jogi tanulmányokkal foglalkozott. Ezek a visszautalások lehettek egészen konkrét információk, de lehettek esetleg az adott város képzési szokásait figyelembe vevő általános utalások is.

¹⁸ Nevezett egyetemeken vezettek artista anyakönyveket is, s így óvatosan feltételezhetjük, hogy a jogászok anyakönyvébe iratkozó diák tudatosan választott, de az iratkozási szokások/előírások pontos ismerete nélkül nem lehetünk teljesen bizonyosak. Andreas VERESS, *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium (1264–1864)*, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium*, Vol. I., *Fontes Rerum Hungaricarum I.*, Budapest–Kolozsvár, Szent-István Társulat, 1915; VERESS Endre, *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, *Olaszországi magyar emlékek III.*, Budapest, Akadémiai, 1941; SZLAVIKOVSKY Beáta, *Magyarországi diákok itáliai egyetemeken 1526–1918*, I. rész, Budapest, ELTE Levéltára, 2007.

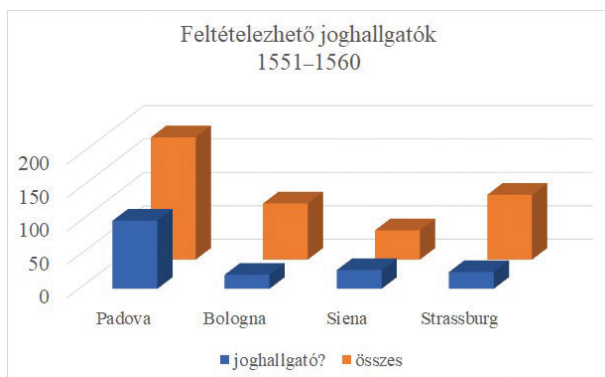
¹⁹ Anton SCHINDLING, *Humanistische Hochschule und freie Reichstadt: Gymnasium und Akademie in Strassburg 1538–1621*, Wiesbaden, Franz Steiner, 1977.

alapján nem lehetséges a 16–18. században külföldi egyetemeken tanult valamennyi magyarországi származású joghallgató felleltározása, mert nem állapítható meg az egyes hallgatók által választott tanulmányi szak, vagyis hogy a négy klasszikus kar közül melyik előadásait hallgatta.

Példának okáért a magyarországiak egyetemjárásában igen fontos szerepet betöltő, az újkori magyar értelmiség fő oktatási intézményei közé tartozó wittenbergi, heidelbergi és bécsi egyetemek korabeli matrikuláiban hiába keressük a választott szak megjelölését, de a korabeli nyugat-európai egyetemek nagy része tekintetében is fennáll ez a nehézség.

1551–1650 között az 1053 Bécsbe beiratkozóból egyről, Wittenbergben 1085-ből ötről, Heidelbergben 238-ból egyről sem állíthatjuk több-kevesebb biztonsággal, hogy jogot hallgatott ott.

Ritka szerencse, ha ezen nehézség alól kivételt találunk (Padova, Bologna, Siena és Strassburg, korszakunk után közvetlenül a hollandus egyetemek). Padovában 183-ból 102-nél, Bolognában 84-ből 21-nél, Sienában 44-ből 28-nál indulhatunk ki abból, hogy talán hallgatott jogi előadásokat is az adott *peregrinus*. Strassburgban 97 azonosítható beiratkozóból 25-en tanulhattak jogot.

1. ábra

(A tanulmány minden diagramja és táblázata a szerző saját szerkesztése)

Világos tehát, hogy ezen okok miatt a felvett adattár mindig is torzítani fog negatív irányban.

További nehézséget jelent persze az is, hogy a matrikulákban joghallgatóként feljegyzett *peregrinusok* jó része nem mindig mélyült el igazán a *ius commune* tanaiban, csak mellékesen vagy szokásból iratkozott be jogásznak. (A részletesebb vizsgálatok során sajnos nem kerülhetjük el a különböző utazástípusok – polgári „szak”-tanulmányok, nemesi Kavalierstour, tanuló *famulusok* – közötti differenciálást sem.)

Mielőtt bátorkodnék a tanulmány címében jelzett korszak kapcsán néhány tézisszerű megállapításra, röviden szólok a jelzett száz év jelentőségéről a számok tükrében. Az 1520 és 1780 között nyugat-európai egyetemeken jogot hallgató magyarországi

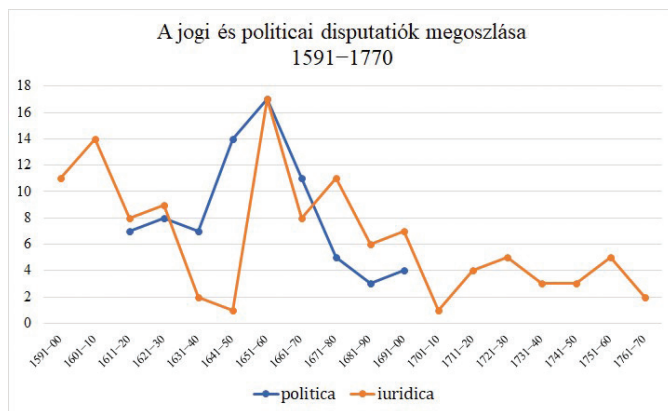
és erdélyi *peregrinusokról* vezetett adattár ma már valamivel több, mint 1000 tételt számlál. Mivel csak az összes beiratkozások számával számolhatunk, és elfogadjuk az erre a korszakra közszájon forgó 27 ezres beiratkozási számot,²⁰ valamint a joghallgatók többszörös beiratkozásának átlagát is figyelembe vesszük (ebben az időszakban egy joghallgató átlagban 1,45 egyetemre iratkozott be), a joghallgatókhoz köthető immatrikulációk arányát az összes beiratkozottak közel 5,5%-ra tehetjük.

A szűkebb, most vizsgált korszakra 225 joghallgatóval és azok 413 beiratkozásával számolva az arány (az 1551–1650 közötti összes beiratkozás: 7015;²¹ míg az olyan személyekhez köthető beiratkozások száma, akikről feltételezhetjük a jogi tárgyak hallgatását: 413) közel 6%, nincs tehát szignifikáns eltérés.

	Összes beiratkozás	A joghallgatók száma	A joghallgatói beiratkozások száma	%
1526–1790	~27.000	1022	~1480	5,5
1551–1650	7015	225	413	6

2. ábra

Az 1590 és 1650 között a külföldön gyakorlási vagy vizsgacéllal megvédett, sajtó alá került és ismertté vált jogi és *politica*-tudományi *disputatiók* és *dissertatiók* decennális átlaga sem magasabb, mint volt az később, a 17. század második felében. Igaz, a 18. századi számokhoz képest mégis kiemelkedő, s ezt nem csak a *politica*-tárgyú vitairatok teljes eltűnése indukálta.

3. ábra

²⁰ BALÁZS Mihály, BITSKEY István, ÖTVÖS Péter, VISKOLCZ Noémi, KŐSZEGHY Péter, *Peregrináció = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KŐSZEGHY Péter, IX., Budapest, Balassi, 2009, 123; SZÖGI, *Peregrinatio Academica*, 68, 74, 81.

²¹ Az adat forrása: SZÖGI, *Peregrinatio Academica*, 68. és 74.

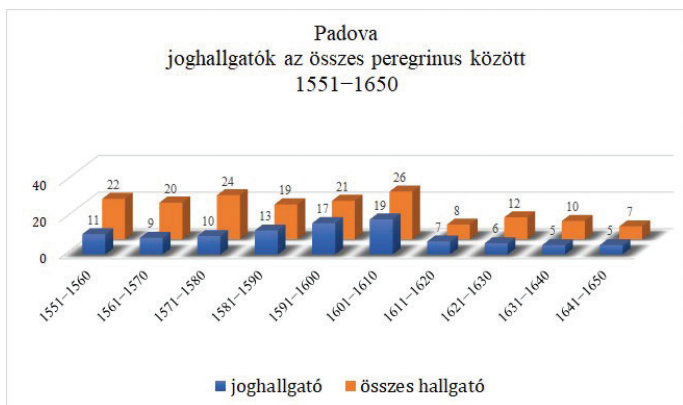
Theses

Tudván, hogy az általánosítások mindig nagy veszélyeket hordoznak magukban, mégis bátorkodom néhány megállapítást tenni, amelyek az 1550 és 1650 közötti *peregrinatio iuridica* vizsgálatából eredően részben számszerűsíthető adatokon, tartalmi elemzéseken vagy olykor – talán nem teljesen megalapozatlan – sejtéseken alapulnak.

1. A kora újkori *peregrinatio academica iuridicára* vonatkozó adataink szerint megállapítható, hogy a jogra iratkozók Európa közel 40 egyetemén fordultak meg, és bizony értették az idők szavát, s maguk vagy patrónusaik minőség szerint választották ki az adott kor vezető jogi karait: a beiratkozási adatokat összevetve kiderült, hogy az egyes karokat hullámokban keresték fel a magyar joghallgatók, s a hullámok csúcsa mindig az adott kar tudományos fénykorára esett. A 16. század közepétől induló hullámváz Padova – Strassburg – Leiden és Jéna – Halle – Bécs – Göttingen útvonalon adta tovább a magyar joghallgatók tucatjait a 18. század utolsó harmadával bezárólag.

Az általunk vizsgált időszakban mintegy 20 egyetemen és főiskolán jelentek meg joghallgatóként hazáink fiai, de ezek közül messze kiemelkedik három itáliai egyetem (Padova, Bologna és Siena), valamint a strassburgi *Semiuniversitas*, majd 1621-től egyetem.

Padovában a decennális ráta számai a 16. század második felében konstansnak mutatkoznak, és csak a 17. század második évtizedétől esnek némileg vissza.

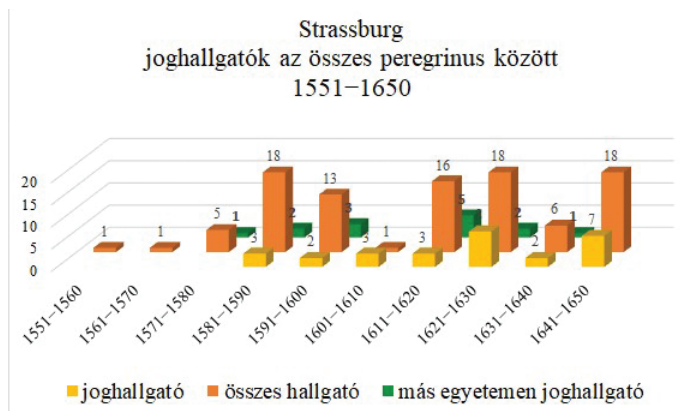

4. ábra

Strassburg esetében fontos kiemelni az egyetem 1621-es megnyitása előtti időszakot is: 55 ott jártból nyolc ott helyben, míg csaknem tucatnyi innen indulva iratkozott be máshol joghallgátónak.²² Az 1621 utáni három évtizedet is vizsgálva láthatjuk, hogy

²² Az 1621 előtti magyarországi hallgatók sorának rekonstrukciójára lásd P. SZABÓ Béla, *Újabb magyarországi jogtanulók a 16. századi strasbourgri Academián* (Kiegészítés az eddigi peregrinusnévsorhoz), *Gerundium*, 2017/4, 24–29.

az Elzászban megfordulók 25%-a itt, további 15%-a máshol hallgatott jogot, vagyis az itteni alapozás jó ugródeszkát jelentett.

5. ábra

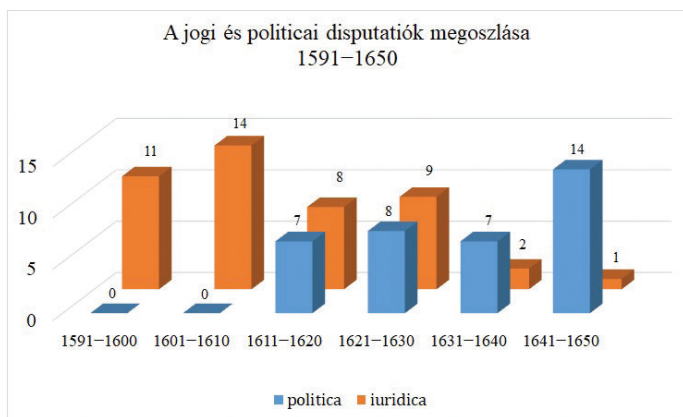
Peregrinusaink Itáliában a hagyományos, középkorból eredő tanszéki rendszer keretei között hallgathattak jogi előadásokat, de a karok különböző mértékben teret engedtek a humanista filológia eszközrendszere megjelenésének is. Strassburg egyértelműen az ún. jogi humanizmus²³ egyik fellegrárának volt tekinthető az időszak első felében, utóbb pedig a német *usus modernus pandectarum* biztos alapjaival vértette fel hallgatóit.

2. A vizsgált száz évben 15 peregrinus vállalta fel a doktori fokozat megszerzésének költségeit. Érdekes módon Bologna és Bazel jogi kara emelkedik ki a promóciók helyszíneként. Utóbbi a – ma úgy mondanánk – „hallgatóbarát” szabályozása miatt lehetett viszonylag népszerű, nemcsak a Kárpát-medencéből érkezők szemében.²⁴ A doktorok viszonylag szerény száma arra vezethető vissza, hogy különösebb előnyök nem származtak sem a központi igazgatásban, sem a városi tisztségek betöltésében egy befejezett jogi stúdium felmutatásából. A doktorok szinte kivétel nélkül polgári környezetből érkeztek (Pozsonyból négyen, Sopronból ketten, a Felvidékről öten). Többségük utóbb jelentős szerepet vállalt közössége igazgatásában, de egyházi tisztségviselők is megjelennek a doktorok között.

²³ [P.] SZABÓ Béla, *Jogi humanizmus = Internetes Jogtudományi Enciklopédia (Római jog rovat)*, szerk. JAKAB András, KÖNCZÖL Miklós, MENYHÁRD Attila, SÜLYÖK Gábor, 2024. <https://ijoten.hu/szocikk/jogi-humanizmus> (Letöltés ideje: 2025. április 2. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes).

²⁴ Az adatokra vö. HEGYI Ádám, SZÖGI László, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon 1526–1919*, Budapest, ELTE Levéltára, 2016, 51–56.

3. A vizsgálható 1591 és 1650 közötti időszakból ma 81 jogi és politikai tárgyú nyomtatott, Kárpát-medencei *respondens* *disputatiót* ismerünk (ezek 30%-a, 25 nyomtatvány RMK-jelzet nélküli²⁵). Időbeli megoszlásukat mutatja a táblázat.

6. ábra

Szövegük csekély kivételtől eltekintve rendelkezésre áll. Keletkezési helyük eloszlását mutatja az egyik ábra, míg a másik a *respondensek* származási helyét kísérli meg bemutatni. Utóbbiból látható, hogy a „válaszolók”, csekély kivételtől eltekintve, városi környezetből jöttek, viszonylag szerény a nemesi származásúak száma.

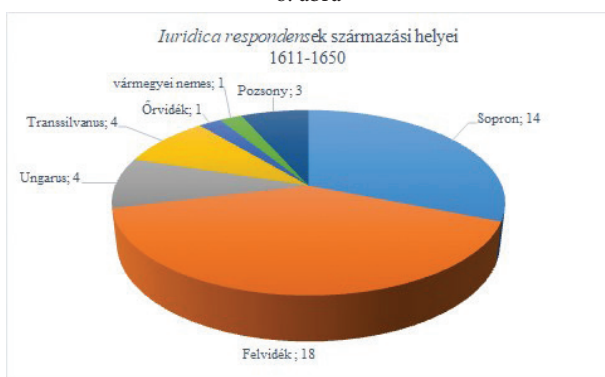
Iuridica	1591–	1601–	1611–	1621–	1631–	1641–	Összesen
Strassburg	8	5	1	2			16
Tübingen		5		3			8
Frankfurt/O.		2		4			6
Jena		1	4				5
Bázel			2				2
Wittenberg	1					1	2
Königsberg					2		2
Padova	1						1
Graz	1						1
Gießen			1				1
Würzburg		1					1
Összesen	11	14	8	9	2	1	45

7. ábra

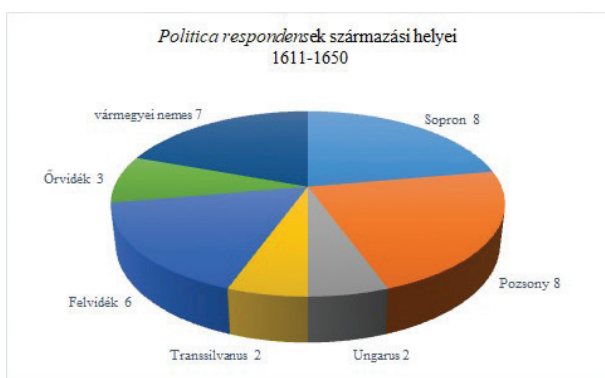
²⁵ Az utóbbi 30 évben napvilágra került és RMK-jelzet nélküli vitairatokra lásd P. SZABÓ Béla, *Magyarországi joghallgatók újonnan felfedezett jogi és politikai disputatióinak-dissertációinak adatai a korai újkorból*, Gerundium, 2024/3–4, 136–152.

Politica	1591–	1601–	1611–	1621–	1631–	1641–	Összesen
Strassburg			4	4	2	1	11
Königsberg					2	6	8
Wittenberg			2		1	4	7
Tübingen				4			4
Jena			1			1	2
Rostock					1		1
Helmstedt					1		1
Harderwijk						1	1
Összesen	-	-	7	8	7	13	35

8. ábra

9. ábra

10. ábra

A vitairatok értékének meghatározása kapcsán induljunk ki abból, hogy a vitatkozá-
sok ránk maradt szövegét a *praeses* és *respondens* többé-kevésbé szoros együttműkö-
dése termékének tekinthetjük csaknem minden esetben. Ugyanakkor e dokumen-
tumokat a képzési út fontos elemének kell tartanunk. Az egyetemi vitatkozásoknak

– így a jogi és politikai témájúaknak is – az esetek jelentős részében nem az volt az elsődleges célja, hogy a hallgató „íráskészségét” és tudományos kutatói vénáját bizonyítsa, hanem inkább annak igazolása, hogy szakmai érvekkel vitába tud szállni saját tézisei, vagy – kellő felkészülés után – a készen leszállított állítások védelmében. A szakmai elmélyedés mindenképpen követelmény volt, de az, hogy az elvárt készségek kinek a szövege alapján kerültek begyakorlásra vagy bizonyításra, tulajdonképpen nem volt elsődleges kérdés.²⁶

A vizsgált időszak egyedülálló jellegzetessége, hogy néhány *Hungarus* joghallgató 4-5 *disputatio respondense*ként is feltűnik a századforduló táján (Johann Melczer, Daniel Fabinus, Erhard Artner).²⁷ Ez a későbbi időszakban már nem volt jellemző.

Kérdésként merülhet fel, hogy miért lehetnek érdekesek a jogi peregrináció vizsgálatánál a *politica-disputatiók*. A kérdésről röviden annyit lehet megállapítani, hogy a 17. század elejétől fogva az *artes* karon (de sok esetben jogászprofesszorok által) oktatott *politica* egyszerre volt propedeutikus és komplementer diszciplína a joghallgatók számára. Az általunk most vizsgált korszak pedig éppen azért fontos, mert a 17. század első felében a két tudásterület – a dolog természetéből adódóan, mivel osztoztak vizsgálati tárgyukon, hiszen figyelmük középpontjában egyaránt az állam és annak jogrendje állt – szoros kapcsolatban állt egymással. A magyarországi joghallgatóknál is megfigyelhető, hogy mind jogi, mind *politikai* vitatkozásokon részt vettek, sőt több esetben az adott – jogot is hallgató – diák politikai tárgyú vitatkozása egy később jogi tudást feltételező állás betöltésénél az egyetlen kvalifikáló jellegű tanúsítványként jelent meg.²⁸

²⁶ A rendkívül szerteágazó irodalomból csak néhány alapvető munkát emelhetünk ki. Ku-ming (Kevin) CHANG, *From Oral Disputation to Written Text: The Transformation of the Disputation in Early Modern Europe*, History of Universities, 2004/2, 129-187; Hanspeter MARTI, *Dissertationen = Quellen zur frühneuzeitlichen Universitätsgeschichte: Typen, Bestände, Forschungsperspektiven*, hg. Ulrich RASCHE, Wiesbaden, Harrasowitz, 2011, 293-312; Uő., *Von den Präses- zur Respondentendissertation: Die Autorschaftsfrage am Beispiel einer frühneuzeitlicher Literaturgattung = Examen, Titel, Promotion: Akademisches und staatliches Qualifikationswesen vom 13. bis zum 21. Jahrhundert*, hg. Rainer Christoph SCHWINGES, Basel, Schwabe, 2007, 251-274. A kora újkori jogi *disputatiókra* és *dissertationokra* vonatkozó széles irodalom élén az alábbi tanulmány állt: Filippo RANIERI, *Vom Stand zum Beruf: Die Professionalisierung des Juristenstandes als Forschungsaufgabe der europäischen Rechtsgeschichte der Neuzeit*, Ius Commune, 1985, 83-105. Vö. még [P.] SZABÓ BÉLA, *Előtanulmány a magyarországi joghallgatók külföldi egyetemeken a XVI-XVIII. században készített disputatióinak (dissertationiainak) elemzéséhez*, Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Juridica et Politica, 1993, 79-154.

²⁷ [P.] SZABÓ BÉLA, *Dionysius Gothofredus magyarországi tanítványai Strasbourgbán = Dum spiro doceo: Huszti Vilmos Emlékkönyv*, szerk. SÁRY Pál, [P.] SZABÓ BÉLA, Miskolc, Bíbor, 2000, 191-229; Uő., *Erhard Artner jogi tanulmányai Tübingenben a 17. század elején*, Soproni Szemle, 2011/4, 361-380.

²⁸ A kérdésről részletesebben lásd P. SZABÓ BÉLA, *A német politikatudomány hatása a magyar államtani gondolkodásra a 17. században (Magyarországiak politikatudományi disputációi)*, Budapest, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Közigazgatási Továbbképzési Intézet, 2020; Uő., *A jogi és politikai tanulmányok összefüggései a 17. századi magyarországi peregrinusok példáján = Társadalom és jog a közép- és kora újkori Magyarországon: Jogtörténeti tanulmányok*, szerk. NAGY Gábor, SÁRY Pál, TRINGLI István, VISKOLCZ Noémi, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2021, 90-100.

Fontos azonban felfigyelnünk arra, hogy a 17. század második felében ez a szoros kapcsolat már fellazult, és az e korból ismert *politica*-vitairatok többsége inkább a bölcsész *magisteri titulus* megszerzésének folyamatába illeszkedett, s esetleg több, más *artes*-tematikájú irat mellé sorakozott fel az adott *peregrinus* egyetemi pályafutásában.

A korszakunkban *politica*-vitatkozások között találhatjuk meg az első országleírasi kezdeményezéseket (Wilhelm Artner, Martin Schödel nevéhez köthetőn), de van közöttük *peregrinatio*-elméleti (Daniel Gruber) és a harmincéves háborúra tekintettel természetesen több, a háború kérdésével foglalkozó munka is (Michael Schifferer, Michael Kern, Zacharias Lani) a többi államelméleti részletkérdést tárgyzó vitairat mellett.

Ami pedig a korszak jogi *disputatiói*t illeti, többé-kevésbé igazoltak tekinthető, hogy a külföldön jogot hallgatott magyarországiak fontos szerepet töltöttek be a korszak kibontakozó hazai jogtudományi irodalmában, s ebben nagy szerepe volt az egyetemi vitatkozások révén megszerzett tapasztalatoknak. Már Baranyai Decsi és Kithonich is, bár nem voltak „igazolt” joghallgatók, akadémikaként járultak jelentősen hozzá a hazai jog „eltudományosításához”, de például Christoph Lacknert és Wilhelm Artnert, Sopron két jogi doktorát joggal tekinthetjük olyan szerzőknek, akik egyetemi tanulmányaik alatt alapozták meg későbbi, a kor tudományos mércéjével is mérhető műveiket. Lackner nemcsak jogi tankönyvében, hanem más munkáiban is lépten nyomon hivatkozik a „tudós jogok” forrásaira és irodalmára.²⁹ Artnert pedig az első hazai római jogi monográfia szerzőjeként azonosíthatjuk.³⁰

4. S itt tulajdonképpen vissza kellene kanyarodnunk a kora újkori hazai jogászság aránytalan kettősségére, illetve egy örök vitatémát kellene boncolgatnunk. Hiszen jó eséllyel az örök *ars iuris* (gyakorlati jogtudás) vagy *scientia iuris* (tisztá jogtudomány) elsőbbségét firtató vita³¹ visszatükröződését láthatjuk a *domidoctus* és akadémita jogászok kettősségében. A kérdés már akkor is az volt: kell-e tudomány a jogászoknak, tudomány-e a jogászat? Kétségünk lehet, hogy a hazai szerzők tudós munkái elérték-e a kortárs gyakorló jogászok ingerküszöbét. Ugyanakkor azt is felvethetjük, hogy a kortárs Kithonich tudós jogi argumentumokkal átszőtt fejtegetéseit a szélesebb jogászrétegeknek is meg kellett érteniük, hiszen olyan perjogi összefoglalás volt, amely minden jogtudó számára támpontot jelentett, és később a *Corpus Juris Hungarici* kiadásokba is bekerült.³²

²⁹ BOROS Lajos, *Egy késői humanista római jogász: Lakner Kristóf* = *Jogtörténeti tanulmányok* 3, szerk. CSIZMADIA Andor, Budapest, Tankönyvkiadó, 1974, 139–151.

³⁰ P. SZABÓ Béla, *A talán első (római) jogi monográfia magyarországi szerző tollából: A soproni Wilhelm Artner Brevissima Discussiója = Universitas „unius rei”: Tanulmányok a római jog és továbbélése köréből*, szerk. P. SZABÓ Béla, ÚJVÁRI Emese, Debrecen, Debreceni Egyetem ÁJK, 2014, 257–295.

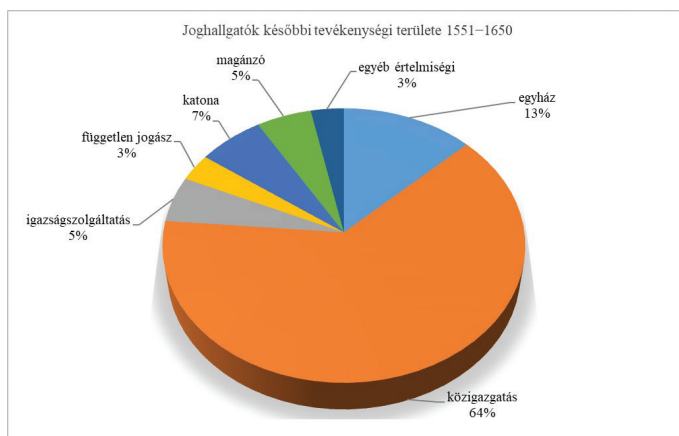
³¹ A fogalmakra lásd SZABÓ Miklós, *Jogi episztemológia. Avagy: „Hogyan ismerhető meg a jog?”* = *Jogbölcseleti előadások*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor, 1998, 35–47; Jan SCHRÖDER, *Wissenschaftstheorie und Lehre der »praktischen Jurisprudenz« auf deutschen Universitäten an der Wende zum 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1979, 15–16.

³² GEDEON Magdolna, *Római jogi elemek Kithonich János munkáiban = Viginti quinque annis II.: Emlékconferencia Zlinszky János tiszteletére*, a PPKE JÁK 25. tanévében, szerk. EL BEHEIRI Nadja, SZABÓ István, Budapest, Pázmány Press, 2020, 269–282.

5. A több mint 200 korabeli „jogász” peregrinus 40%-ának (mintegy 90 volt diáknak) ismerjük a későbbi pályafutását. Ha ezen adatok ismeretében arra kérdezzük rá, hogy az egyes joghallgatók életsorsában mennyire mutatható ki – ha egyáltalán – a humanista filológiai tanulmányok, valamint a történelmi körülmények miatt (is) lassú lépésekkel modernizálódó állam(ok) szakemberek iránti igényének elválása,³³ akkor – természetesen nem számolhatva a divatok, egyéni preferenciák, személyes élethelyzetek és különleges érdeklődési irányok – torzító hatásával, azt lehet sejtennem, hogy bizonyos elmozdulás mindenképpen megfigyelhető.

Ez azt jelenti, hogy a Magyarországról és Erdélyből induló és a jogoktatással peregrinációjuk során kapcsolatba kerülő hallgatók tanulmányai – azon a Kecskeméti Gábor által felvázolt tengelyen „[...] amelynek két szélső pontját egyfelől a humanista elitképzés, másfelől pedig a jóval korlátozottabb erudíciót és filológiai vértetést adó, viszont gyakorlatiasabb, a jövőendő professzió feladataira és szükségleteire felkészítő pragmatikus oktatás foglalja el”,³⁴ az idő múlásával – a pragmatikusabb irányba látszanak elmozdulni. Annak ellenére így van ez, hogy például nem tudjuk tetten érni a joghallgatók számának növekedésében az erdélyi fejedelmek 17. század első felére tehető egyetemlátogatást támogató politikáját. Másként állunk ezzel például egy-két nemzedékkel korábban a Báthoryak törekvései kapcsán.³⁵

Az életpálya-kilátások okán a professzionalizáció felé való – a korábbinál talán valamivel fokozottabb – elmozdulás leginkább a „köz”-igazgatásban (58 peregrinus), ezen belül is a városi igazgatásban megjelenő korábbi akadémiták számában mutatkozik meg (több mint egyharmad), de a királyi Magyarország országos és központi tisztviselői között is találunk majdnem kéttucatnyi egyetemlátogatót.

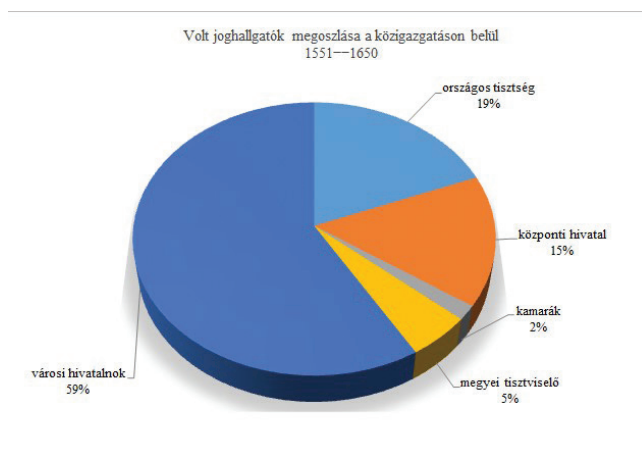

11. ábra

³³ KECSKEMÉTI, 22.

³⁴ Uo.

³⁵ HORN, *A politikai elit*, 308–320.

12. ábra

Peregrinusaink – természetesen a forráshelyzettől befolyásoltan fellelhető – adatai erre az időszakra is alátámasztják legjelentősebb városaink – sokak által feltételezett – tudatos hivatalnoki utánpótlás-nevelés gyakorlatát. Példának okáért Pozsonyban és Sopronban a 16. század végétől kezdve állandóan találhatunk néhány „tudós jogokban” jártas akadémitát.³⁶ Az erdélyi századok két nagyvárosa (Brassó, Nagyszeben) tekintetében viszont azt kell megállapítanunk, hogy ez a tervező tudatosság (és itt csak a joghallgatóként megjelenőről van szó) inkább csak a 18. századra igazolható.

Jelen keretek között csak néhány töredékes gondolat felvillantására volt lehetőségem, amelyek alapján talán kijelenthető, hogy bár a *peregrinatio academica iuridica* az általam vizsgált időszakban és a későbbiekben sem volt nagy volumenű, de haszontalannak rosszindulattal sem nevezhető.

³⁶ Egy 17. századi ez irányú törekvésekre utal például az Artner család története. Vö. P. SZABÓ Béla, *Erhard Artner jogi tanulmányai Tübingenben a 17. század elején*, Soproni Szemle, 2011/4, 361–380; HÁZI Jenő, *A soproni polgári családok (1535–1848): Az Artner család (Beszámoló egy elkészült munkáról)*, Soproni Szemle, 1972/2, 160–168.

P. SZABÓ BÉLA
egyetemi tanár
Debreceni Egyetem ÁJK, Jogtörténeti Tanszék
szabo.bela@law.unideb.hu

A Useless Peregrinatio Academica?

Studies at Foreign Universities and Hungarian Legal Culture around the Turn of the Sixteenth and Seventeenth Centuries

Abstract: This study aims to provide a brief overview of the efforts made in recent decades to identify Hungarian and Transylvanian law students who visited Western European universities in the early modern time to uncover data related to their university stays and studies. Who were those who wasted their time and their own and their patrons' money on acquiring "useless" legal knowledge at universities? "Useless" because, according to our current knowledge, there was presumably a huge gap between practical legal life, especially in private law relations in Hungary and Transylvania, and the legal thinking imbued with the European *ius commune* that could be acquired at universities. Those who attended foreign universities probably constituted only a negligible proportion of our legal scholars at the time. Another question is whether this numerical inferiority was not necessarily proportional to the "scientific" and possible practical influence of this group on the legal life of the time. Focusing primarily on the hundred years around the turn of the 16th and 17th centuries, the study aims to provide some insight into the possible impact of legal knowledge acquired at foreign law schools on domestic "legal scholarship," based on visitation data and on legal and political disputationes, defended at the universities.

Keywords: peregrinatio academica, law students, legal scholars, ius commune, disputations

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Forró Imre (1910–1985) franekeri kutatása

Tanulmányomban egy elfeledett tudós kutatásával foglalkozom, akinek ha sikerült volna életében publikálnia a franekeri kutatását, eljutnia azokra az egyetemekre, melyekről tudta, hogy magyar diákok nyomait rejtik, és ezeket fel tudta volna dolgozni, akkor ma jó néhányan állástalanok lennénk. De nem így történt. Az utókor nem tudja, mekkora munkát végzett el Forró Imre, mivel életében nagyon kevés írása jelent meg, halála után a családja által publikált franekeri anyaga¹ is csak töredéke a sok évtizeden keresztül összegyűjtött és rendszerezett kutatásának.

A franekeri magyar peregrináció kutatása

Forró Imre a debreceni magyar királyi Tisza István Tudományegyetem Hittudományi Karán, majd 1932-től a Stipendium Bernardinum ösztöndíjasaként Utrechtben tanult teológiát. A hollandiai tartózkodása során kezdett el érdeklődni a holland–magyar egyházi és egyetemi kapcsolatok iránt, miután Obbink professzor egy teaestélyen felvetette, milyen kár, hogy nem lehet semmit sem tudni a Hollandiában tanult magyar diákok további sorsáról. Forrónak megtetszett az ötlet, és Obbinkhoz írt levélben kifejtette, hogy szeretne holland–magyar teológiai kapcsolatokkal foglalkozni, a vizsgálódását Erasmusszal kezdené, majd jönne a peregrináció, és eljutna az utrechti Stipendium Bernardinum történetéig.² Munkájához a Stipendium Bernardinumtól még egy évre kapott támogatással a frízlandi leeuwardeni levéltárban kutatott több hónapon keresztül. Sajnos 1936 tavaszán megbetegedett, így befejezni a megkezdett munkát ekkor már nem tudta.

Első kutatási anyagáról Van Rhijn professzor mondott véleményt még 1936-ban, és azt javasolta, hogy készülő könyvében Forró ne taglalja a holland–magyar egyházi és teológiai kapcsolatok minden aspektusát, hanem koncentráljon egy dologra, például Kempis magyar nyelvű kiadásaira. Itt meg lehet tenni egy-egy kiegészítést a fordítókról és jelentőségükről, de nem kell foglalkozni Kempis és Erasmus szellemiségével, mert azzal csak a korábbi irodalmat ismételne meg. Hasonló módon kellene Erasmus magyar kapcsolatait is feldolgoznia. Van Rhijn azt javasolta Forrónak, hogy szedje össze a franekeri levéltári anyagokat, melyek egy későbbi kutatáshoz jó alapot biztosíthatnak. Össze kellene gyűjteni a beiratkozott diákok neveit, és egy irodalomlista összeállítása is

¹ FORRÓ Imre, *Magyar diákok Hollandiában a 17. és 18. században: Adatok a Franekeri Egyetemen tanult magyar diákokról 1623–1794*, Theologiai Szemle, 1989/2, 93–109.

² Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban TtREL) I.27.b.140. Forró Imre levele Obbinkhoz, évszám nélkül.

célszerű lenne. A kutatást anyaggyűjtéssel kellene kezdeni, de nem kellene hozzá előre történetet írnia, ehhez ugyanis a holland tudása nem elegendő még.³

Forró ragaszkodott hozzá, hogy szisztematikus összefoglalást és áttekintést nyújtson a magyar–holland egyháztörténetről, mivel véleménye szerint ez hiányzott, és emiatt sok volt az ismétlés a szakirodalmi munkákban, ugyanis nem álltak rendelkezésre repertóriumok. Saját kutatási anyaga nagyon szét volt szórva, olyan emberről pedig nem tudott, aki mind a magyar, mind a holland vonatkozó szakirodalmat jól ismerné.⁴ Könyve bevezetőjében a peregrináció és különösen a franekeri peregrináció mibenlétéről írta, ami így egy összefüggőbb történelmi bevezető lenne, majd minden egyes fejezethez külön kisebb szövegrészt tervezne egy-másfél oldalban. A munkát forráskiadásnak és nem fordításnak szánna.⁵

1936 nyarán Forró ösztöndíja lejárt, és hazatért Magyarországra, ahol kellemetlen meglepetés érte, mivel Franekerral kapcsolatos munkája miatt plágiummal vádolták. Van Rhijn professzor Kállay Kálmánt és Révész Imrét kérte fel Forró kutatásának Hellebrant Árpád névjegyzékével való összehasonlítására.⁶ Bár Forrót végül felmentették a plágium vádja alól, a meghurcolás nagyon megviselte az egészségét.⁷ Franekeri kutatását évtizedekre félretette, családot alapított, lelkeszi szolgálatot végzett meglehetősen mostoha körülmények között több településen segédlelkészként, majd Tiszagyendán tanyasi lelkészként.

Eltelt 18 év, 1954-ben a frízlandi Wever kiadó kereste meg Forrót diákkori kutatásával kapcsolatban. Van Rhijn professzortól tudták meg, hogy Utrechtben és Franekerben tanult diákok neveit és élettörténetét vizsgálta, ami felkeltette a kiadó érdeklődését is. A Franeker történetét kutató bizottság vezetőjeként a Franekerben tanult magyarok sorsa a kiadó érdeklődési körébe tartozott. A kézirat nyomtatásban való megjelenítését is kilátásba helyezték.⁸

Forró természetesen nagyon örült a kiadó érdeklődésének, hiszen az általa összeállított szövegben elsősorban levéltári anyagokat, okleveleket dolgozott fel, viszont az irodalom és a nyomtatott források összegyűjtésével, illetve a híres magyar diákok sorsának kiadásával még nem készült el. Remélte, hogy megkaphatja Boeles franekeri egyetemről írt alapművének I. és II. kötetét, továbbá kérte, hogy valaki Leeuwardenben a városi tanács jegyzőkönyveiben és a Staten Generaal anyagában nézzon utána, hogy vannak-e magyarokról készült feljegyzések.⁹

³ TtREL I.27.b.137. Van Rhijn levele Forró Imréhez, 1936. március 28.

⁴ TtREL I.27.b.140. Forró Imre levele Van Rhijnhez évszám nélkül (valószínűleg Utrecht, 1936. március–április)

⁵ TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele Van Rhijnhez, 1936. szeptember 12.

⁶ TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele Révész Imrének, 1937. február 25.; HELLEBRANT Árpád, *A franekeri egyetemen tanult magyarok*, Magyar Történelmi Társ., 1886/9, 599–608, 792–800; 1887/10, 196–208.

⁷ TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele Van Rhijnnek, 1937. december 23.

⁸ TtREL I.27.b.144. A Wever kiadó levele Forró Imrének, 1954. február 23.

⁹ TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele a Wever kiadóhoz, 1954. március 4.

A Wever kiadóval való együttműködés végül nem valósult meg, de franekeri kutatásának kiadására az Esze Tamás főszerkesztésében megjelent *Egyháztörténet* című lapban lett volna lehetőség. Erről 1960 kora tavaszán levelezett a főszerkesztővel, akinek megírta, hogy a szövege forráskiadvány, alapvetően holland nyelvű és meglehetősen régies nyelvezetű.¹⁰ A szerkesztőség két lektori véleményt kért a tanulmány kiadását megelőzően. Tóth Endre professzor kisebb pótlásokat, elrendezésbeli változtatásokat, bő tartalmi ismertetést és rövid bevezető tanulmányt javasolt. A holland–magyar szótárt összeállító Zugor István inkább nyelvi szempontból vizsgálta meg a szöveget, melyet meglehetősen régiesnek tartott. Forró azt javasolta, hogy a tanulmánya címe holland–fríz vagy franekeri levéltári anyagok legyen. Úgy gondolta, hogy egy diáknévsort is érdemes volna közölni, mivel ő maga már kb. 50 névvel egészítette ki a Hellebrant–Boeles-féle névsort.¹¹ Később bevezető tanulmányt is tervezett, illetve bibliográfiát, név- és tárgymutatót is megpróbált összeállítani.¹² A folyóirat időközben megszűnt, a franekeri anyag kiadása így nem valósult meg.

Mivel jelentős érdeklődés mutatkozott a holland és a magyar tudományos élet részéről franekeri kutatási anyaga iránt, Forró igyekezett anyagi támogatást találni a korábban megkezdett tudományos munka folytatására. A kommunista Magyarországról az 1950-es évek végén ez lehetetlen vállalkozásnak tűnt. 1959 karácsonya előtt a Stipendium Bernardinum ösztöndíjbizottságától,¹³ illetve a Fríz Akadémiától (Fryske Akademy) és a Franeker történetét kutató társaságtól is próbált támogatást szerezni, hiszen nem tudhatta, hogy a Stipendium Bernardinum megítéli-e számára az ösztöndíjat.¹⁴ Végül az utrechti ösztöndíjat 1960 márciusában nyerte el,¹⁵ de az útlevél körüli huzavona miatt csak 1964 tavaszán sikerült kiutaznia Hollandiába.¹⁶

Kutatómunkát már a kiutazás előtt is végzett, kiterjedt levelezést folytatott a leeuwardeni levéltárral, ahol a franekeri egyetemi anyagokat őrizték. A levelezés során M. P. van Buijtenen levéltárossal kiváló szakmai kapcsolatot alakított ki. Kérte, hogy Franekerrel kapcsolatos szakirodalmi listát állítsanak össze a számára,¹⁷ a halotti anyakönyvekből írják ki a Franekerben meghalt magyar diákok neveit pontos forrásmegjelöléssel, a matrikulában szereplő formában, a temetésen elhangzó bibliai részletet vagy bármilyen más további megjegyzést pedig küldjék el neki. Aziránt is érdeklődött, hogy vannak-e még régi sírok, és ott vannak-e nyomai a magyaroknak, illetve van-e feljegyzés az elhunytakról az egyháztanács jegyzőkönyveiben vagy a

¹⁰ TtREL I.27.b.136. Forró Imre levele Esze Tamáshoz, 1960. február 3.

¹¹ TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele az *Egyháztörténet* szerkesztőségi titkárához, 1960. március 19.

¹² TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele az *Egyháztörténet* szerkesztőségi titkárához, 1960. augusztus 15.

¹³ TtREL I.27.b.136. W. C. Van Unnik professzor levele Forró Imréhez, 1960. március 10.

¹⁴ TtREL I.27.b.136. Forró Imre levele Dr. Kokhoz, 1960. február 11.

¹⁵ TtREL I.27.b.136. W. C. Van Unnik professzor levele Forró Imréhez, 1960. március 20.

¹⁶ TtREL I.27.b.142. Forró Imre levele Quispel professzorhoz, 1964. március 12.

¹⁷ TtREL I.27.b.136. Forró Imre levele M. P. van Buijtenenhez, 1960. augusztus 14.

számadáskönyvekben.¹⁸ A frízek G. A. Wumkes levéltáros jegyzéke alapján utána-néztek a magyarok disszertációs köszöntőverseinek, és elküldték Forróinak a listát.¹⁹ Ezek után Forró arról érdeklődött, hogy meg tudná-e a magyarok számát írni a promóciós versek száma alapján. Ezt az anyagot Forró különösen hasznosnak tartotta, melynek áttekintésére szeretett volna Leeuwardenbe utazni, de tervei szerint a többi egyetemen is hasonló kutatást kívánt volna végezni.²⁰

A leeuwardeni levéltár nemcsak levelezett Forróval, hanem hajlandónak mutatkozott kutatási anyagának kiadására is. 1961-ben Frízlandban kiegészítették Forró még 1935-ben készült tanulmányát, melyben sok változtatást hajtottak végre.²¹ A *Personalia van de Academie te Franeker* című kiadványból összegyűjtötték a magyarok adatait. Forró 188 magyarról tudott, a franekeri új adatok szerint viszont már 206 magyar név volt ismert. Ebből 45 ember írt disszertációt, akik munkáikat 150 személynek ajánlották, 11 személy írt promóciós verset, illetve további 98 verset találtak különböző nyelveken.²² A kéziratot a tervek szerint egy évvel később (tehát 1962-ben) a *De Vrije Fries*-ben publikálták volna. Forró a fríz levéltárost arra kérte, hogy küldje el neki azoknak a könyveknek a listáját bibliográfiai adatokkal, melyeket szerinte el kellene olvasnia a témában. Cikkek közül csak azokat, melyeknek közük van magyar diákokhoz, de kíváncsi volt a többi egyetemmel kapcsolatos alapmunkák címeire is.²³ J. Visser levéltáros dolgozott a listán, és elküldte a franekeri egyetemmel foglalkozó publikációkat csoportosítva, egy általa készített lista alapján. Sajnos a levélhez csatolt lista nem maradt fenn.²⁴ A segítségért cserébe néhány magyar munkát (Nagy Zsigmond, Segesváry Lajos, Szinyei Gerzson) ajánlott fel Forró.²⁵

A kézirat kiadása 1962 áprilisában már a korrektúrafordulóba jutott. A levéltárosok a holland szövegben nyelvi, mondat szerkezeti változtatásokat hajtottak végre. A korrektúrán Forrótól a többféle névváltozat véglegesítését kérték, de azt is felajánlották, hogy ezt akár a levéltár is elvégezheti, sőt segítségül hívhatják problémás esetekben a magyar nevek pontosítására az amszterdami könyvtár magyar származású tudományos asszisztensét is.²⁶ Forró ezek után az érdekelte, hogy csak a rövid áttekintő tanulmányát tervezik-e kiadni a *De Vrije Fries*-ben vagy a Franekerben tanult magyarok teljes listáját is.²⁷

Sajnos Forró tanulmányának kiadása sokféle körülmény miatt (megint csak) nem valósulhatott meg. Van Buijtenen Utrechtbe került levéltárosnak, a helyére S. J.

¹⁸ TtREL I.27.b.136. Forró Imre levele ismeretlen címzetthez, 1960. október 18.

¹⁹ TtREL I.27.b.144. M. P. van Buijtenen levele Forró Imréhez, 1961. január 10.

²⁰ TtREL I.27.b.137 Forró Imre levele M. P. van Buijtenenhez, 1961. április 29.

²¹ TtREL I.27.b.136. M. P. van Buijtenen levele Forró Imréhez, 1961. szeptember 11.

²² TtREL I.27.b.144. M. P. van Buijtenen levele Forró Imréhez, 1961. november 23.

²³ TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele M. P. van Buijtenenhez, 1961. november 30.

²⁴ TtREL I.27.b.144. J. Visser levele Forró Imréhez, 1962. január 5.

²⁵ TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele M. P. van Buijtenenhez és J. Visserhez, 1962. február 1.

²⁶ TtREL I.27.b.137. M. P. van Buijtenen levele Forró Imréhez, 1962. április 2.

²⁷ TtREL I.27.b.136. Forró Imre levele M. P. van Buijtenenhez, 1962. július 28.

Fockema Andreae (a franekeri diáknévsor későbbi kiadója) került. A levéltár Forró munkáját a Fríz Akadémia igazgatója, J. H. Brouwer figyelmébe ajánlotta, aki készen mutatkozott továbbra is annak kiadására, például a *De Vrije Fries*-ben különszámként vagy egy teljesen különálló kötetben.²⁸ A leeuwardeni levéltár nyilvánvalóan támogatta Forró munkájának megjelenését, így kérte, hogy hollandiai tartózkodása alatt látogasson el hozzájuk.²⁹

Forró 1964 márciusában érkezett újból Hollandiába, ahonnan intenzív levelezést folytatott hazai ismerőseivel. Tóth Endre professzornak elküldte a jelentősebb franekeri diákok névsorát, és kérte, hogy szemináriumán írassa le diákjaival ezek életrajzát és munkáit Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című művéből, esetleg az *Új magyar lexikon*ból, de Tóth akár saját adataival is kiegészítheti azokat. Forró ezeket rövid függelékben a dolgozata végén hollandul közölte volna. Kérte, hogy a professzor írjon a 350 éves holland–magyar kapcsolatokról vázlatosan, illetve rövid történelmi bevezetőt a hollandiai magyar peregrináció történetéről, jelentőségéről az egyház és az iskola szempontjából.³⁰ Nagy Géza professzornak is írt Kolozsvárra, tőle az erdélyi diákok hollandiai tanulmányaival kapcsolatban kért bevezetőt, melyet Forró tervezett hollandra fordítani. Az erdélyi peregrinációra vonatkozó irodalomjegyzék megküldését is kérte, illetve elküldte 46 Franekerben tanult jeles erdélyi diák nevét, akiknek az életrajzát várta a professzortól.³¹

A fríz akadémiának megküldte, hogyan tervezi kiadványa felépítését: szerepelne benne a diákok életrajza, a disputák és disszertációk rövidített listája, az egyes fejezetek rövid bevezetője, az általános bevezető és a névjegyzék.³² A levélváltások során Forró kéziratának nyomtatása is szóba került. A nyomdászati költségeket nem a lapszám, hanem a szavak száma határozta meg. Másik gondot a sok magyar név jelentette, hiszen ezek a nyomdásznak nagyobb problémát okoztak, mint a holland vagy a fríz nevek, így ezek is emelték a költségeket.³³

A Fríz Akadémia valóban tervezte a könyv kiadását, mivel előrendeléseket is felvettek a könyvre, de Forró maga is megpróbálta ismeretségi körében reklámozni a könyvét (ami a magyar titkosszolgálatok figyelmét sem kerülte el).³⁴ Írt a hollandiai magyar nagykövetnek,³⁵ a magyarországi holland nagykövetnek,³⁶ az utrechti

²⁸ TtREL I.27.b.142. J. Visser levele Forró Imréhez, 1964. január 21.

²⁹ TtREL I.27.b.144. J. Visser levele Forró Imréhez, 1964. március 17.

³⁰ TtREL I.27.b.139. Forró Imre levele Tóth Endréhez, 1964. április 22.

³¹ TtREL I.27.b.140. Forró Imre levele Nagy Gézához, 1964. április 22.

³² TtREL I.27.b.145. Forró levele J. H. Brouwerhez, 1964. július 6.

³³ TtREL I.27.b.139. K. de Vries levele Forrónak, 1965. február 24.

³⁴ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.2–M–37277, "VJ" ügynök jelentése, 1967. szeptember 1.

³⁵ TtREL I.27.b.145. Forró Imre levele a hágai magyar nagykövethez, 1965. február 17.

³⁶ TtREL I.27.b.144. Forró Imre levele H. C. Schock nagykövetnek, 1965 körül.

könyvtárnak,³⁷ Hollandiában élő barátainak,³⁸ a magyar Állami Könyvterjesztő Vállalatnak,³⁹ a frízöldi Tartományi Könyvtár igazgatójának,⁴⁰ és biztatta őket előrendelés elküldésére.

A Fríz Akadémiától teljes körű támogatást kapott munkájához. 500 gulden honorariumot is átvett, sőt abban is bízott, hogy újból kiutazhat a könyv megjelenése és egy példány átvétele alkalmából. A kéziratát és annak illusztrációit De Vries gondoskodására bízta.⁴¹ Még egy személyi asszisztenst, Pieter Tuinhof groningeni teológushallgatót is a rendelkezésére bocsátottak, aki rendszerezte és gépelte Forró munkáját,⁴² s akivel 1965-től levélben tartották a kapcsolatot. Tuinhof összeszedte a matrikulában előforduló és az azon kívül megtalálható magyar neveket, kiegészítéseket küldött a Senatus Judicialis irataiból, és megígérte, hogy gondoskodik a bevezető angol fordításáról.⁴³ Forróra várt, hogy küldje el Tuinhofnak az egyes fejezetek magyar bevezetőjét, illetve a nagy bevezetőben tett kiegészítéseket, valamint a holland nyomdászat magyarországi hatásáról szóló részt.⁴⁴ A Fríz Akadémián Forró kéziratának két ott fellelhető példányát összefésülték. 1967-ben már nagyon sürgették a munka megjeleését, mivel az előrendelések megtörténtek, többen pénzt is utaltak át.⁴⁵ Forró optimista volt, a magyar nyelvű bevezetés, egy Apáczaíróról szóló szöveg holland változata, illetve a hibajegyzék is készült már, azt remélte, hogy ezek után mehet a nyomdába. Úgy gondolta, hogy az életrajzokhoz és a legrégibb útleíráshoz kellene egy-egy angol nyelvű kivonat. Küldött egy listát az illusztrációkról, a legfontosabbakat aláhúzta, kérte, hogy ebből válogassanak.⁴⁶

Újabb hónapok teltek el, és a már leadott kéziratához 1968 elején még két rövid cikket írt Forró, az egyik a holland–magyar egyházi kapcsolatokról szólt, a másik az angol–magyar kapcsolatokról, amely a holland–magyar érintkezések közvetlen folytatását jelentették. Mindkét tanulmány magyarul és hollandul is elkészült. Még egy cikk hiányzott Apáti Madár Miklósról, illetve egy regiszter, melyen Tuinhof dolgozott, és azután Forró reményei szerint készen lettek volna. Két illusztráció is hiányzott még, az egyik Apáczai Csere János harderwijki teológiai doktori értekezésének címlapja, mely Magyarországon nem volt fellelhető, illetve Scaliger Sibrandus Lubbertushoz írt levelének egy másolata, mely a franekeri magyar peregrinációt indította el.⁴⁷ Közben

³⁷ TtREL I.27.b.144. Forró Imre levele J. P. A. Stolkhoz, 1965. március 15.

³⁸ TtREL I.27.b.145. Forró Imre levele barátaihoz, 1965. március 22.

³⁹ TtREL I.27.b.145. Forró Imre levele az Állami Könyvterjesztő Vállalat Könyvterjesztő Osztály Idegennyelvi csoportjához, 1965 tavasza körül.

⁴⁰ TtREL I.27.b.144. Forró Imre levele a Frízöldi Tartományi Könyvtár igazgatójának, 1965. július 6.

⁴¹ TtREL I.27.b.144. Forró Imre levele K. de Vrieshez, 1965. augusztus 14.

⁴² TtREL I.27.b. 142. Forró Imre levele Van Rhijn professzorhoz, 1965. február(?) 5.

⁴³ TtREL I.27.b.144. Pieter Tuinhof levele Forró Imréhez, 1965. november 17.

⁴⁴ TtREL I.27.b.144. Pieter Tuinhof levele Forró Imréhez, 1966. május 5.

⁴⁵ TtREL I.27.b.144. Pieter Tuinhof levele Forró Imréhez, 1967. március 8.

⁴⁶ TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele K. de Vriesnek és Pieter Tuinhofnak, 1967. április 20.

⁴⁷ TtREL I.27.b.136. Forró Imre levele a Fríz Akadémiának, 1968. február 14.

Forró úgy gondolta, hogy függelékben lehetne Szepsi Csombor Márton hollandiai útleírásának holland fordítását, az angol–magyar egyházi kapcsolatok történetét és Apáti Madár Miklós életét is publikálni.⁴⁸

Eltelt újabb három év, a franekeri peregrináció története pedig nem jelent meg. Forró S. van der Woude amszterdami professzor tanácsára Borsa Gedeonnal vette fel a kapcsolatot az Országos Széchényi Könyvtárban a franekeri disszertációkkal és disputációkkal kapcsolatban, ugyanis a keresett 20 munkából 16 ott is megtalálható volt, az Erdélyben fellelhetők beszerzéséhez pedig szintén Borsa tudott volna segítséget nyújtani.⁴⁹ Közben 1972-ben a bevezetését még kiegészítette, új neveket talált, valamint Benkő József és Misztótfalusi Kis Miklós életrajzát is elkészítette.⁵⁰ 1973-ban Forró Sivirsky Antalhoz, az utrechti egyetemen magyart oktató tanárhoz írt levelében arról panaszkodott, milyen nehézségekbe ütközött a kutatása során. A kézirat készen volt, megírta a bevezetőt, és mint forráskiadványt ki lehetett volna adni, Forrónak mégis úgy tűnt, hogy a szövege darabos, nem olvasmányos egy kívülállónak. Ezért elkezdett egy általános bevezetőt írni 500 év történelméről. Remélte, hogy egy fél éven belül kiadhatja munkáját. Sivirsky segítségét kérte, hogy a kézirat korrektúrájára ajánljon valakit.⁵¹

Olyan kérdésekben, melyekhez maga nem értett, igyekezett külső támogatást találni. A kolozsvári Juhász Istvántól 1976-ban arról érdeklődött, milyen hollandiai hatás érvényesült Erdélyben, főleg Franeker és Leiden hatása hogyan jelent meg a magyar diákokon keresztül. Van-e valaki, aki ezzel a témával foglalkozik?⁵² Azt is kérdezte, hogy Málnási László székelyudvarhelyi könyvtárban lévő irodalmi hagyatékáról lehet-e tudni valamit.⁵³

Mivel Franekerben többen orvosnak tanultak és doktoráltak, ezeknek a munkáknak a feldolgozásához Forró segítséget kért az Orvostörténeti Múzeum Könyvtárától,⁵⁴ illetve Pongor Ferenc debreceni professzor ajánlásával a szintén debreceni Szodoray Lajostól. Ez utóbbit azzal bízta meg, hogy a 12 orvosi disszertációról és 2 disputációról Wesszprémi orvostörténeti munkája alapján írjon rövid méltatást, illetve fejtse ki, ezek hogyan illeszkednek a kor (orvos)történetébe. Szodoraytól a magyar orvostörténet rövid áttekintését is várta, mivel a munkát külföldön akarta megjelentetni.⁵⁵

Forró a '70-es években többször is szeretett volna visszamenni Hollandiába a Stipendium Bernardinum ösztöndíjával, utoljára 1979-ban adott be pályázatot.⁵⁶ Az

⁴⁸ TtREL I.27.b.139. Forró Imre levele Krüzsely Józsefnek, 1969. január 31.

⁴⁹ TtREL I.27.b.144. Pieter Tuinhof levele Forró Imréhez, 1972. február 23.

⁵⁰ TtREL I.27.b.137. Forró Imre levele Pieter Tuinhofhoz, 1972. március 8.

⁵¹ TtREL I.27.b.144. Forró Imre levele Sivirsky Antalhoz, 1973. január 24.

⁵² Henk van de Graaf könyve ugyanebben a témában 1979-ben jelent meg: G. Henk VAN DE GRAAF, *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690–1795*, Kolozsvár, Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet, 1979.

⁵³ TtREL I.27.b.139. Forró Imre levele Juhász Istvánhoz, 1976. február 25.

⁵⁴ TtREL I.27.b.145. Forró Imre levele az Orvostörténeti Múzeum Könyvtárának, 1971. október 4.

⁵⁵ TtREL I.27.b.145. Forró Imre levele Szodoray Lajoshoz, 1971. december 15.

⁵⁶ TtREL I.27.b.142. Forró Imre levele a Stipendium Bernardinum ösztöndíjbizottsághoz, 1979. február 3.

ösztöndíjat nem kapta meg, sőt 1980-ban arról írt a frízlandi levéltárnak, hogy szívbeteg lett.⁵⁷ Sajnos a teljes munkája soha nem jelent meg nyomtatásban, csupán – családjának köszönhetően – 1989-ben a *Theologiai Szemlében* közöltek a neve alatt egy összefoglaló tanulmányt.

A kézirat

A kézirat egy változatát a Fríz Akadémia irattárában őrzik.⁵⁸ Mivel az irattári anyagok online felületen nem kereshetők, így az Akadémiával való kapcsolatfelvétel után sikerült a szöveghez hozzájutnom, melyek két nagyobb dossziében találhatók.⁵⁹ A szöveg holland és magyar nyelven, néhány oldal angol fordításban is elkészült. A holland szövegben több tollal írt betoldás található, melyek valószínűleg Pieter Tuinchoftól, Forró hollandiai segítőjétől származnak. Az oldalak számozása hiányos, néhány papírlap kapott csak oldalszámot, így ezekre én sem tudok hivatkozni.

A szöveg tartalomjegyzékkel (rövid és hosszú változatban), M. van Rhijn utrechti professzor bevezetőjével indul. A további oldalak nem követik teljesen a tartalomjegyzék menetét, több olyan oldal is van, melyek tematikusan nem kapcsolódnak egy-egy részhöz, ezek később betoldott oldalak lehetnek.

Az első nagyobb egység a kutatással foglalkozó részben a holland–magyar kapcsolatok áttekintése, mely Forró halála után a *Theologiai Szemlében* nyomtatásban is megjelent. Ezt követi Forró bevezetője egy magyar és két holland nyelvű változatban. A holland szövegekben sok a tollal írt javítás, betoldás, ezek nyilván Tuinchoftól származnak.

A második egységben Forró a Franekerben tanult diákok névsorát közli. A fennmaradt forrásanyagot hollandul (melyhez egy oldal betoldást is tett a szöveg végén) és magyarul is elkészítette. Először a *Történelmi Tárban* Hellebrant–Boeles olvasata szerinti neveket (az ezekben előforduló durva átírási hibákkal együtt) közölte, mellette tüntette fel a saját olvasatát, illetve 31 további névvel egészítette ki a listát. Összesen 1225 magyar nevet gyűjtött össze, de közülük többen legalább kétszer iratkoztak be, így végül 1200 körülire becsülte a magyarok összlétszámát.⁶⁰ Ezt követően röviden megvizsgálta a diákok más hollandiai tanulmányait, a választott tudományterületeiket és származási helyüket. Azt is közölte, hogy ki volt a franekeri rektor egy diák beiratkozásakor, hogy bemutassa, milyen szellemi irányzattal ismerkedtek meg a magyarok egy adott korban. Végül egy táblázatban foglalta össze az egyes holland

⁵⁷ TtREL I.27.b.139. Forró Imre levele K. de Vriesnek, 1980. március 17.

⁵⁸ I[imre]. L[ajos]. FORRÓ, *Hongaarse studenten aan de Franeker universiteit in Friesland* (Onuitgegeven manuscript), Leeuwarden, Fryske Akademy, 1965.

⁵⁹ Ezúton is szeretném köszönetemet kifejezni Peter van der Meer úrnak, a Fryske Akademy munkatársának, az anyag felkutatásában és szkennelésében nyújtott segítségéért.

⁶⁰ Ladányi Sándor 1233 nevet közöl. Lásd BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 2007, a Franekerre vonatkozó rész: 41–120.

egyetemen beiratkozottak létszámát, a doktorálók számát, valamint az első és utolsó magyar beiratkozás időpontját.

Ezek után következik a Franeckerben elhunyt öt magyar neve, akikre levéltári forrásokban talált rá, majd a Martinikerben három sírkövön olvasható magyar neveket említi. Forró feltételezte, hogy volt ugyanitt egy negyedik sírkő is, melyről Segesváry azt írta, hogy egy Somodi nevű diák tett róla említést diariumában. A negyedik sírkövön található neveket viszont Forró az *Acta Senatus*-ban nem találta meg. Ugyancsak ebben a részben Mogyoródi Márton bűnesetét is tárgyalja, akinek a nevét törölték az *Album Academicum*-ból a *Senatus Judicialis* határozata alapján, mivel megsértett egy nőt, illetve semmibe vette a rektor rendelkezéseit, majd a szabad asztal használati jogát, azaz az ingyenes étkezést is megvonták tőle.

A bevezető után következik maga a névsor betűhív átiratban, mellette Tuinhof tollal írt kiegészítése a nevek olvasatáról. Ezeket vélhetően Forrótól kapta meg, de mivel nem tudott magyarul, így a nevek átírásában előfordulnak hibák, például az ékezeteket többször rossz helyre tette. Forró maga is készített tollal írt betoldásokat, ezek a gépelés során kimaradt adatok lehettek.

A következő fejezetben összesíti holland és angol nyelven a szakirodalomban feltüntetett magyar promóciókat (Utrecht 36, Leiden 20, Franecker 20, Harderwijk 8, Groningen 5), majd részletesebben kitér a franeckeriekre. Ez utóbbiak közül egyet nem tekint valódi doktori fokozatnak, csak a *magister artium* fokozat megszerzésének, mégis felveszi a listába. A franeckeri alacsony számról mégsem gondolja, hogy rossz eredmény lenne, hiszen sokan azok közül, akik itt tanultak, gyakran egy másik holland, német, angol vagy svájci egyetemen szereztek végül fokozatot. A Franeckerben doktorálók közül tizenketten orvosi, hatan teológiai és ketten filozófiai doktorátust szereztek.

Az ötödik nagyobb egység a magyarokkal kapcsolatos levéltári forrásokat dolgozza fel. Forró nagyon széleskörű kutatást végzett, nemcsak egyetemi, hanem városi és tartományi dokumentumokat is bevont a vizsgálatába. Egyetemi anyagokban magyarokra vonatkozó feljegyzések vannak a kurátorok dokumentumai (41 darab), a *Senatus Generalis* (83 darab), a *Senatus Judicialis* (37 darab) és a *Bursa* iratai (1 darab) között. Ezen kívül talált anyagokat a helytartói levéltári anyagban (2 darab), a Fríz Társaság kéziratgyűjteményében (1 darab) és a franeckeri Holland Református Egyház dokumentumaiban (3 darab). A Fríz Tartományi Levéltárban őriznek továbbá promóciós verseket, illetve itt található az akadémiai személyek (*Personalia van de academie te Franecker*) anyaga is. Forró értékelése szerint a legfontosabbak a szenátusi anyagok, mert ebben a diákokra vonatkozóan egészen személyes információk fordulnak elő, úgymint tanulmányi ügyek, vizsgák, egymással és az egyetemen kívüli személyekkel való nézeteltérések, lakószobák körüli problémák, szerelmi ügyek, betegség, halál. Bevezetőjében kitér arra is, hogy meglepően sok az adóssággal kapcsolatos ügy, amit annak tud be, hogy a magyarok közül nem mindenki részesült anyagi támogatásban, pénzük a hollandiai tartózkodás alatt elfogyott, ezért kénytelenek voltak hitelt felvenni. Ezt azonban az otthonról küldött pénz késlekedése miatt nem mindig

tudták időben visszafizetni, így az ügyük a szenátus elé került. Ugyanakkor azt is megállapítja, hogy a kurátorok és a professzorok mindig a legnagyobb jóindulattal viseltettek a magyar diákok iránt. A Bursa (egyetemi menza) iratanyagát is áttekintette. Mindössze öt év dokumentumai (1669–1674) maradtak fenn, a többi valószínűleg elveszett. A belföldi diákok mellé külföldieket is beengedtek, köztük magyarokat is. 1774 után a szabad asztal helyett vezették be az étkezés pénzbeli támogatását, az ún. kostpensioent, mely heti két aranyguldenes juttatást jelentett.

Az egyetemi anyagokon kívül máshol is őriznek magyar vonatkozású dokumentumokat, a helytartói levéltárban például latin nyelvű nyomtatott útlevelék találhatók. A Fríz Társaság iratai között egy latin nyelvű köszöntő vers van, melyet a magyar diákok Schwartzberg egyetemi kurátorhoz írtak, aki a magyar diákság pártfogója volt. A református egyházi tagkönyvben az úrvacsorán részt vevők neveit sorolják fel. A promóciós versekben és a személyzet irataiban is előfordulnak magyar nevek, olyanoké is (arisztokraták, jótévedők, lelkészek, professzorok stb.), akik maguk nem jártak Franeckerben. Különösen sok az erdélyi vonatkozású franeckeri anyag, többek között levélváltások maradtak fenn a franeckeri egyetemi és az erdélyi kollégiumi professzorok között.

Az ötödik egység részletes bevezetője után jönnek sorban a forrásokból kimásolt anyagok vagy latinul, vagy hollandul, betűhív átiratban. Forró az anyagokat évszám és az eredeti forrás oldalszáma szerint rendezte.

A következő részben a Franeckerben megjelent munkákat közli, összesen 258 darabot.⁶¹ Az összeállításához az RMK-t, Petrik Géza bibliográfiáját, illetve Jacobus és Henrik Amersfoordt *Novus Catalogus Bibliothecae Publicae Franequeranae* című művét használta. A magyarok munkáinak nagy része disputáció vagy disszertáció, melyek 1624 és 1796 között jelentek meg, összesen 222 munka, de további műveket is felvett a listájára, ha azok az RMK-ban vagy a Petrikben előfordultak.

A főszöveg utolsó részében Franeckerről szóló szakirodalmi munkákat sorol fel. Először a magyar nyelvű dokumentumokat közli: a Hellebrant–Boeles-féle franeckeri névsort, Szinyei Gerzson külföldi egyetemeken magyaroknak létesített ösztöndíjakról szóló cikkét,⁶² Szalay franeckeri ösztöndíjakról szóló tanulmányát⁶³ és Nagy forrásközlését a Franeckerben tanult magyarok imádságáról.⁶⁴ Franeckerrel kapcsolatban J. Visser, a Fríz Tartományi Levéltár munkatársa állított össze egy bibliográfiát, melynek egy rövidebb változatát Forró rendelkezésére bocsájtotta. Ennek a résznek a végén Szinyei Gerzson, Szalay és Nagy cikkei hollandul közli W. A. Dekker lelkész fordításában.

A munka végén több függelék található. Magyarországon megjelent életrajzi gyűjteményekből (Szinyei, Zoványi, *Irodalmi lexikon*) szedte össze a Franeckerben tanult

⁶¹ A bevezetőben 232 munkát említ.

⁶² SZINYEI Gerzson, *Azon jótétemények kimutatása, melyeket külföldi egyetemekre járó ref. theologusaink a XVIII. században élveztek*, Sárospataki Lapok, 1883/34, 584.

⁶³ SZALAY Károly, *A franeckeri egyetem s hazai ifjaink számára tett ösztöndíjak, jótétemények*, Sárospataki Lapok, 1884/27, 461–464.

⁶⁴ NAGY Zsigmond, *A Franeckerben tanult magyar diákok imádsága*, Protestáns Szemle, 1917/4–5, 290–299.

diákok életrajzi adatait, és írta meg holland nyelven. Ezt követően Franekerben tanuló diákok hazaküldött levelei közül válogatott, ezeket holland nyelven W. A. Dekker lelkész fordításában közölte.⁶⁵ Ezt követik – egy rövid holland és magyar bevezető után – Szepsi Csombor Márton *Europica varietas*ából a Frízlandra és Hollandiára vonatkozó részek holland fordításban, melyet Forró és Tuinhof közösen készítettek el.⁶⁶ Ezek után Zoványi teológiai lexikonából holland és magyar nyelvű kivonatban található a holland–magyar és angol–magyar egyházi kapcsolatok története, majd a témában addig megjelent szakirodalmi munkák felsorolása. A munka végén betűrendes mutató található a matrikulában előforduló, illetve az ott fel nem tüntetett magyar nevekről.

Összegzés

Forró rengeteg tervéből nagyon kevés valósult meg, így fő műve, a franekeri magyar peregrináció is kéziratban maradt. Munkássága mellett mégsem mehetünk el szó nélkül, mivel az ő kapcsolatteremtő képességének és nyelvtudásának köszönhetően épültek a magyar–holland tudományos összeköttetések az 1960-as és 70-es években. Keserű Bálint Forrónak köszönhetette a remonstránsok történetét kutató leideni Hoenderdaal professzorral való ismeretséget.⁶⁷ Keserű pedig Forróat ismertette össze Kovács Sándor Ivánnal, aki a '60-as években az *Europica varietas* kritikai kiadásán dolgozott, és szüksége volt a holland részekkel kapcsolatban Forró segítségére.⁶⁸ Ugyanígy Kérészi István itineráriumát is népszerűsítette a hollandok körében.⁶⁹ Borsa Gedeon kérésére 1978-ban az Országos Széchényi Könyvtár rendelkezésére bocsátotta körülbelül 100 régi magyarországi szerző latin kiadványának címét.⁷⁰ A disputák és disszertációk latin nyelvű üdvözlő verseinek kiadásáról a leuveni Josef Ijsewijn professzorral tárgyalt, a szövegek feldolgozásával pedig a debreceni fiatal kutatót, Németh Bélát bízta meg, valószínűleg Borzsák István közbenjárására.⁷¹

Meggyőződésem, hogy Forró egy másik korban, egy jó tudományos témavezető útmutatása mellett sokkal nagyobb sikereket érhetett volna el, és megkaphatta volna a neki és munkájának járó elismerést.

⁶⁵ Ezeket a leveleket eredetileg Nagy Géza rendezte sajtó alá, majd a *Peregrinuslevelek*ben is megjelentek. Zalányi Boldizsár levele özv. Teleki Mihálynéhoz, 1697. február 20.; Csengeri Péter levele özv. Teleki Mihálynéhoz, 1697. március 19.; Debreczeni Ember Pál levele gróf Teleki Pálhoz, 1697. április 15.; Técsi János levele gróf Teleki Pálhoz, 1697. július 1. és 1698. szeptember 22. (*Peregrinuslevelek 1711–1750*, szerk. HOFFMANN Gizella, Szeged, JATE BTK, 1980.)

⁶⁶ Erről maradt is fenn levél: TtREL I.27.b.144. Forró Imre levele K. de Vriesnek és J. Dijkstranak, 1974. július 4.

⁶⁷ TtREL I.27.b.139. Forró Imre levele G. J. Hoenderdaalhoz, 1964. április 10.

⁶⁸ TtREL I.27.b.144. Kovács Sándor Iván levele Forró Imréhez, 1964. június 19.

⁶⁹ TtREL I.27.b.145. Forró Imre levele R. A. D. Rentinghez, 1970. február 2.

⁷⁰ TtREL I.27.b.136. Forró levele ismeretlen professzorhoz, 1978. december 21.

⁷¹ TtREL I.27.b.139. Forró Imre levele Josef Ijsewijnhez, 1974. szeptember 14.

BOZZAY RÉKA

habilitált egyetemi docens

Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézet, Néderlandisztika nem önálló Tanszék

bozzay.reka@arts.unideb.hu

Imre Forró's (1910–1985) Research on Franeker

Abstract: Imre Forró began researching the studies of Hungarian students in Franeker in 1932 as a Stipendium Bernardinum scholarship holder. Upon returning to Hungary, his work was accused of plagiarism, a claim that was later proven to be unfounded. Nevertheless, the controversy led him to set his work aside for decades. In 1954, the De Wever Publishing House in Friesland showed interest in Forró's manuscript, which was also considered by the journal *Egyháztörténet* in Hungary. Forró applied for the Stipendium Bernardinum scholarship again in 1960, which he was awarded in the spring of that year. After a long delay, he was finally able to travel in 1964. While he was waiting for his permission, he focused on gathering relevant literature on Franeker. After returning to Hungary, he organized his manuscript with the help of Pieter Tuinhof. Despite receiving full support from the Fryske Akademy and preparing the manuscript for publication, Forró felt it lacked readability and decided to write an extended introduction. Ultimately, the manuscript was never published, and only the introduction was released posthumously by his family.

Keywords: Imre Forró, peregrinatio academica, Franeker University, Utrecht University

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

CSEPREGI ZOLTÁN

Bibliotheca Nationis Hungariae

A Wittenberg-Hallei Magyar Könyvtár mint a kora újkori evangélikus peregrináció lenyomata

Az alapító személye és a gyűjtemény létrejötte

A *Bibliotheca Nationis Hungariae*, más néven a Magyar Könyvtár alapítója a 17. században peregrinusként érkezett Németországba, mint sok más magyar diák. Ráadásul exuláns is volt, aki vallási okokból költözött Magyarországról Németországba, az evangélikus Wittenbergbe.

Georgius Michaelis 1640-ben született a Bars megyei Stein¹ bírójának fiaként. Ezután Bártfán, Késmárkon, Kassán tanult, és végül az Eperjesi Collegium hallgatója volt. Michaelis 1671-ben, 31 évesen kezdte meg tanulmányait a német egyetemeken: először a boroszlói akadémiai gimnázium diákja lett. A magyarországi üldözések miatt Michaelis úgy döntött, hogy nem tér vissza Magyarországra, és nem ott keres állást – ami számára ekkor reménytelen vállalkozás is lett volna –, hanem Wittenbergbe megy. Itt találkozott a magyarországi száműzöttek viszonylag nagy közösségével. Ezek között egyaránt voltak teológusok és világiak, illetve az ezekre a pályákra készülő diákok.

Egy gyors kvantitatív vizsgálat egyértelműen Wittenberget azonosítja a 17. századi magyarországi emigráció első számú központjaként. Az alábbi táblázatokban két viszonylagos „békeév”, 1669 és 1680 adatai keretezik az emigráció felfutását jelentő 1674 és 1679 közötti időszakot. E „békeévekhez” képest a három forráscsoportból² nyerhető adatok mennyisége 1674–1679 között minimum megduplázódik, de időnként megsokszorozódik. A központok rangsorolásában segít a táblázat összes adatából számolt „kumulált mutató”.

	Wittenberg						kumulált mutató: 286		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674–79
Szőgi 2011	8	14	19	20	14	13	20	9	100
RMK III	18	15	13	22	44	24	29	19	147
IAA	0	15	0	11	2	0	11	0	39

1. táblázat

¹ A szülőfalu azonosítása nem lezárt kérdés, a megoldási kísérletek között előfordul Saskóvárálja, Alsókemenec és „Alsókő” is.

² Szőgi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700*, Budapest, ELTE Levéltára, 2011; Szabó Károly, *Hellebrant Árpád, Régi magyar könyvtár*, III, Budapest, MTA, 1898; *Pótlások, kiegészítések, javítások*, szerk. Borsa Gedeon, Dörnyei Sándor, Szálka Irma, 1–5, Budapest, OSZK, 1990–1996; Latzkovits Miklós et al., *Inscriptiones Alborum Amicorum (IAA)*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Kuno Könyvtára, 2003–2025, DOI: 10.14232/iaa. <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>

Wittenberg első helyét magyarázza egyrészt a peregrinációs hagyományban kialakult presztízse: az egyetemválasztást családi tradíciók és a diákok tudatában kialakult eszmei térkép jelentősen befolyásolták. Másrészt befogadó jellege és infrastrukturális szervezettsége is:³ a diákváros alkalmas volt rá, hogy az exulánsok itt hosszabb-rövidebb időt eltöltsenek, akár az egyetemre felnőtként is beiratkozva. A kutatásban vitatott kérdés, hogy a 17. század második felében mennyiben volt itt a magyarországi diákságnak intézményesült szervezete (azaz a magyar coetus megszűnése és a magyar könyvtár megalapítása között: 1613–1725),⁴ de az egyetemet kiszolgáló intézményrendszerre (például a nyomdákra) az emigránsok mindenképp támaszkodhattak.

A wittenbergitől jelentősen elmaradó mértékben, de hasonló mintázatot mutat a magyarországi diákok által ekkoriban hagyományosan látogatott többi evangélikus egyetem is: Altdorf, Jéna, Königsberg, Lipcse, Strassburg, Tübingen. Közülük Lipcse emelkedik ki, megszerezve a második helyet a rangsorban. Lipcse mint vásár- és nyomdaváros, azaz mint közlekedési és kommunikációs csomópont kínált az emigránsok számára kiváló lehetőségeket (kumulált mutató: 131).

Hasonló vizsgálatra érdemesek azok a városok is, melyek ún. akadémiai gimnáziumoknak köszönhetően váltak korábban a diákmobilitás, az ún. gyászévtizedben pedig a kivándorlás célpontjaivá. Földrajzi közelségük és nyelvi-kulturális hasonlóságuk miatt Szilézia és Lausitz hagyományos célpontja volt az Észak-Magyarországról érkező diákoknak és menekülteknek. Az otthon maradottakkal való egyszerűbb kapcsolattartás az 1670-es évek evangélikus emigránsai számára is fontos szempont volt, sokan meg sem próbáltak továbbmenni, hanem itt igyekeztek gyökeret verni, vagy a szomszédságon belül költöztek városról városra. Természetes, hogy Boroszló mint nagyváros gyűjti itt össze a legtöbb adatot. Az iskolázásra vonatkozó első adatsort ráadásul gondolatban meg is szorozhatnánk kettővel, hiszen Boroszló két rangos iskolája, az Elisabeth- és a Maria Magdalengymnasium közül csak az utóbbiból maradt fenn diáknévsor.⁵ A város főtemploma, az Elisabethkirche – Michaelis által is látogatott – akadémiai gimnáziumába is valószínűleg hasonló tömegben iratkoztak be magyarországiak.

	Boroszló (Wrocław)						kumulált mutató: 112		
	1669	1674	1675	1676	1677	1678	1679	1680	1674–79
Szögi 2020	5	20	15	17	10	7	10	4	83
RMK III	0	1	0	2	4	2	2	1	11
IAA	0	0	1	2	0	9	6	0	18

2. táblázat

³ Vö. *Early Modern Diasporas: A European History*, ed. Mathilde MONGE, Natalia MUCHNIK, London – New York, Routledge, 2022.

⁴ Heinrich KRAMM, *Wittenberg und das Auslandsdeutschtum im Lichte älterer Hochschulschriften*, Leipzig, Harrassowitz, 1941, 132.

⁵ SZÖGI László, *A breslaui (1530–1693) és a görlitz (1586–1685) akadémiai gimnáziumok magyarországi hallgatói*, Gerundium, 2020/3–4, 169–196.

Amikor Georgius Michaelis 1675-ben beiratkozott a wittenbergi egyetemre, találkozott egykori tanáraival, az eperjesi Samuel Pomariusszal, a késmárki Johann Melczellel és az ifjabb Elias Ladiverrel. A Bartholomaeides által kiadott, Wittenbergben tanuló magyarok listáján 1675. május 5-e alatt szerepel: „Georgius Michaelis, Steinensis Hung.” néven.⁶ Michaelis később, házasságkötése után a Cassai magyar családnevet illesztette a nevéhez, amit nem annyira felvett származási névként, mint családjának megkülönböztető ragadványneveként érdemes értelmezni, ez a név ugyanis előfordul magyarországi rokonságában. Tudatos döntés volt viszont részéről a magyar névforma választása: hiszen ez megkülönböztette a németországi Michaelisek tömegétől. Nyomtatott írásai 1687-től kezdve „Georgius Michaelis Cassai Hung.” név alatt jelentek meg.

Cassai Wittenbergben hat évig végezte tanulmányait. Ehhez pártfogójától, Georg Hebertől kapott anyagi támogatást. Jóindulattal volt hozzá a wittenbergi egyetem rektora, Johann Andreas Quenstedt is, aki több magyarnak szállást és ellátást biztosított, valamint találkozókra tett lehetővé számukra a házában.⁷ Cassai kezdetben igen nehézkos pályafutása végül is nagy sikerrel zárult: miután 1681-ben magiszteri fokozatot szerzett, 1702-ben a filozófiai kar assessorává nevezték ki, ahol 1712-ben dékánként is működött. Összesen 50 évig dolgozott a wittenbergi egyetemen. Szülőföldjére, Magyarországra soha nem tért vissza. Amikor Cassai 1725-ben meghalt, túlélte feleségét és öt gyermekét. Teljes vagyónát a Wittenbergben tanuló magyarokra hagyta. Ebbe beletartozott könyvtára is, amelyről a hallei Universitäts- und Landesbibliothekben (ULB) és a hallei Universitätsarchivban (UAH) ma is őrzött végrendeletében úgy rendelkezett, hogy azt magyar diákjai javára és épülésére ajánlja fel.⁸

Kéziratgyűjteményt is hagyott hátra, amely főleg wittenbergi tanárainak, diáktársainak és tanítványainak leveleit, valamint saját jegyzeteit tartalmazta a hallgatott előadásokról és prédikációkról.⁹ Több mint 5000 aranyforintnyi vagyonából alapítványt

⁶ Ioannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Memoriae Vngarorum qui in alma condam vniversitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculis studia in ludis patriis coepta confirmarunt*, Pest, Trattner, 1817, 178–181.

⁷ FITZ József, *Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek = Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin: Dem Andenken Robert Graggers gewidmet*, Berlin–Leipzig, de Gruyter, 1927, 122–145, itt 127.

⁸ „Bibliothecam quoque meam utilitati et aedificationi Alumnorum Pannonum consecro.” Testamentum Cassaianum Renovatum et Temlinianum, ULB, Ung. Ms. 28b: 30. Közli: RAFFAY Sándor, *A hallei magyar könyvtár*, Theologiai Szaklap, 1913, 244–261, itt 245; RAFFAY Sándor, *A hallei egyetemi könyvtárral kapcsolatos magyar könyvtár*, Múzeumi és Könyvtári Értesítő, 1914, 54–59, itt 54–55. A hallei Universitätsarchiv a végrendelet több (latin és német) változatát és hitelesített másolatát őrzi: UAH, Rep. 2.161, Acta. Das von Georgio Michaelis der Philosophischen Facultät Adjuncto gemachte Testament, und die darinnen enthaltene Stiftung eines Stipendii betr. 1724–1726. Pálffy Miklós katalógusában ezek még az Ung. Ms. 28b és 28e jelzeteken szerepelnek, de időközben átkerültek a Magyar Könyvtárból a levéltári állományba. Fitz József egy német változat szövegét közli tanulmányában.

⁹ Az ULB ma ezeket Ung. Ms. jelzettel és a Reinhold-, valamint a Pálffy-katalógus számozását követve tartja nyilván: Heinrich REINHOLD, *Die Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek zu Halle*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1913, 490–499; PÁLFFY Miklós, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek*, Halle, Niemeyer, 1965.

hozott létre: ezt magyarországi diákok ösztöndíjaira fordították, kezdetben Wittenbergben, majd a wittenbergi és a hallei egyetem összevonása (1817) után Halléban (1944-ig a kamatoktól és az igénylők számától függően évente mintegy 10 magyarországi diák részesülhetett belőle).¹⁰ Cassai végrendelete szerint kamatozó vagyonának egy részét szintén a könyvgyűjtemény fenntartására és gyarapítására kellett fordítani.

A Cassai-alapítványba idővel beolvadtak a (részben korábbi eredetű) kisebb összegű hagyatékok és ösztöndíjak is, így a Kubinyi Kristófné Géczy Julianna (a lőcsei fehér asszony nagynénje) által 1711-ben alapított ösztöndíj, valamint az 1735-ben Wittenbergben elhunyt győri Poldt Mátyás és az 1746-ban ugyanott meghalt muravidéki orvosdoktor, Temlin Mátyás hagyatékai.¹¹

A gyűjtemény profilja

Cassai könyvtára 1725-ben mintegy 3000 kötetet tartalmazott,¹² és a Magyar Könyvtár gyűjteményének alapját, törzsállományát képezte. Ha az adományt az 1725-ös wittenbergi egyetemi könyvtár kontextusában vizsgáljuk, világossá válik, hogy Cassai hagyatéka igen jelentős adomány volt, amely jelentősen bővítette az egyetemi könyvtár teljes állományát, hiszen Cassai gyűjteménye a wittenbergi könyvtár akkori teljes állományának jó negyedét tette ki.¹³

A wittenbergi egyetemi könyvtár akkori állományával ellentétben a Cassai által felépített könyvtár Fitz József szerint sokkal inkább tekinthető szisztematikusan összeállított gyűjteménynek. Cassai a magyar vonatkozású témákra összpontosított, életrajzi érdeklődése a magyarországi száműzöttekről és Wittenbergben végzett munkájukról szóló számos kiadványban is megmutatkozik.¹⁴ És persze gyűjtötte a száműzöttekről szóló irodalmat: könyvtárában megtalálhatók az egykori elítéltek emlékiratai és röpiratai. Olyan nevek tanúskodnak erről, mint Christoph Klesch, Georg Lani, Anton Reiser, Daniel Wilhelm Moller, Christian Seelmann, Johann Baptist Röschel és Matthias Rosner.

Az emigráció kedvelt műfaja a prozopográfiai szempontból igen jelentős forrásértékkel bíró alkalmi nyomtatvány. Születésnap és névnap, esküvő és temetés, üdvözlő

¹⁰ Peer PASTERNAK, *Nicht nur Resteverwertung: Die Verwendungen der Wittenberger Universitätsfondation nach 1817*, Halle–Wittenberg, Institut für Hochschulforschung (HoF) an der Martin-Luther-Universität, 2022. https://www.hof.uni-halle.de/web/dateien/pdf/ab_120.pdf (Letöltés: 2025. április 15. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.)

¹¹ Ung. Ms. 28b és 28e; BARTHOLOMAEIDES, [ajánlás, 13–14].

¹² Gerhard WEISSENBORN, *Die Wittenberger Universitätsbibliothek (1547–1817) = 450 Jahre Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg*, hg. Kurt ALAND, Halle (Saale), Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1952, I, 355–376, itt 357.

¹³ WEISSENBORN, 358; vö. Hildegard HERRICHT, *Zur Geschichte der Universitätsbibliothek Wittenberg*, Halle (Saale), Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, 1977, 6.

¹⁴ FITZ, 129.

és búcsúversek tartoznak ide, és szinte kínálják magukat a digitális bölcsészeknek hálózatelemzésre és adatvizualizálásra.¹⁵

A könyvtárban sok Wittenbergensia is található, köztük számos disszertáció és értekezés, a rektorok és dékánok székfoglaló beszédei, amelyek Cassai wittenbergi egyetemi munkásságához kapcsolódnak, de a 17. századi wittenbergi egyetemről is tanúskodnak.¹⁶

Cassai gyűjteménye a következő évszázadokban tovább gyarapodott, kezdetben Wittenbergben, majd később Halléban, köszönhetően a magyar diákoknak és különösen alapítványa ösztöndíjasainak. A 18. század közepére már kialakult az az elvárás, hogy a volt Cassai-ösztöndíjasok hazatértükkor egy-egy könyvüket adományozták a könyvtárnak. Ez a szokás mind a gyarapodási naplóban (Ung. Ms. 1), mind a possessorbejegyzésekben jól nyomon követhető. A könyvtár legjelentősebb kiegészülése viszont az volt, hogy 1755-ben az alapítvány költségén megvásárolták a Wittenbergben 1747-ben elhunyt irodalomtörténész, Michael Rotarides kézírathagyatékát.¹⁷

A Magyar Könyvtárból jelenleg összesen 8204 tétel szerepel a teljességre törekvő hallei OPAC-ban (1600 előtti címek: 829; 1700 előtti: 4090; 1800 előtti: 6789). A kötetek tényleges száma ennél lényegesen alacsonyabb, mivel számos konvolutumot kell figyelembe venni.

Dorothea Sommer 2005-ben még legegyszerűbben a VD17 adatbázisa alapján tudta szűrni a Magyar Könyvtárból származó és jó eséllyel az eredeti Cassai-hagyatékhoz sorolható címek megoszlását. Vizsgálata 669 Wittenbergben nyomtatott művet tárt fel. A 17. századi anyagban a latin nyelv még egyértelmű túlsúlyban van a némettel szemben. Ugyanebből az időszakból (1600–1699) Sommer 770 disszertációt talált a Cassai-könyvtárban, amelyek 290 teológiai, 384 filozófiai, 12 orvosi, 12 jogi, 23 fizikai és 3

¹⁵ Például MARKÓ Anita, *Az irodalmi intézmény kezdetei Magyarországon: Értelmiségi társaságok a középkorban és a kora újkorban* (PhD-disszertáció kézírata), Budapest – Wien, ELTE, 2020, <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/58200>; NAGY Andor, *Tisztviselői életpályák: A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1750–1650)*, Budapest, Korall, 2024.

¹⁶ GÁBOR Kálmánné KLEMENT Ildikó, *A Halle-Wittenbergi egyetem magyar könyvtárának története és állományának alakulása 1755-ig* (PhD-disszertáció kézírata), Szeged, JATE, 1983; [GÁBOR NÉ] KLEMENT Ildikó, *Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében: A wittenbergi Magyar Könyvtár 1755-ből származó katalógusának elemzése*, Magyar Könyvszemle, 1985/3–4, 210–224; GÁBOR [KLEMENT] Ildikó, *Die Bibliothek der in Wittenberg studierenden Ungarn in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts*, Zentralblatt für Bibliothekswesen, 1986, 442–447.

¹⁷ Vö. SCHRÖDL József, *Rotarides Mihály kézírataiból (Adparatus ad historiam ecclesiasticam Hungariae)*, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, 1904, 135–164; GRAGGER Róbert, *Egy magyar tudós sorsa: Rotarides Mihály = Emlékkönyv dr. gróf Klebelsberg Kuno negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére*, szerk. LUKINICH Imre, [Budapest], [Budapesti Hírlap ny.], 1925, 437–452; Paul KÁRPÁTI, SZENT-IVÁNYI Béla, TARNAI Andor, *Das Stammbuch von Michael Rotarides = Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung: Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag*, hg. Alexander V. ISAČENKO, Wilhelm WISSMANN, Hermann STROHBACH, Berlin, de Gruyter, 1965, 214–230; PÁLFI, *Katalog*, 15.

történeti értekezésre oszlottak.¹⁸ Bucsay Mihály katalógusa szerint a Magyar Könyvtár közel 800 RMK-tételt tartalmaz, köztük több mint 300 unikális példányt.¹⁹

A gyűjtemény hányattatásai a 18–21. században

1725-ös alapítása óta a Cassai-könyvtár számos – többnyire történelmi események okozta – krízisen ment keresztül, amelyek veszélyeztették állományának biztonságát, és valószínűleg ezekre vezethetők vissza a szembetűnő veszteségek is. Sajnos, e hányattatások következtében még nem sikerült igazán kielégítő megoldást találni arra, hogy helyreállítsák e gyűjtemény eredeti kontextusát, amely oly lényeges alkotóeleme volt az egykori wittenbergi egyetem könyvállományának. A könyvtár veszteségeivel, felosztásával kapcsolatos eseményeket már több alkalommal is ismertették,²⁰ ezért itt most csak néhány, a gyűjtemény története szempontjából különösen jelentős dátum és költöztetés szerepel.

A könyvtár kezdetben Cassai egykori lakásában kapott helyet, a wittenbergi Augusteum egyik melléképületében, amelynek főépületében az egyetemi könyvtár is működött.²¹ Cassai könyvtárát kezdetben magyar diákok gondozták, és hosszú években át a Wittenbergben tanuló magyarok találkozóhelye és közösségi terme volt. Bartholomaeides így számol be erről: „Itt jöttek össze a magyarországi diákok, itt határoztak ügyeikről és közösen tanácskoztak, [...] itt vezették a könyvtár előjárói a jegyzőkönyvet, melybe az emlékezetre méltó dolgokat feljegyezték.”²²

¹⁸ Dorothea SOMMER, *Die Ungarische Bibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle (Saale) = Bibliotheca Nationis Hungariae: Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt, Der Katalog aus dem Jahr 1755, Textausgabe der Handschrift der Széchényi Nationalbibliothek Budapest*, hg. Ildikó GÁBOR [KLEMENT], Silke TROJAHN, mit Beiträgen von István MONOK, Dorothea SOMMER, Hildesheim, Olms, 2005, 25. Gábor Kálmánné Klement Ildikó az 1755-ös katalógus tételeit elemzi hasonló módon: [GÁBORNÉ] KLEMENT, *Külföldön tanuló*, 215–217.

¹⁹ BUCSAY Mihály, *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban, Altungarische Bücher der Ungarischen Nationalbibliothek in Halle a. d. Saale (Nachtrag zur älteren ungarischen Nationalbibliographie)*, Budapest, Ranschburg Gusztáv könyvkereskedése, 1941. Az unikumok ilyen tömegének értelmezéséhez lásd Varjas Béla idevágó kritikus recenzióját: VARJAS Béla, [recenzió], *Magyar Könyvszemle*, 1941/3, 298–300. Vö. OBÁL Béla, *Hungarica Vitebergensia: Libri unici ex bibliotheca nationis Hungaricae universitatis Halensis cum Vitebergensi consociatae*, Halis Saxonum, Wischan & Burkhardt, 1909.

²⁰ KARL GERHARD, *Die Ungarische Nationalbibliothek der Universität Halle-Wittenberg = Beiträge zur Bücherkunde und Philologie: August Wilmanns zum 25. März 1903 gewidmet*, Leipzig, Harrassowitz, 1903, 141–158; RAFFAY, *A hallei magyar könyvtár*, 246–248; RAFFAY, *A hallei egyetemi könyvtárral kapcsolatos*, 55–57; BUCSAY, 7–12; SOMMER, *Die Ungarische Bibliothek*, 25–27.

²¹ BARTHOLOMAEIDES, [ajánlás, 16].

²² „Hic conveniebant ciues Pannonnes, hic de commodis suis deliberabant et in commune consultabant [...] hic ducebatur a praefectis bibliothecae protocollum in quod notatu digna inferebantur.“ BARTHOLOMAEIDES, [ajánlás, 16–17]. Az idézeteket saját fordításomban közlöm. Vö. Ralf-Torsten SPELER, „Hic conveniebant ciues Pannonnes“: *Wissenschaftliche Beziehungen zwischen Ungarn und den Universitäten Wittenberg und Halle von der Gründungszeit bis zur Gegenwart anhand der Universitätsakten = Grenzen überschreiten: Beiträge zur deutsch-ungarischen Kulturwissenschaft*, hg. Thomas BREMER, Halle (Saale), Stekovics, 2001, 29–42.

A könyvtár első megpróbáltatása a hétéves háború idején jött el a poroszok által megszállt Wittenberg városának osztrák ágyúzása során, 1760-ban. Az akkori magyar custos, Madáts Péter az Augusteum már égő épületéből egy pincébe menekítette a könyvtárat, amelyet mind a védekező poroszok, majd – Wittenberg kapitulációja után – mind a győztes osztrákok raktárként használtak. Madáts 1763. augusztus 27-én így számolt be a történetekről a rektornak:

Ebben az ostromban, miután már belefáradtam a cipekedésbe, és nagy volt a nehézség és a veszély, olyan embereket kellett a könyvtár költöztetésére befogynom, akiket azelőtt nem is ismertem. Sőt, mivel nem maradt hely, ahova ezeket a dolgokat menthettem volna, sok könyörgés után egy porosz készlettel teli pincében kellett elhelyezni és így átadni a poroszoknak. Az ostrom végeztével a raktár és minden, ami a pincében volt, az osztrákok kezébe került.²³

E háborús zűrzavar után is számos veszteség érte a könyvtárat. A napóleoni háborúk még súlyosabb csapást mértek rá. Wittenberget 1806 októberében a francia hadsereg bekvártélyozása veszélyeztette, aminek következtében a könyvtárat is ki kellett üríteni Cassai egykori lakásából. Az egyetemi könyvtár helyiségeibe költöztették át.²⁴ 1813 júniusában, amikor a franciák visszatértek Wittenberg alá, az erődített város ismét fegyveres konfliktusba keveredett velük. Az akadémiái épületeket katonai kórháznak rendezték be, ezért 24 órán belül ki kellett őket üríteni. Gottlob Wilhelm Gerlach, az egyetemi könyvtár akkori custosa így számol be erről az evakuálásról:

Mivel az erődítési munkálatokhoz 3000 munkást hívtak a városból és a környékről, teljesen hiányoztak a megfelelő munkáskezek a költöztetendő könyvek elszállítására. Elsősorban nőket és gyerekeket lehetett bevonni. A könyveket ők hánták zsákokba és cipelték a kijelölt helyre. A rendet illetően csak annyi volt az elvárás, hogy az akadémiái és a Ponickau-féle könyvtárakat külön-külön kupacokba szórták.²⁵

A drezdai Oberkirchenrat utasítására, amely akkoriban az egyetemet felügyelte, a magyar könyvtárat Drezda felé szállították az Elbán, az egyetemi könyvtár könyveivel együtt összesen 333 ládában és zsákban. A két hajót viszont Meissen közelében a francia hadsereg előőrsei állították meg Seuselitznél, amely sereg Grossenhainnál 25.000 emberrel állt. Időközben az orosz hadsereg kozákjai is megérkeztek, és elrendelték a hajók kirakodását. Gerlach beszámol egy szóváltásról az oroszokkal a frontok találkozása során:

²³ GERHARD, 147.

²⁴ BARTHOLOMAEIDES, [ajánlás, 16].

²⁵ *Die Rettung der Wittenberger Universitäts = Bibliothek durch deren ersten Custos M. Gottlob Wilhelm Gerlach, jetzt ordentlicher Professor der Philosophie an der Universität Halle: Zur Geschichte des Jahres 1813*, Halle, Julius Fricke, 1859, 11–12.

Amikor [a kormányos] a túloldalon partra szállt, az orosz herceg a következő szavakkal közeledett hozzá: „Tudom jól, mi a rakományotok, ez Luther és Melanchthon könyvtára, meg kell mentenünk, de a hajókra gyorsan szükségem van, mert ott fent (a Seuselitz feletti sziklákra mutatva) már jönnek az ellenségeink.” Ennek a derék embernek a nevét sajnos nem sikerült ki-nyomozni.²⁶

A szállítmányt Wittenbergből kísérő Gerlach custosnak sikerült eljuttatnia a könyveket a Meissen melletti Seuselitz kastélyába.

Gerlach eközben nyugodtan élt, [...] a derűs napokon az átázott ládák és könyvek szárításával volt elfoglalva, látta Seuselitz dombjairól a francia főse-
reget az Elba bal partján Lipcse felé vonulni, és tisztán hallotta a lipcsei csatát is. Amikor a szövetségesek döntő győzelmének híre eljutott hozzá, komolyan fontolóra vette, hogy elhagyja száműzetését és visszatér az egyetemre.²⁷

A könyvtárat csak 1816-ban sikerült visszaszállítani Wittenbergbe. A napóleoni háborúk következtében Wittenberget és más szász területeket a bécsi kongresszuson leválasztották Szászországról, és Poroszországhoz csatolták. A wittenbergi egyetemet 1817-ben egyesítették a halleival, III. Frigyes Vilmos porosz király alatt. Az egyesülési okirat rendelkezései szerint az egyetemi könyvtár egy része a Wittenbergben alapítandó *Predigerseminar*ban maradt, míg az egyetemi könyvtár másik része és vele együtt a Magyar Könyvtár, valamint a Ponickau-gyűjtemény 1823-ban Halléba kerültek. Ez a harmadik szállítás is vízi úton történt, ami megint csak nemigen volt kedvező a könyvek állagának és a könyvtár rendjének.

Hat esztendeig ömlesztve kallódtak a Magyar Könyvtár nyomtatványai és kéziratai a hallei egyetemi könyvtár helyiségeiben. Végre 1829-ben ismét megjelentek a magyar diákok Halléban, és Stenczel Hugó és Kalchbrenner Károly személyében kijelölték a könyvtár két új magyar custosát.²⁸ A gyarapodási naplóban (Ung. Ms. 1) számolnak be a könyvgyűjtemény átvételéről, a könyvtár áldatlan állapotáról, a 15 esztendőss porrról és a könyvtár revíziójáról Caspar Schuleck 1813-as katalógusa alapján. Elmondják, hogy a katalógusban szereplő 160 könyv, köztük értékes Rotarides-kéziratok eltűnését kellett megállapítaniuk.²⁹

Az 1921-es év a harmadik fordulópontot hozta a Cassai-könyvtár számára. Arra való hivatkozással, hogy az első világháború után Halléban a magyar diákok száma

²⁶ Uo., 26.

²⁷ Uo., 29.

²⁸ Ung. Ms. 28e: 59, 62–63, 68–69, 106–107.

²⁹ PÁLFY, *Katalog*, 15. A Schulecknél felsorolt 21 Rotarides-kéziratból hét tétel került a hallei egyetemi könyvtárba, melyek közül ma hat kötet van meg: Ung. Ms. 29–31, 33–35. Két fennmaradt Rotarides-kéziratot (Ung. Ms. 36 és 37) Schuleck nem ehhez a gyűjteményhez sorolt.

csökkent, a berlini egyetem első hungarológus professzora, Gragger Róbert kezdeményezésére a Magyar Könyvtárból terjedelmes és értékes állományt vittek el, és az újonnan alapított Berlini Magyar Intézet könyvtárába helyezték el letétbe.³⁰ Mind ez a hallei egyetemi könyvtár,³¹ az alapítványok és a Magyar Könyvtár fölött 1818 óta kurátori jogokat gyakorló *Collegium der Wittenberger Professoren*,³² az Adolf von Harnack vezette *Beirat für Bibliotheks-Angelegenheiten*,³³ valamint a Magyarországi Evangélikus Egyház³⁴ tiltakozása ellenére történt. A porosz kultuszminiszter elrendelte a Cassai-könyvtár azon könyveinek és kéziratainak kölcsönzését, amelyek magyar nyelven íródtak vagy Magyarországra vonatkoznak, amennyiben nem a mezőgazdaságról szólnak.³⁵ Azt is kikötötték, hogy a könyvtárat az intézet helyiségeiben külön kell felállítani és külön katalogizálni. Berlinbe 1536 kötetet, köztük 105 kéziratot vittek el. A teológiai irodalom Halléban maradt. A berlini letét végül 2006 és 2009 között került vissza a hallei ULB-ba.

Custosok, katalógusok és veszteségek

A Magyar Könyvtár az évszázadok során növekedést és veszteséget is megélt. A gyűjtemény katalogizálása ezért változó tartalommal és minőségi szempontból is változó eredménnyel történt. Bucsay Mihály, Pálffy Miklós és Dorothea Sommer lényegében feldolgozták a könyvtár katalogizálásának történetét.³⁶ A régebbi katalógusok a gyűjtemény állományát egyes történelmi időmetszetekben írják le. Minél korábbi keltezésű egy katalógus, annál közelebb áll a Cassai-könyvtár eredeti törzsszállományához.

Sajnos a Cassai által összeállított első könyvkatalógus nem maradt fenn. Az egyetemi irattárban csak egy keltezetlen dokumentum található, amelynek címe: *Catalogus*

³⁰ Guido Edler von GOUTTA, *Erste Auskunft über die ungarische Nationalbibliothek in der Universitätsbibliothek Halle*, z.T. im Ungarischen Institut der Universität Berlin, Halle, Universitäts- und Landesbibliothek, Halle (Saale), ULB, 1939; RÓZSA Mária, Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára, Magyar Könyvszemle, 1988/4, 304–310; BRANDT Györgyi, *A hungarológia intézményrendszerének létrehozása: Gragger Róbert a berlini egyetemen* (PhD-disszertáció kézírata), Budapest, ELTE, 2010, 66–84, <http://hdl.handle.net/10831/45587>; BRANDT Györgyi, *A hallei Bibliotheca Nationis Hungariae a berlini egyetem Magyar Intézetének hungarológiai könyvtárában* = „Taníts minket úgy számlálni napjainkat ...”: Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére, szerk. ifj. BERTÉNYI Iván, GÉRA Eleonóra, RICHLY Gábor, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012, 83–98.

³¹ BRANDT, *A hungarológia*, 72–73; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 88–89.

³² BRANDT, *A hungarológia*, 73; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 89.

³³ BRANDT, *A hungarológia*, 74–76; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 90–91.

³⁴ BRANDT, *A hungarológia*, 77–79; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 92–93.

³⁵ BRANDT, *A hungarológia*, 75–76; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 90–91. A mezőgazdasági irodalom a hallei agrárképzésekre tekintettel kapott mentességet.

³⁶ BUCSAY, 12–15; PÁLFFY, *Katalog*, 12–17; Dorothea SOMMER, *Die Ungarische Bibliothek zu Halle: Eine Geschichte von nicht geschriebenen, verschollenen, gedruckten und digitalen Katalogen* = *Grenzen überschreiten*, 43–53.

*Bibliothecae Hungaricae a. b. memoriae viro, Dn. M. Georgio Michaelis Cassai Steinensi Hungaro, Facultati Philosophicae in Academia Wittebergensi Adscripto, relictæ.*³⁷ A legrégbbi – eredetiben megörzött – kéziratos katalógus Halléban az, amelyet Caspar Schuleck 1813-ban, a napóleoni háborúk zúrzavaros időszakában írt.³⁸ Röviddel e katalógus elkészülte után a wittenbergi könyvtárát és különgyűjteményeit a fent leírtak szerint elszállították, majd felosztották. Ezt megelőzően, 1740-ben Georg Gregusch és Gottlieb Mezibrodsky könyvtárosok már megkezdték egy katalógus kinyomtatását, de annak kiadását honfitársaik tiltakozása után a wittenbergi egyetem rektora leállította, mivel a Habsburgok valláspolitikája miatt drákói intézkedésektől tartottak, ha a könyvtár és főleg az ösztöndíjalap közismert lesz.³⁹

A könyvtár első ismert részletes és teljességre törekvő katalógusát 1755-ben Adam Látsny, az akkori custos állította össze. Ez a katalógus a Rotarides-gyűjtemény megvásárlása alkalmából készült. Gondosan összeállított műve: *Catalogus librorum Dissertationum & manuscriptorum variorum ad rem Hungaricam praecipue facientum ex bibliotheca, quae Vitebergae est, Hungarorum congestus* sem Wittenbergben, sem Halléban nem maradt fenn. Schuleck 1813-as katalógusa is Látsny katalógusának ismerete nélkül készült el Wittenbergben.⁴⁰ Az 1755-ös katalógus egyetlen másolati példánya a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban található. Ebben a jegyzékben 341 könyv, 485 disszertáció és több mint 100 kézirat szerepel.⁴¹

Gragger Róbert 1920–1921-ben többek között a feldolgozatlansággal és az évszázadok alatt elszenvedett veszteségekkel (melyeket ő a gyűjtemény elhanyagoltságának tudott be) indokolta a könyvtár Berlinbe való átköltöztetésének szükségességét.⁴² A fent leírt háborús hányódások ismeretében viszont felesleges volna e tényleges veszteségeket a magyar custosok nyakába varrni. Szorgalmas másolóként éppen e diákok érdeme, hogy az elveszett Rotarides-kéziratok némelyike legalább másolatokban fennmaradt.⁴³ Illetve az is valószínűsíthető, hogy egyesek az időrabló másolás helyett a hazahozást tekintették a megörzés praktikus módjának, ami hozzájárultott néhány kézirat megmeneküléséhez.⁴⁴ Gragger érvelését utólag beárnyékolja az a

³⁷ UAH, Anh. A. 26. Vö. PÁLFY, *Katalog*, 37–38.

³⁸ Ung. Ms. 4.

³⁹ GERHARD, 140; PÁLFY, *Katalog*, 13.

⁴⁰ PÁLFY, *Katalog*, 14.

⁴¹ OSZK, Quart. Lat. 16. Kiadása: *Bibliotheca Nationis Hungariae*.

⁴² BRANDT, *A hungarológia*, 68–69; BRANDT, *A hallei Bibliotheca*, 87–88.

⁴³ Rotarides *Auctorum et scriptorum Hungariae praecipuorum catalogus alphabeticus* című műve több másolatból ismert, például Johannes Geitz 1759-es másolatából, melyet az MTAK mikrofilmje alapján digitalizáltak: <https://real-ms.mtak.hu/22508/>, valamint Hrabovszky György 1787-es másolatából: Soproni Evangélikus Levéltár, 1389: 2–95. Vö. PÁLFY, *Katalog*, 13, 16.

⁴⁴ Johannes Burius *Micae* című kéziratainak egyik pozsonyi példánya (Lyceálna knižnica, Rkp. zv. 333: *Micae Micarum Burianarum collectae per Mich. Rotharidem*, 1742.) valószínűleg még Wittenbergből került oda, vö. PÁLFY, *Katalog*, 13. Ugyanakkor több okból sem meggyőző Gábor Kálmánné Klement Ildikó feltételezése, hogy az ún. *Matricula Molleriana* egyik budapesti példánya (OSZK, Fol. Lat. 2110) a Magyar Könyvtár elveszett kéziratával lenne azonos, GÁBOR [KLEMENT], TROJAHN, 33.

tapasztalat, hogy az állomány kilencvenvalahány éves berlini kirándulása sem volt nemtörődömségtől, kockázatoktól és veszteségektől mentes. A leltárkönyv eufemisztikusan *Kriegsverlust*nak nevezi azt a jelenséget, ami – hogy, hogy nem – mindig a legértékesebb darabokat sújtja (például Ung. Ms. 32, 75, 100), pedig a robbanás és a tűzvész elvben nem válogathatna.

Segédletek és Desiderata

A nyomtatott állományt ma már teljesen feltárja a hallei ULB OPAC-katalógusa, de még mindig igen hasznosak Bucsay Mihály és Pálffy Miklós kézikönyvei, valamint Adam Látsny 1755-ös katalógusának Gábor Kálmánné Klement Ildikó által a modern bibliográfiákkal egyeztetett, illetve a fennmaradt példányokkal összenézett kiadása.⁴⁵

A kéziratállományban mintegy 3000 kora újkori személy azonosítható (szerzők, címzettek, másolók, possessorok). Ezen gyűjtemény katalógusaként mind 2006 előtt Berlinben, mind jelenleg Halléban Pálffy Miklós nyomtatott kézikönyve szolgál. Bevezetőjében Pálffy hangsúlyozza, hogy a katalógus saját munkája, nem pedig Heinrich Reinhold évtizedekkel korábban készült kéziratának sajtó alá való rendezése.⁴⁶ Ez a ki-jelentés némi árnyalásra szorul. Tény, hogy Reinholdnak a könyvtárból való távozása után (jórészt a nyomtatványok közt) felfedezett 42 rövidebb kézirat feldolgozása már nem lehet az ő munkája, ezt valóban Pálffy végezhetette el. De az is tény, hogy a Halléban dolgozó Pálfynak – egy rövid látogatástól eltekintve – nem volt lehetősége az akkoriban Berlinben őrzött 105 igen terjedelmes kézirattal részletesen foglalkozni. Ebben mindenképp támaszkodnia kellett elődei eredményeire, elsősorban Reinhold majdnem nyomdakész segédleteire. Hogy ez valóban így történt, kiderül abból, hogy az amúgy igen pontosan dolgozó Reinhold minden hibája (téves olvasata, téves azonosítása, névtévesztése) egy az egyben utat talált Pálffy nyomtatott kézikönyvébe. A filológiában gyakran előfordul ilyesmi, nincsen benne semmi furcsaság. Az viszont ritkaságszámba megy, hogy Pálfynál a leíró katalógus és a betűrendes névmutató nem feltétlenül találkoznak össze. A mutatók nem a leírásokat tárják föl, hanem korábban önállóan készült cédulakatalógusokra mennek vissza (ezek is Reinhold és Pálffy közös munkája).⁴⁷

Ez alapján kijelenthető: bármennyire is kényelmes, hogy a kéziratgyűjteménnyel foglalkozó könyvtárosok és kutatók Pálffy nyomtatott kézirat-katalógusára támaszkodhatnak, ez a feladat még nincs teljesen kipipálva. Szükség lesz még egyszer

⁴⁵ BUCSAY; PÁLFY Miklós, *Bibliographische Seltenheiten der Hallenser ungarischen Bibliothek*, Halle, Niemeyer, 1967; GÁBOR [KLEMENT], TROJAHN. Az említettekén kívül – a letét visszaszállítása kapcsán – külön katalógus készült a Berlinben őrzött állományhoz is: *Hungarica-Sammlung aus Wittenberg und Halle an der Teilbibliothek Finno-Ugristik der Zweigbibliothek Fremdsprachlichen Philologien der Humboldt-Universität*, hg. SIMON-SZABÓ Ágnes, Berlin, Institut für Finno-Ugristik, 2007.

⁴⁶ PÁLFY, *Katalog*, 18. Reinhold munkásságának ismertetése és méltatása: *uo.*, 17.

⁴⁷ PÁLFY, *Katalog*, 18.

valamilyen formában „a Pálffy” revíziójára – kár, hogy ehhez a munkához már nem lehet minden olyan kéziratkötetet újra kézbe venni, melyek még az ő működésének idején, 1945 előtt megvoltak.

További feladat a Magyar Könyvtárból évszázadok során eltűnt tételek felkutatása. Nyomtatványok jó eséllyel maradtak Wittenbergben is, ezeket az ottani Forschungsbibliothek most is folyó katalogizálása napvilágra hozhatja. Elszármazott kéziratok is felbukkanhatnak (leginkább a Kárpát-medencében), akár wittenbergi másolatként, akár eredetiben „hazahordva”, amire fent láthattunk már példákat. Az előkerülő tételek azonosításában pedig jó szolgálatot tehetnek – akár az 1813-ban beragasztott jelzetcímkék hiányában is – a még Wittenbergben akkurátusan készült katalógusok: Adam Látsny 1755-ös és Caspar Schuleck 1813-as munkái.

CSEPREGI ZOLTÁN

tanszékvezető egyetemi tanár

Evangelikus Hittudományi Egyetem, Egyháztörténeti Tanszék

zoltan.csepregi@lutheran.hu

Bibliotheca Nationis Hungaricae

*The Hungarian Library of Wittenberg-Halle as a Trace of Early Modern Lutheran
Peregrination*

Abstract: The library in Halle today is the most important organically structured collection of early modern Hungarian peregrination outside the Carpathian Basin. The manuscript collection of the Hungarian Library of Wittenberg-Halle identifies some 3000 early modern individuals (authors, recipients, copiers, possessors). The types of documents (letters, albums, lecture notes), together with occasional printed material, are excellent for analysing the network of contacts and evaluating the content of studies abroad. The collection also includes the administration of scholarships for students in Hungary (applications, decisions, accounts), and the documentation of book acquisitions (last wills, book donations, catalogues). The study aims to outline new research possibilities, while taking stock of the results to date.

Keywords: Wittenberg University, emigration, peregrination, last will, foundation

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

A protestáns diák mint ideális utazó a 17. század eleji latin nyelvű alkalmi szövegekben *

A 16–17. században népszerűbb volt az utazás, mint bármikor korábban. Az utazásokat misszilisek, útleírások, naplók vagy emlékiratok mellett instrukciók, orációk, album amicorumok és versek kísérték, legyen szó távoli földek újonnan felfedezéséről vagy éppen művelődés céljából folytatott egyetemjárásról.¹ Az utazás haszna, előnyei és hátrányai köré szerveződő viták jórészt olyan kérdésekben igyekeztek útmutatást adni, hogy miként kell a látottakat és hallottakat befogadni és értelmezni. A protestáns szerzők teológiai keretbe helyezték az utazást, meglátásuk szerint az utazás akkor helyeselhető, ha Isten akaratát teljesíti az utazó, vagyis elsődleges célja az evangéliumi tanok megismerése, teológiai tudásának elmélyítése. Erre példa Christian Schesaeus 1563-ban megjelent beszéde, amely a bártfai iskola korábbi rektorának, Leonhard Stöckel életpályájának állított emléket. Stöckel wittenbergi útjára készülve, az ellenérveket hallva olyannyira elbizonytalanodik, hogy csak az isteni támogatás segítségével tud útra kelni.

Cum iter aggredieretur filius heredis largo sumptus instructus, magna hominum frequentia amicorum, commilitonum, cognatorum, ut moris est, abeuntem extra urbis moenia comitantur. Forte fortuna quidam ex civibus conspicatus iuvenem pariter itineri accinctum, graviter sarcasmis ipsum appellat. Quorsum tu, inquit, hominum miserrime, properas, unde tibi sumptus vel ad spatium unius mensis suffecturi? Tu ne studiis operam cum aliqua fruge pendes, satius utique fuerit te domi apud herum mansisse, ubi victus et amictus, simul etiam rerum omnium copia mediocriter affluxit.²

* A tanulmány az MTA-BTK Lendület – Humanista Kánonok és Identitások Kutatócsoport támogatásával készült.

¹ Csupán a legfontosabb áttekintéseket sorolom fel: KOVÁCS Sándor Iván, *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi*, Budapest, Szépirodalmi, 1988; *Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, szerk. BÉKÉSI Imre et al., Budapest-Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptorium Kft., 1993, I–III; Anthony GRAFTON, *New Worlds, Ancient Texts: The Power of Tradition and the Shock of Discovery*, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1995; *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*, ed. Jan ELSNER, Joan-Pau RUBIÉS, London, Reaktion Books, 1999; Joan-Pau RUBIÉS, *Travellers and Cosmographers: Studies in the History of Early Modern Travel and Ethnology*, London, Ashgate, 2007; *Utazók és utazások*, Korall, 26, 2006; Justin STAGL, *Eine Geschichte der Neugier: Die Kunst des Reisens 1550–1800*, Wien, Böhlau, 2002; *Renaissance and Early Modern Travel: Practice and Experience 1500–1700*, ed. Eva Johanna HOLMBERG, Renaissance Studies, 2019/4; *Artes Apodemicae and Early Modern Travel Culture, 1550–1700*, ed. Karl A. E. ENENKEL, Jan L. de JONG, Leiden–Boston, Brill, 2019.

² Christianus SCHESAEUS, *Oratio describens historiam vitae praecipuam clarissimi viri Leonharti Stöckelii, rectoris Scholae Bartphensis, fidelissimi, qui obiit die VII. Iunii* [Beszéd a június 7-én elhunyt Leonhard

Az idézet az utazást két eltérő szempontból közelíti meg. A jómódú polgár a pénzügyi fedezet hiányát firtatja, ami rámutat arra, hogy Stöckel utazása eltér a megszokottól, kockázatosabb vállalkozás, mert szerényebb anyagi lehetőségekkel vállalkozik az utazásra. Ennek említése az emlékbeszédben elsősorban azzal a funkcióval bír, hogy a bártfai iskolamester küzdelmeire irányítsa az olvasó figyelmét. A helyzet feloldására világi megoldás nem létezik: a narráció azt sugallja, hogy az Isten támogatásával megkezdett peregrináció minden bizonytalanság ellenére sem felesleges.

Wittenberg a szövegben olyan városként jelenik meg, ahol Martin Luther és Philipp Melanchthon személye jelenti a garanciát arra, hogy Stöckel előnyére válik az egyetemjárás. Ha a korabeli ábrázolásokba pillantunk bele, akkor egyértelmű, hogy kettejük alakja az Elba folyó említésével együtt Wittenberg epitheton ornansává válik a században. Wittenberget pedig a Múzsák mitikus lakhelyeként azonosítják a szerzők. Wittenbergi utazásukról többen is írtak verses úti beszámolót. A magyarországi szerzők közül Kassai Zsigmond Dávid munkája először 1579-ben jelent meg Tübingenben, ezt követően még három kiadásáról tudunk. A jambikus versmértékben írt *hodoeporicon* mellett a lapszéleken gondosan feltüntetették az utazás állomásait, amelyek az olvasót abban segítik, hogy megkülönböztethesse az egyes városok mitologizáló leírását. Kassai Zsigmond munkájában szülővárosát, Kassát a Múzsák hiánya különbözteti meg Wittenbergtől. Ez, hasonlóan a háború által megtépázott Pannónia ábrázolásához, topikus állítássá válik a 16. századi írásokban.

Cassius Ausonio deductis orbe colonis
Condidit, et proprio nomine dixit opus:
Hoc circum, late celsis e montibus ortus,
Purpureus gelidis labitur amnis aquis:
Hermus aquae nomen, praesens ita nuncupat aetas:
Arnonem veteres, qui meminere vocant.
Hinc ego digressus, natalia tecta reliqui,
Et carum patrio quicquid in orbe fuit.³

Stöckel, a bártfai iskola erős hitű rektorának élettörténetéről] = *Opera quae supersunt omnia*, ed. Franciscus CSONKA, Budapest, Akadémiai, 1979, 87–88. [Mikor útra kelt gazdájának fia, bőséges ellátmánnyal felszerelve, barátok, iskolatársak, rokonok nagy társaságával együtt, ahogy az szokásos, a városfalakon kívülre kísérték az elmenőt. A polgárok közül egyvalaki véletlenül észrevette a történetesen szintén utazásra előkészült ifjút, akire efféle gúnyos szavakkal förmedt rá: Hová sietsz – mondta –, te igen szerencsétlen ember, honnan lesz neked ellátásod, hogy akár csak egy hónapig is megélj? Ne a bizonytalan haszonnal járó tanulásra fektesd erődet, elegendő lett volna neked, ha otthon gazdádnál maradtál volna, ahol ellátást és ruhát, mindenből tisztes mennyiségben megkaptál.] ford. GUITMAN Barnabás = G. B., *Hit, hatalom, humanizmus: Bártfa reformációja és művelődése Leonhard Stöckel korában*, Budapest, Szent István Társulat, 2017, 214.

³ [Cassius, miután az auson vidékről telepeseket hozott magával / megalapította ezt a helyet és saját magáról nevezte el. / Ezt nyaldossa körbe a magas hegyekből / eredő bíbor folyó hús vizeivel: / A Hermus folyó, a jelenkor így nevezi, / a régiek, akik emlékeznek, Arnónak hívják. / Távozom innen, szülőföldemet és minden / drága dolgot hátrahagyva, ami hazámban volt: – ha azt külön nem jelzem, az idézeteket

A szerző Kassa nevének antikizáló magyarázatát használja fel, amely Cassiushoz köti a város alapítását, és már Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decades*-ében is szerepelt.⁴ Jelen tanulmány két olyan szöveget vizsgál, melyek szintén Kassához kötődnek. A nyomtatványok az 1600-as évek első évtizedében jelentek meg, Zacharias Sommer és Petrőczy Miklós búcsúztatására készültek.⁵

Philipp Melanchthon a versírást nem önálló tevékenységként, hanem kommunikációs eszközként látta.⁶ A 16. században rengeteg hasonló kiadvány maradt fenn, ennek hátterében az is állt, hogy az egyetemi tananyag fontos része volt a progymnasmata szövegek írása. Számos kisműfaj létezett, amelynek teljes, végleges rendszere sosem alakult ki. A különböző típusok megnevezése szorosan kapcsolódik ahhoz a társadalmi kerethez, amelyben az adott szöveg elhangzik, vagy megalkotják.⁷ Az általában *silvae* megnevezés alá sorolt alkalmi műfajok egyik legteljesebb rendszerét Julius Caesar Scaliger foglalta össze poétikájában. Az utazás gyakorlatához kapcsolódó versek – mind latin, mind vernakuláris változatukban – a dokumentálás mellett a búcsúzás, búcsúztatás témaköre köré szerveződtek. Scaliger a hodoeporicon mellett számon tartotta a propempticon, valamint az apo-/epibateriont is.⁸ A versek poétikailag igen hasonlóak, a poétikai rendszerezés nem a versnyelvre, hanem témákra koncentrál. Scaliger instrukciói szerint a természet, a hely, az erények tárgyalása mellett javasolt a biztonságos útért fohászkodni. A búcsúztatóverset a *genus deliberativum* körébe sorolták a poétikaszerzők, amelynek két meghatározó tartalmi eleme van: a távozó megszerzett műveltsége és a jövőbeli sikerei felett érzett öröm, illetve a távozás keltette szomorúság.⁹

saját fordításomban közlöm. M. T.] KASSAI ZSIGMOND Dávid, *Elegia continens hodoeporicon itineris Germanici* [Elégia germániai utazásáról], Tübingen, [s. t.], 1579 (RMK III, 683); Uő., *Iter Germanicum et Sarmaticum* [Utazás Germániába és Sarmatiába] = *Hodoeporicum sive Itinerum totius fere orbis* [Útleírások a föld minden szegletéről], ed. Nicolaus REUSNER, Ieremias REUSNER, Bazel, Ad Perneam Lecythum, 1580, 581.

⁴ Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, ed. Iván FÓGEL, Béla IVÁNYI, László JUHÁSZ, Lipcse, B. G. Teubner, 1936, I.68.

⁵ Viro clarissimo et doctissimo Dn. M. Zachariae Sommero Fridebergensi, Silesio, Facultatis Philosophicae in Academia Witebergensi Adjuncto meritissimo, nunc Scholae Cassoviensis designato Rectori [A kiváló és művelt, a sziléziai Friedenbergből származó Zacharias Sommernak, aki a Wittenbergi Egyetem Bölcsészettudományi Fakultásán méltán végzett, a Kassai Iskola rektorának választott], Wittenberg, Simon Gröenberg, 1601; Vale quod generoso ac egregio Dn. Nicolao de Petrőcz, Domino in Kassa etc. celeberrima Wittebergensi Academia Prid. Kal. Iun abeunti [Éljen a nemes Petrőczy Miklós, a híres Wittenbergi Akadémiáról Kassára június elsején távoztában], [Wittenberg], Typis Meisnerianis, 1606.

⁶ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 79–80.

⁷ Molnár Dávid kulturális cseretermékként határozza meg az alkalmi költészetet. MOLNÁR Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája? Filefalvi Filiczki János költői életműve*, Budapest–Sárospatak, L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2024, 128.

⁸ Julius Caesar SCALIGER, *Poetices libri septem* [A poétika hét könyve], *Faksimile-Neudruck der Ausgabe von Lyon 1561*, ed. August BUCK, Stuttgart – Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1964, 156–159.

⁹ A búcsúztatóversről részletesen: MÓRÉ Tünde, *Utazás és hírnév: Wittenbergi magyar diákok latin nyelvű búcsúztatóversei, 1560–1600*, Budapest, Reciti, 2022, 82–88; MOLNÁR, 144–147.

Az 1600-as években sem csökkent az alkalmi műfajok iránti lelkesedés, azonban megírásuk és megjelentetésük körülményei változtak.¹⁰ Petrőczy és Sommer peregrinációja idején a wittenbergi egyetem már nem ugyanaz a közeg volt, mint a 16. században, amikor a legnépszerűbb intézménynek számított a Magyar Királyságból érkező diákok körében. 1591 szeptemberében meghalt I. Keresztély szász választófejedelem. A filippizmust támogató uralkodó halálával az egyetemen ismét kötelező lett a *Formula Concordiae* aláírása, valamint elbocsátották a nem lutheránus oktatókat, ezért a nem lutheránus diákoknak is tanácsos volt távozni a városból. A magyarországi diákok egyesülete – amelynek tagsága ekkorra többségében nem a lutheránus hitet követte – a következő két évtized alatt lassan megszűnt: a diákok másfelé vették útjukat, alig-alig publikáltak kiadványokat, végül 1613-ban az egyesület saját matrikuláját is visszahozták Debrecenbe.¹¹ Sem Zacharias Sommer, sem Petrőczy Miklós nem volt a coetus tagja. Zacharias Sommer 1594. április 29-én jegyezte be a nevét az egyetemi matrikulába. A bejegyzés szerint Sziléziából érkezett, tanulmányai befejeztével Kassára készült rektornak.¹² A versek szerzői jórészt wittenbergi diákok közül kerülnek ki,¹³ míg Friedrich Taubmann és Daniel Sennert több magyarországi vonatkozású kiadványban is felbukkan szerzőként.¹⁴ Petrőczy Miklós nemesi család sarja volt,¹⁵ a matrikulában 1604. március 17-én jegyezték be a Nicolaus Pebroetz Ungarus nevet.¹⁶ A hozzá szóló kiadvány versszerzői között – a wittenbergi diákok mellett¹⁷ – olyan jelentősebb késő humanista alkotókat is találunk,

¹⁰ A teljesen alkalmi versekből álló életművekről lásd SZABÓ András, *Két ismeretlen verseskötet a 16. század végéről = A reformáció és a katolikus megújulás latin nyelvű irodalma*, szerk. BÉKÉS Enikő et al., Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont ITI, 2019, 105–111; MOLNÁR.

¹¹ A folyamatról részletesen: SZABÓ, *Coetus Ungaricus*, 31–33.

¹² *Corpus Inscriptorum Vitebergense*, ed. Markus WRIEDT <https://www.civ-online.org/de/service/startseite/> 2016–2025, 1593/94, nr. 227. (Letöltés ideje: 2025. május 2. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes) – Életről további adatok: CSEPREGI Zoltán, *Evangelikus lelkészek Magyarországon (ELEM): A reformáció kezdetétől a zsolnai zsinatig (1610)*, Budapest, MEDiT, 2016, III, 169.

¹³ Martinus Hilwigius, Johann Schrammius, Matthias Kheil, Michael Döring, Sophonias Hasenmüller és Andreas Hildebrandus mind az 1590-es évek első éveiben érkeztek Wittenbergbe. Mokos Gyula a jénai egyetem hallgatói között regisztrálta Wolfgang Tschattert és Christopher Partingert, akik a wittenbergi anyakönyvben nem szerepelnek, a jénaiban pedig a Posonius mellett a Pannonius melléknevet is használták. MOKOS Gyula, *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*, Budapest, MTA Irodalomtörténeti Bizottsága, 1890, 10.

¹⁴ Friedrich Taubmann a wittenbergi egyetem professzora és ismert neolatin költő volt, munkáival találkozhatunk többek között a Thúri Györgyhöz, illetve Filiczki Jánoshoz címzett kiadványokban. Daniel Sennertet kortársai jelentős orvosként tartották számon, a modern tudománytörténet az atomizmus és a kémia egyik úttörőjeként látja munkásságát. Munkásságát tudománytörténeti szempontból áttekintette: M. ZEMPLÉN Jolán, *A felvidéki fizika története 1850-ig*, szerk. GAZDA István, Budapest, Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2016. Vallási tárgyú elmélkedését Madarász Márton fordította magyarra, erről lásd MESZESÁN Mária, *Topológia és tropológia elhajlásai, avagy halál és élet retorikája Madarász Márton elmélkedésében*, Egyháztörténeti Szemle, 2010/2, 3–32.

¹⁵ A család legismertebb tagja Petrőczy Kata Szidónia (1658/59–1708) volt, a családról az első adatok a 16. századból származnak.

¹⁶ *Corpus Inscriptorum Vitebergense*, 1603/1604, nr. 111.

¹⁷ Georg Mylius, Ambrosius Rhodius Kembergensis és Ernestus Zephyrius

mint Wolfgang Franz, Friedrich Balduin, Taubmann és Sennert, akiknek a neve a magyarországi vonatkozású alkalmi kiadványokban is gyakran felbukkan. A kiadvány kapcsolódik a coetushoz is:¹⁸ Sziszeki Mihály a társaság seniora volt (1604–1606), a többiek pedig debreceni diákok voltak. A közös pontot Miskolci Csulyak István emlékkönyve jelenti közöttük, ugyanis legtöbbjük neve megtalálható benne.¹⁹

A Zacharias Sommer búcsúztatására készült kiadvány hosszabb disztichonos elégiákat és rövidebb epigrammákat tartalmaz. Az elégiák a neolatin szövegek kedvelt toposzaiból építkeznek: egyrészt méltatják a távozó műveltségét, felhívják a figyelmet arra, hogy Kassa városának dicsőségére fog válni további tevékenysége, valamint azt is hangsúlyozzák, hogy mekkora veszteség a címzett távozása. A versfüzér darabjai annak ellenére hazatérésként jelenítik meg a távozást, hogy Sommer a sziléziai Friedburgban született, majd Boroszlóban és Wittenbergben tanult. Matthias Kheil munkája az egyetlen, amely utalást tesz arra, hogy Sommer a pannóniai utazással tulajdonképpen saját szülőföldjét hagyja hátra. A búcsúztató az utazás teológiai értelmezésének megfelelően hangsúlyozza, hogy Isten akarata teljesül azzal, hogy a peregrinus diák Kassára megy.²⁰

A két város között nemcsak fizikai értelemben van hatalmas távolság. Martinus Hilwigius szó szerint érti a messzeséget, amikor a kedves baráttól való elszakadást dolgozza fel, elsősorban az ismétlés alakzatára fűzve fel a verset.

[...] nec / Fortes alipedes premam, nec ipsa
 Molli invecta petorito volabo
 Per et Pannonios volabo tractus,
 Per et horriferos volabo montes:
 O Sommere, sinum, sinum euge amicum.²¹

A Kárpát-medence természeti adottságait, a szörnyűséges hegyeket a humanista barátság útjában álló akadályként értelmezi a búcsúztatóvers. Ezért a pannóniai tájat az útleírásoktól, útibeszámolóktól eltérően nem látványosságként vagy mitologizált

¹⁸ SZABÓ, *Coetus Ungaricus*, 253. (Sziszeki), 133 (Dobronoki), 174 (Kecskeméti), 122 (Debreceni Fogas).

¹⁹ Nicolaus REUSNER, *Icones sive imagines vivae, literis CI. Virorum, Italiae Graeciae, Germaniae, Galliae, Angliae, Ungariae*, [Képek vagyis portrék 101 férfiról, Itáliából, Görögországból, Germániából, Galliából, Angliából és Hungariából] kiad. DIENES Dénes, OLÁH Róbert, Debrecen, Hernád – Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, 2018. Az 1603 júliusában keletkezett wittenbergi bejegyzések között Debreceni Fogas András kivételével mindenki szerepel.

²⁰ „At nec credo tamen, nostri, e, chare, Patrisque / Immemorem, patriam linquere Silesiam. / Atque adeo nulla noti formidine belli, / Ad Geticas propius iam remeare manus. / Non ea, sed nulli Fatum superabile, caussa / Unica divino Numine nixa subest.” [De nem hiszem, drága barátom, hogy úgy hagyod hátra / hazádat, Sziléziát, hogy elfeledkeztél volna rólunk és Atyánkról / Sőt az ismert háborútól egyet sem félve térsz vissza / mind közelebb a geta csapatokhoz. / Nem az isteni akaraton nyugvó egyetlen ok áll a háttérben, hanem a senki által sem elkerülhető Sors.] Matthias KHEIL, [Cím nélkül] = *Viro clarissimo et doctissimo*, A3r.

²¹ [...] sem / száguldó lovakat nem hajszolok, sem / kocsira nem szállok, hogy útra keljek. / Hanem átrepenek a pannóniai tájakon / Sőt átrepenek a rettentő hegyeken is: / Ó, Sommer, drága, drága barátom.] Martinus HILWIGIUS, [Cím nélkül] = *Viro clarissimo et doctissimo*, A1v.

városábrázolás formájában mutatja be. A távoli és félelmetes természet ellenében tett, a versben nem kifejtett baráti gesztusok ezért még jelentősebbnek tűnnek fel a szöveg befogadója előtt. Michael Döring verse is említi a félelmet, azonban búcsúztatásában az isteni rendelésre helyezi a hangsúlyt, eltávolodva a távolság konkrét értelmezésétől. A veszedelmek ábrázolására használt toposzok különbséget tesznek Wittenberg és Pannonia értékei között. A versszerzők ebben az esetben is a korban jól ismert képeket használják, így kialakítva a művelt egyetemváros és a kietlen, a török pusztított, műveletlen vidék közötti ellentételezést. A késő humanista költészetben a barbár ellenség univerzális megnevezésére a geták említése szolgált.²² Eltér ettől a gyakorlattól Friedrich Taubmann, amikor az idősebb Pliniusnál és Hérodotosznál is szereplő garamantesokat állítja párhuzamba a pannóniai vidékkel.²³

Az alkalmi szövegek társadalmi beágyazottsága jórészt azzal járt, hogy a poéták egy közösség képviselőjeként pozicionálták magukat. Sommer esetében nem erről van szó: mivel a kassai iskola rektori tisztségének várományosa, a búcsúztatóversek nagyobb hangsúllyal jelenítik meg a közösséget, Kassa városát, valamint Sommer jövőbeli szerepét protestáns értelmiségiként. Az utazó feladata, hogy a Múzsákat Kassára hozza. Friedrich Taubmann zárósortai az ismételt *translatio Musarum* jelentőségét szójátékkal érzékeltetik: „Et quae Castalides, reddere Cassovides”.²⁴ Sophonias Hasenmüllerus búcsúzása szintén egyértelműen összekapcsolja a humanista műveltség közvetítését, az igaz hitelvek alkalmazását és a háború megszűnését, ahol Sommernek az a küldetés jut, hogy helyreállítsa a kassai iskola renoméját.²⁵

²² „[...] ut incluta nostrae / Teutoniae, nobis nuper vix redditus, arva / linquere, et Hungariam cupias invisere rursum, / Hungariam infestam bellis, et acinace Turco?” [... hogy elhagyod Teotoniánk híres földjét, mikor nemrég tértél vissza hozzánk? / és már arra vágysz, hogy újra Hungáriába látogass / Hungáriába, amelyet háborúk és török lándzsák sújtanak?] Daniel SENNERT, *uo.*, A2r, illetve „Non remorantur iter brumalis frigora, venti? / Non intemperies aeris ulla tenet? / Non tibi terrori est latro, nec Turcicus hostis? / Dum procul ignotas tendis inire vias?” [Nem késlelteti utadat a téli hideg és a szelek? / Nem tart vissza semmiféle zord időjárás? / Nem töltönek el félelemmel sem az útonállók, sem a török ellenség? / Meddig akarsz még ismeretlen utakat járni?] Andreas HILDEBRANDUS, [Cím nélkül], *uo.*, A4v.

²³ A garamantesok a mai Líbia területén élő afrikai törzs volt, akikről Hérodotosz elismerően írt, kiemelve azt, hogy elsősorban gazdálkodással foglalkoztak. A római forrásokban ismételtelen felbukkanó említések közül id. Plinius arról tudósított, hogy be-betörték római területekre, így Africa provincia proconsula, Lucius Cornelius Balbus Kr. e. 20-ban harcolt ellenük. A 6. század második felében felvették a keresztény vallást. Vergilius a 8. eklógában a nem római, idegen, barbár értelemben használta a nép nevét. *Ecl.*, VIII., 43–45. „Nunc scio, quid sit Amor: duris in cotibus illum / aut Tmaros, aut Rhodope, aut extremum Garamantes, / nec generis nostri puerum nec sanguinis edunt”.

²⁴ Friedrich TAUBMANN, [Cím nélkül], *uo.*, A1v.

²⁵ „In Christi sacris, solenni more, iuventam / Exerciturus mysticis, / Philosophaque itidem palaestra, hastile Satanae / Quae perduellis frangere, / Barbariaeque valent feritatem evincere diram. / Bene te, bene illam dicimus! / Tu bona suppeditas adflictis arma: trucesque / Sic illa Turcos edomat”. [Krisztus szent és titkos tanításai szerint, / egyszerű módon fogom élni az ifjúságom, / A filozófia ugyanúgy küzdőtér, mint a Sátán lándzsája, / amelyet az ellenség eltör és van ereje / győzedelmeskedni a barbár vadság felett. / Szóljunk rólad, szóljunk róla is szépen! / Te igazi fegyvereket nyújtasz a csüggedteknek: így az / szelídíti meg a vad törököket.] Sophonias HASENMÜLLERUS, [Cím nélkül] *uo.*, A3v.

Kassa városa szerepel a Petrőczy Miklósnak címzett kiadvány verseiben is, azonban a diák nemesi származása módosítja a versszerzők által használt poétikai eszköztárat. A kiadvány a Meissner nyomda tipográfiájában készült. Az evangélikus család Trencsén vármegyében rendelkezett birtokokkal. Ebben az országrészben több olyan evangélikus család élt, amely támogatta a wittenbergi peregrinusokat.²⁶ A nemesifjú joggal várhatta el az ékeesebb nyomdai kivitelezést. A címlap körüli keretet indák és oszlopok alkotják. Ez a minta folytatódik a belső oldalakon is: a verseket ehhez hasonló növényi motívumok választják el egymástól. Ez a díszítettség nem volt jellemző az 1593 és 1616 között működő Wolfgang Meissnernél készült kiadványokra.²⁷

A gyűjtemény Wolfgang Tschatter szapphói strófában írott verse kivételével disztichonos szövegeket tartalmaz, hosszabb elégiákat nem találunk. A versek közel fele négysoros szöveg, ami miatt a kiadvány az album amicorum bejegyzésekkel rokonítható.²⁸ A Petrőczynek címzett búcsúztatóversekből látványosan hiányzik a barát elvesztése feletti szomorúság kifejezése. A szerzők a méltató sorok mellett inkább az utazás miatti lelkesedésüknek adnak hangot.²⁹ Ennek következtében ismétlődik Petrőczy családja, nemesi származása és az erény témája a versekben. Az alkalmi költők visszatérően játszanak rá a távozó nevére és származására. Georg Mylius a Petrus névalakból indul ki, négysorosa a kő szilárdságával, megingathatatlanságával kapcsolja össze a dicséretét:

Nomen ut a petra est tibi: sic petrae Petroczi
A petra Christo, statque Petrina fides.
Stes ut petra side, nec dimoveare petrina;
Sic fueris vere Nicolaus Petroczi.³⁰

²⁶ A 16. században jelentős volt a Forgách-család patronálási gyakorlata, de a Thurzó-, illetve a felemelkedő Révay-családé sem elhanyagolható. Ehhez lásd SZABÓ András, *De Sigetho propugnaculo (Zrínyi-album)*, Wittenberg, 1587. = *De Sigetho propugnaculo (Zrínyi-album)* Wittenberg, 1587., szerk. KÖSZEGHY Péter, Budapest, MTA ITI, 1987, 7–34; BENKŐ Gábor, *A Forgách család karrierstratégiája és emelkedése a 16. században, különösen Forgách Simon (1526–1598) pályafutására tekintettel (doktori értekezés)*, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, 2021, 50–52; PÁLFFY Géza, *A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában*, Történelmi Szemle, 2011/1, 63–84; BACHUSZ Dóra, *A legfalánkabb farkas: Révay Ferenc és családja felemelkedése (1553–1508) = A Szent Korona első kutatója: Tanulmányok Révay Péter koronaőréről és munkásságáról*, szerk. PÁLFFY Géza, TÓTH Gergely, Budapest, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, 2024, 27–54.

²⁷ A Meissner nyomdáról lásd Josef BENZING, *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*, Wiesbaden, Otto Harrasowitz, 1963, 471.

²⁸ Az album amicorum versek konkrét hely és címzett nélküli újraközlése eltávolítja azokat az eredeti alkalomtól, melyre íródtak. Erre példa Friedrich Taubmann és Filiczki János egy-egy versciklusa, amelyek *Philotesia* címmel jelentek meg. Lásd MOLNÁR, 273.

²⁹ „Namque meum est anceps votum, remanere etiamnum / Te vellem laetas ast simul esse vias”. [Ugyanis a kívánságom kétélű, még mindig azt akarom, hogy maradj / és hogy boldog utakon járj, de velem együtt.] Ernestus ZEPHYRIUS, [Cím nélkül] = *Vale quod generoso ac egregio Dn. Nicolao de Petrőcz, Domino in Kassa etc. celeberrima Wittebergensi Academia Prid. Kal. Iun abeunti*, Wittenberg, Typis Meisnerianis, 1606, A4r.

³⁰ [Ahogyan a neved a szikláról kaptad: úgy a szikla Petrőczyje a krisztusi szikláról, és kősziklaként áll a péteri hűség / Állj úgy, ahogyan a szikla egy helyben van, ne inogj meg; / Így leszel valóban Petrőczy Miklós] Georg MYLIUS, [Cím nélkül], *uo.*, A2r.

A diák családjának hírnevét gyarapítja: „Fac virtute tua splendescat clara parentum / Stirps et Pieridum perge favere choro”.³¹ A nemesi erénynek olyan ábrázolását mutatja fel a szöveg, amely nem veszi adottságnak, hogy a név magával hozza az erényességet is. Petrőczy műveltségével, szorgalmával lesz méltó a családi névre, tulajdonképpen utólag erősíti meg, hogy nemcsak nevében, hanem tetteiben is nemes. Ez az eljárás általánossá vált ebben az időszakban, a genealogikus szemlélet rendszeresen társult azzal, hogy a dicsőített személynek a vele született erényt a szerzett erénnyel kellett gyarapítania.³²

A versek általában nagyobb hangsúlyt fektetnek a személyre, szemben az előző példával, amely inkább Kassa városát helyezte előtérbe. A háború és a Múzsák jelenléte kizárja egymást, ezért a szövegek hangsúlyozzák Petrőczy szerepét abban, hogy béke legyen – erre Friedrich Balduin és Daniel Sennert írása is jó példa.³³ Balduin a Múzsák elhozatalában látja ennek biztosítékát, Sennert pedig a tiszta hit fényében bíz. Friedrich Taubmann szövege az Ovidius *Metamorphoses*-ában olvasható Hippolytus-történetet írja újra, amikor Hippolytus szavait citálva,³⁴ annak sorsát a Magyar Királyság helyzetére olvassa rá. A mítoszt Ovidius többször is feldolgozta, a *Heroides*-ben Phaedra levele szerepel, a *Metamorphoses*-ban pedig Hippolytus halálának az a változata olvasható, amelyben Asclepius visszahozza a hőst a halálból, aki Itáliába távozván Virbius néven kormányoz egy Diana-szentély belsejéből. Az idézet után a szöveg Petrőczyt szólítja meg. Nem egyszerű párhuzamot von tehát a vers Hungaria és Hippolytus alakja között, hanem a távozó diák értelmezésére kíváncsi, hogy olvasható-e az ovidiusi történet felől hazája sorsa. „Petrőczy, ecquid ais? Nonne hoc expressa colore est / Hungariae pictura tuae?”³⁵ A Hippolytust meggyógyító istenek, Diana és Apollo helyébe a vers szövege szerint a Pietas és a Virtus kell hogy kerüljön, ezzel a megoldással a mitológiai párhuzamot protestáns teológiai keretben értelmezi, parafrázálva az antik történetet.

Quis vero Hungariae medicinam fecerit? et quis
diruta membra, quis inque pedita reconcinnabit?
Hos nec Apollo, soror nec Cynthia fortibus herbis
Sed Pietas Virtusque potest et vivida bello

³¹ [De ki hoz gyógyírt Hungariának? ki rakja helyre / széttört tagjait, ki javítja meg részeit? / Sem Apolló, sem testvére, Artemisz nem képes erre / gyógyfüveikkel, csakis a kegyesség, az erény és Petrőczy / háborúban edzett karja. Juss haza épségben, / És segítsd Hungária testét tudásoddal, amennyire tudod.] KECSKEMÉTI Imre, [Cím nélkül] = *uo.*, A4v.

³² SZŐKE Kornélia, *Genealogia variabilis: Tanulmány a genealógia műfajáról a Thurzó család példáján keresztül* (PhD-disszertáció kézírata), Miskolc, Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2017; MÓRÉ Tünde, *A főúr mint hős az 17. század elején: Temetési orációk Nádasdy Ferenc és Thurzó György felett = Sodalitates quondam et nunc: Tudós társaságok egykor és ma*, szerk. BÉKÉS Enikő, KASZA Péter, MOLNÁR Dávid, Szeged, Lazi, 2025, 375–386.

³³ *Vale quod generoso ac egregio Dn. Nicolao de Petrőcz*, A2v–A3r.

³⁴ OVIDIUS, *Met.*, XV. 524–529.

³⁵ Friedrich TAUBMANN, [Cím nélkül] = *Vale quod generoso ac egregio Dn. Nicolao de Petrőcz*, A3r.

Dextera Petrőczy, patriam mihi sospes adito,
Hungarieque artus quanta poetas arte iuvato.³⁶

A búcsúztatóversek eltérnek a hodoeporicontól vagy az apodemikától, mivel sem az utazás gyakorlati kérdéseit, sem a látnivalókat nem részletezik. Szerzőik azt sem tartották fontosnak, hogy részletes leírást adjanak Wittenbergről vagy Kassáról. Az utazás megítélése annak céljától és megvalósításától függött. A versek szerint az utazás elengedhetetlen az evangéliumi tanítás helyes elsajátításához és használatához. A hazatérő diákoktól azt várják el, hogy Istenbe vetett hitük, kegyességük olyan kedvezőtlen szellemi közegben is érvényesüljön, mint a török által sújtott Pannónia. Az a tény, hogy hazatérésüket verssel köszöntik, önmagában bizonyíték sikerükre, és ezért számíthatnak mind a címzettek, mind a szerzők ideális utazónak.

MÓRÉ TÜNDE
tudományos munkatárs
ELTE HTK Irodalomtudományi Intézet
more.tunde@abtk.hu

*The Protestant Student as an Ideal Traveller in Occasional Poems from the Turn
of the Sixteenth Century*

Abstract: During the 16th century, the University of Wittenberg was regarded as the most popular institution among students from the Hungarian Kingdom. They established a student association that published quite extensively, primarily focusing on occasional poetry. Their predominant genre was the valedictory poem, which flourished from 1587 until 1589. The student organization steadily diminished at the end of the 16th century and later was diminished in 1613 due to ecclesiastical laws. The paper analyses two valedictory prints from this late period to explore the narrative regarding the ideal Protestant traveller in the poems.

Keywords: travel literature, sixteenth-century Wittenberg, valedictory poems, ideal travel

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

³⁶ Uo., A3v.

Peregrináció és kapcsolatépítés

Váradi Farkas Gergely album amicorumának néhány tanulsága

Nemrégiben bukkant fel a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtárban Váradi Farkas Gergely album amicorum, mely wittenbergi, majd marburgi peregrinációjának mintegy kétévnyi, 1607 és 1608 közötti időszakát mutatja be.¹ Az album amicorum műfaja humanista körökben alakult ki: a 16. század elején a tanulmányait végző diák könyvébe egy-egy rövid idézetet írtak tanárai, társai, majd később üres oldalakkal ellátott, „belőtt” könyveket kezdtek használni erre a célra. A műfaj a szűkszavú bejegyzések ellenére is nemcsak a külföldön tanuló diákok kapcsolatainak, hanem az őket ért szellemi hatásoknak, akár pontos életrajzi adatoknak a tárháza. Több Hungarus albuma ismert, de a kutatás az egyre bővülő hazai és nemzetközi adatbázisok révén még bőven remélhet eredményeket e műfajból.² Tanulmányomban Váradi Farkas kapcsolati hálóját igyekszem rekonstruálni az album amicorum adatainak a felhasználásával, tekintettel a korszakból fennmaradt levelezésre, emlékkönyvekre. Mindez rávilágíthat egy nem kiemelkedő pályát magáénak tudható protestáns értelmiségi szellemi horizontjára, törekvéseire, az európai értelmiségi körökhöz való csatlakozási szándékaira. A vizsgálat során kiemelt figyelmet szenteltem annak, hogy a kapcsolati háló kiépítésében mekkora szerepet játszott Szenci Molnár Albert.

Az album amicorum alapjául használt könyv egy emblémáskönyv, melyet a hugenotta Georgette de Montenay (1540–1581), Jeanne d’Albret, Navarra királynőjének pártfogoltja írt. Montenay könyvében Kálvin tanításainak legfontosabb téziseit dolgozta fel, központi témái a kegyelem, az erények. A mű 1567-ben jelent meg először franciául, majd 1584-ben Zürichben látott napvilágot a latin–francia-kiadás, mely könyvtárunk példánya.³

¹ Georgia MONTANEA, *Emblematum Christianorum centuria, cum eorundem Latina interpretatione*, Tiguri, Christoph Froschauer, 1584 (VD16 M 6244), Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára, ANT599. (A továbbiakban: MONTENAY.)

² A területi és időbeli összefüggések miatt Újfalvi Imre, Miskolci Csulyak István, Thurzó Imre és Filiczki János emlékkönyvét emelném ki: KESERŰ Bálint, *Újfalvi Imre és az „európai későhumanista ellenzék”*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 1969, 3–46; OLÁH Róbert, *Adalékok Miskolci Csulyak István albumának értékeléséhez = Kísérő tanulmányok Mikolci Csulyak István peregrinációs albumához*, Sárospatak–Debrecen, Hernád – TTRE, 2018, 34–56; MOLNÁR Dávid, *Versőrlő malomkőnek korpája? Filefalvi Filiczki János költői életműve*, Budapest–Sárospatak, L’Harmattan – Tokaj–Hegyalja Egyetem, 2024, 355–395. Nemzetközi adatbázis: *Repertorium Alborum Amicorum*, <https://raa.gf-franken.de/de/suche-nach-stammbuechern.html> (Letöltés ideje: 2025. április 5. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes); hazai adatbázis: *Inscriptiones Alborum Amicorum*, szerk. LATZKOVITS Miklós, Szeged, 2003–2025, <https://doi.org/10.14232/iaa> (továbbiakban IAA). Az album bejegyzéseinek feldolgozása folyamatban van az IAA adatbázisba, jelen tanulmányban ezért csak a Hungarusokhoz köthető inscriptiók szövegét ismertetem.

³ Alison ADAMS, *Webs of Allusion: French Protestant Emblem Books of the Sixteenth Century*, Geneva, Droz, 2003.

A kötet egykorú reneszánsz barna bőrkötésben maradt fenn. A wittenbergi kötetek jellemzői szembeötlők. A középlemez fölött a tulajdonos, Váradi Farkas Gergely nevének monogramja (G. F. W.), a középlemez alatt pedig a készítés dátuma (1607) olvasható. Az előtáblán Justitia, a háttáblán Fortuna alakja látható. Konrad Haebler 16. századi köteteket tipizáló munkája alapján megállapítható, hogy a kötés Severin Roetter (?–1598) örököseinek műhelyében készülhetett.⁴

A kötet 1786-ban már biztosan piarista tulajdonban volt, erre enged következtetni Dugonics András (1740–1818) piarista szerzetes Koppi Károly (1744–1801) rendtársának szóló 1786-os bejegyzése.⁵ Koppi Károly történetíróként érdeklődött a régi nyomtatványok iránt, vélhetően ő vehette meg a kötetet.⁶ Koppi halála után – az ex libris tanúsága szerint – a váci rendház állományába, majd később jelenlegi őrzési helyére került az emblémáskönyv.

Váradi Farkas Gergely életére vonatkozó főbb adatokat Szabó András ismertette a wittenbergi coetusról írt monográfiájában.⁷ Nevéből eredően vélhetően váradi születésű diák tanulmányait szülőhelyén kezdhette, az bizonyos, hogy 1604. november 19-én iratkozott be Debrecenbe,⁸ ahol diáksága idején előbb a Heidelberget megjárta Somosújfalvi Érsek Péter,⁹ majd 1606-tól a Wittenbergben peregrináló Sziszeki Sartoris Mihály (?–1611) volt az iskola rektora.¹⁰ Váradi Farkas 1607. február 25-én lett a wittenbergi egyetem hallgatója, ahol a coetus 52. seniora 1607 augusztusa és 1608 februárja között. 1608. február 27-én Marburgban immatrikulált.¹¹ Marburgban megjelent egy alkalmi költeménye a Jan Turnowskit köszöntő antológiában,¹² s 1608. július

⁴ *Rollen- und Plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, verz. Konrad HAEBLER, I, Leipzig, Harrassowitz, 1928, 388, XV, XVI.

⁵ „A-ki e' világon egyszer gaz-ember volt, / Kétszer olyan lészen, hogy ha egy-szer meg-holt.” – MONTENAY, [172r].

⁶ *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997*, LÉH István adatgyűjtését s. a. r. és kieg. KOLTAI András, Budapest, Magyar Piarista Tartományfőnökség Magyar Egyház-történeti Enciklopédia Munkaközössége, 1998, 96–97, 203.

⁷ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 283–284.

⁸ SZABÓ András, *Váradi lelkészek és tanárok = Sz. A., Egyház és egyéniség: Tanulmányok a régi magyar irodalomról és művelődésről*, Budapest, KRE – L'Harmattan, 2023, 15–22, itt 20; *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, I, 228.

⁹ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 243–347, itt 319.

¹⁰ SZABÓ, *Coetus*, 203–204.

¹¹ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Budapest, ELTE Levéltár, 2011, nr. 2121, 3955; *Ungarische Studenten an der Universität Marburg, 1571–1914*, hg. Jukunda NAGY, Darmstadt–Marburg, Historische Kommission für Hessen, 1974, 30, 37, 39, 247.

¹² *Prosphoneses Doctrinae Theologicae per [...] G[regorium] SCHONFELD [...] Joanni Turnovio... collactae*, Marburgi Cattorum, Wolfgang Kezelius, British Library, Digital Store 837. h.12(9); GÖMÖRI György, *Egy ismeretlen Szenci Molnár-vers egy marburgi antológiában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2003/4–5, 532–534; Szabó András nem említi ezt az antológiát.

9-én Johann Molther professzornál disputált.¹³ A disputáció ajánlása alapján patrónusa vélhetően az egykori wittenbergi diák, Hodászi Pap Lukács (1555–1613) lehetett, aki ekkor a tiszántúli református egyházkerület püspöke, Debrecen papja volt.¹⁴ 1608 szeptemberében indult haza. Hazatérte után, 1609-től a váradi iskola rektorának, majd 1610 végén ismeretlen tiszántúli helységbe lelkésznek nevezték ki. Az 1610-es évekbeli működése nem ismeretes, 1622-ben Szatmárba került lelkészi szolgálatra.¹⁵

A többszöri felekezetváltást követően 1592 után véglegesen ortodox lutheránussá vált wittenbergi egyetem egyre kevésbé volt vonzó a diákok számára, „sokan inkább csak megszokásból és rövid időre látogattak el Wittenbergbe”.¹⁶ A magyar diákok számára kiemelt jelentőséggel bíró coetusnak 1593-ban új szabályzatot kellett elfogadni, ennek értelmében már csak érdekvédelmi szervezet maradt, megszűntek az itteni disputák, így a diákok valamelyest intenzívebben kapcsolódtak be az egyetemi életbe. 1603-ban még tizenegy tagot tartottak számon a coetusban, de Sziszeki Sartoris Mihály, Váradi Farkas debreceni tanára 1606-ban úgy jött haza, hogy nem volt kinek átadni a seniorságot. Így lett bő egyéves kihagyás után Váradi Farkas Gergely a coetus seniora, így album amicorum a coetus utolsó, hanyatló időszakára világít rá.¹⁷

A wittenbergi időszakban 19 bejegyzést gyűjtött, ebből három, Wittenberghez közeli látogatás (Zerbst, Coswig, Lipcse) emlékét őrzi. 14 diáktársa (vagy annak apjának) aláírása szerepel az albumban, közülük csak hatan voltak a coetus tagjai, az öt bejegyző tanárból viszont mindössze ketten tanítottak az egyetemen.

Az első wittenbergi emlékek közé tartozik Friedrich Taubmann (1565–1613), az egyetem akkori dékánjának albumba kötött rézmetszetű portréja.¹⁸ A koszorús költő Taubmann 1595-től az egyetem poétika professzora volt. Irodalmi működése széles körű kapcsolatra utal a magyarokkal: 1604-es *Melodesia* című kötetében számos coetustagnak címzett vers is szerepel, de Bocatius János több alkalmi költeményének is címzettje. Thúri Györgyöt jó kapcsolat fűzte hozzá, s Miskolci Csulyak rövid wittenbergi tartózkodása során tett nála látogatást.¹⁹ Hozzá hasonlóan Friedrich Balduin (1575–1675) költő és lutheránus teológus – 1605-től az egyetem professzora – jó kapcsolatot alakított ki több magyar peregrinussal peregrinációjuk idején, így Thúri

¹³ *Theses theologicae de dicto Mosaico, Deuter. 6. v. 4. Marci 12. v. 29. Audi Israël, Jehova Deus noster, Jehova unus est, praeside Johanne MOLTHERO*, respondebit Gregorius Farkas Waradinus, Marpurgi, excudebat Paulus Egenolphus, 1608 (RMK III, 2059).

¹⁴ *Uo.*, A₁v.

¹⁵ SZABÓ, *Coetus*, 283–284, 316.

¹⁶ SZABÓ András, *Magyarország és Wittenberg a 16. században = Ige-Idők: A reformáció 500 éve*, szerk. Kiss Erika, ZÁSZKALICZKY Márton, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2017, I, 196–206, 203.

¹⁷ SZABÓ, *Coetus*, 31–33; SZABÓ András, *Disputációk = Sz. A., Egyház, 37–46; Sz. A., Újfalvi Imre és a coetus = Uo.*, 46–53.

¹⁸ MONTENAY, [124v–125r].

¹⁹ IMRE Mihály, *Úton járásnak megírása: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben*, Budapest, Balassi, 2009, 53–54, 121. l.j.; SZABÓ, *Coetus*, 32, 261–263; Joannes BOCATIUS, *Hexasticha votiva [...]*, Bártfa, [1612] (RMNy 1029), C₈v–D₁r; IAA, 9074.

Györggyel, Thurzó Imrével is.²⁰ 1608-tól wittenbergi superintendens volt, e titulusával írta alá Váradi emlékkönyvét 1608. február 15-én, távozásának napján.²¹

A wittenbergi peregrináció idejéből más, az itteni egyetemen oktató bejegyzése nem szerepel az albumban. Viszont Váradi Farkas ellátogatott Lipcsébe Matthäus Dresserhez (1536–1607), az ottani egyetem görög-, latin- és történelemprofesszorához. Az 1607. április 24-i bejegyzés az album második bejegyzése.²² Az 1580-as évek második felében Dressernek számos műve magyaroknak szóló ajánlással jelent meg, az 1590-es években több írását is a magyarországi harcoknak szentelte, e naprakész információk forrásai peregrináló diákok lehettek.²³ Váradi Farkas 1607-es látogatása azért is jelentős, mert jelzi Dressernek a magyarokkal élete végéig fennmaradt kapcsolatát, ő ugyanis ez év októberében meghalt.

1607. július 24-én jegyezte be Polycarp Leyser (1522–1610) Váradi albumába a lutheránus concordia-irodalomban sűrűn felbukkanó inscriptióját.²⁴ Leyser 1577-ben, a kryptokálvinisták kiűzése után lett a teológia professzora a wittenbergi egyetemen, a *Formula Concordiae* megalkotásában részt vett. Mivel az egyetemi vezetéssel vitába keveredett, így 1594-től haláláig drezdai udvari prédikátorként működött, de sűrűn megfordult Wittenbergben, a coetusszal jó kapcsolatot ápol.²⁵ Néhány oldallal később viszont ott olvassuk annak a Gregor Bersmannak (1538–1611) az 1608. januári bejegyzését, aki azért távozott a lipcsei egyetemről, mert nem írta alá a *Formula Concordiae*-t, s ezután a zerbsti főiskola tanára lett. Zerbstben felkereste őt Miskolci Csulyak István is.²⁶

A coetustagok közül hat diák bejegyzése szerepel az albumban, ezek mindegyike a Wittenbergből való távozás előtti napokban íródhatott. Az inscriptiók mind-mind a peregrináló diákok hétköznapijaira reflektálnak, s mutatják humanista, iskolai műveltségüket. Böszörményi Szantzer Péter Publilius Syrus háláról és Claudius Claudianus tiszteletéről írott sorait rögzítette az albumba.²⁷ Budai Karácsony János (?–1637)

²⁰ A *Thurzó család és a wittenbergi egyetem: Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írásai (1602–1624)*, szerk. KESERŰ Bálint, DOMÁNYHÁZI Edit et al., Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1989, 53, 67, 72; IAA, 823; SZABÓ, *Coetus*, 261–263.

²¹ MONTENAY, [120r].

²² Uo., [95v].

²³ Kiterjedt kapcsolatrendszeréről újabban IMRE Mihály, *Matthaeus Dresser magyaroknak szóló ismeretlen könyvajánlásai 1586–1587-ből* = I. M., *Utak Herborn és Nápoly között: Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmából*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 365–379.

²⁴ MONTENAY, [93v].

²⁵ SZABÓ, *Coetus*, 39, 67; IAA, 1931, 11919.

²⁶ MONTENAY, [125v]; Friedrich August ECKSTEIN, *Bersman, Gregor* = *Allgemeine Deutsche Biographie*, 1875, 507–508, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd124362729.html#adbcontent>; IAA, 9443.

²⁷ „Terra homine ingrato pejus nil protulit unquam, / Dixeris ingratum, dixeris omne malum” [„A föld soha nem teremtett rosszabbat egy hálátlan embernél, / hálátlannak nevezed, akkor a legszörnyűbb dolgot mondad róla”], „Non sibi quid liceat, sed quid fecisse decebit / Occurrit, mentemque domet respectus honesti” [„Ne azt tegye, amit szabad, hanem, ami dízére fog válni, hogy megtette, és az elmét szelídítse meg az erények tiszteletével”] – itt és a továbbiakban, ha azt másként nem jelölöm, az idézeteket saját for-

Cicerótól vett idézete a barátság,²⁸ míg Szepsi Láni Mihály (?–1634) Horatiustól és Vergiliustól kölcsönzött gondolatai az égi haza eléréséhez az állhatatosság fontosságát hangsúlyozzák.²⁹ Szentsimoni Pastoris Gábor, akinek négy disputációja is megjelent wittenbergi tanulmányai alatt Jakob Martini professzor vezetésével, inscriptiójában a tudásukkal szárnyalni akaró peregrinus diákok anyagi lehetőségeinek a szűkösségét idézte meg,³⁰ míg Megyeri Mező István bejegyzésében – Cicero nyomán – minden bajok forrásának az élvezeteket jelölte meg.³¹ Miskolci Lucius István, akinek később David Pareusnál két disputációja is megjelent, a lelkészek szolgálatára irányította rá a figyelmet Váradinak írt üzenetében.³²

dításomban közlöm, B.-H. H. – MONTENAY, [148v]; PUBLILIUS SYRUS, *Sententiae*, D 4 nyomán; CLAUDIUS CLAUDIANUS, *Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti*, 268–269. Böszörményi Szantzer Péterről: SZABÓ, *Coetus*, 104–105.

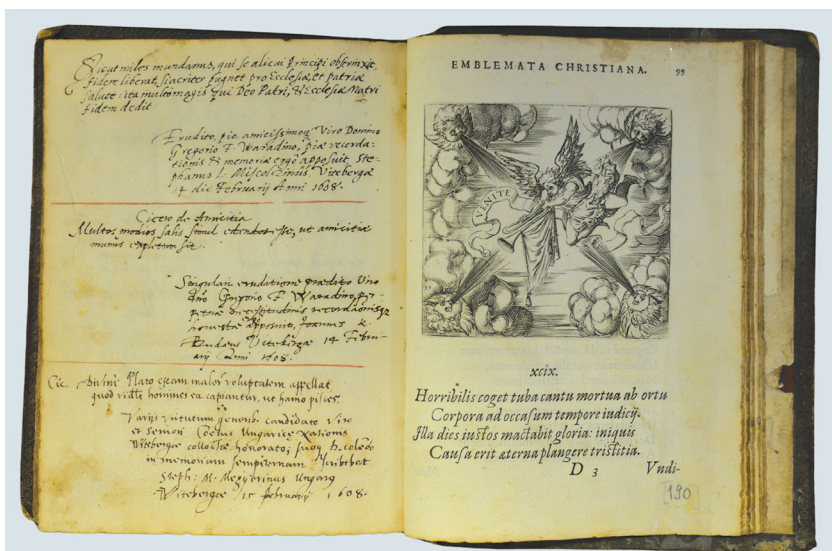
²⁸ „Multos modios salis simul edendos esse, ut amicitiae munus expletum sit” [„Sok mérő sót kell együtt megenni, amíg a barátság adománya kiteljesedik (ford. SZABÓ György)"] – MONTENAY, [189v]; CICERO, *De amicitia*, 67. Budai Karácsony Jánosról: HELTAI, 267; SZABÓ, *Coetus*, 105–106.

²⁹ „Rebus adversis animosus, atq[ue] / fortis appare: sapienter idem: / contrahes vento nimium secundo. / turgida vela” [„Álld helyed, bátran, ha szorít a sors, és / Légy szilárd; viszont, okosan, magad vond / össze, hogyha kedvez a szél túllontúl / büszke vitorlád” (ford. SZABÓ Lőrinc)], „Per varios casus, per tot discrimina rerum, / Tendimus in patriam verum, sedesq[ue] beata” [„Hogy van ezer vész és válság, az igaz, de az útunk / Csak az igazi haza felé tart, áldottak a helyek” (ford. LAKATOS István)] – MONTENAY, [133v]; HORATIUS, *Carmen*. II 10; VERGILIUS, *Aeneis*, I, 204–205 nyomán. Szepsi Láni Mihályról: HELTAI, 328–329; SZABÓ, *Coetus*, 240.

³⁰ „Haud facile emergunt quorum virtutibus obstat, / Res angusta domi” [„Felvergődni nehéz annak, kinek otthoni inség / nyomja erőnyeit el” (ford. MURAKÖZY Gyula)], „Ingenio poteram superas volitare per arces, / Me nisi paupertas invida deprimeret.” [„A tehetségemmel átrepülhetnék a hegyek várain. / Hacsak az irigy szegénység nem nyomasztana”] – MONTENAY, [95r]; JUVENALIS, *Saturae*, 3,1; ALCIATO, *Emblematum*, 121. Szentsimoni Szabó Gáborról: SZABÓ, *Coetus*, 237–238; SZABÓ, *Disputációk*, 43–44.

³¹ „Divine Plato escam malorum voluptatem appellat, / quod vidualicet homines ea capiantur, ut homo pisces” [„Platón roppant találó elnevezése szerint a gyönyör a bűnök csalátke, mivel ez az embereket éppen úgy megfogja, mint a halakat” (ford. NÉMETHY Géza)] – MONTENAY, [189v]; CICERO, *Cato maior de Senectute*, XIII, 44. Megyeri Mező Istvánról: SZABÓ, *Coetus*, 192.

³² „Sicut miles mundanus, qui se alicui Principi obstrinxit, fidem liberat, si acriter pugnet pro Ecclesiae, et patriae salute: ita multo magis qui Deo Patri & Ecclesiae Matri fidem dedit.” [Miként egy világi katona, aki egy fejedelemnek kötelezte le magát, megtartja hitét, ha hevesen küzd az Egyház és hazája üdvéért, mennyivel inkább az, aki hitét az Atyaistennek és az Anyaszentegháznak adta”] – MONTENAY, [189v]. Miskolci Lucius Istvánról: HELTAI, 304; SZABÓ, *Coetus*, 195.

1. kép

Miskolci Lucius István, Budai Karácsony János és Megyeri Mező István bejegyzése

Váradi Farkas Gergely album amicorumában

Georgette de MONTENAY, *Emblematum Christianorum centuria, cum eorundem Latina interpretatione*,

Tiguri, Christoph Froschauer, 1584, [189v–190r].

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára, ANT599

Váradi Farkas Gergely wittenbergi tartózkodásakor a coetusnak tizenegy tagja lehetett. Az albumbejegyzők között nem szerepel Debreceni Dormány István, Keserői Dajka János és Foktői Pastoris Mihály, Tótfalvi Sartoris Márton. Közülük az első hárommal – és Szepsi Láni Mihállyal – együtt indult tovább Marburgba, így nem tartotta szükségesnek tőlük emléket gyűjteni, Tótfalvi Sartoris hiánya rejtélyesebb.³³

A coetustagokon kívül három Hungarus bejegyzése szerepel még az emlékkönyvben. Teubel János kassai származású evangélikus diák 1606 és 1610 között volt az egyetem hallgatója.³⁴ Andreas Ziegler, brassói szász diák 1603-ban kezdte tanulmányait Wittenbergben, majd baseli és odera-frankfurti peregrinálása után 1610-ben itt szerzett doktori fokozatot, később Erdélyben orvosként működött.³⁵ Váradi Farkas emlékkönyvébe az egészség fontosságát hangsúlyozó inscriptiót jegyezt be.³⁶

³³ SZABÓ, *Coetus*, 316–317. Szepsi Láni bejegyzése szerepel az albumban.

³⁴ „Miserrima fortuna est, quae inimico caret” [Igencsak szálnalmas szerencse, melynek ellensége nincs” (ford. NAGYILLÉS János)] – MONTENAY, [191r], PUBLILIUS SYRUS, *Sententiae*, M, 7. Teubelről: SZÖGI, nr. 3949; CSEPREGI Zoltán, *Evangélikus lelkészek Magyarországon*, Budapest, MEDIT, 2021, II/3, 599.

³⁵ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992, 11.

³⁶ „Vita non est vivere, sed valere” [„Nem az élés ténye az igazi élet, hanem az egészségben való élés” (ford. ADAMIK Tamás)] – MONTENAY, [178v]; MARTIALIS, *Epigramma*, VI, 70,15 nyomán.

A wittenbergi adatok közül ki kell még emelni Bánfihunyadi János (1576–c. 1646) bejegyzését, aki 1609-től Angliában élt, ahol előbb ötvösként, majd alkimistaként dolgozott. Gömöri György kutatásaiból ismeretes, hogy a Hanaui Biblia egy példányát magával vitte Oxfordba, ebből feltételezte, hogy 1608 körül Németországban peregrinált.³⁷ A Váradi Farkas albumában szereplő 1607. november 11-i bejegyzés alapján meglátogatta Wittenberget is, s így egy szűk egyéves németországi peregrinációval számolhatunk.³⁸

Az egyetemi anyakönyv szerint két hónappal Váradi Farkas után iratkozott be „Franciscus Schimerus Kembergensis”,³⁹ akinek édesapja egy héber nyelvű bibliai citátumot (Hab 2,4) jegyzett be az albumba.⁴⁰ A medgyesi származású idősebb Franz Schimer (?–1622) wittenbergi és lipcsei tanulmányai után 1600-tól Kembergben lett az evangélikusok esperese. Az erdélyi szászokkal ápolta a kapcsolatot, így például 1606-ban verssel köszöntötte a Brassóból érkező diákokat.⁴¹

A strassburgi származású Johann Lippius 1606–1612 között tanult Wittenbergben, az első zeneteoretikusok egyike.⁴² Abraham de La Faye wittenbergi diáktársa 1608 januárjától már a szász-weimari herceg francia nyelvtanára volt Coswigban, innen keltezte Váradi Farkasnak adott bejegyzését.⁴³ A lübecki származású Peter Sinknecht⁴⁴ és Caspar Mamer (?) jegyzett be még emléket Váradi Farkas album amicorumába.⁴⁵

Wittenbergben egész biztosan kapcsolatban állt Szenci Molnár Alberttel, aki maga kereste fel levelével Váradi Farkas Gergelyt mint a coetus frissen megválasztott seniorát, s peregrinusunk erre adott válasza maradt fenn. Váradi Farkas levelét egy Athenaios-idézettel kezdte, miszerint „az egymástól messze lakó barátok nem barátok”, ezért hálás Szenci Molnárnak, hogy ismeretlenül megkereste levelével. Váradi Farkas tudósított a bécsi béke becikkelyezésére összehívandó országgyűlés alakulásáról, s a *Dictionarium* Magyarországra került példányairól.⁴⁶

³⁷ GÖMÖRI György, *Bejegyzések Bánfihunyadi János oxfordi bibliájában és adalékok angliai működéséhez*, Magyar Könyvszemle, 1978/1, 93–94.

³⁸ „Quisquis amicus erit, Scythicus licet a[m]bulet oris / Nemo adeo ut noceat Barbarus esse volet.” [„Járhajta a barát a scythia mezőt, / Nem akad oly barbár, aki bántsa őt” (ford. CSENGERI János)] – MONTENAY, [184r]; Sextus PROPERTIUS, *Elegiae*, III, XVI, 14–15 nyomán.

³⁹ *Corpus Inscriptorum Vitebergense*, hg. Markus WRIEDT, <https://www.civ-online.org> (továbbiakban CIV), Wintersemester, 1606/07, nr. 186.

⁴⁰ MONTENAY, [84r].

⁴¹ Tonk Sándor szerint 1607-ben ismét Wittenbergben tanult, de ez a beiratkozás már a fiára vonatkozik: SZABÓ, TONK, 53–54; NAGY Andor, *Wittenbergi nyomtatványok Joseph Trausch kéziratgyűjteményéből*, Acta Academica Agriensis, Sectio Historiae, 2017, 239–250, 243.

⁴² MONTENAY, [188v]; Martin RUHNKE, *Lippius, Johannes = Neue Deutsche Biographie*, 1985, 664–665, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd119396637.html#ndbcontent>

⁴³ MONTENAY, [057r]; CIV Wintersemester, 1605/1606, nr. 144.

⁴⁴ MONTENAY, [191v]; CIV Sommersemester, 1604, nr. 121.

⁴⁵ MONTENAY, [146r].

⁴⁶ SZENCI MOLNÁR Albert *Válogatott művei*, s. a. r. VÁSÁRHELYI Judit, ford. DÉRI Tibor, Budapest, Magvető, 1976, 584–586.

Várad Farkas Gergely peregrinációjának következő állomása Marburg volt, 1608. február 27. és augusztus 31. között 14 marburgi tanár, 9 diák, 2 polgár rögzített bejegyzést az albumban, s ezen időszak alatt ellátogatott Hanauba is.

Az 1527-es alapítású marburgi egyetemet 1597-ben örökölte meg Móric, hessen-kasseli tartománygróf, mely ekkor még lutheránus volt. 1605-ben történt meg az egyetem kálvinista fordulata, ekkor több lutheránus tanárt eltávolítottak az egyetemről, s Móric helyükre új tanárokat nevezett ki.⁴⁷ Szenci Molnár Albert 1607-i évi beiratkozása előtt csak hét Hungarus diák subscribált Marburgban.⁴⁸ Nagy Jukunda és Imre Mihály már felhívta rá a figyelmet, hogy az 1605-ös kálvinista irányváltás mellett Szenci Molnár Albert személye lehetett az a tényező, amely feltette a magyar peregrinusok térképére a marburgi egyetemet. Imre Mihály szerint konfesszionális-kulturális hatását nemcsak irodalmi tevékenysége, hanem széles körű személyes kapcsolattrendszere révén kívánta elérni, „közvetíthetett a német humanisták és magyar peregrinusok között, de akár szervezte-ösztönözhette azt”.⁴⁹ Ugyanakkor Imre figyelmeztet rá, hogy ennek részletei kevésbé ismertek, ehhez szolgálhat adalékul Várad Farkas album amicorum.

Szenci Molnár 1608. február 23-án feljegyezte naplójába „öt magyar honfitársa” érkezését, március 13-án pedig „hazámbeliekkel és Turnoviuszal együtt” meglátogatta Szent Erzsébet síremlékét. Jan Turnowskit (1557–1629), a Cseh Testvérek lengyel származású református lelkészét 1608 márciusában avatták doktorrá, az eseményt rögzítette Szenci is naplójába.⁵⁰ Ez alkalomból a marburgi rektor, Gregor Schönfeld egy ünnepi antológiát adott ki 25 verssel, melyben szerepel Várad Farkas egy költeménye is.⁵¹ A kötet 23 szerzője közül Várad Farkas album amicorumában 15-en szerepelnek.

Turnowskitól származik Várad albumának első marburgi bejegyzése március 6-án,⁵² majd ezt követi április 20-án Johannes Goeddaeus (1555–1632) jogászprofesszor a protestánsok által gyakran használt jelmondatával.⁵³ A következő bejegyző a szintén jogász Hermann Kirchner (1562–1520), aki 1603-tól a költészet és a történelem professzoraként működött az egyetemen.⁵⁴ Johann Molther (1561–1618)

⁴⁷ NAGY, *Ungarische*, 3–43; IMRE Mihály, *A marburgi magyar peregrináció és a Verbesserungswerk kapcsolata = Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 126–143.

⁴⁸ SZÖGI, 213. Szenci Molnár Mórchoz és Marburghoz fűződő kapcsolatáról: P. VÁSÁRHELYI Judit, *Szenci Molnár Albert és a Vizsolyi Biblia új kiadásai: Előzmények és fogadtatás*, Budapest, Universitas, 2006, 31–35.

⁴⁹ NAGY, *Ungarische*, 15; IMRE, *Úton*, 54.

⁵⁰ *Szenci Molnár Albert naplója*, kiad. SZABÓ András, Budapest, Universitas, 2003, 153. Turnowskiról: Uo., 247.

⁵¹ *Prophoneses*, C₂r. A kötetet Gömöri György ismertette ugyan, de Várad Farkas költeményének csak kezdő disztichonját idézte: GÖMÖRI, *Ismeretlen*, 533.

⁵² MONTENAY, [84v].

⁵³ MONTENAY [116r]. Goeddaeusról: *Landesgeschichtliches Informationssystem Hessen*, <https://www.lagis-hessen.de/de/subjects/index/sn/bio, ID 5573> (továbbiakban LAGIS).

⁵⁴ MONTENAY, [074v]. Kirchnerről: LAGIS, ID 9698; MOLNÁR, 12, 372–373.

tanítványának emlékkönyvébe Maimonidésztől vett idézetet citált. Molther, akit 1605-ben neveztek ki a teológia és a héber nyelv tanárának Marburgba, Váradi Farkas mellett Böszörményi Szantzer Péter disputájának is az elnöke volt.⁵⁵ 1608. augusztus 17-éről való Johann Hartmann (1568–1631) intelme, aki még matematikaprofesszorként írta alá bejegyzését, majd 1609-től lett a kémia professzora. Szenci Molnár Alberttel rendszeres, szoros kapcsolatot ápolt.⁵⁶ Georg Cruciger (1575–1637) Szenci Molnár feleségének unokatestvére, az egyetem logika és metafizika professzora, augusztus 20-án írt emléket Váradi Farkasnak.⁵⁷ A jogász Hermann Vultejus (1555–1634) – aki a bejegyzés idején már Móric udvarában jogtanácsosként dolgozott – zsoltáridézete (Zsolt 117,6–7) is augusztusban került az emlékkönyvbe.⁵⁸ Raphael Eglin (1559–1622) teológusprofesszor szintén egy bibliai igehelyet (1Kor 13,13) citált inscriptiójában. Eglin a Móric által, 1605 után kinevezett tanárok egyike volt, kabbalisztikával is foglalkozott, de műveiben a kálvinista ortodoxia elkötelezett híve maradt, nála disputált Foktői Pastoris Mihály és Vári F. Miklós is.⁵⁹ Egy másik augusztusi bejegyzőt, Caspar Sturmot (1550–1625) szintén Móric hívta meg a teológia professzorának Marburgba.⁶⁰ A hessen-kasseli egyházpolitikai küzdelmekben aktív szerepet vállaló Gregor Schönfeld (1559–1628) 1608. augusztus 22-én a marburgi egyetem rektoraként szignálta Máté evangéliumából vett bejegyzését.⁶¹ A kortársak által „marburgi Platón”-ként emlegetett Rudolphus Goclenius (1547–1628) fizikát, matematikát, etikát tanított Marburgban, az egyetem legnépszerűbb oktatói közé tartozott. Az ő vezetésével disputált Filiczki János, Pataki Füsüs János és Vári F. Miklós is. Filiczkinak, Pécseli Király Imrének, Lévai Suba Tamásnak köszöntő verset írt.⁶² Váradi Farkasnak két aforizmát jegyzett be az album amicorumába.⁶³

Csupán négy olyan tanár található Váradi albumában, akik nem szerepeltek a Turnowski-antológiában: két jogász- és két orvosprofesszor. Antonius Matthaeus (1564–1637) Tacitus nyomán idézett Váradi Farkasnak. Matthaeus 1594 és 1606 között a herborni főiskolán tanított, Szenci Molnárt Herbornból való távozásakor versben köszöntötte, s itteni rektori kinevezésére Filiczki írt köszöntőverset.⁶⁴ Christoph Deichmann (1576–1648) 1605-ben lett mindkét jog doktora Marburgban, s ekkor kapta meg a tanári kinevezését is, egy istenfélelemre intő aforizmával kedveskedett.⁶⁵

⁵⁵ MONTENAY, [097r]. Moltherről: NAGY, 28, 30; MOLNÁR, 379.

⁵⁶ MONTENAY, [127v]. Hartmannról: *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 207–208; MOLNÁR, 366–367.

⁵⁷ MONTENAY [129r]. Crucigerről: *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 197.

⁵⁸ MONTENAY, [111r]. Vultejusról: LAGIS, ID 6712.

⁵⁹ MONTENAY [19v]. Eglinről: IMRE, *Marburgi*, 132, 141; MOLNÁR, 362.

⁶⁰ MONTENAY [114v]. Sturmról: MOLNÁR, 93–94, 249, 388–389.

⁶¹ MONTENAY, [107r]. Schönfeldről: VÁSÁRHELYI, 26–27; MOLNÁR, 387.

⁶² *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 146, 206; NAGY, 34–35; MOLNÁR, 234–235, 364; IMRE, *Marburgi*, 140–141.

⁶³ MONTENAY, [5r].

⁶⁴ MONTENAY, [103r]; TACITUS, *Annales*, 14, 6 nyomán. Matthaeusról: VÁSÁRHELYI, 26; MOLNÁR, 265, 378.

⁶⁵ MONTENAY, [122r]. Deichmannról: LAGIS, ID 9173.

Johann Wolff (?–1616) egy Publilius Syrus szentenciával (B, 9) köszöntötte Váradit. Johann Wolff – a Szencivel jó kapcsolatot ápoló – Hermann Wolffnak, Móric udvari orvosának a testvére volt, 1578-tól haláláig a marburgi egyetem orvosprofesszoraként működött.⁶⁶ Nicolaus Braun (1558–1639) 1599-től fizikát, majd 1608-tól orvostudományt tanított Marburgban, már e titulusával jegyezte be, a szintén orvos Jean Ferneltől kölcsönzött gondolatait az album amicorumba.⁶⁷

Ha e tanárnévsonron végigtekintünk, akkor Christoph Deichmann az egyedüli, aki sem Szenci Molnár Albert,⁶⁸ sem az 1608 októbere és 1611 között Marburgban tanuló Filiczki János kapcsolati hálójában nem bukkan fel.⁶⁹ Ez az adat a magyar peregrinusok közötti informális kapcsolatokra, a személyes kapcsolatok fontosságára világíthat rá.

A Turnowski-kötetben szereplő diákok közül kiemelendő 1608. június 6-i Ján Philemon (1587–1632 u.), későbbi bredai történelemprofesszor bejegyzése, akinek 1608-as disputációjához Filiczki János írt verset.⁷⁰ Eliáš Acontius, aki szintén Filiczki egyik költeményének címezte, görög, héber és cseh nyelvű bibliai igehelyet is citált.⁷¹ Augusztus 1-jén keltezte bejegyzését Christoph Drachstedt, aki még 1607 májusában iratkozott be, s akinek itt jelent meg 1609-ben jogi disputációja.⁷²

Mindezek mellett szerepel az albumban a felső-pfalzi Neumarktból érkezett Georg Sommer június 21-i bejegyzése.⁷³ Matthias Quadt, aki nemcsak Várad Farkas diáktársa, de bejegyzése szerint commensalisa is volt, francia üdvözlés után egy Seneca-idézettel köszöntötte őt.⁷⁴ Emellett szállásadói is feltűnnek az albumban: augusztus 21-én Seibert és Gertrud Stroeundt egy német közmondást írtak be az emlékkönyvbe.⁷⁵

A marburgi időszak utolsó, augusztus 31-i bejegyzései három cseh diáktól származnak, akik 1608. július 8-án érkeztek, s majd együtt is mentek tovább 1610-ben

⁶⁶ MONTENAY, [80r]. Wolffról: LAGIS, ID 9517.

⁶⁷ MONTENAY, [140r]. Braunról: MOLNÁR, 358.

⁶⁸ Szenci kapcsolatai: Hartmann, Cruciger, Vultejus, Goclenius, Matthaeus, Wolff. *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 141–143, 153.

⁶⁹ Filiczki költeményei és album amicoruma alapján igazolhatóan kapcsolatban állt Hartman, Eglin, Molther, Braun, Schönfeld, Goeddaeus, Goclenius, Kirchner professzorokkal. MOLNÁR, 12, 93, 428, 429, 431, 447–449, 450.

⁷⁰ MONTENAY, [187r]. Philemonról: *Catalogus studiosorum scholae Marburgensis 1527–1628*, hg. Carolus Julius CAESAR, IV, Marburg, Elwert, 1887, 22; MOLNÁR, 221, 383.

⁷¹ MONTENAY, [206r]. Acontiusról: *Catalogus studiosorum*, 22; MOLNÁR, 275, 355.

⁷² MONTENAY, [136v]; *Catalogus studiosorum*, 21.

⁷³ MONTENAY, [206v]; *Catalogus studiosorum*, 20.

⁷⁴ MONTENAY, [118v]; *Catalogus studiosorum*, 17. Vélhetően azonos azzal a Mattias Quadttal, aki 1625-től Bethlen Gábor fejedelem szolgálatában látott el diplomáciai feladatokat. KÁRMÁN GÁBOR, *Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában = Bethlen Gábor és Európa*, szerk. K. G., Kees TESZELSZKY, Budapest, ELTE – Transylvania Emlékeiért, 2013, 145–182.

⁷⁵ MONTENAY, [131r].

Heidelbergbe.⁷⁶ Jiří Hrzán Pliniustól, míg Václav Hrzán Publilius szentenciáiból idézett,⁷⁷ Vojtěch Didymus pedig a Filippiekhez írt levél részletét írta be anyanyelvén.⁷⁸

Mindamellett Váradi Farkas kapcsolati hálóját vizsgálva semmiképp sem feledkezhetünk meg a négy magyar diáktársáról, akikkel együtt érkezett Marburgba. Nyomon követték egymást, így Foktői Pastoris Mihály augusztus 3-i leveléből tudjuk azt, hogy Váradi Farkas „augusztus 22-én indula haza nagy bánattal”, s valóban, a bejegyzések többségét augusztus 20. és 22. között gyűjtötte albumába. De ekkor még csak Hanauig jutott, s visszatért még Marburgba, ahogy erről a három cseh diák bejegyzése tanúskodik.

1608. május 2. és szeptember 19. között dolgozott Szenci Molnár a Biblia újbóli sajtó alá rendezésén Hanauban. Ez idő alatt Váradi Farkas kétszer látogatta meg. A júliusi látogatását Johann Rudolf Lavater (1579–1625) inscriptiója örökítette meg: a hanaui iskola rektora, később Zürichben a retorika és a logika professzora, Szenci szállásadója 15-én jegyezte be Publilius Syrius szentenciáinak (D 6) egyikét.⁷⁹ A második látogatásra augusztus 26–28. körül kerülhetett sor. 26-án egy aláírás nélküli bejegyzés maradt fenn.⁸⁰ 28-án pedig maga Szenci Molnár írt emléket Váradi Farkasnak. Az első inscriptio Szenci saját szerzeménye: „Auxiliare mihi sanctorum vita salus sors, / Tu sis Sancta Trias sors mea vita salus,” a második pedig Rómaiakhoz írt levél egy igehelyének (8,31) Szenci által készített fordítása („Hogy ha az Úr Isten vagyon mivelünc, / Vallyon s-kiczoda alhatna ellenünc?”). Ezek a versek az 1604-ben, Heinrich Ulrich által készített metszeten is szerepeltek, és ahogy Imre rámutatott, Szenci Molnár saját önreprezentációjának kifejezői, kiválasztottságának és a nemzetért, vallásáért tenni akaró egyénnek a megszólalásai.⁸¹ A harmadik inscriptióban („Sim quocunque loco, sim modo Christe, tuus”) a peregrináló Szenci megvallja Krisztushoz tartozását.⁸²

⁷⁶ *Catalogus studiosorum*, 36; Ondřej Píš, *Akademická peregrinace v komparaci: Čeští a moravští studenti na vybraných reformovaných školách na území dnešního Německa a Švýcarska (1575–1620)*, Acta Universitatis Carolinae, 2022, 49, 63.

⁷⁷ MONTENAY, [64v].

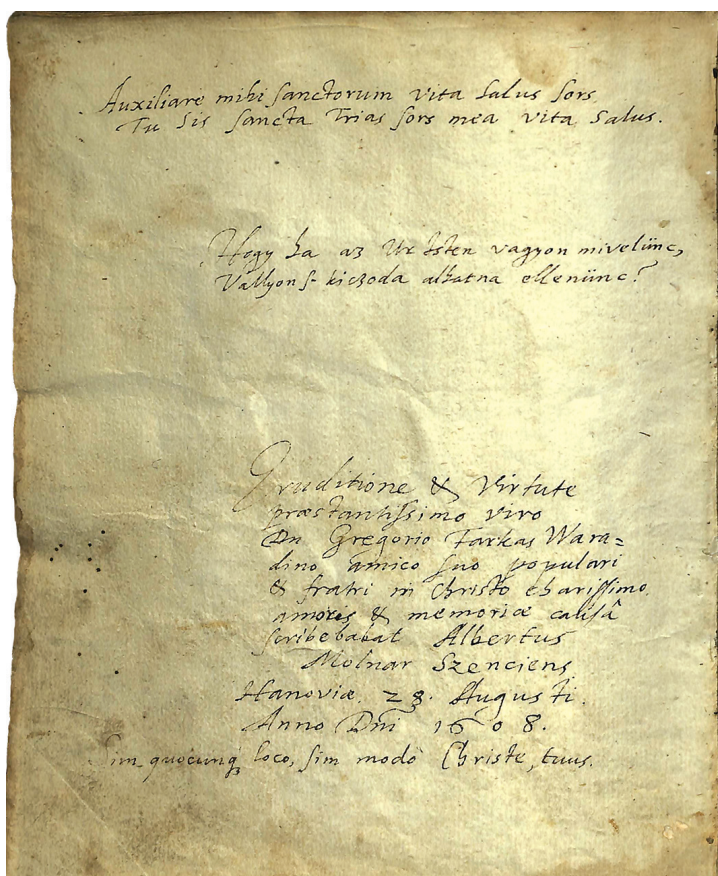
⁷⁸ MONTENAY, [185v].

⁷⁹ MONTENAY, [114r]; *Szenci Molnár Albert naplója* (SZABÓ), 154, 216.

⁸⁰ MONTENAY, [111v].

⁸¹ [„Segítsen nekem a szentek élete, üdvössége és sorsa! / Te légy Szent hármasság, az én sorsom, életem és üdvösségem” (ford. IMRE Mihály)], MONTENAY, [205v]. IMRE Mihály, *Szenci Molnár Albert arc(kép)-másai*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2009, 19–27. Más albumbejegyzésekben előforduló változatok: IAA, 3982, 5906, 16316.

⁸² [„Bárhol is legyek, csak, Krisztus, legyek a tiéd!”] – MONTENAY, [205v]; IAA, 5906.

2. kép

Szenci Molnár Albert bejegyzése Várad Farkas Gergely album amicorumában
 Georgia MONTANEA, *Emblematum Christianorum centuria, cum eorundem Latina interpretatione*,
 Tiguri, Christoph Froschauer, 1584, [205v].
 Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára, ANT599.

A Hanaui Biblia előszavában Szenci felsorolja a marburgi akadémián tanulókat. Figyelemre méltó, hogy nemcsak a Várad Farkassal együtt még márciusban érkezőket, hanem a szeptember 4-én beiratkozó Szikszai Siderius Istvánt és Böszörményi Szantzer Pétert is említi,⁸³ tehát naprakész információkkal rendelkezett peregrinustársairól. A közöttük lévő rendszeres kapcsolatra enged következtetni Várad Farkas június 26-i levele: „Ez napokban, talán csak holnap is kettőnket Kegyelmedhez kiküldjük visitálni”. Háláját fejezte ki az *Apologia* Marburgba küldött példányai miatt, „mert nem csak magunk veszünk hasznot belőle, hanem... barátinkat is újokban

⁸³ SZENCI, *Válogatott*, 231–232.

nagyobb jóakaratra azoknak ajándékozásával indítjuk”.⁸⁴ Az eredetileg 1606-ban megjelent *Apologia*, mely cáfolta Bocskai István szentháromság-tagadó voltát, újbóli megjelentetésével Szenci Molnár célja lehetett a protestáns rendek erősítése, a marburgi diákoknak is ezért juttatott belőle példányokat.⁸⁵ Váradi Farkas beszámolt Szencinek az előtte álló disputációról is levelében. A nyomtatvány előszavában így fogalmazott: „Hac igitur disputatione veram, puram et sanam doctrinam de Deo Uno & Trino asserendam & defendendam pro viribus suscepi”.⁸⁶ A tézisek vélhetően Johann Molther munkái, ugyanakkor a témaválasztás jól mutatja szellemi útkezesését. Két példányban maradt fenn: a debreceni Budai Karácsony Jánosé lehetett, aki wittenbergi tanulmányai után 1608 szeptemberében iratkozott be Heidelbergbe.⁸⁷ Az erdőszentgyörgyi példány ajánlása Johann Crociusnak (1590–1659) szól, aki 1608-ban szerzett magiszteri fokozatot teológiából, ekkoriban Keserői Dajka János commensálisa volt, később az itteni egyetem teológiaprofesszora lett.⁸⁸ Mindezek azt mutatják, hogy Szenci Molnár céljaival összhangban, támogatásával együtt, Váradi Farkas igyekezett az itteni szellemi vérkeringésbe bekapcsolódni.

Váradi Farkas szeptember 1-jén indulhatott el Marburgból, 9-én jegyezte be Heidelbergben David Pareus irénikus gondolatait tükröző inscriptióját. Pareus hazai hatása messze terjed, számtalan peregrinus nála disputált, személyesen is jó kapcsolatot tartott többekkel.⁸⁹ Még ugyanezen a napon, Speyerben két bejegyzés került az album amicorumába. Johann Stocker, a peregrináló társa Ovidiustól,⁹⁰ Theodorus Karl Maioris, speyeri lelkész pedig a *Regula monachorum*ból vett idézettel köszöntötte.⁹¹

Peregrinációja következő állomása Strassburg volt: Isaak Habrecht (1544–1620) órásmester és fia bejegyzését találjuk meg innen az albumban. Isaak és testvére voltak a katedrális órájának a kivitelezői. A datálásnál csillagászati meghatározást olvashatunk, miszerint a Nap a Szűz csillagképben 18° 24' pozícióban áll, ez a régi naptár szerint szeptember 1-jét, az új naptár szerint szeptember 12-ét jelenti.⁹² Strassburgi

⁸⁴ Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, MTA, 1898, 273.

⁸⁵ VÁSÁRHELYI Judit, Molnár Albert és a XVII. század eleji hazai politikai események = V. J., *Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében*, Budapest, Akadémiai, 1985, 17–25.

⁸⁶ [„Ebben a vitában arra vállalkoztam, hogy az Egy és Háromságos Isten igaz, tiszta és világos tanítását erősítem és védjem tehetségemhez képest”], MOLTER, A. r.

⁸⁷ Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, RMK 374. Köszönöm Oláh Róbertnek a példány másolatát. Budai Karácsonyról: HELTAI, 267.

⁸⁸ Erdélyi Református Egyházkerület, Erdőszentgyörgy parókia. Köszönöm Ősz Sándor Elődnek, hogy e példányra felhívta a figyelmemet. Crociusról: LAGIS ID 9191.

⁸⁹ MONTENAY, [72v]. Az aláírásnál 1608. augusztus 29. szerepel, de figyelembe véve az album más adatait, Pareus vélhetően a régi naptár szerint keltezte bejegyzését. Pareus hatásáról összegzés: HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, Balassi, 1994, 50–94.

⁹⁰ MONTENAY, [133r].

⁹¹ MONTENAY, [21v].

⁹² MONTENAY, [127r]; Adolf WISSNER, *Habrecht, Isaak* = *Neue Deutsche Biographie*, 1966, 400, <https://www.deutsche-biographie.de/pnd136804543.html#ndbcontent>. Datáláshoz: Ioannes Antonius MAGINUS, *Ephemeridum coelestium motuum*, Francofurti, Wolffgang Richter, 1610 (VD17 3086:753819V), 90.

keltezésű még Váradi egykori wittenbergi diáktársának apja, Johann Lippius (1554–1622), a Jung-Sankt-Peterkirche lelkésze által idézett igehely is.⁹³

Váradi Farkas következő állomása Majna-Frankfurt volt. Szeptember 14-én három, dán származású egyetemi diáktársától itt kapott emléket, akik 1608. január 15. óta voltak az egyetem diákjai.⁹⁴ Borkard Rud (c.1592–1647) kíséretében peregrinált Hans Birch, későbbi matematikus és filozófus, s velük együtt utazott Vincents Steensen (1592–1659), aki később a harmincéves és a svéd–dán háborúban katonaként szolgált.⁹⁵

Váradi Farkas Frankfurtban találkozott Filiczki Jánossal, aki Váradi Farkas hazatérte után, 1608. október 4-én iratkozott be Marburgba.⁹⁶ Filiczki datálásként csak annyit jegyzett be, hogy az őszi vásáron találkoztak. A majna-frankfurti könyvvásáron kora értelmisége találkozhatott, információ- és hírközpontként működött. Foktői Mihály leveléből tudjuk, hogy Szenci a wittenbergi, heidelbergi, marburgi peregrinuosok könyvvásáron való megjelenésére számított.⁹⁷ Az album amicorum alapján annyi bizonyos, hogy Váradi Farkas és Filiczki megjelent a frankfurti vásáron.

Váradi Farkas Gergely 1608. szeptember második felében indulhatott haza. Bejegyzése szerint Regensburgon át jött a Duna mentén Pozsonyba, Lévára, majd Buda felé.⁹⁸ Frankfurt után egy másik információs központban, a pozsonyi országgyűlésen találjuk. A Szenci Molnár Albertnek írott levelekből értesülünk, hogy Váradi Farkas Gergely az országgyűlésen a Biblia néhány példányát bemutatta, de többen csak előszót kaptak.⁹⁹ Váradi Farkas Gergely peregrinációja tehát azzal zárult, hogy Szenci Molnár életművének egyik legjelentősebb darabját nemcsak magával hozta hazánkba, hanem annak népszerűsítésében is részt vett.

Tanulmányomban Váradi Farkas Gergely album amicorumának felhasználásával próbáltam felvázolni peregrinációja alatti kapcsolatépítését. A wittenbergi egyetemen többnyire Hungarus diákokkal vette fel a kapcsolatot, és olyan személyeket keresett fel, akikről hallhatott itthoni tanulmányai alatt. Marburgban az egyetem számos tanára mellett cseh, dán diákokkal került kapcsolatba. Itt aktív résztvevője a Szenci Molnár Albert körüli értelmiségi közegnek, tevékenysége mutatja a Szencivel közös szellemi tájékozódását.

⁹³ MONTENAY, [188v]. A szeptember 1-jei keltezés a régi naptár szerinti. RUHNKE, 664.

⁹⁴ *Catalogus studiosorum*, 33.

⁹⁵ MONTENAY, [201r], [202r], [203r]. H. F. RØRDAM, *Magistre creerede ved Kjøbenhavnvs Universitet fra Reformationen indtil 1660*, Kjøbenhavn, Hoffensberg – Traps Etabi, 1862, 15–16.

⁹⁶ „Fide parum; multumque vide: nam fidere multum, / Et vidisse parum; plurima damna parit” [Higgy keveset es láss sokat, mert sokat hinni, / miközben keveset láttál, a legnagyobb károkat okozza” (ford. MOLNÁR Dávid)], „Θεὸς τὰ ἀγαθὰ πόνοις πωλεῖται” [„Isten a javakat a fáradozásért juttatja”] – MONTENAY, [200v]; forrás nélkül; XENOPHÓN, *Memorabilia*, I, 20 nyomán; MOLNÁR, 150–151.

⁹⁷ *Szenci Molnár Albert naplója* (DÉZSI), 281.

⁹⁸ MONTENAY, [5r]

⁹⁹ *Szenci Molnár Albert naplója* (DÉZSI), 273, 291, 295–296, 305–306.

BÁCSKAI-HORVÁTH HAJNALKA

könyvtáros

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára

horvath.hajnalka@piarista.hu

Peregrination and Network-Building

Insights from the Album Amicorum of Gergely Váradi Farkas

Abstract: This study examines the album amicorum of Gergely Váradi Farkas, a Hungarian Protestant student, to explore the social networks formed during his peregrination in Wittenberg and Marburg (1607–1608). In Wittenberg, he primarily had relationships with other students, both Hungarian and foreign, and with teachers well-known in Hungary, while in Marburg, he was in contact with many professors as well as fellow students from abroad. The study attempts to capture the mediating role of Albert Szenci Molnár in Gergely Váradi Farkas's connection to the European intellectual communities.

Keywords: peregrination, coetus Ungaricus, University of Wittenberg, University of Marburg, Albert Szenci Molnár

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

OLÁH RÓBERT

Magyar ephorusok a kora újkori peregrináció történetében^{*}

A nemesi vagy lovagi tanulmányút (Kavalierstour, Kavaliersreise, cavalier's tour, Grand Tour) jelensége jól ismert a nemzetközi szakirodalomban.¹ Kármán Gábor szerint a „korszak magyar utazóinak jellemző típusát jelentik azok a fiatal arisztokraták [...], akik szüleik által gondosan meghatározott útvonalon, nagyobb kísérettel, az európai Kavalierstour magyar változatát prezentálják”. Az oktatási intézményekben történő ismeretszerzés kiegészült a családi és a diplomáciai kapcsolatok ápolásával.²

A Kavalierstournak ezúttal nem a gyakran vizsgált oldalával, a nemesek képzésével foglalkozunk, hanem a jelenség mellékszereplőjére szeretnénk ráirányítani a figyelmet. A kísérek működése még nem kellően feltárt, pedig számos magyar értelmiségi műveltségét befolyásolta, hogy nevelőként külföldi egyetemeken koronázhatta meg a tanulmányait.

Az ephorus fogalma és feladata

Az ephorus Szenci Molnár Albert szótárában „országbíró” jelentéssel szerepel,³ Pápai Páriz Ferenc szótárában jelenik meg a szónak a „[m]ás mellé oktatóul rendeltetett” személyként történő fordítása.⁴ A modern szakirodalom „kísérő, felügyelő, nevelő” értelemben használja a fogalmat.⁵ Hasonló értelemben találkozunk még a „praeceptor”-ral, mely Szenci Molnárnál „Tanító”,⁶ Pápai Páriznál bővebben: „Tanító,

^{*} A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Lásd például Harry KÜHNEL, *Die adelige Kavalierstour im 17. Jahrhundert*, Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich, 36, 1964, 364–384; Joachim REES, Winfried SIEBERS, Hilmar TILGNER, *Reisen im Erfahrungsraum Europa: Forschungsperspektiven zur Reisetätigkeit politisch-sozialer Eliten des Alten Reichs (1750–1800)*, Das achtzehnte Jahrhundert, 2002/1, 40; Mathis LEIBETSEDER, *Die Kavalierstour: Adelige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2004; *Beyond the Grand Tour: Northern Metropolises and Early Modern Travel Behaviour*, ed. Rosemary SWEET, Gerrit VERHOEVEN, Sarah GOLDSMITH, Abingdon, Routledge, 2017.

² KÁRMÁN Gábor, *Identitás és határok: 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten*, Korall, 26, 2006, 74–75.

³ SZENCI MOLNÁR Albert, *Lexicon Latino–Graeco–Hungaricum*, Hanau, impensis Conrad Biermanni et consort., 1611, 301.

⁴ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Dictionarium Latino–Hungaricum*, Leutschoviae, apud haeredes Samuelis Brewer, 1708, 220.

⁵ Teleki Pál *külföldi tanulmányútja: Levelek, számadások, iratok, 1695–1700*, összeáll. FONT Zsuzsa, Szeged, JATE, 1989, 354.

⁶ SZENCI MOLNÁR, 656.

Parantsoló, Oskola-mester”⁷ Praeceptornak nevezték még a református kollégiumokban működő tanítókat és a gyülekezetek által fenntartott vidéki partikuláris iskolákba két-három évre fizetésért tanítónak szegődő, felsőbb éves kollégiumi diákokat is.⁸

Viskolcz Noémi kimutatta, hogy az Esterházy-udvarban a „praeceptor” alacsonyabb rangú, a tanítványánál alig idősebb tanítót jelölt, aki a tanulás folyamatában segített. A „prefektus”, avagy felügyelő idősebb, magasabb fokon képzett, a tanulmányokért, az iskolán kívüli tevékenységekért és az udvartartásért egyaránt felelős személy volt, akit udvarmesternek (Hofmeister) is hívtak.⁹ Nádasdy István mellett is udvarmesteri minőségben szolgált a nevelője.¹⁰ Szelestei Nagy László hívta fel rá a figyelmet, hogy a „moderator” kifejezést is használták a külföldi tanulmányutat felügyelő személyre.¹¹

Hogy a nevelőt melyik kifejezéssel illették, függött attól is, hogy hány fős volt a kíséret. Ha egyetlen személy kísérte az ifjút, akkor keveredhettek a funkciók, de nagyobb kíséretnél külön udvarmester, ephorus/praeceptor, valamint inas állhatott a család szolgálatában, akiket jogkörük, kötelességeik és fizetésük szerint is megkülönböztetnek a források.

Többszörféle jövedelmező foglalatosság volt a nemesi tanulmányutak felügyelete. A 17. század második felében az Esterházy-család szolgálatában a száz forintot is elérte a prefektusok éves javadalmazása.¹² A Draskovich- és az Erdődi-fiú mellé szegődött Szelesi Ádám fizetése „fáradságos hivataljáért” száz forint készpénz és hat rőf posztó volt 1686-ban.¹³ Az 1722-ben a Teleki-fiúkkal külföldre induló Váradi Gyulai Ferenc „[c]onvictussa [szállása], intertentioja [élelmezése], ruházattya eő K[egye]lmének Fiainkal edgyütt lészen Fiaink kölcségén”, kivéve, ha a rangbeli különbségek ezt nem teszik lehetővé. Vagyis a díjazása kimerült a tanulmányok finanszírozásában.¹⁴ A Nádasdy István külföldi útját felügyelő Johann Littart évente hatszáz forintért szolgált

⁷ PÁPAI PÁRIZ, 451.

⁸ Lásd GYÖRI L. János, *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium rövid története*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium Baráti Köre, 2023, 29, 37.

⁹ VISKOLCZ NOÉMI, *Papi szemináriumok és Ritterakadémiák: Esterházy Pál gyermekeinek iskolába járása = Nemesi oktatás és elitképzés a kora újkori Magyar Királyságban*, szerk. KÖRÉNYESI Zsolt, Budapest, L'Harmattan, 2022, 167.

¹⁰ TOMA Katalin, *Nádasdy István európai tanulmányútja = Idővel paloták...: Magyar udvari kultúra a 16–17. században*, szerk. G. ETÉNYI Nóra, HORN Ildikó, Budapest, Balassi, 2005, 200.

¹¹ Lásd SZELESTEI NAGY László, *A moderátorok szerepe a kora újkori oktatásban és nevelésben = Lelkiség és oktatás a régi Magyarországon*, szerk. BAJÁKI Rita, BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018, 207–215.

¹² VISKOLCZ, 167.

¹³ JANKOVICS József, *Instrukció Draskovics Ádám és Erdődy Sándor gráci, és Draskovics Pál nagyszombati diákok számára = Septempunctata: Tanulmányok Petrőczy Éva hatvanadik születésnapjára*, szerk. PÉNZES Tibor Szabolcs, Budapest, Reciti, 2011, 58.

¹⁴ *Peregrinuslevelek 1711–1750: Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak*, szerk., utószó HOFFMANN Gizella, Szeged, JATE BTK, 1980, 306.

1669-ben,¹⁵ de még nála is jobban megfizették azt a névtelen udvarmestert, akit 1642-ben választottak Pálffy IV. Miklós kísérijével: a hétszáz forint mellé az ifjúval közös szolga járt.¹⁶

A sok ezer magyarországi peregrinus közül néhány tucatnyi járta Európa útjait ephorusként. A 16–17. századi erdélyi peregrinusok 3,8%-a volt nemesi származású, a Királyi Magyarországról és a Hódoltságból útnak indulók körében ez az arány még alacsonyabb lehetett. A többség nem engedhette meg magának, hogy a költséges tanulmányait több személy kiadásaival növelje, csak a legtehetősebbeket kísérte nevelő.¹⁷ Nagyobb kíséretet csak a Thurzókhöz vagy a Bethlenekhez hasonló családok engedhettek meg maguknak. Gróf Teleki Sámuel Kováts Józseffel (a későbbi enyedi tanárral) indult útnak, aki nem mások által kinevezett felügyelője volt, hanem a gróf maga választotta útítársul.¹⁸

Az ideális ephorus nemesi származású volt, erkölcsiben feddhetetlen, nyelvekben jártas, koránál fogva tapasztaltabb a tanítványánál. Az utazással kapcsolatos ügyek intézése volt a fő feladata, betegség vagy átmeneti anyagi nehézségek esetén a talpraesettségére számíthatott a munkaadója.¹⁹ Példaként idézzük Pálffy Pál egyik 1642. évi levelét, aki Pálffy IV. Miklós nagybátyjaként megszervezte a külföldi tanulmányútját. Az ifjú Miklós mellé olyan prefektust választott, aki „egynehányszor járván idegen országokat nagy experientiát vett, jó olasz és francia, és juris utrisque Doctor, nem ifjú hanem derék ember”.²⁰ Nádasdy Ferenc országbíró 1670-ben kedvező jellemzést adott a fia második prefektusáról: „csendes szép kvalitású ember, ki bizony mindenben discretiával él, tud szenvedni, tűrni és dissimulálni [itt: *titkot tartani* – O. R.], kedve is vagyon hozzá, hogy maga becsületéért is [...] mindenekben szép tanítást, oktatást adjon”.²¹

Bár az ephorus a rábízott ifjú szüleinek alkalmazásában állt, alacsonyabb társadalmi színtről érkezett, és az anyagi lehetőségei is szerényebbek voltak, azonban a tanítványa mindenben engedelmességgel tartozott neki. Ahogyan Telekiné Veér Judit megfogalmazta az instrukcióiban: az ephorus „az en Anyai Személyemet viseli [...],

¹⁵ TOMA, 198.

¹⁶ Anna FUNDÁREK, *Study Tours of Aristocrats of Upper Hungary: The Significance of Kavalierstour in the Pálffy Family in the 16th and 17th Centuries = A Multiethnic Region and Nation-State in East-Central Europe: Studies in the History of Upper Hungary and Slovakia from the 1600s to the Present*, ed. László SZARKA, New York, Columbia University Press, 2011, 71.

¹⁷ Lásd TONK Sándor, SZABÓ Miklós, *Erdélyiek egyetemjárása a középkor és a koraiújkor folyamán = Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon: A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Szeged, 1991. augusztus 12–16. – elhangzott előadások*, II, szerk. BÉKÉSI Imre et al., Budapest–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum, 1993, 497–498.

¹⁸ DEÉ NAGY Anikó, *Teleki Sámuel peregrinációs naplója*, Kolozsvár, Kriterion, 2020, 15–16.

¹⁹ UGRY Bálint, *A Magyar Királyság főrendjeinek Kavalierstourjai a 17. században* (PhD-értekezés kézírata), Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola, 2023, 26.

²⁰ Lásd JEDLICSKA Pál, *Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai*, Budapest, Stephaneum Nyomda, 1910, 332; idézi UGRY, 66.

²¹ TOMA, 212, 52. lj.

mikor ellenne vét, en ellenem és velem edgyütt az ő jóvára igyekező edes Attya egész Háza ellen vét”²² Pápai Páriz Ferenc enyedi professzor így intette Teleki Pált 1695-ben: „[a]z Ephorussával alkudgyék jól, ellyen vele nagy atyafisagos szeretettel, mint-hogy az idegen földön más attyafia nincsen, minden jo tanácsát fogadgya”²³ Időnként a köztük lévő társadalmi különbséget is igyekeztek palástolni. Veér Judit intelme szerint fia „[a]zért ne mindenkor igyekezze magát [...] ki jelenteni és az Ephorus előtt valo eminentiára [*méltóságára* – O. R.] vigjázni, hanem ha lehet, ugy visellyék magokat, mint ha csak társak volnának. Mert ha meg tudgják, hogy edgjik Vrfi, a másik Ephorussa, kárát s gjalázattyát vallyák gjakron.”²⁴

Az ephorus tevékenységére vonatkozó források

Megjegyzendő, hogy több ismert Kavalierstourról nem maradt fenn forrás, amely rávilágítana az ephorus tevékenységére.

1. Instrukciók

Jankovics József megállapítása²⁵ szerint az instrukció műfaja főként Erdélyben lehetett elterjedt, de jó néhány magyarországi példát is találunk. Az utasítások szólhattak a nevelőhöz és a tanítványához egyszerre, vagy külön-külön is az ifjúhoz és a kísérete tagjaihoz, időnként azzal a kikötéssel, hogy egymás szövegeit is olvassák el, és tartsák meg a bennük foglaltakat.

Viszonylag kevés írott instrukciót tárt fel eddig a kutatás, a legkorábbit Bethlen Gábor fejedelem tollából (1625).²⁶ A Draskovich II. Miklóstól és Nádasdy Katalintól származó, Némety Jánosnak (1679), valamint a Draskovichtól és Csáky Krisztinától Szelesi Ádámnak (1686) írott utasítások²⁷ mellett fennmaradtak Teleki Mihályné Veér Judit instrukciói a fiának és a kísérőinek (1695),²⁸ valamint a Teleki Sándor által a Teleki József és Ádám nevelőjének, Váradi Gyulai Ferencnek (1722) készített útmutatás.²⁹ Széchényi György latinul írott utasítása Heinrich Ludwig Coenemhez (1699) nagyrészt megegyezik a kíséret többi tagjához írott hasonló magyar nyelvű szöveggel.³⁰

²² Teleki Pál *külföldi tanulmányútja*, 8.

²³ Uo., 32.

²⁴ Uo., 8.

²⁵ JANKOVICS, 51.

²⁶ LUKINICH Imre, *A Bethlen-fiuk külföldi iskoláztatása, 1619–1628 = Nagyenyedi album MCMXXXVI*, szerk. LUKINICH Imre, Budapest, Nagyenyedi Bethlen-Kollégium Volt Diákjainak Testvéri Egyesülete, 1926, 90–91.

²⁷ JANKOVICS, 54–60.

²⁸ Teleki Pál *külföldi tanulmányútja*, 7–8.

²⁹ *Peregrinuslevelek*, 305–306.

³⁰ Lásd Széchényi Zsigmond *italiai körútja 1699–1700*, kiad., tan. Ötvös Péter, Szeged, JATE, 1988, 23–30.

Veér Judit instrukciója egyedülálló abból a szempontból, hogy a század második felének puritanizmustól áthatott szellemében bibliai igehelyekkel alátámasztott utasításokat adott fia kísérőjének.

Az instrukció szerzője általában a szülő vagy a mecénás (Bethlen Gábor) volt, aki lefektette az utazás és a tanulás szabályait. Szólt a kísérő(k) kötelességeiről, az otthoniakkal folytatott kommunikációról és az anyagi forrásokkal való gazdálkodás módjáról. Az előírások gyakran tartalmaztak egészségügyi és erkölcsi intéseket is.³¹ Záróaktusként általában intették a kísérőt, hogy gondosan járjon el a szolgálata során, olykor rögzítették a bérezés részleteit, valamint utaltak rá, hogy ha hűségesen szolgál a kísérő, a későbbiekben is számíthat a család hálijára.

A szerzők felekezettől függetlenül az első pontok egyikében előírták a rendszeres hitgyakorlást: az istentiszteletek vagy misék látogatását, a napszagnak megfelelő rendszeres imádkozást, protestánsoknak az úrvacsoravételt, katolikusoknak az áldozást és a gyónást.³² Protestáns részről felmerült a vallásváltoztatás veszélye, amelynek a külföldre (például Itáliába) látogató nemesifjú ki volt téve.³³ Bethlen Gábor arra figyelmeztette az unokaöccsét kísérő Kornis Mihályt, hogy a fiú katolikus városban járva „paterekkal insidiose [*alattomosan* – O. R.] és titkon ne tractáljon”.³⁴ Veér Judit írásba fektette, hogy ha fia, Teleki Pál „igaz Reformata vallását el hadgya, Istenét s boldog emlékezetű Attyát meg tagadván, átkozott lészen Istentül mind örökké”.³⁵ Nadányi Mihály meghagyta fiának és kísérőjének, hogy „[a]z pápista városokban sem egymás közt, sem másokkal theologic” ne disputáljanak.³⁶

Az erkölcsi nevelés részeként tiltották a korhelykedést és a haszontalan célú vendégeskedést,³⁷ a színházba járást,³⁸ a párbajozást.³⁹ Ugyanakkor a leendő közeleti funkciókra való felkészítés részeként ajánlották a nemesi és uralkodói udvarok látogatását.⁴⁰ Több instrukció is kitért a külföldi tanulmányok egyik legfontosabb céljának szabályozására: az anyanyelvi környezetben való nyelvtanulásra. Bethlen Gábor rendelete szerint Péter unokaöccsével a kísérői sem beszélhettek magyarul, csak latinul, s „ha az nimet nyelvben belekaphatna, nimetül”, majd a kíséret leváltása után az új nevelők már „deákul, franczuzul”.⁴¹ Széchényi Zsigmond a környezetével magyarul egyáltalán nem, de latinul és németül is csak keveset beszélhetett, annál többet

³¹ JANKOVICS, 51–52.

³² Lásd pl. *uo.*, 58.

³³ UGRY, 26.

³⁴ LUKINICH, 90.

³⁵ *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, 7.

³⁶ NADÁNYI Mihály, *Utasítás az ifjú Nadányi Jánosnak* (1656) = *Magyar utazási irodalom: 15–18. század*, vál., utószó KOVÁCS Sándor Iván, szöveggond., jegyz. MONOK István, Budapest, Szépirodalmi, 1990, 119.

³⁷ *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, 7–8.

³⁸ LUKINICH, 90.

³⁹ *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, 8.

⁴⁰ LUKINICH, 91; *Széchenyi Zsigmond itáliai körútja*, 27.

⁴¹ LUKINICH, 80–96.

olaszul és franciául.⁴² A Draskovich Ádámot és Erdődy Sándort grazi tanulmányaira kísérő Szelesi Ádámnak meghagyták, hogy az olasz nyelvet naponta tanulják magántanárral, s hogy ebéd és vacsora után fél-egy óráig csak olaszul beszélgessenek.⁴³

Majd minden instrukció megemlékezett a testi egészségről. Bethlen Gábor és Széchényi György például a gyümölcssevéstől és a vízivástól óvta a nemesifjakat.⁴⁴ Többen rendelkeztek arról, hogy a szállásokon tiszta szobát béreljenek a kísérők, tiszta ágyneművel, nehogy a korábban abban fekvő beteg megfertőzze az ifjakat.⁴⁵ Az utazás során elszenvedett betegségek kezeléséről a Draskovich–Csáky házaspár rendelkezett a legrészletesebben.⁴⁶

Az instrukciók előírhatták az útinapló (diarium apodemicum) vezetését, ritkábban annak részleteit is. Többnyire az úrfiak saját naplót vezettek a látottakról (mint Széchényi Zsigmond),⁴⁷ máskor a kísérő kötelessége volt a tapasztalatok rögzítése (például Nadányi János esetében Enyedi R. Gáspáré).⁴⁸

2. Levelek

Míg az instrukciókban többnyire az utazás, a tanulmányok és a nevelés ideális menetét rögzítették, addig a levelek és az útinaplók a Kavalierstour során megedett dolgokról adnak hírt. A hozzátartozók elvárták a rendszeres tájékoztatást levelek útján, amelyek a személyes kapcsolattartás mellett a nemzetközi hírek közlésére is szolgáltak. Batthyány I. Ádám 1654. évi instrukciói szerint Grazból heti rendszerességgel kellett beszámolót küldeni az otthoniaknak Kristóf és Pál tanulmányairól.⁴⁹ Nádasdy Istvánnak hetente kétszer kellett levelet írnia, s az apja, Nádasdy Ferenc is heti két levelet küldött fiának (a posta bizonytalansága miatt több példányban, különböző városokba címezve).⁵⁰

A szubjektív beszámolókból gyakran kibontakoznak a megtapasztalt nehézségek, az utazók közötti egyenetlenségek. Időnként gondok akadtak az ephorussal, aki vagy képtelenné vált a feladata ellátására, vagy nem végezte jól a dolgát. A legismertebb példa Bethlen Péter esete, akinek a rossz tanulmányi előmenetele miatt (nem hallgatott a nevelőire, nem akart tanulni, a német és francia nyelv tanulásában sem haladt) a teljes kíséretét lecserélték 1627 nyarán.⁵¹

⁴² *Uo.*, 90; Széchényi Zsigmond itáliai körútja, 25.

⁴³ JANKOVICS, 46.

⁴⁴ LUKINICH, 90; Széchényi Zsigmond itáliai körútja, 24.

⁴⁵ Lásd pl. *uo.*, 23–24.

⁴⁶ JANKOVICS, 57.

⁴⁷ Széchényi Zsigmond itáliai körútja, 23–24.

⁴⁸ „Gasi egy könyvet tartson, melyben Béctől fogván mind Ultrajectomig az utat leírja [...]”. Lásd NADÁNYI, 120.

⁴⁹ FAZEKAS István, Batthyány I. Ádám és gyermekei = *Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”*, szerk. PÉTER Katalin, Budapest, MTA TTI, 1996, 100.

⁵⁰ TOMA, 196.

⁵¹ MONOK István, *Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez*, I, *Idősb Bethlen István levelei 1625–1628*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve, VI, 1990, 193.

Haller Gábor 1630 és 1635 között külföldön tanult, és Bethlenfalvi Dávid „nevelői/praeceptori és inasi funkciókat ellátó idősebb diák” társaságában iratkozott be az Odera menti Frankfurt egyetemére. 1631 októberében azonban, amikor a leidegni egyetemen immatrikulált, már Esztergomi Istvánt találjuk mellette ephorusként. Bethlenfalvi Franekerből visszatért Frankfurtba, hogy ott folytassa a megszakított tanulmányait. Nem ismert, hogy miért szakadt meg a kapcsolata Hallerral, és miért választottak a helyére másik nevelőt. Esztergomi egyébként a következő években nem tartózkodott folyamatosan Haller mellett, többször is megjárta Erdélyt, amikor levelet vitt az otthoniaknak, vagy pénzre volt szükségük az utazás folytatásához.⁵²

Az ifjú Teleki Pál 1695 végétől másfél éven át többször is megpróbálta elérni, hogy a szerinte az udvari életben tapasztalatlan, vele túlzottan szigorú ephorusát, Zalányi Boldizsárt bocsássák el a szolgálatból. A Teleki-család és tanácsadói azonban nem támogatták a javaslatát. Az enyedi Kollégium három nagy tekintélyű professzora (Kolozsvári István, Pápai Páriz Ferenc és Enyedi István) 1695 novemberében közös levélben intette Teleki Pált, hogy viselje el az ephorusát, akit nem lehet akármilyen indokkal lecserélni. „[H]a pedig tellyességgel el felejtkeznék a maga tisztirül, szeretetileg levetkeztvén kárára igyekeznék K[egyelmed]nek, avagy tékozolni kezdene, és rossza vetemednék /:mellyet mi Zalányi felől tellyességgel nem gondolunk, nagyubb sengéjét tapasztalván meg Istennek nálla lévő Kegyelmének, mint sem ilyen extremumokra vetemednék:/”, akkor levélben adjon hírt róla az otthoniaknak.⁵³

Egy évvel később Teleki Pál újabb panaszos levelet írt Enyedi Istvánnak, amelyben megvádolta a „nyomorgattató”-jának nevezett Zalányit, felróta „sok kesergettetései”-t és „haladatlanul rajtam cselekedett illetlenségeit”. A nevelője állítólag így vágott vissza neki: „Sem Teleki Haz, sem Professor edgyike s masika innét már engemet le nem hoz, enn itt, ők ott, már Academicus vagyok”.⁵⁴ Teleki Pál azt szerette volna elérni, hogy az akkor Franekerben tanuló Szilágyi Pétert (a Kolozsvári Református Kollégium korábbi seniorát) válasszák helyette nevelőnek.⁵⁵

1697 februárjában Enyedi István azt közölte Teleki Pállal, hogy a Frankfurtban [helyesen: Franekerben!] lakó „becsülletes Academicusok” arról tájékoztatták őt, hogy az ifjú gróf „melly keményen bánik [...] Ephorussával, kitől K[e]g[yel]mednek minden jobban halgatni kellene. Mondottak olyan indignitatis [*méltatlanságot* – O. R.] Ephorussa ellen K[e]g[yel]mednek, a’ mellyet el nem hihettem, mert K[e]g[yel]-medet becsülletet s emberséget követő Vrfinak ismértem.”⁵⁶ A kolozsvári professzor két hónappal később ismét azt írta Teleki Pálnak, hogy a családja nem fogja leváltani

⁵² SZABÓ András Péter, *Haller Gábor – Egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája* (PhD-értekezés kézírata), Budapest, ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, 2008, 36, 51, 56, 61–62.

⁵³ *Teleki Pál külföldi tanulmányútja*, 38.

⁵⁴ *Uo.*, 129–130.

⁵⁵ *Uo.*, 135.

⁵⁶ *Uo.*, 149.

Zalányit, béküljön meg vele.⁵⁷ 1697 áprilisában az ifjú Teleki már azt tudatta édesanyjával, hogy békét kötött az ephorusával.⁵⁸

Az ephorus leváltására indok lehetett, ha nem volt képes ellátni a vállalt tisztségét. Nádasdy István prefektusa, Johann Littart 1669 novemberében megbetegedett, s a hónapokig tartó lábadozása miatt Hollandiából nem utazhatott tovább a társasággal. Hamarosan új prefektust rendeltek a helyére otthonról, Johannes Marcellus személyében. Marcellus megérkezéséig a Nádasdyval együtt utazó, már némi külföldi tapasztalattal rendelkező ifjabb Zichy Istvánt bízta meg az irányítással, s így 1670 májusában már Littart nélkül érkeztek Párizsba. Mindeközben Nádasdy Ferenc országbíró azon igyekezett, hogy a beteg Littartot illő módon kifizesse, nehogy a fia kárt szenvedjen annak elégedetlensége miatt, „inkább hajlandó volt a jogos járandóságnál többet is fizetni”.⁵⁹

Arra is volt példa, hogy az ephorus és a kíséretére bízott ifjú között jó kapcsolat alakult ki. Miskolci Csulyak István Thököly Miklóstól több könyvet is kapott ajándékba.⁶⁰ 1650 körül pedig a fiát, Miskolci Csulyak Gáspárt választotta Thököly (I.) István azonos nevű fia, (II.) István nevelőjének.⁶¹ A főúri család – Miskolci Csulyak Gáspár saját érdemei mellett – az apa egy emberöltővel azelőtt végzett munkájára emlékezve is választhatta éppen őt. Teleki József és Ádám pedig 1724-ben levélben járt közben annak érdekében, hogy Teleki Sándor az ephorusuk édesanyjának két máramarosszigeti taxás telke közül legalább az egyiket mentesítse az adófizetés alól.⁶²

A tanulmányok menetét a munkaadó határozta meg, a levelek erre nézve is szolgálhatnak adalékokkal. Idősebb Bethlen István például az 1627. május 31-én kelt levelében arra figyelmeztette a fia kíséretében lévő Kornist és Tölczéki Istvánt (az ephorust), hogy tánc, lovaglás és vívás gyakorlása helyett „tisztos deáki tudománynak, és idegen nyelvnek tanulásaért” küldte a fiát külföldre, mert „Erdélyben a német táncsal, német módra való lovaglással, fertellessel [helyesen: *fechtellessel* – O. R.] igen kicsid dicsíretet talál”.⁶³

Az ephorusok anyagi elszámolással tartoztak, így a levelezésekben rendszeresen felbukkannak az olyan részletek, mint például a négy Pálffy-fiú udvarmesterének, Körmendy Jánosnak az 1600–1601. évi számadása.⁶⁴ Az 1654-ben Grazban tanuló kamasz Batthyány Kristóf és Pál levelezésében is gyakran olvasunk anyagi természetű ügyekről. Szállásbérletről, étkezésről, ruházkodásról és azok költségeiről tanúskodnak a leggyakrabban a missilisek.⁶⁵

⁵⁷ *Uo.*, 160.

⁵⁸ *Uo.*, 163–164.

⁵⁹ TOMA, 199–203.

⁶⁰ Lásd OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád, 2022, 45, 71.

⁶¹ Lásd *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, II, Budapest, Akadémiai, 1994, 1388.

⁶² *Peregrinuslevelek*, 312–313.

⁶³ MONOK, 198–203.

⁶⁴ JEDLICKSA, 6–13.

⁶⁵ FAZEKAS, 100–101.

Az utazás időtartamát és az útvonalat előre meghatározták. Az ehhez használt források közül eddig kettőt sikerült azonosítani. A Nádasdy Ferenc és Esterházy Pál 1653. évi útvonalának kijelöléséhez Matthäus Merian népszerű *Topographia Germaniae*-ja és a Fröhlich Dávid-féle *Medulla geographiae practicae* szolgálhatott.⁶⁶ Az útitervet a megváltozott körülmények módosíthatták, Nádasdy Ferenc többször is átírta az útvonalat az otthonról küldött levelekben.⁶⁷ A Teleki Pált kísérő Zalányi is Erdélyből várta az utasítást, hogy a franekeri egyetemen végezve milyen országokba utazzanak tovább. 1697. január 26-án kelt levelében jelezte, hogy melyek azok a „jeles országok s helyek, melyeket más bujdosok el szoktak járni: Anglia, Dánia, Svecia, Helvetia, Italia [...] Gallia [...], Velencze”, s tudakozódik, hogy „kik közül melyiknek látására akarja” Veér Judit küldeni a fiát.⁶⁸ A nagyasszony úgy látta jónak, hogy „[m]aradgyon el Svecia, Dania inkább, mint sem a' Német s Franczai nyelv”, és Enyedi István közvetítésével konkrét útvonalat szabott az utazók számára.⁶⁹

A levelek a rekreációs tevékenységről is hírt adtak, többnyire kirándulásokról és a kapcsolatépítés részeként a helyi nemesi családoknál való vendégeskedésekről olvashatunk, ritkábban vadászatokról.⁷⁰

3. Naplóbejegyzések

A nemesek által írott útinaplók és visszaemlékezések csak keveset árulnak el a nevelők szerepéről. Az ephorusok által vezetett naplók pedig rendkívül ritkák, ha vezettek is naplót, vagy eltűntek, vagy lappanganak.

Miskolci Csulyak István útinaplója (*Diarium apodemicum*) régóta hasznos forrásul szolgál az irodalomtörténészek számára. A későbbi neves zempléni esperes Thököly Sebestyén kisebbik fiának nevelőjeként járt külföldön 1601 és 1607 között. Visszaemlékezése nyomán tudjuk, hogy saját példáján keresztül nevelte Thököly Miklóst: „[a] napnak nagy részét [...] magamtól kellett ellopnom, hogy nemes uram nevelésére fordítsam. Képzettségemmel és életemmel úgy jártam előtte jó példával, hogy ételből, italból csak annyit fogyasztottam, amennyire szükségem volt, tovább ültem az asztalnál, mint az jól esett, beszélgettem, jóllehet barátaimmal akartam kirándulni, nehogy nemes uram azt higgye, hogy ő mást engedhet meg magának.”⁷¹ Ügyelt a fiú egészségére, egy alkalommal maga is sikeresen gyógyította a „vizelet szorulásban” szenvedő Miklóst, máskor egy éjjeliedénnyel nyakon öntött dühös katona kardjától mentette meg.⁷²

⁶⁶ HORN Ildikó, *Esterházy Pál: Itinerarium in Germaniam, 1653*, Sic Itur Ad Astra, 1989/2–3, 23; TOMA, 195.

⁶⁷ TOMA, 201–202.

⁶⁸ Teleki Pál *külföldi tanulmányútja*, 145.

⁶⁹ Uo., 160.

⁷⁰ FAZEKAS, 100–101.

⁷¹ PÉCSELI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS MÁTYÁS Versei, s. a r. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Budapest, Akadémiai, 1962 (RMKT, XVII/2), 290.

⁷² Uo., 288–289.

Nevelőként megszervezte az utazás és a tanulmányok menetét, beosztotta a tanulásra szánt apanázst. Az évekig tartó peregrináció Miskolci Csulyak feljegyzése szerint jelentős összeget, 4850 aranyforintot emésztett fel. Így vallott erről: „[a] takarékosagra is a legnagyobb gondot fordítottam, nehogy oktanul nagy összegeket tékozolva később a legszükségesebbekben is megfogyatkozzunk”, ám mindezek ellenére a Bocskai-felkelés idején, amikor a hadmozgások miatt a postaszolgáltatás akadozott, kölcsönökre szorultak.⁷³ Miskolci Csulyak sírírata nyomán tudjuk, hogy az ifjú báró bejáratos volt IV. Frigyes pfalzi választófejedelem udvarába, s vele együtt praeceptora is elsajátíthatta az udvari életben való forgolódás szabályait.⁷⁴

Halmágyi István naplói az 1752–1753. évről bőven árulkodnak a külföldi tanulmányúton tapasztalt dolgokról, ám kevés információt adnak az ephorusi működés részleteiről. Bár a harmincnégy éves Halmágyi elfogadta Teleki László fő kormányzszéki tanácsos ajánlatát a fia nevelőségére, közben az erdélyi Gubernium regisztrátori tisztségére pályázott. Amiatt aggódott, hogy nehogy más foglalja el az állást, amíg a Teleki fiú mellett szolgál, és kitartóan próbálta elérni, hogy más vegye át a nevelőséget. Végül hosszas vívódás után, 1753 júliusában hazautazott, hátrahagyva a gondjára bízott Teleki Pált.⁷⁵

Jeles ephorusok

Végezetül tekintsük át a szakirodalomból megismerhető ephorusok sorát a 16. század közepétől a 18. század közepéig, a külföldi tanulmányútra vonatkozó rövid jellemzéssel.

Zsámboky János Bona Györgyöt (Oláh Miklós unokaöccsét) és Istvánffy Miklóst (a későbbi politikust, költőt, történétíró) kísérte Padovába 1553-ban, ahol a praeceptorsággal párhuzamosan orvosi stúdiumokat folytatott. Bona korai halála után a humanista Zsámboky *De imitatione Ciceroniana* (Párizs, 1561) címmel kiadta a maga és a tanítványa három dialógusát és egy temetési beszédet.⁷⁶

Paksi Cormaeus Mihály wittenbergi, strassburgi, heidelbergi és svájci tanulmányok után, Dudith András ajánlásával Hieronim Ossoliński nevelőjeként járt Lengyelországban, Franciaországban és Itáliában 1573–1576-ban.⁷⁷

⁷³ Uo., 290.

⁷⁴ HUSZTI Vilmos, *Miskolci Csulyak István (1575–1645) sírírata*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, 39, 2000, 527.

⁷⁵ *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*, IV, Halmágyi István naplói 1752–53. 1762–69. és iratai 1669–1785, közli SZÁDECZKY Lajos, Budapest, MTA, 1906, 586–615; UGRY, 90.

⁷⁶ ALMÁSI GÁBOR, *The Uses of Humanism: Johannes Sambucus (1531–1584), Andreas Dudith (1533–1589), and the Republic of Letters in East Central Europe*, Leiden, Boston, Brill, 2009, 148–150; BÁRCZI Ildikó, SZÉPHELYI F. György, *Zsámboky János = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, XIII, Budapest, Balassi, 2012, 240–244.

⁷⁷ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 208.

Baranyai Decsi János 1587-ben Bánffy Ferenc ephorusa volt a wittenbergi egyetemen. Az apának, Bánffy Farkasnak dedikált *Hodoeporicon* sem születhetett volna meg a család támogatása nélkül.⁷⁸

Kornis György 1587-től rövid ideig a wittenbergi, majd a heidelbergi egyetemen tanult, itt csatlakozott hozzá unokatestvére és nevelője, Bogáthy Miklós (aki nem azonos a Kornisok homoródszentpáli unitárius udvari papjával, Bogáti Fazakas Miklóssal). 1591-ben a padovai, 1593-ban a sienai egyetemre is beiratkoztak. Kornis végül sosem tért haza, Itáliában hunyt el. Peregrinációja azonban nem maradt meddő, a levelei nyomán az ő külföldi tanulmányútja térképezhető fel a legalaposabban az unitárius nemesifjak közül.⁷⁹

A történetíró Szamosközy István 1589–1590 között Heidelbergben tanult Sombory Sándor nevelőjeként. Amikor 1590-ben patrónusa, Sombory László elhunyt, Kovácsóczy Farkas kancellár vette pártfogásába a két ifjút, s a padovai egyetemre küldte őket, ahol 1593-ig tanultak együtt.⁸⁰

Krakkai/Krakkói Demeter (a későbbi pataki tanár) Forgách Mihály, Máriássy Zsigmond és újfalusi Péchy Zsigmond nevelője volt 1586-tól a strassburgi akadémián és 1587-től a wittenbergi egyetemen. Rövid erdélyi tartózkodás után, 1589-ben Padovába kísérte Forgáchot, majd 1591 ősztől római és nápolyi körúton vett részt tanítványával, Sombory Sándor és Szamosközy István társaságában.⁸¹

Lackner Kristóf ifjúkoráról kevés adat áll a rendelkezésünkre. 1593-tól négy éven át Padova, Bologna és Siena egyetemén tanult, Padovában mindkét jogtudomány doktorává avatták. Az itáliai egyetemekre az ifjabb Wolfgang Saurau és Johannes Sigismundus Wagn in Wagensperg praeceptoraként jutott el.⁸²

A szédületes karriert befutó, grófi címet szerző Thököly Sebestyén mindkét fiát külföldön taníttatta. Thököly (I.) Istvánt Szerdahelyi Mihály, Thököly (I.) Miklóst pedig Miskolci Csulyak István kísérte nevelőként. Utóbbi már a sárospataki kollégiumban is felügyelte Miklós tanulmányait, majd 1601-től Görlitzben, 1603-tól Heidelbergben volt az ifjú báró ephorusa.⁸³

⁷⁸ BARANYAI DECSI JÁNOS, *Útleírás (1587): részletek* = *Magyar utazási irodalom*, 247–264; 853–854.

⁷⁹ LOVAS Borbála, *Itáliai unitárius peregrinusok levelei és kiadásai a 16. századi Heidelbergben és Padovában* = *Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni: Az oktatás finansziális háttere a középkorban és a kora újkorban*, szerk. HARASZTI SZABÓ Péter, KELÉNYI Borbála, SIMON Zsolt, Budapest, Martin Opitz, 2019, 59–60; Uő., *Unitáriusok egyetemjárása a 16. és 17. században: Narratívák és a Bessenyei-probléma*, *Gerundium*, 2017/1, 137–138.

⁸⁰ OBORNI Teréz, „...quem historiae Transilvanicae patrem merito dixeris...”: Az erdélyi történetírás atyja: Szamosközy István, *Korunk*, 2011/5, 16.

⁸¹ SZABÓ András, *Melanchthontól Lipsiusig: Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598*, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1986/5, 496.

⁸² KOVÁCS József László, *Lackner Kristóf és kora: 1571–1631*, Sopron, Széchenyi István Városi Könyvtár, 2004, 14–15; P. SZABÓ Béla, *Lackner Kristóf első nyomtatott jogi munkája = Tanulmányok dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára*, szerk. JAKAB Éva, Szeged, SZTE ÁJK, 2004, 342.

⁸³ Lásd OLÁH, 29.

Filiczki János 1603-tól kezdve tíz éven át volt az ifjabb Přech, Smil, Bohuslav és Adam Hodejová kísérője Prágában, Herbornban, Siegenben, Marburgban, Heidelbergben és Bázelen. Heidelbergben a koruknál fogva esküre még nem kötelezhető fiúként felelős „ephorus”-ként írta alá az anyakönyvet.⁸⁴

Haller István és Ferenc a kolozsvári származású unitárius iskolamester, Peter Cromer társaságában iratkozott be a bécsi egyetemre 1603-ban. 1605-ben Haller Ferenc pestisben elhunyt, bátyja és ephorusa 1607-ben épségben tért haza Erdélybe.⁸⁵

A „győri hős”, Pálffy Miklós fiai, István és János mellett szolgált 1598-tól a bécsi jezsuita gimnáziumban Körmeny János, majd az 1603-tól kezdődő itáliai tanulmányaik idején Szilva Mihály.⁸⁶

Szenci Molnár Albert néhány hónapig működött ephorusként. 1605 júniusában érkezett Altdorfba a stájerországi exuláns nemes, Sebald Stänzig fiaival, Peterrel és az ifjabb Sebalddal. Az első osztályba beíratott fiúk magántanára volt ugyanazon év októberéig. Az elbocsátásakor ajánlással felérő bizonyítványt kapott a munkaadójától. Ebben az időszakban fordította magyarra a százötven genfi zsoltárt is.⁸⁷

Thurzó György nádor fia, Imre 1615-ben indult el népes kíséretével és nevelőjével, Jeremias Spiegelrel a wittenbergi egyetemre. Az ifjú Thurzót néhány hónappal később az egyetem rektorává nevezték ki, Spiegel 1616 márciusában pedig az egyetem retorikaprofesszorává avatták. Az apa betegsége miatt Thurzó Imre azonban csak alig egy évet tölthetett a reformáció egyetemén.⁸⁸

Bethlen Gábor unokaöccseinek tanulmányútja összekapcsolódott az erdélyi diplomáciai törekvésekkel. A fejedelem utódául kiszemelt ifjabb Bethlen István 1619–1620 között tanult Heidelbergben, majd a harmincéves háború miatt kénytelen volt hazatérni. Geleji Katona István (a későbbi püspök) vezetésével folytatta tanulmányait, nevelője Bojti Veres Gáspár (a leendő történetíró és tanár) volt. Öccse, Bethlen Péter 1625-ben az odera-frankfurti, majd 1626-tól a leideni egyetemen tanult. Népes kíséretét Kornis Mihály vezette, Tölczéki István volt az ephorusa. Az ifjú gróf nem haladt jól a tanulmányaival, ezért 1627 nyarán új kíséretet rendeltek mellé: Cseffi Lászlót, Bornemisza Ferencet és Pálóczi Horváth Jánost.⁸⁹

Haller Gábor a korábban említett Haller István fia volt. Apja fiatalon katolizált, ő maga 1630-ban áttért reformátussá, amiért apja kitagadta. Bethlen István és pártja, hogy megóvják a fiút a visszatérítéstől, külföldre küldték tanulni. 1630–1635 között

⁸⁴ MOLNÁR DÁVID, *Versörlő malomkönek korpája?: Filefalvi Filiczki János költői életműve*, Budapest–Sárospatak, L'Harmattan – Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2024, 30–83.

⁸⁵ LOVAS, 139.

⁸⁶ UGRY, 65.

⁸⁷ *Szenci Molnár Albert naplója*, kiad. SZABÓ ANDRÁS, Budapest, Universitas, 2003, 150–151, 238; *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI LAJOS, Budapest, MTA, 1898, 440.

⁸⁸ RING ORSOLYA, *Thurzó Imre neveltetése*, Sic Itur Ad Astra, 2001/1–2, 41–47.

⁸⁹ Lásd LUKINICH, 79–85; MONOK, 193–194; UŐ., *Újabb adatok id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve, VI, 1990, 208–209.

előbb Bethlenfalvi Dávid társaságában iratkozott be az Odera menti Frankfurt egyetemére, ahonnan Franekerbe ment, majd 1631 októberében Esztergomi István társaságában beiratkozott a leideni egyetemre is.⁹⁰

Zrínyi Miklóst (1620–1664) Pázmány Péter küldte itáliai tanulmányútra 1636-ban, kísérőjéül Senkvicz Mátvás esztergomi kanonokot jelölte ki. Az utazásról nem marad fenn levél vagy napló.⁹¹

Pálffy IV. Miklós 1642–1645/1646 között folytatott külföldi tanulmányait nagybátyja, Pálffy Pál szervezte meg. A gondosan kiválasztott ismeretlen udvarmestere társaságában az ingolstadti egyetem után itáliai körútra küldték az ifjú nemest.⁹²

A német származású Ernst Melchior Höfflinger két magyar főúri családot is szolgált udvarmesterként. Előbb Draskovich II. Miklóst és IV. Jánost (1648–1654), majd Erdődy Ádámot (1661–1663) kísérte európai körútra. Számos levelet írt az utóbbi atyjának, Erdődy I. Imrének.⁹³

Nadányi János az apja 1656-ban írott instrukcióival és Enyedi R. Gáspár társaságában kelt útra Németalföldre. Tanultak az utrechti, a franekeri és a leideni egyetemen, majd Angliát, Franciaországot és Svájcot érintő körút után tértek haza 1662-ben.⁹⁴

Bethlen Miklóst apja „szép instrukció”-val és Csernátoni Pál ephorus felügyelete alatt bocsátotta külföldi tanulmányútra. Csernátoni 1661-től Heidelbergben, Utrechtben és Leidenben felügyelte előbb Bethlen Miklós, majd 1663 decemberétől a Leidenbe érkező öccse, Bethlen Pál tanulmányait is, akinek társaságában a bázeli egyetemre is beiratkozott, majd 1667-ben tért haza.⁹⁵ Az említett instrukciót nem ismerjük és Bethlen Miklós egyébként részletgazdag önéletírása is alig árulkodik az ephorus működéséről. Herepei szerint Csernátoni Heidelbergben „Ramus retorikáját és logikáját ismételtette át tanítványával. Ezenkívül Bethlen itteni professzoroktól aritmetikát, jogot, teológiát, német nyelvet tanult, bizonyosan Csernátonival együtt.” Utrechtben karteziánus professzorok (Henricus Regius, Franciscus Burmannus), Leidenben Abraham Heidanus, Johannes Coccejus, Johannes Raeus, Georgius Hornius, Adrian Heerebord előadásait hallgathatták. Amikor az „erdélyi zavaros és veszélyes viszonyok miatt Bethlen János több mint két esztendeig” nem küldhetett pénzt, a tanulmányaik és a tervezett utazások is akadályba ütköztek. Bejárták Hollandiát (Amszterdamban meglátogatták az idős Comeniust), és Angliába is eljutottak. Patrónusa nem feledkezett meg Csernátoniról, Herepei szerint Bethlen János és Miklós közbenjárására foglalhatta el a tanári állását Enyeden.⁹⁶

⁹⁰ SZABÓ A. P., 25–36, 51, 56, 61–62.

⁹¹ UGRY, 76.

⁹² Uo., 66–67.

⁹³ UGRY Bálint, *Erdődy Ádám Kavalierstourja: A nemesi ifjak gavallérkörútjai mint átmeneti rítusok = Nemesi oktatás és elitképzés*, 186–189.

⁹⁴ HEREPEI János, *Az öreg Comenius néhány magyar híve: Magyar diákok Amszterdamban = Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Szeged–Budapest, JATE Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke – MTA ITI, 1971, 395–400. A továbbiakban: *Adattár* 3.

⁹⁵ KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, szöveggond., jegyz. V. WINDISCH Éva, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 567–588.

⁹⁶ HEREPEI, *Csernátoni Pál és a Bethlen fivérek = Adattár* 3, 400–402.

Az önéletíró Bethlen Miklós fia, Bethlen Mihály 1690–1695 között megfordult a frankfurti és a franekeri egyetemen, majd Svédországon, Dánián, Anglián, Svájcban, Itálián, Ausztrián és Lengyelországon át érkezett haza. Bethlen Mihály útinaplója alig emlékezik meg a nevelőjéről, Borosnyai Nagy Jánosról, a későbbi vízaknai lelkésről.⁹⁷

Az Esterházy Pál szolgálatában álló pálos atya, Branyik György tíz év alatt több ifjú nevelője volt. 1673-ban Esterházy Miklós praeceptoraként kezdte, majd 1679–1683 között előbb Esterházy László, majd Esterházy János, Nádasdy Tamás és Miklós közös prefektusa volt. Franz Orsolini, a kismartoni vár plébánosa pedig Esterházy Mihályt és Gábort kísérte külföldi tanulmányútra 1687–1693 között.⁹⁸

Váradi Gyulai Ferencet szintén két család foglalkoztatta nevelőként: előbb Teleki József és Ádám tanulmányait felügyelte (1722–1724), majd Wesselényi István kísérője volt (1729–1732) Németországban.⁹⁹ Wesselényi naplója alig említi Gyulai nevét.

Teleki Pál eredetileg 1752-ben kezdődő, négyévesre tervezett útja (három év a göttingeni egyetemen, egy év hollandiai és angliai utazás) során a kísérője Halmágyi István volt. Halmágyi azonban másfél év után hazatért Erdélybe a Guberniumnál megüresedett állás miatt.¹⁰⁰

A 16. század közepétől a 18. század közepéig tartó két évszázadból harminc ephorusról van tudomásunk. A nagy többségük a történelmi Magyarországon született, de néhányan úgy szolgáltak magyarországi nemes ifjak mellett, hogy a Kárpát-medencén kívülről származtak. Arra is láthattunk példát, hogy magyar ephorus szegődött külföldi (stájerországi vagy csehországi) család szolgálatába. Az ephorusok kiválasztásában közrejátszott a képzettségük és a személyes képességeik, hogy a későbbi jeles tudósok, politikusok mellé a lehető legjobb kísérő kerüljön. Néhol még a nevük is hiányzik, gyakran tudósi, lelkészi, diplomáciai pályára lépve futottak be karriert.

⁹⁷ BETHLEN Mihály *Útinaplója (1690–1695)*, s. a. r., utószó JANKOVICS József, Budapest, Magyar Helikon, 1981, 39, 85.

⁹⁸ VISKOLCZ, 167–169.

⁹⁹ Lásd FONT Zsuzsa, *Wesselényi István egyetem- és udvarjárása (1729–1732) = Régi és új peregrináció*, II, 508–516; RÁCZ Emese, „Itten kezdetiben láték más világot, az élet rendiben ékes Theatrumot”: Teleki József és Teleki Ádám külföldi tanulmányútja (1722–1725) = *Homo viator: Tanulmányok az irodalom-, nyelv- és kultúratudományok köréből*, szerk. MIHÁLY Vilma Irén et al., Bukarest, Sepsiszentgyörgy, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, RHT K., 2015, 153.

¹⁰⁰ UGRY, *A Magyar Királyság főrendjeinek*, 90.

OLÁH RÓBERT
tudományos főmunkatárs
Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára
olahr@silver.drk.hu

Hungarian Ephoruses in the History of Early Modern Peregrination

Abstract: In this paper we focus on the supporting figures of the cavalier's tour, which served to train young noblemen. In order to outline the role of the noblemen's companions and educators (known as ephorus, praeceptor, prefect, Hofmeister, or moderator), we draw on data from three sources. The instructions written by the noble parents who employed them, the letters sent by and addressed to them by the parents, and some diary entries testify their role during the cavalier's tour. Finally, we compile a list of ephoruses known from the previous literature from the mid-16th to the mid-18th century, together with a brief description of the cavalier's tour.

Keywords: Grand tour, cavalier's tour, early modern peregrination, Hungarian ephoruses

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

ÉGER GÁBOR

Supralibrosok nyomában

A sárospataki bibliotéka 16–17. századi super ex librises kötetei

Egy-egy kora újkori értelmiségi réteg vagy jelentős személyiség olvasmányműveltségét, könyvgyűjtési szokását vizsgáló könyvtörténész számára a kézbe fogható könyvek információk gazdag tárházát nyújtják. Egy adott szerző vagy mű előfordulásainak száma megmutatja, hogy bizonyos személyek és munkáik milyen jelentőséggel bírtak a korszakban. Amennyiben a kiadványok tartalmát is górcső alá vesszük, megrajzolhatóvá válik a kiemelt társadalmi csoport vagy possessor érdeklődési köre. Mindezek rekonstruálhatók a 16–17. századi református lelkipásztorok esetében az elmúlt évtizedek forrásfeltáró munkái révén és a Kárpát-medence könyvtáraiban tulajdonosi bejegyzések segítségével azonosított kötetek vizsgálata alapján.¹ Azonban a legtöbb kora újkori református lelkipásztor műveltségéről – a könyvtörténeti kutatások jelenlegi állása szerint – öt vagy annál kevesebb kötet tanúskodik, amely távol áll attól a mennyiségtől, amely alapján bizonyosan meg tudnánk határozni egy adott személy szellemi horizontját. A könyvtári gyűjtemények autopszia elve alapján történő feltárása során azonban számos esetben látható példa arra, hogy az ilyen jellegű vizsgálatok során a kézbe vett példányok kötésein vagy a belső oldalakon található possessorbejegyzések alapján újabb korábbi könyvtulajdonos neve válik azonosíthatóvá. E tanulmányban a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának supralibrosszal ellátott 16–17. századi köteteit állítom a középpontba. Az elmúlt évtizedek könyvtártörténeti kutatásaiban már több esetben jelentettek fogódzót a könyvek kötetábláin található monogramok és évszámok a tulajdonosok azonosításában, melyeknek köszönhetően eddig ismeretlen adatok kerültek a felszínre.²

¹ Az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez és a Könyvtártörténeti füzetek* könyvsorozat köteteiben Albensis Nagy János, Alvinci Péter, Bátai B. György, Csulai György, Debreceni Gele János, Demétei András, Eszéki T. István, Geleji Katona István, ifj. Geleji Katona István, Károlyi Benedek, Károlyi Gáspár, Kismarjai Veszelin Pál, Miskolci Csulyak István és Sárosi Bálint könyvjegyzékeit közölték. Külön tanulmányok és monográfiák foglalkoznak Apáczai Csere János (SEBESTYÉN Mihály, *Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához*, Magyar Könyvszemle, 1991/4, 376–384.), Komáromi Csipkés György (CSORBA Dávid, KOLTAI Kornélia, *Komáromi Csipkés György dedikált disputája*, Egyháztörténeti Szemle, 2020/2, 144–155.), Medgyesi Pál (CSORBA Dávid, *Adatok Medgyesi Pál peregrinációjához és három könyvéhez*, Egyháztörténeti Szemle, 2017/4, 138–142.) vagy Tolnai Dali János (DIENES Dénes, *Tolnai Dali János könyvtárának töredéke Sárospatakon? = Eruditio, virtus et constantia: Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. IMRE Mihály et al., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, II, 469–479.) könyves műveltségével.

² Az elmúlt évtizedek supralibros-kutatásainak néhány eredményére lásd ÉGER Gábor, *Mozaikdarabok egy 17. századi északkelet-magyarországi református lelkipásztor könyves műveltségéből – Szőlősi Bede János könyvtárának töredékei = Az egyházak kultúrákövetítő szerepe Északkelet-Magyarországon a 16–20. században*, szerk. PAP József, Eger, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Liceum Kiadó, 2025, 25–48;

A supralibros vagy super ex libris

A könyv- és könyvtártörténeti kutatások kiemelt figyelmet fordítanak a possessor-bejegyzést vagy jegyzeteket tartalmazó kötetek elemzésére. A 16–17. századi kötetek esetében a kötéstábla vizsgálatára is különös figyelem irányul. A német reneszánsz típusú és a németországi és hollandiai pergamenkötéses könyvek borítói segítségével számos esetben e munkák első tulajdonosa, a bekötető személye válik azonosíthatóvá. A korszakban a könyvek egész ívekben – krúdában – vagy ívfűzetben hajtogatva, felvágatlanul kerültek ki a nyomdákban a piaci forgalomba. A bekötést – nagyrészt külön megrendelésre – önálló könyvkötő mesterek vagy a nagyobb nyomdaműhelyekkel együtt működő műhelyek készítették. A kötés anyaga, minősége, díszítettségének jellege sok esetben a tulajdonos ízlésétől és a bekötetésre fordított összegtől függött.³ Egy könyv tulajdonjogát a belső oldalakra nyomott, ragasztott ex librisek vagy a kézzel írt tulajdonosi bejegyzések jelezték. A 16. század közepétől a német reneszánsz könyvkötéseken jelentek meg először a bekötetés évét jelentő évszámok és a megrendelő nevét vagy csupán a monogramját jelölő nyomatok. A régi könyvek kötéstáblájának azokat a külső jegyeit, amelyek a könyvtulajdonos vagy a bekötető személy nevét, címerét, monogramját jelölik, supralibrosnak nevezzük. A könyv belsejében lévő ex librisektől, possessorbejegyzésektől eltérően ezek a könyvek elülső borítótábláján találhatók. Funkcióbeli hasonlóságukat az jelenti, hogy mind a belső oldalakon szereplő bejegyzések, mind a külső táblákba nyomott nevek, monogramok, címerek is a könyv tulajdonjogát jelzik.⁴ E nyomatok lehettek a kötéstábla illusztrációihoz hasonlóan egyszerű vaknyomásosak, több esetben a monogramot és az évszámot fekete tintával kifestették, és számos példa van arra, hogy kézi aranyozással látták el. A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának gyűjteménye jól reprezentálja a supralibrosszal ellátott könyvek különböző típusait a német reneszánsz vaknyomásos disznóbőr kötésű kötetektől a hollandiai pergamen kötésűekig.

OLÁH Róbert, *Idősebb Geleji Katona István könyvei a Teleki-Bolyai Könyvtárban* = *A Telekiek és a kultúra: A 2016. októberi marosvásárhelyi konferencia tanulmányai*, szerk. BÁNYAI Réka, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2017, 57–90; OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeusz Mihály könyves műveltsége*, Sárospatak, Hernád, 2022; ŐSZ Sándor Előd, *Szenci Molnár Albert és Szenci Molnár János Kálvin-kötetei, Kálvin-levelei: Új adatok a zsoltárfordító és fia biográfiájához*, Református Szemle, 2009/6, 747–756; ŐSZ Sándor Előd, *Szölősi Bede János Intitúciói – A sárospataki könyvtár egyik korai gyarapítója*, Sárospataki Füzetek, 2012/1, 59–69; ZVARA Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában*, Szeged–Budapest, Szegedi Tudományegyetem – Historia ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013.

³ Hatice ÖZ PEKTAŞ, *Supralibros*, EX-LIBRIST: International Journal of Ex-libris, 2017/3, 135–140; VARGA András, *Régi könyves ABC*, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ, 2018, 122.

⁴ VARGA, 111.

A sárospataki Nagykönyvtár supralibrosos köteteiről

Sárospatakon a super ex librissel ellátott könyvek feltárására és azonosítására két lehetőség adódik. Czeglé Imre (1912–2002) több évtizedes sárospataki főkönyvtárnoksága alatt kezdte el egy possessorkatalógus építését, amely azóta is gyarapszik, és több mint 5000 tételből áll. Ez a super ex librisek feloldásában kevés esetben ad támaszt, ugyanis példa azok feloldására csak sporadikusan fordul elő. A possessorkatalógus áttekintése mellett szükséges volt a teljes könyvtári gyűjtemény autopszia elve szerinti vizsgálata. A könyvek egyenkénti kézbevétele, külső jegyeinek és a belső oldalakon található kéziratos bejegyzéseknek az alapos elemzése és a prozopográfiai kutatás után megállapítást nyert, hogy a kutatási időhatárként meghatározott, 1560 és 1671 közötti időszakból 118 református lelkipásztor kötete azonosítható Sárospatakon. A kötések elemzése alapján 175 könyvről bizonyosodott be, hogy azok a vizsgált időszakban kerültek bekötetésre. A névkezdőbetűknek a külföldi peregrináción járt magyar diákok névsorával való összevetése után 106 kötet bekötetőjét, első tulajdonosát sikerült azonosítani. Amennyiben kiemelten a 118 református lelkipásztort vesszük figyelembe, akkor az állapítható meg, hogy közülük ötvenöten költettek be műveket peregrinációjuk során. A supralibrosok közül 31 a fent említett possessorkatalógusban is szerepel, de a múltban mindössze csak 8 kálvinista lelkész super ex librisének feloldása történt meg. A tanulmány további részében néhány, e monogramok mögött rejtőző személynek a könyves műveltségére kívánom a figyelmet ráirányítani.

A részletes elemzés előtt összefoglalásként megállapítható, hogy a kötetek között számos kolligátum található, ennek következtében a kézbe vehető 106 könyvben azonosított művek száma 353 tétel. Ezek közül 110 darab antikva, 243 pedig 17. századi nyomtatvány. A 16. századi munkákból 5 darab magyar nyelvű vagy magyar vonatkozású, az 1601 és 1671 között a nyomdai sajtó alól kikerült művek közül 59 sorolható ebbe a kategóriába. A 106 kötetből 47 wittenbergi, 37 heidelbergi, 5 marburgi, 2 frankfurti és 15 a hollandiai peregrináció révén Franekerben, Groningenben, Leidenben vagy Utrechtben tanult diákok által jutott hazánkba vagy később más magyarországi tulajdonosához, majd végül Sárospatakra. A 353 műre vonatkozóan is elvégezhető hasonló vizsgálat, ez alapján némileg más kép rajzolódik ki. A Wittenbergben tanult peregrinusoknak köszönhetően 110, a heidelbergi diákok által 188, a marburgi univerzitáson és a hollandiai egyetemeken megfordult magyar hallgatók révén 25-25, Frankfurtban tanuló egyetemjáró nyomán 5 nyomtatvány található a vizsgált kötetekben. E számokat érdemes mérlegre tenni abból a nézőpontból is, hogy a – rektorokkal együtt – hatvanhárom könyveket bekötető magyarországi peregrinus mely egyetemeken folytatta tanulmányait, illetve hol került sor ezeknek a krúdában vásárolt műveknek a könyvvé formálására: harminchatan voltak wittenbergi diákok, tizennyolcan tanultak Heidelbergben – hárman marburgi tanulmányaik alatt is vásároltak könyvet –, ketten Frankfurtban és nyolcan hollandiai univerzitásokon (Franeker, Groningen, Leiden, Utrecht) képezték magukat.

A wittenbergi peregrinusok supralibrosos kötetei

A szászországi univerzitáson tanuló diákok által vásárolt és bekötött könyvek könnyen felismerhetőek jellegzetes német reneszánsz kötésükről. Ezek a többségében fólió méretű, timsós cserzésű disznóbőrrel bevont, kemény papírtáblás vagy fatáblás kötésű, vaknyomásos, olykor aranyozott díszítésű, rézkapcsokkal, sarokveretekkel ékesített könyvborítóval rendelkező kötetek teljesen elkülönülnek a későbbi korok kötéstílusával bekötött nyomtatványoktól.

Az általuk bekötött negyvenhét kötet jól szemlélteti, hogy a legtöbb személy csupán egy-egy tétellel képviselteti magát a gyűjteményben, mindössze hat peregrinusnak őrzik egynél több könyvét Sárospatakon. A Wittenbergben bekötött munkák első tulajdonosai nagy százalékban, hazatérve református prédikátorok lettek, ezért természetesnek tekinthetjük, hogy az általuk vásárolt olvasmányok között többségben a svájci reformációt képviselő művek szerepelnek.⁵ A magyar diákok a teológiai tanulmányok mellett a filozófiával, a természettudományokkal, az orvostudománnyal, az ókori és középkori szerzők műveivel és a bibliai nyelvekkel is megismerkedtek, így nem hiányozhattak könyveik közül az ilyen jellegű munkák sem.⁶

A legkorábbi kötet tulajdonosát az L M / 1561 (Lucas Miskolcinus) supralibros rejti, amelyet feltehetően Miskolci Nyíri Lukáccsal azonosíthatunk, aki 1561. január 16-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, hazatérése után 1576 augusztusa és 1577 augusztusa között Tornagörgön volt református lelkipásztor.⁷ A nyolcadrét méretű, három bordára fűzött, timsós cserzésű disznóbőr kötésű kötet kötéstábláját egy vaknyomásos, lombdíszek között négy medalionos fejet ábrázoló görgetős keret, illetve

⁵ Evangélikus szerzők (9): Aegidius Hunnius, Andreas Hondorff, Christoph Obenheim, Jakob Heerbrand, Jakob Schegk, Martin Chemnitz, Niels Hemmingsen, Philipp Melancthon, Salomon Gesner. Református szerzők (23): Amandus Polanus von Polansdorf, Antoine de Chandieu, Bartholomaeus Westheimer, Benedictus Aretius, Candidus Pantaleon, Conrad Vorstius, David Pareus, Fegyverneki Izsák, François du Jon, Immanuel Tremellius, Jean Crespin, Johannes Wolf, Kálvin János, Lambert Daneau, Ludwig Lavater, Martin Borrhaus, Pietro Martire Vermigli, Rudolph Gwalther, Szegedi Kis István, Théodore de Bèze, Thomas Erastus, Wilhelm Bucanus, Wolfgang Musculus. Anglikán (4): John Bale, Matthew Sutcliffe, Nicholas Ridley, William Perkins. Reformátorok (3): Heinrich Bullinger, Jean Mercier, Martin Bucer. A lutheránus művek: 10, a református szerzőktől: 47, az anglikán egyházi íróktól: 4, a reformátorok tollából: 11.

⁶ Teológiai, filozófiai és filológiai kompendiumok: Alexandriai Hészükhiosz, David Chytraeus, Henri Estienne, Johannes Benz, Lodovicus Caelius Rhodiginus, Michael Neander. Egyházatyák művei: Alexandriai Szent Kelemen, Aquinói Szent Tamás, Karthágói Szent Ciprián, Phótiosz, Szalamiszi Epiphániosz. Természettudományok: Boethius, Caspar Peucer, Conrad Dasypodius, Gemma Frisius, Giacomo Zabarella, Giovanni Gioviano Pontano, Hartmann Beyer, Jacob Lebzelter, Jean Riolan, Jeszenszky János, Johann Funck, Johann Ingolstetter, Johann Matthaeus, Johannes de Sacrobosco, Johann Spangenberg, Laskai Csókás Péter, Lucas Lossius, Marsilio Ficino, Simone Simoni.

⁷ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 195; SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700*, Budapest, ELTE Levéltára, 2011, 269; ZOVÁNYI Jenő, *Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett = Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*, szerk. ZSINKA Ferenc, XIII, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1929, 27.

középen egy Lucretiát⁸ ábrázoló lemeznymat díszíti, amely felett Miskolci Nyíri monogramja, alatta a beköttetés évszáma olvasható. A supralibrost fekete tintával kifestették, amely az idők során jó állapotban megmaradt, a világos színű kötéstábla kiemeli annak adattartalmát. A könyv beköttetésére két wittenbergi könyvkötőműhely valamelyikében kerülhetett sor. Az egyikőjük, Gregor Kersten 1555 októberében került be a város könyvkötő céhébe, a másik mester Matthias Georg volt. Ezek a típusú görgetők és a Lucretia-lemeznymat ebben az időszakban az ő műhelyükben voltak használatban.⁹ A kolligátum négy aritmetikai munkát tartalmaz, Gemma Frisius, Lucas Lossius és Boethius *Arithmetikájának* Johannes Faber által szerkesztett kiadását, illetve Johann Spangenberg *Computus ecclesiasticus*át, amely Johannes de Sacrobosco *De anni ratione* című művének a nordhauseni iskola diákjai számára egyszerűbb formában készült átdolgozása, egy segédkönyv a húsvét dátumának pontos kiszámításához.¹⁰ A kolligátum 1615-ben – egy nagyon halványan olvasható bejegyzés szerint – Szebenben cserélt gazdát. Ezen kívül még három possessor neve azonosítható, ketten az első kötéstábla verzójára írták be neveiket (Rosnyai Sámuel és Berenyei Bálint), Mihályi János pedig az első oldal aljára jegyezte be tulajdonjegyét. A kötet feltehetően a 19. század közepén kerülhetett Sárospatakra, a Nagykönyvtár 17. századi katalógusaiban nem találjuk nyomát, majd az 1760-ban készült jegyzékben szerepel egy *Gemma Frisii Medici ac Mathemat[ici] ac Arith[metici]* című munka, amely azonban a következő évtizedekben készült összeírásokban már nem található meg. A 19. századi bevételezést erősítheti meg az a tény, hogy amíg a 17–18. században a Nagykönyvtárba beérkezett kötetekben kéziratos könyvtárosi bejegyzések olvashatók, addig ez a szóban forgó könyvből hiányzik, csupán a 19. század második felétől jellemző *A S:Pataki A. Oskola Könyvtára* feliratú pecsét lenyomata azonosítható.

Az utolsó magyar diák, aki még biztosan Wittenbergben köttette be könyvét, Megyeri Mező István¹¹ volt, akinek S M M / 1609 (Stephanus Mező Megyerinus) super ex librise a kötet első kötéstábláján olvasható. Kötése egyszerű, három pergamenszíjra fűzött pergamenkötés, kötéstábláját csupán egy külső, dupla vonalas és egy belső egyvonalas keret díszíti, a belső keret négy sarkában liliom sarokdíszekkel, a tábla közepén egy nagyobb virágtőt ábrázoló egyesbélyegzővel, továbbá a belső keret belsejében felül a beköttető monogramja, alul a beköttetés éve olvasható. A supralibrost és a könyvborító

⁸ Lucretia előkelő római nő volt, aki híres volt erényességéről és hitvesi hűségéről. Rokona, Tarquinius Sextus beleszeretett, és egy nála tett látogatása után megerőszakolta az asszonyt, aki másnap magához hívatta apját és férjét, elmondta a történeteket, és törrel szíven szúrta magát. Az őt ábrázoló műalkotások öngyilkosságának pillanatát örökítik meg, ahogy a vizsgált kötet lemeznymata is. A középdísz alatt egy latin szöveg is olvasható: *Casta Tulit Magna Formae Lucre Laud Factat Mag Est Vulne Clara Su* (Konrad HAEBLER, *Rollen- und plattenstempel des XVI. Jahrhunderts*, I, Leipzig, Harrassowitz, 1928, 152, 227.)

⁹ HAEBLER, 150–153, 225–227; Ilse SCHUNKE, *Beiträge zum Rollen- und Platteneinband im 16. Jahrhundert: Konrad Haebler zum 80. Geburtstag am 29. Okt. 1937 gewidmet*, Leipzig, Harrassowitz, 1937, 138–142.

¹⁰ Könyvtári jelzete (továbbiakban: K. j.): KK. 711.

¹¹ SZABÓ, 192; SZÖGI, 315.

díszítőkereteit, bélyegzőit feltehetően kézi aranyozással látták el, amelyek az idők során erősen lekoptak, de még így is jól láthatók a pergamen kötéstáblán. A könyv Pantaleon Candidus (1540–1608) kronológiájának 1602-ben Strassburgban megjelent kiadása, amelyet Megyeri Mező 1609-ben kötetett be.¹² A *Tabulae chronologicae* a világ kezdetétől 1602. augusztus végéig táblázatos formában, országonkénti bontásban, időrendben ismerteti az egyes nemzetek uralkodóinak uralkodási éveit, a római pápák és egyházatyák névsorát, a zsinatok sorrendjét, a fontosabb eseményeket. A kötet Magyarországra jutásáról nincsenek adatok, Megyeri Mező tanulmányai utáni további sorsa ismeretlen, a könyvben más possessorok bejegyzései nem szerepelnek. Nem elképzelhetetlen, hogy a művet a vele feltehetően rokoni kapcsolatban álló, a peregrinációja után Dombravicán¹³ és Szatmáron református lelkipásztor Megyeri Mező János vásárolhatta meg heidelbergi tanulmányai idején.¹⁴ Strassburg közel található a pfalzi egyetemi városhoz, így könnyen hozzájuthatott a frissen megjelent Pantaleon Candidus-kronológiához. Emellett a kötés típusa és külső jegyei is hasonlóak azokhoz, amelyek az ebben az időszakban a heidelbergi, illetve marburgi diákok által vásárolt és bekötött munkákat jellemzik. Így az sem bizonyos, hogy a megvásárolt könyv Megyeri Mező István megrendelésével kaphatott-e külső borítót. Lehetséges, hogy Pantaleon Candidus művét Megyeri Mező János a megjelenés évében megvásárolta, bekötötte, de rokonának a supralibrosát csak utólag, az ő tulajdonába kerülésekor nyomták bele az első kötéstáblába. Pantaleon Candidus munkája végül, szinte biztosan a 19. század közepén, második felében kerülhetett Sárospatakra, ugyanis a 17–18. századi sárospataki könyvjegyzékekben e mű még nem szerepelt.

A heidelbergi egyetem magyar peregrinusainak könyvei

A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának állományát vizsgálva megállapítható, hogy tizennyolc heidelbergi diáknak, későbbi református lelkipásztornak, tanárnak a supralibrosszal ellátott kötetei találhatóak meg Sárospatakon. A 16. századi könyvekre jellemző német reneszánsz stílusú, bordára fűzött, vaknyomásos díszítésekkel ellátott vastag préselt papír vagy fatáblás köteteket egyre inkább felváltották a 18. századra jellemző díszítés nélküli, pergamenszjra fűzött pergamentáblás borítótáblák.

A heidelbergi peregrinusok supralibrosos köteteit vizsgálva megállapítható, hogy a wittenbergi arányokhoz képest szinte teljesen eltűntek az antik szerzők és az egyházatyák művei. A héber és görög nyelv tanulásához szükséges munkák sem fedezhetők fel a könyvek között, bibliakiadás is csak egy. A világkrónikák ugyancsak hiányoznak a

¹² K. j.: G. 175.

¹³ A település mai neve Szakállasdombó, amely Romániában, Máramaros megyében, Nagybánától délre található.

¹⁴ BOROVSKY Samu, *Tizántúli ev. ref. papok 1597–1679*, Történelmi Tár, 1898/4, 625; *Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, kiad. DÉZSI Lajos, Budapest, MTA, 1898, 66.

könyvek listájáról, csak egy enciklopédikus jellegű mű található a supralibrosos kötetek között. A lekipásztori munkát segítő művek továbbra is jelentős szerepet töltenek be. A kommentárok, konkordanciák, loci communesek itt sem hiányoznak. A dogmatikus művek nagy aránya a 16–17. század fordulójának megváltozott viszonyát tükrözik. Az ellenreformációval, a katolikus megújulással és emellett a protestáns felekezeteken belüli hitvitákkal a tanbeli viták jelentősége megnőtt, jól mutatja ezt David Pareus (1548–1622) tevékenysége, aki az egyetem disputációinak fő céljává a jezsuita Roberto Bellarmino (1542–1621) *Controversiae*-jének cáfolatát tette. A disputációs gyakorlatban is látható a különbség Wittenberghez képest. Az Elba parti univerzitáson tartott disputációkról készült nyomtatványokról a 16. század végéig nem tudunk, vagy nem maradtak fenn. A heidelbergi gyakorlat ebben is változást hozott: a magyar diákok példája is mutatja, hogy nagy számban ismertek a részvételükkel zajlott egyetemi viták nyomtatott példányai.¹⁵

A legkorábbi könyv Sárospatakon, amelyet Heidelbergben tanuló magyar diák köttetett be, Szőlősi Bede János egyik kolligátumköte.¹⁶ A folio méretű, vaknyomásos, négy bordára fűzött, timsós cserzésű disznóbőr kötésű könyv kötéstábláját három különböző típusú görgető és a középrészen VI. Lajos pfalzi választófejedelem portréja díszíti.¹⁷ Szőlősi Bede János I B SZ (Iohannes Bede Szölösinus) monogramjának és a bekötetés évszámának (1601) nyomtatását aranyozással látták el. A kötet Johann Jacob Grynaeusnak (1540–1617), a bázeli egyetem Újszövetség professzorának és a bázeli gyülekezet lekipásztorának munkája, aki 1588 és 1590 között három kötetben adta ki a bázeli egyetemen az ő elnöklése alatt tartott vitatkozásokat. A kötet feltehetően az ő adományából vagy halála után kerülhetett a Bodrog-parti Athén könyvesházába, ugyanis további possessorok nevei nem találhatóak a kötetben, és ezt a feltételezést erősítheti meg az a tény, hogy a sárospataki bibliotéka 1623-ból fennmaradt első katalógusában Grynaeus műve már szerepelt.¹⁸

Az utolsó, még heidelbergi peregrinus által bekötött munka Matthias Flacius Illyricus (1520–1575) evangélikus bibliamagyarázó és történész *Catalogus testium*

¹⁵ Lásd például Pareus *Collegium theologicorum* című disputációs gyűjteményét, amelyben számos magyar respondens felelete olvasható: David PAREUS, *Collegiorum theologicorum quibus universa theologia orthodoxa, et omnes prope theologorum controversiae perspicuae et variae explicantur*, [Francofurti]–Heidelbergae, Rhodius–Lancelotus, 1611. (RMK III, 6089; K. j.: C. 644.)

¹⁶ K. j.: D. 50/abc.; ÉGER, 40.

¹⁷ A kötéstáblához egy leveles-indás, egy kandelábermintás és a kettő között egy lombdiszek között címerpajzsokat és medalionba foglalt fejeket ábrázoló görgetőt használtak. A négy címerben a Német-római Birodalom, a pfalzi választófejedelemség, a Wittelsbach uralkodóház és Szászország jelképei. A lemeznymomat felső részén, a boltíven az *Alle Ding Zer Genglich* szöveg, alatta az uralkodó képe látható a Rajnai Palotagrófság címerével, legalul a következő képaláírással: *Lvdwig V. G. Gnad Pfalsgra Des Hei Rom Reichs Ertz DR Vcses Vnd Cvrfrst Hert In B* [Ludwig von Gottes Gnaden Pfalzgraf des Heiligen Römischen Reichs, Erztruchsess und Kurfürst, Herzog in Bayern].

¹⁸ *Partiumi könyvesházak 1623–1730: Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, s. a. r. FEKETE Csaba, KULCSÁR György, MONOK István, VARGA András, Budapest–Szeged, MTA Könyvtára – JATE, 1988, 37.

veritatis című munkájának 1608-as genfi kiadása. Az „igaz hit tanúinak katalógusa” a Luther Márton megelőző évszázadok több mint 400 olyan hithűségének életrajzát tartalmazza – középkori eretnekekét és katolikus szentekét is – akik a pápaság ellen emelték fel szavukat. A kötetet Borsai C. Márton¹⁹ vásárolta és köttette be, amit bizonyít a kötéstáblán található M C B / 1621 (Martinus C. Borsai) supralibros is.²⁰ Borsai egy egyszerű, négy borszíjra fűzött pergamenkötésbe köttette Flacius művét. A következő tulajdonos Pécsváradi B. Péter lett, aki Borsaival együtt kezdte peregrinációját, az univerzitások közötti utazást is együtt tették meg, és egyszerre tértek haza. 1625 és 1634 között Nagyváradon, majd Borosjenőn és 1637-től újra Nagyváradon – amely szomszédságában található Mezőtelegd – volt lelképásztor, és itt hunyt el 1645-ben.²¹ A partiumi városban töltött szolgálati ideje alatt szerezte meg a kötetet, amelyet az előzéklap verzőjára írt bejegyzése is bizonyít.²² A kötet útját sokáig nem tudjuk nyommon követni, a következő ismert tulajdonosa Eszéki T. István székelyudvarhelyi, kézdivásárhelyi és dési református lelkész és esperes lett, aki a könyv címlapjára írta be nevét és jelmondatát, azonban a kötet beszerzésének évszámát új tulajdonosa nem rögzítette.²³ Végül Eszéki 1707-ben bekövetkezett halála után, könyvhagyományozásának útján került Sárospatakra a mű, az utolsó bejegyzést a sárospataki könyvtár 1739-ben történt revíziójakor rögzítették.²⁴

A heidelbergi peregrinusok könyvgyűjteményének különös részét képezik az egyszerű, öt pergamenszalagra fűzött, díszítetlen pergamenkötésű, supralibrosszal ellátott disputációs kolligátumkötetek. Lévai Suba Tamás 1619-ben bekötetett gyűjteménye – T S L / 1619 supralibrosszal – az 1609 és 1619 közötti időszakból 49 filozófiai, fizikai, jogi, politikatudományi és teológiai egyetemi disputációt tartalmaz, amelyek közül 22 Marburgban, 21 Heidelbergben és egy Herbornban jelent meg.²⁵ A kötetben

¹⁹ Életére lásd *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében: Herepei János cikkei*, szerk. KERESŰ Bálint, Budapest–Szeged, JATE Magyar Irodalomtörténeti Intézet – MTA ITI, 1965, 157–158; SZÖGI, 133, 139, 215.

²⁰ K. j.: L. 36.

²¹ CSERNÁK Béla, *A református egyház Nagyváradon 1557–1660*, Nagyvárad, Nagyváradi Református Egyház, 1934, 146. DIENES Dénes, *Pécsváradi B. Péter = Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, IX, Budapest, Balassi, 2009, 106–107; ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 466.

²² Az előzéklap hátoldalán Pécsváradi jelmondata: Pál apostolnak a Filippibeliekhez írt levele 4. fejezetének 13. verse görög nyelven a névbeírása felé: *Phil. 4. v. 13. πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με. Petrus Pétsvaradi Past[or] E[ccl]esiae Varadinae. További beírás az első kötéstábla verzőján: Petrus Pétsvaradi et amicos[um] ejus.*

²³ Tulajdonosi bejegyzés a mű címloldalain: *Per Convitia & Laudes In Silentio & Spe. Stephani Eszéki m[anu] pr[opria]*.

²⁴ *Partiumi könyvesházak*, 103; ÉGER Gábor, *Eszéki T. István könyvhagyatéka a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Nagykönyvtárában*, Sárospatak, Hernád, 2020, 22, 25–27, 33, 77; A könyvtári revízió bejegyzése a címlapon: *Liber Scholae S[aros]Patak 1739.*

²⁵ K. j.: SS. 98.

található vitatkozások közül tizenkilencnek magyar peregrinus diák a respondense. További különlegesség, hogy öt olyan disputációt is tartalmaz, amelyeket a felelők vagy respondensek (Bakai Jacobides Gergely, Muraközi Dús Márton, Péli S. István, Szilvási K. Márton és Tornai Pap Ferenc) tiszteletpéldányként küldtek ajándékba Lévai Suba Tamásnak.²⁶ 1620-ban kötetett egybe harmincnyolc disputációt Muraközi Dús Márton, akinek M D M / 1620 (Martinus Dus Muraközi) supralibrosa a könyv kötéstábláján azonosítható.²⁷ Számára két peregrinus diáktársa küldött személyes bejegyzéssel ellátott példányt kinyomtatott vitatkozásából: Bakai Gergely és Péli Sári István.²⁸

A marburgi egyetem magyar peregrinusainak supralibrosos könyvei

A Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárának állományát vizsgálva megállapítható, hogy három marburgi diáknak, későbbi református lelképásztornak, tanárnak a kötetei találhatók meg Sárospatakon. Ez a könyvmennyiség mélyebb elemzésre nem ad lehetőséget, így jelen esetben csak a kötetek beszerzésének körülményeinek ismertetésére szorítkozom. Időrendben, a legkorábban Szepsi Bényes Pál vásárolt és kötetett be könyveket, 1610-ben. Az egyik kötet idősebb Rudolph Goclenius (1547–1628) orvos, filozófus, a marburgi egyetem professzorának *Psychologia* című munkájának és Ermolao Barbaro (1454–1493) itáliai tudós, és Arisztotelész természettudományos műveinek ifjabb Rudolph Goclenius (1572–1621), a nevetés és a könnyek fiziológiai hatását tárgyaló munkájával bővített gyűjteménye. Másik könyve William Whitaker (1548–1595) angol református teológus a katolikus egyház és Roberto Bellarmino ellen írt *Praelectiones* című vitairata. Lévai Suba Tamás 1617-ben szerezte és kötetett be Bartholomeus Keckermann (1572–1609) református teológus, tudós két *Systemáját*, a *Systema ethicae* 1613-as és a *Systema disciplinae politicae* 1616-os hanaui kiadását. Szintén ebben az esztendőben állított össze kolligátumot Muraközi Dús Márton tizenhét darab, 1599 és 1617 között Marburgban megjelent értekezésből és disputációból.

Külön kiemelendő ezek közül Szepsi Bényes Pál Whitaker-kötete. A nyolcadrét méretű, öt pergamenszalagra fűzött pergamenkötéses könyvecskén a P B SZ / 1610 (Paulus Benyes Szepsi) supralibros alapján állítható, hogy azt az 1610. július 12-én Marburgba beiratkozott peregrinus diák kötetett be. Szepsi Bényes 1611 márciusától a heidelbergi egyetemen folytatta tanulmányait. Hazatérése után 1618-ban tokaji prédikátor, 1623-tól 1626-ig sárospataki másodpap volt. További sorsa azonban ismeretlen.²⁹ A könyv még egy könyvtulajdonos nevét rejti: a kötet megvásárlásáról

²⁶ ÉGER Gábor, *17. századi disputáció-tiszteletpéldányok a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtárában*, Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Reformata Transylvanica, 2024/2, 149–153.

²⁷ K. j.: SS. 264.

²⁸ ÉGER, *17. századi disputáció-tiszteletpéldányok*, 153–154.

²⁹ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1980, 327; SZÖGI, 128, 214.

szóló bejegyzést Tornai Pap István írta be az első borítótábla verzójára.³⁰ Szepsi Bényes életrajzában látható a kapcsolódási pont a Tornai családdal. Tornai Pap Ferenc peregrinációját Debreceni Tamás tokaji gazdatiszt támogatta, így feltehetően a sárospataki iskola diákja volt. Ő később huszti és debreceni református lelkipásztor volt. Szepsi Bényes is fautora volt, és bizonyára kapcsolatban lehetett Tornai Pap Ferenc testvérével, Istvánnal is. Az ifjabbik Tornai 1626-ban iratkozott be Sárospatakra, majd hazai tanulmányai után Leidenben és Franekerben tanul, hazatérése után rektor volt Debrecenben, majd Hajdúböszörményben lett református lelkész, 1641-től – feltehetően testvérét váltva – Debrecen lelkipásztorának választották, végül utolsó állomáshelye Tarcál volt, ahol 1661-től haláláig szolgált.³¹ Kettejük esetében is látható a kapcsolódási pont, Szepsi Bényes sárospataki lelkipásztorsága idején lett az iskola diákja az ifjabbik Tornai, és feltehetően e kapcsolat révén került sor a kötet tulajdonoscserejére. A szóban forgó kolligátum biztosan a 19. század második felében vagy azt követően került a sárospataki Nagykönyvtárba, ugyanis sem 17–18. századi kéziratos könyvtárosi bejegyzések, sem 19. századi könyvtári pecsét nem található benne, a címlapon látható pecsétnyomatot feltehetően a 20. században nyomták bele.

Hollandiai peregrinusok supralibrosos kötetei

Amennyiben csak a Sárospatakon őrzött supralibrosszal ellátott kötetek alapján szeretnénk megállapításokat tenni a Németalföldön tanult magyar református diákok könyves műveltségéről, akkor a marburgi peregrinusok esetében már vázolt nehézségekkel kell szembenéznünk. Ugyanis mindössze nyolc Hollandiát járt, későbbi református lelkipásztor vagy tanár tizenegy super ex librises könyve azonosítható. A legtöbb Hollandiában tanult diák nem első tulajdonosa volt megszerzett köteteiknek. Ez a könyvmennyiség mélyebb elemzésre nem ad lehetőséget, így csupán egy szemléltető példával kívánok bepillantást nyújtani a Németalföldön tanuló magyarországi diákok által vásárolt és bekötött könyvek gyűjteményébe.

Supralibrosszal ellátott hollandiai pergamenkötéses bibliai kommentárból három kötet található Sárospatakon. Mindhármat egyetlen személy, Egrespataki András vásárolta és köttette be. Egrespataki neve alapján feltehetően a szilágysági Egrespatak településen született 1629-ben. A Debreceni Református Kollégiumban tanult, ahová 1646. február 12-én matrikulált. 1654-ben peregrinációra indult, és augusztus 19-én a leideni, majd körülbelül egy hónap múlva, szeptember 18-án már a franekeri

³⁰ A tulajdonosi bejegyzés: *Est Steph[anus] P[astoris] Thornai Empt[us] S[aros] Patachini 162?*. Az évszám utolsó számjegyét átjavították, így nem állapítható meg biztosan a vásárlás időpontja.

³¹ BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 2007, 46, 223; HELTAI, 338; HÖRCSIK Richárd, *A Sárospataki Református Kollégium diákjai 1617–1777*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 1998, 56; ZOVÁNYI, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 651.

egyetemre iratkozott be. A leideni anyakönyvben rögzítették *Sylvanus* származását, így feltehetően megegyezhet azzal az Egrespataki Andrással, aki peregrinációja után szülőföldjére, a Szilágyságba tért vissza, és 1656 körül a szilagykrasznai református gyülekezet lelkipásztora volt. További sorsa azonban ismeretlen.³² A supralibros alapján a magyar peregrinus valószínűleg hazatérése előtt szerezhette be Johann Piscator (1546–1625) német református teológus bibliakommentárjait, ugyanis a három kötet kötetábláján az A E P / 1656 (Andreas Egres Pataki) *super ex libris* látható. A szilagysági diák Piscatornak az Újszövetség könyveihez írt és 1638-ban Herbornban³³ megjelent, valamint Ószövetség-kommentárjának 1646-os, kétkötetes, szintén herborni kiadását³⁴ köttette be. Mindhárom kötet esetében az öt bordára fűzött, finom pergaménből készült borítót két darab vonalas keret, a belső keret sarkain virágos sarokdíszek és egy vaknyomásos, rombusz alakú virágmintás középdísz ékesíti. A középső nyomat felett található Egrespataki monogramja, alatta a bekötötetés évszáma, mindkettő kézi aranyozással színezve. A kötetek nem közvetlenül a hazatérő peregrinus révén kerültek Sárospatakra, hanem a következő tulajdonos könyvhagyatékozásával. További possessorbejegyzés ugyanis a már korábban is említett Eszéki T. Istvántól származik, aki nevét – az Újszövetség-kommentárban jelmondatával együtt – rögzítette a könyvek címlapjára, viszont a tulajdonába kerülés évét nem tüntette fel.³⁵ Eszéki halála után hagyományozott könyvei Sárospatakra kerültek, a könyvtáráról készült katalógusban szerepel is Piscator kommentárja.³⁶ A könyvtárban további bejegyzéseket írtak a kötetekbe: a két Ószövetség-kommentár címlapjára a pataki bibliotéka 1738 és 1739 közötti revíziójakor,³⁷ az Újszövetség könyveit magyarázó rész esetében az 1769-ben zajlott ellenőrzéskor³⁸ vezették fel az ezt rögzítő információkat.

³² BOZZAY, LADÁNYI, 66, 242; *Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában*, szerk. SZABADI István, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013, I, 267; *Iskolatörténeti adattár*, szerk. THURY Etele, II, Pápa, Országos Református Tanáregyesület, 1908, 118; VARGA-GÖCZ Nikolett, *A szilagykrasznai református műemléktemplom*, Nyelvünk és Kultúránk, 2023, 114; ZSIGMOND Attila, *Akadémiai lelkipásztorok a szilagyi traktusban (16. század – 1821)*, Szeged–Debrecen, SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék – Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2024, 188.

³³ K. j.: M. 271.

³⁴ K. j.: O. 723/ab.

³⁵ A tulajdonosi bejegyzés az ószövetségi kommentárokbán: *Stephani Eszéki m[anu] pr[opria]*, az újszövetségi könyveket magyarázó kötetekben: *Per Convitia & Laudes In Silentio & Spe. Stephani Eszéki m[anu] pr[opria]*.

³⁶ *Partiumi könyvesházak*, 103; ÉGER, Eszéki T. István *könyvhagyatéka*, 33, 64.

³⁷ Könyvtári bejegyzések az ószövetségi kommentárokbán: *Liber Ill[ustris] Scholae Reform[atae] SarosPatachinae 1739*, illetve *Liber In cl[arissimae] Scholae Ref[ormatae]. S[aros]Patak A[nno] 1738 B[anyai] sub bibl[iothecario]*.

³⁸ Az 1769-ben történt revíziókor beírt bejegyzés: *Liber Ill[ustris] Scholae [Saros]Patachinae Sign[ante] St[e]phanus Molnar A[nno] 1769 p.t. B[iblioth]e[carius]*.

Összefoglalás

Habent sua fata libelli: a könyveknek is megvan a maguk sorsa – tartja a latin szállóige. E tanulmány is néhány sorstörténetet kívánt bemutatni, és rövid betekintést adni abba a nagyszámú könyvanyagba, amely a Sárospatakon található, supralibrosszal ellátott köteteket jelenti. Százhetvenöt kötet részletes elemzésére nem adódik ilyen módon lehetőség, csupán egy-egy kiemelt tétel bemutatásával lehet e dokumentumok külső jellemzőiről, a bennük található további tulajdonosi jegyekről, bejegyzésekről szólni. Az itt bemutatott kiadványok között szerepelt olyan, amelyet Sárospatakra bevételezése előtt mindössze egy ismert személy birtokolt, de baráti és támogatói kapcsolaton keresztüli tulajdonoscsereére is látható volt példa, sőt, a sárospataki Nagykönyvtárba való bevételezéséig évszázadokig bolyongó kötetre is.

ÉGER GÁBOR

könyvtáros

Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Nagykönyvtára

eger.gabor@gmail.com

In the Footsteps of Books with Supralibros

*Books with Owner Monogram Stamped Cover from the Sixteenth and Seventeenth Centuries
in the Great Library of Sárospatak Reformed College*

Abstract: The history of the library of the Sárospatak Reformed College is known from the first third of the 17th century. In 1671, the library owned more than 5000 documents, which were almost completely destroyed during the last three decades of 17th century. The 16th and 17th centuries were an important period of peregrinatio Hungarica. In the first three-quarter of the 16th century, hundreds of Hungarian Reformed students studied at the University of Wittenberg, from 1592 at the University of Heidelberg. After 1622, the academies in the Netherlands played an important role, and many students also visited England. My study focuses on Reformed pastors, whose names were hidden for centuries behind supralibros of 16th-century Renaissance or 17th-century vellum bookbindings.

Keywords: sixteenth and seventeenth century, supralibros, peregrinatio Hungarica, Great Library of the Sárospatak Reformed College

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

KISS FARKAS GÁBOR

Komáromi Csipkés György disputációjának peregrinációs kontextusa

De bis mortuis (A kétszer halottakról, 1656)

A magyarországi *peregrinatio academicának* kevés olyan sikertörténete akad, mint Komáromi Csipkés Györgyé. A komáromi származású fiatal nemesember Sárospatakon tanult, majd rövid kassai rektorsága után Debrecenbe érkezett, ahonnan a város támogatásával németalföldi peregrinációra indult (1650–1653), ahol teológiai doktori fokozatot szerzett, sőt még Angliába is átlátogatott.¹ Hazatérte után Debrecenben megházasodott, felesége családja szinte második szülői házként fogadta be, és haláláig a város büszke polgára, előbb a kollégium professzora, majd a város lelkipásztora lett.² Pályája tökéletes példája a kifizetődő tudástranszfernek, hiszen a Hollandiában szerzett, elmélyült teológiai és biblikus nyelvi ismeretét nagy szorgalommal fordította a kálvinista ortodoxia hasznára egész életében. Tanulmányomban ennek a tudástranszfernek egy olyan egyedi oldalát mutatom be, ahol a peregrináció keretében megvalósuló tudásáramlás nem egyirányú, hanem az átalakított, kibővült tudásanyag vissza is jut az eredeti, németalföldi forráshoz. Nem sok ilyen esetet ismerünk a 17. századi magyarországi peregrináció történetében, ezért mindenképp figyelemre méltó Komáromi Csipkés teológiai teljesítménye.

A *De bis mortuis* (A kétszer halottakról, 1656) című disputációval a szöveg korabeli népszerűsége ellenére nem sokat foglalkozott a kutatás. Egy nem is olyan régi debreceni kollégiumtörténeti összefoglalás például azt írja, hogy témája az öngyilkosság.³ A kis kötetet kinyitva azonban egyértelművé válik, hogy valójában azokkal a bibliai alakokkal foglalkozik Komáromi, akik a Bibliában „kétszer haltak meg”, vagy, közérthetőbben fogalmazva, haláluk után feltámadtak, majd újból meghaltak. Már önmagában az is figyelemre méltó, hogy Komáromi disputációjának témája eltér a korszakban Magyarországon írt teológiai művek legnagyobb részétől: nem felekezeti vitatémával foglalko-

¹ Ennek kapcsán lásd KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Anglicum Spicilegium: Angol tallózás*, szerk. BALOGH Roland József, STARČEVIĆ Attila, C. VLADÁR Zsuzsanna, Budapest, ELTE BTK–MTAK, 2023. A tanulmány az ERC CoG n. 864542 (KnowStudents) támogatásával készült.

² Életére lásd MÁRKUS Mihály, *Komáromi Csipkés György: Egyháztörténeti értekezés*, Budapest, Református Zsinati Iroda, 1990. Debrecenbe kerülésével, felesége családjához való kötődésével kapcsolatban rendkívül tanulságos végrendelete: Ifj. BÖLÖNI Sándor, *Komáromi Csipkés György végrendelete 1663-ból*, Századok, 1875/4, 278–281; BUJTÁS László Zsigmond, *Új adatok a Komáromi Csipkés-Biblia történetéhez, 1719–1715*, Lymbus, 2018, 349–394; CSORBA Dávid, *Komáromi Csipkés György, a „megtévelyodott Notarius”*, Studia Litteraria, 2013/3–4, 108–145; CSORBA Dávid, *Migráns papok Debrecenben (1657–1663)*, Sárospataki Füzetek, 2018/1, 25–36.

³ BÖLCSKEI Gusztáv, *A kezdetektől a váradi iskola beolvadásáig = A Debreceni Református Kollégium története*, szerk. BARCZA József, Budapest, Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 36.

zik, mint a szentháromságtannal, predestinációval, úrvacsorattal vagy bűnbeeséssel kapcsolatos disszertációk, hanem egy olyan résztémát tárgyal, amely csak érintőlegesen kapcsolódik a katolikus–lutheránus–kálvinista–antitrinitárius felekezeti küzdelmekhez. Ennek ellenére az egyik legsikeresebb – ha nem a legsikeresebb – Magyarországon írt teológiai disszertációval van dolgunk. Akad néhány magyar teológus, akiknek a műve nyomdai karriert futott be Nyugat-Európában, mint Szegedi Kis István, Fegyverneki Izsák vagy Enyedi György, de ezek a kiadványok jobbára teológiai közhelygyűjtemények vagy összefoglalók. Arra, hogy egy hazai teológiai akadémián lezajlott disputáció eredménye bekerüljön a nemzetközi tudományos vérkeringésbe, és ott a 17. század végéig összesen négy kiadásban megjelenjen, állításait még a 18. században is idézzék és vitassák, tudtommal nem ismerünk sok példát.

Miért is válhatott érdekessé a nyugati akadémiai közösség számára Komáromi Csipkés 1656-ban egy diákja, Szentmihályi P. Gergely által Debrecenben előadott disputációja? Ahhoz, hogy ezt megértsük, érdemes alaposabban áttekinteni a mű tartalmát, és felidézni Komáromi Csipkés akadémiai pályafutását. Komáromi az utrechti egyetemről tért haza, ahol Gisbertus Voetius (1589–1676), ortodox kálvinista teológiaprofesszor, a késői skolasztika és a „holland második reformáció” híres képviselőjének mentorálásával szerzett doktori fokozatot. Voetius kitartóan támogatta a fiatal magyar hallgatókat: disputációgyűjteményébe tizenkilenc magyar diák szövegeit vette fel, amelyeket Voetius disputációihoz írtak,⁴ és az ő segítségével részesülhettek magyar diákok is a „Voetiaansche beurs”-nek is nevezett, a szegényebb hallgatók számára létrehozott ösztöndíjalapból, amelynek később feltétele is lett, hogy Voetius követői legyenek.⁵ Amint Martin Schoock, tanítványa és támogatója írta, maga Utrecht városa is megjutalmazta Voetius respondenseit, aligha volt tehát más akadémia, ahol ekkora jutalomban részesültek a disputánsok.⁶ De Komáromi kiválasztott volt ezen a csoporton belül is: 1651-ben egy éven belül kétszer is őt választotta Voetius respondensnek,⁷ majd professzora segítségével doktori disputációja előtt egy hosszabb, kétrészes, saját maga által írt disputációt is megjelentetett 1652 novemberében.⁸

⁴ A. C. DUKER, *Gisbertus Voetius*, III/1, Leiden, Brill, 1914, 27. Válogatott disputációi tartalmának gyakorlati áttekintését lásd Andreas J. BECK, *Gisbertus Voetius (1589–1676) on God, Freedom, and Contingency: An Early Modern Reformed Voice*, Leiden, Brill, 2022, 487–508.

⁵ DUKER, III/1, 27.

⁶ Martinus SCHOOCK, *Remonstranto-libertinus*, Utrecht, Roman, 1638, 18. „Quid quod hac hebdomada tale honorarium constituit Respondentibus sub eo disputantibus, ut non putem in ulla Academia amplius esse concessum.”

⁷ 1651. február 8-án a *Disputatio theologica de clavibus regni coelorum* (RMK III, 1780), november 8-án a *Disputatio theologica de S. S. Trinitate* (RMK III, 1782) tételekből respondeált. Az előbbiről lásd CSORBA DÁVID, KOLTAI KORNÉLIA, *Komáromi Csipkés György dedikált disputája*, *Egyháztörténeti Szemle*, 2020/2, 144–155; az utóbbiról lásd KOLTAI KORNÉLIA, *Somosi Petkó János üdvözlőverse Komáromi Csipkés Györgyhez (Utrecht, 1651)*, *Gerundium*, 2022/1–2, 88–105; KOLTAI KORNÉLIA, *Az utrechti carmina gratulatoria: Komáromi Csipkés György (1628–1678) nyomában*, *Collegium Doctorum*, 2020/2, 56–102.

⁸ *Disputatio scholastico-theologica de speculo Trinitatis*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1652; *Disputatio scholastico-theologica de speculo Trinitatis, altera*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1652 (RMK III, 1812/1–

A disputációk lehetőséget adtak a professzoroknak arra, hogy folyamatosan publikálják gondolataikat. A kiadványok költségeit legalább részben az utrechti városi tanács fedezte:⁹ a város ezt tartotta a tudományos munka legfontosabb részének, hiszen terjesztette az akadémia hírért.¹⁰ A nyomdák nem szerezhettek anyagi hasznot e tézisek eladásából (12 gulden büntetés terhe mellett!), mivel céljuk az volt, hogy a professzorok gondolatait a nyilvánossággal közzéjék.¹¹ Egy 1645-ben kiadott városi rendelet a tézisek számát professzoronként évente tízre korlátozta, hogy ne terheljék túl a városi költségvetést, valamint e nyomtatványok árát és méretét is maximalizálták.¹² Voetius – akit az akadémia alapító atyjának tekintettek – diákjai jutalmat kaptak a várostól a téziseik közzétételéért,¹³ ezáltal nagy megtiszteltetésnek számított, ha valaki legjobb tanítványai közül került ki, és Voetius méltónak találta egy disputáció megjelentetésére. Mind a disputáció nyilvános szertartás általi legimitációja, mind a disputáció megtartásának és kiadásának anyagi háttere biztosította, hogy ez a professzor és diák közötti kapcsolat a kölcsönös bizalmon és szoros együttműködésen, a professzor tekintélyének átruházásán alapuljon. Voetius, az akadémia leghíresebb professzora ezek által a saját tekintélyét kölcsönözte diákjainak, akik a disputáció nyilvános szertartásán Voetius téziseit ismertették. A diákjai számára nyújtott anyagi támogatás lehetősége ösztönzőleg hatott, és a professzor állandó jelenléte a folyamatban garanciát jelentett az esetleges teológiai tévedésekkel szemben. A diákokat az anyagi juttatáson kívül a disputáció kinyomtatásával jutalmazták meg, amelyet hazakülthettek pártfogóiknak, rokonaiknak és barátaiknak, mivel a nyomtatott szövegből harminc példányt kaptak.¹⁴

Komáromi szoros személyes kapcsolata Voetiusszal és családjával egészen a doktori disszertációjának megvédéséig tartott. Az utrechti egyetemen töltött három év után, 1653. február 7-én védte meg teológiai disszertációját Krisztus papságáról Voetius fia, Paulus Voet metafizika-professzor irányítása alatt.¹⁵ A doktori disszertáció megvédésé-

II). Komáromi Csipkés szerzőségét bizonyítja, hogy e disputációkat mint auctor és respondens jegyezte, és „exercitium academicum”-nak nevezte, továbbá a respondens korolláriumai helyett a szöveg végén „annexa historico-theologica” található. Erről a disputációról lásd még Kornélia KOLTAI, *Jakab Farkas of Alistál's First Greeting Poem for György Csipkés of Komárom (Utrecht, 1652)*, *Judaica*, 2023/1, 1–11.

⁹ *Resolutiën, genomen bij de vroedschap van Utrecht, betreffende de illustre school en de akademie in hare stad van de jaren 1632–1693*, ed. Johan Adam WIJNNE, Utrecht, Kemink & zoon, 1888, 21. Az 1643. évi egyetemi statútum megerősítette a tézisek ingyenes nyomtatását: „studiosi quoque liberi et immunes sunt a sumptibus imprimendarum thesium”. *Acta et decreta senatus: Vroedschapresolutiën en andere bescheiden betreffende de Utrechtsche academie*, ed. Gerhard Wilhelm KERNKAMP, I, Utrecht, Kemink & zoon, 1936, 171.

¹⁰ Gerhard Wilhelm KERNKAMP, *De Utrechtsche Academie 1636–1815*, Utrecht, Oosthoek's, 1936, 147–148.

¹¹ *Resolutiën*, 58.

¹² *Uo.*, 57–58.

¹³ *DUKER*, III/1, 27.

¹⁴ Egy 1643. október 7-i statútum szerint összesen 200 példányt nyomtattak, amelyből 120 példányt a hallgatóknak osztottak ki, az elnök 20, a respondens 30 példányt kapott, míg a pedellusnak 30 példányt kellett szétosztania a többi professzor és a városi előjárók között. *Acta et decreta*, I, 178.

¹⁵ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica inauguralis de sacerdotio Christi, mendacio, synodis, seu consiliis, diluvio Noachico, et contentio inter Cyprianum et episcopos Romanos super Anabaptismo*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1653 (RMK III, 1850).

re csak akkor kerülhetett sor, ha a disszertációt az egyetem egyik professzora megvizsgálta és jóváhagyta, hogy, az egyetem alapszabályának megfelelően, elkerülhető legyen minden doktrinális nézeteltérés: „a téziseket nem lehet nyilvánosan felterjeszteni vagy nyomtatásban megjelentetni, még a doktori értekezéseket sem, ha azokat a disputa elnöke vagy moderátora nem vizsgálta meg és nem hagyta jóvá”.¹⁶ Komáromi disszertációját arany és ezüst „akadémiai éremmel” jutalmazták. Bár az akadémia minden újdonsült doktora jogosult volt aranyérmet kapni, erről ritkán emlékeztek meg az egyetemi aktákban, Komáromi esetében a rendelet külön kiemelte az esemény fontosságát: „Azért távozott tőlünk, hogy e város és az Akadémia hírére a távoli országokban terjessze.”¹⁷

Komáromi valóban visszatért Magyarországra, és a debreceni református akadémia teológiai professzora lett.¹⁸ A disputációk Utrechtből megismert akadémiai gyakorlatát nagy odaadással kezdte el bevezetni, és a következő három évben (1654–1656) egy olyan disputációsorozatot készített, amely nemcsak az utrechti akadémiai rituálét (a *praeses* megjelölését, a disputáció pontos idejének és helyének megadását, a rendszeres disputációkat)¹⁹ és a kiadványok tipográfiáját utánozta, hanem a voetiusi disputációk szerkezetét (a *vox* és *res* módszeres felosztását) is követte. A debreceni disputációk témái különlegesebbek azoknál, mint amelyekről Komáromi Csipkés Hollandiában disputált, de Voetius enciklopédikus érdeklődéséhez közel állnak. Az első megjelent disputáció az „élet könyve” bibliai kifejezés eredetével és jelentésével foglalkozott,²⁰ az 1656-ból származó második szöveg témánkkal, a „kétszer meghaltakkal”,²¹ a harmadik és negyedik a boszorkányokkal,²² az ebben az időszakban tartott utolsó két disputáció pedig „Noé özönvízének egyetemességéről” és az Ádám előtt élt emberek (*Praeadamitae*) lehetőségéről szólt.²³ Komáromi valamennyi hazai disputációját érdemes lenne alaposan megvizsgálni, mert számos szakirodalmi félreértés

¹⁶ „Theses non proponuntur publice aut typis excuduntur, ne quidem inaugurales, nisi examinatae et probatae a disputationis praeside aut moderatore.” *Acta et decreta*, I, 178.

¹⁷ „Nae deliberatie is verstaen datmen D. Georgio Csipkes Comarino Pannonio [...] gepromoveert sal worden Doctor Theologiae ende sijne Theses Inaugurales de Magistraet deser stadt hadde gedediceert, sal vereeren d'Academische Medaille in goudt ende silver, ende dat in consideratie dat hem d'uijterlijcke pompe van Promotie was affgeraden, ende hij in verre gelegen landen de renommée deser stadt ende Academie gaet verbrijden.” *Resolutiën*, 75.

¹⁸ Komáromi magyarországi tevékenységéről általában lásd MÁRKUS.

¹⁹ A debreceni disputációk címlapja szerint 1654-es *De Libro vitae*-től kezdve „loco horisque solitis”, azaz a szokott helyen és időben tartják e debreceni disputációkat, ahogy Voetius is rendszeresen szombatnként tartotta vitakollégiumát („Zaterdagsh debatcollege”).

²⁰ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de libro vitae*, resp. Nicolaus P. Dengelegi, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1654 (RMNy 2563).

²¹ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de bis mortuis*, resp. Gregorius P. Sz. Mihályi, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656 (RMNy 2677).

²² KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de lamiis veneficis I–II*, resp. Joannes C. Mediomontanus, Andreas P. Csehi, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656 (RMNy 2678–2679).

²³ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Disputatio theologica de universalitate diluvii Noachici I–II*, resp. Paulus B. Jenei, Joannes K. Szathmari, Várad, Szenci Kertész Ábrahám, 1656 (RMNy 2680–2681).

kering velük kapcsolatban, de most, a jelentős peregrinációs kontextus okán, csupán a „kétszer meghaltakról” szóló disputáció lehetséges szellemi összefüggéseit vizsgálom.

Komáromi Csipkés disputációja egyértelmű kategorizálással indul: minden emberi élet ugyanazon a módon kezdődik, de földi életünk négy különböző módon érhet véget: vannak, akik nem halnak meg, és életükben ragadtatnak el a mennybe (*vivi sublati*), vagy egyszer halnak meg, vagy kétszer halnak meg, illetve vannak, akik „elvátoznak” (*immutantur*). Az első típust például Énók sorsa testesíti meg, aki „egyszer csak nem volt többé, mert Isten elvitte” (Ter 5,24), vagy Illésé, aki a forgószéllal felment a mennybe (2Kir 2,11), valamint Mózesé, aki átlényegülése után Illés társaságában beszélgetett Jézussal (Mt 17,3).²⁴ A második csoportba azok tartoznak, akik egyszer már meghaltak, és várják a testben való feltámadást, mint Ábrahám, Izsák és Jákob (Zsid 11,13), és az emberek többsége. A harmadik kategóriába, a „kétszer halottak” közé azokat sorolta Komáromi, akik „miután a léleknek a testtől való elválását elszenvedve egyszer Isten mindenható ereje által feltámadtak a halálból, Isten legbölcsebb tanácsa által ismét megízlelték és meglátták a halált”.²⁵ A negyedik kategória, az „elvátozók” csoportja: ide tartoznak azok, akiket Krisztus második eljövetelkor életben talál. Ők nem halnak meg abban az értelemben, hogy fel kelljen támadniuk az utolsó ítéletkor, de hasonlóak lesznek azokhoz, akik feltámadnak: halál helyett tehát „elvátoznak” (*immutandi*).²⁶

A „kétszer meghaltak” témájához Komáromi különös szakirodalmat választott kiindulópontul: a *De mirabilibus Sacrae Scripturae* (A Szentírás csodáiról) című értekezést idézte,²⁷ amelyet Szent Ágoston hiteles művének tekintett. Ez a teológiai téma az értekezés végén (3. könyv, 12. fejezet) jelenik meg, más bibliai érdekességek között, mint például az Isten segítségével megvívott háborúk felsorolása, vagy annak fizikai magyarázata, hogyan égett a tűz a Dániel könyvében szereplő három ifjú tüzes kemen-céjében (2. könyv, 31. fejezet). A művet, amelynek ágostoni szerzőségét már Erasmus is kétsébe vonta, Bellarmino pedig egyértelműen hamis műnek tartotta,²⁸ valójában

²⁴ Komáromi itt bizonytalan, de Johann Heinrich Alsted tekintélyét hozza fel, aki *Prodromus religionis triumphantis* című művében azt a kérdést tárgyalta, hogy az örök élet fogalma ismert volt-e az Ószövetségben. Johann Heinrich ALSTED, *Prodromus religionis triumphantis*, Alba Iulia, typis Principis, 1635 [1641], 367–368.

²⁵ „separationem animae a corpore passi, postquam semel per omnipotentem Dei virtutem a morte resuscitati sunt, denuo mortem sapientissimo Dei consilio gustarunt et viderunt.” KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 3.

²⁶ Uo., 4. Az „immutandi” kifejezés az 1Kor 15,53-ból származik: „omnes quidem resurgemus, sed non omnes immutemur”.

²⁷ Ps.-AUGUSTINUS, *De mirabilibus Sacrae Scripturae* = *Patrologia latina*, ed. Jacques-Paul MIGNE, XXXV, Paris, Jacques-Paul Migne, 1864, 2149–2198. A szöveg legkorábbi nyomtatott kiadása 1473–1474 körül jelent meg Utrechtben Nicolaus Ketelaer és Gerardus de Leempt által (GW 2984).

²⁸ Arnoud S. Q. VISSER, *Reading Augustine in the Reformation: The Flexibility of Intellectual Authority in Europe, 1520–1620*, Oxford, Oxford University Press, 2011, 55. Bellarmino Aquinói Tamás negatív véleményére hivatkozva szintén elutasítja a mű hitelességét: Roberto BELLARMINO, *De scriptoribus ecclesiasticis liber unus*, Velence, Zanetti, 1728, 127. Különös, hogy Komáromi ugyan megemlíti az Augustinus szerzősége körüli kételyeket, de nem utasítja el hitelességét.

egy Augustinus nevű ír szerzetes írta a 7. században, és fő tézise az, hogy a Bibliában említett csodák ugyan az isteni beavatkozás jelei, de természetes okokkal is megmagyarázhatók.²⁹ Munkájával Pszeudo-Ágoston annak a bizonyítására törekedett, hogy minden bibliai csoda a természet racionális művével („*natura rationalis*”) magyarázható, és mivel ezek a dolgok lehetségesek, ez a Biblia igazságát bizonyítja.³⁰ Komáromi éppen a Bibliába vetett szigorú kálvinista hite és racionalizáló hajlama miatt lehetett fogékony Pszeudo-Ágoston munkásságára.

A *De mirabilibus* harmadik könyve az Újszövetségben leírt csodákkal foglalkozik, a tizenkettedik fejezet pedig ezen belül a feltámadásokkal. Pszeudo-Ágoston szerint a Bibliában összesen nyolc ember támadt fel, de a *De mirabilibus* ezek közül csak három esettel foglalkozik részletesen: az özvegyasszony fiával, akit Illés támasztott fel (2Kir 17,19), a diák Eutükhosszal, akit Szent Pál támasztott fel, miután kiesett az ablakon, mert elaludt Pál prédikációját hallgatva (ApCsel 20,9–10) és Lázárral. Komáromi disputációja Pszeudo-Ágoston azon kérdésfelvetésére fókuszál, hogy hol tartózkodott az elhunytak lelke a haláluk és a feltámadás pillanata között. Pszeudo-Ágoston szerint a Biblia szó szerinti igazsága mindig igaz – „[a] Szentírás igaz, mert nem tud hazudni”³¹ – így az özvegy fiának esetében a lélek visszatért a testbe, míg az ifjú diák Eutükhosz lelke a testében rejtőzött, mert Pál azt mondta: „A lelke benne van” (ApCsel 20,10). Pszeudo-Ágoston gondolatmenete arra készítette Komáromit, hogy az elemzést kiegészítse az összes többi bibliai feltámadással, beleértve a Krisztussal együtt feltámadt szentekét is (Mt 27,52–53).³²

Komáromi ezen a ponton azt mondja, hogy bár több nagynevű ember („*aliquibus viris magni nominis*”) meglehetősen különösnek és haszontalannak („*curiosum et supervacaneum*”) tartotta a témát, ő azért választotta, mert „az iskolákon belül és kívül is heves viták folytak róla” („*tantopere haec apud quosvis tum intra, tum extra scholas percrebuit*”), így „még az együgyű embereket is nagyon gyakran elgondolkodtatja” („*ut ipsos etiam idiotas hanc saepissime movere contingat*”), bár aligha lehet bármi bizonyosat róla mondani. Komáromi két másik okát is megnevezte a disputáció megírásának: egyrészt meg akarta cáfolni azoknak a véleményét, akik azt állítják, hogy léteznie kell egy purgatóriumszerű helynek, ahol Lázár lelke két élete közben megpihenhetett (itt a jezsuita Martin Becanusra hivatkozik),³³ másrészt ragaszkodott saját álláspontjának kifejtéséhez („*ego libere meum adscribam iudicium*”), mivel több más szerző is megfogalmazta már a véleményét a kérdéstről.³⁴

²⁹ Mario ESPOSITO, *On the Pseudo-Augustinian Treatise De mirabilibus sanctae scripturae Written in Ireland in the Year 655*, Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C, 1919–1920, 189–207; Paul GROSJEAN, *Sur quelques exégètes irlandais du VIIe siècle*, Sacris Erudiri, 1955, 67–98; Joseph F. KELLY, *A Catalogue of Early Medieval Hiberno-Latin Biblical Commentaries (I)*, Traditio, 44, 1988, 544–545.

³⁰ Marina SMYTH, *The Body, Death, and Resurrection: Perspectives of an Early Irish Theologian*, Speculum, 2008/3, 531–571.

³¹ „Scriptura vera est, quia mentiri non potest.” PS.-AUGUSTINUS, 2198.

³² KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 4. Komáromi itt a portugál jezsuita Emmanuel Sà véleményét idézi: Emmanuel SÀ, *Notationes in totam sacram Scripturam*, Antwerpen, Plantin, 1596, 359.

³³ Martin BECANUS, *Manuale controversiarum huius temporis*, Münster, Raesfeld, 1629, 222.

³⁴ KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 4.

A bevezető, témamegjelölő részt követően Komáromi elsőként a „valóban kétszer halottak” és azok között tesz különbséget, akikről a katolikusok tévesen azt állítják, hogy pápák és szentek támasztották fel őket. Ez a megkülönböztetés Gisbertus Voetius egyik disputációján alapul,³⁵ és a szentkultusz elutasítása miatt magától értetődőnek tűnik. Az érvelés második pontjában Komáromi a tényleges értelemben vett halál által meghaltakat és a csak spirituálisan vagy metaforikus értelemben halottakat különbözteti meg egymástól. Itt a Zsidókhoz írt levél egyik szakaszát értelmezi, amely szerint „az embernek rendeltetett, hogy egyszer meghaljon” (Zsid 9,27: „statutum est hominibus *semel mori*” – kiemelés tőlem). E mondat szó szerinti értelmezése látszólag kizárná a kétszeri halál lehetőségét, de Komáromi több érvet is felhoz ez ellen a nézet ellen, többek között azt, hogy az a mondat, hogy „egyszer meg kell halnunk”, nem zárja ki a kétszeri halál lehetőségét, hanem csak az egyszeri halál szükségességét állítja.

Komáromi felvet még egy kétséget, amely teológiai racionalizáló szelleméről tanúskodik: bizonyosnak tűnik, hogy a Biblia szerint több ember is feltámadt, de az nem világos, hogy feltámadásuk után valóban újra meghaltak-e, így nevezhetjük-e őket „kétszer halottaknak”. Ezt a kétséget a hallgatásból származó érveléssel oldja fel: mivel nincsenek történelmi vagy bibliai források a mennybe való felvételükről vagy más módon transzcendens lényvé válásukról, ezért biztos, hogy meghaltak. Ezen a ponton Komáromi azt állítja, hogy vannak olyan források, amelyek szerint Lázárt tíz évvel a feltámadása után lefejezték, bár nem emlékszik, hol olvasta ezt a történetet.³⁶ Ráadásul Komáromi arra a következtetésre jut, hogy az, hogy nincsenek forrásaink Lázár későbbi haláláról, nem jelenti azt, hogy nem halt meg: ezt egyértelműen bizonyítja az a milliónyi ember, aki úgy halt meg, hogy sem a Biblia, sem más történelmi források nem emlékeztek meg róluk, mert nem írnak arról, ami nyilvánvaló.

Utolsó kételye a „sok elhunyt szent feltámadott testével” kapcsolatos, akik Krisztussal együtt támadtak fel (Mt 27,52). Komáromi szerint sok kommentátor úgy gondolja, hogy ők Krisztussal együtt mentek a mennybe, de Komáromi racionális gondolatmenete ismét a kora középkori pszeudo-ágostoni értekezéshez fordul. Ez a traktátus a legtöbb kommentátor véleményével ellentétben megemlíti annak lehetőségét, hogy a Krisztussal együtt feltámadt szenteket később visszaküldték a sírjukba, és ott kell megvárniuk a végső feltámadást (*De miraculis*, 3. könyv, 13. fejezet). Komáromi megjegyzi, hogy Kálvin is felvetette ezt a lehetőséget a *Harmonia ex tribus evangeliiis compositum* című 1555-ben kiadott művében: „Nincs semmi abszurd abban, hogy úgy ítéljük meg, hogy miután teljesítették kötelességüket, megpihentek sírjaikban”.³⁷ Kálvin azonban vé-

³⁵ Gijbert VOETIUS, *Selectarum disputationum theologicarum pars secunda*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1655, 979–980 (*De signis, tertiae, quae est de miraculis, pars secunda, resp. Andreas Essenius*, 1640).

³⁶ „Memini me legisse, sed apud quem authorem, modo non succurrit.” KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 6.

³⁷ „Nihil absurdi erit, si iudicamus, eos officio defunctos, iterum quievisse in suis sepulcris.” IOANNES CALVIN, *Opera quae supersunt omnia*, ed. Guilelmus BAUM, Eduardus CUNITZ, Eduardus REUSS, XLV, Braunschweig, apud C. A. Schwetschke et filium, 1891, 783–784.

gül elvetette ezt a lehetőséget, azzal érvelve, hogy nem lenne illendő, hogy a visszanyert életet elvegyék tőlük: „Valószínűbb, hogy az életet, amelyet megkaptak, nem vették el tőlük azután”.³⁸ Ezek a szentek tehát nem tartoznak a „kétszer meghaltak” csoportjába, és így Komáromi szerint minden kétség eloszlik („dubia ita soluta sunt”): egyértelmű, hogy a Biblia szerint ki halt meg kétszer, és ki nem.³⁹

Ezután Komáromi elkezdheti a számára legfontosabb kérdés vizsgálatát, hogy a „kétszer halottak” lelke hol tartózkodik az első halál és az első feltámadás között.⁴⁰ Ez a kérdés szorosan összefügg a purgatórium kérdésével, hiszen, ha valóban létezne purgatórium, ahogy a katolikusok állítják, akkor igen valószínű, hogy ez lenne a hely, amelyet keresünk. Tehát önmagában a „kétszeres halottak” létezése valószínűbb téné magának a purgatóriumnak is a létezését, ami a kálvinista Komáromi számára nyilván elfogadhatatlan álláspont lenne. Hogy elkerülje ezt a veszélyt, és hogy gyengítse a menny és a pokol közötti köztes nyugvóhely elméleti szükségességét, Komáromi hét lehetőséget sorol fel arra, hogy hol lehetett a kétszer halottak lelke. Ezek között szerepel, hogy a „kétszer halottak” lelke a testükben maradt, de „személyes egységük isteni módon feloldódott”,⁴¹ vagy hogy a mennyországba kerültek, vagy a pokolba, vagy a katolikus purgatóriumba, vagy a „pátriárkák limbójába” (*limbus patrum*), vagy a „csecsemők limbójába”, vagy a „locus refrigerii” (a megnyugvás helye) elnevezésű, a patrisztikus (jeromosi–ágostoni) elképzelésnek megfelelő helyre,⁴² vagy végül „egy kegyelmi/rendelkezésre állási helyre” (*locus dispensationis*), ahol a lelkeket megőrzik, amíg újra egyesülhetnek a testtel.

A módszer, amelyet Komáromi itt alkalmaz, jól ismert számos korabeli teológiai és tudományos vitából. Hasonlóan a kortárs jezsuiták probabilista érvelési technikájához,⁴³ Komáromi az ellentétes vélemény cáfolatakor nem egyenesen ellenfelét cáfolja, hanem azt az álláspontot csak sok vélemény egyikeként mutatja be: felsorolja a lehetőségeket, hogy relativizálja azok igazságát, majd feltevést tesz, azt állítva, hogy az általa preferált lehetőség a legvalószínűbb. Miután a hét lehetőségből hatot különböző okokból kizárt, kiderül, hogy várákozásainkkal ellentétben nem a katolikus tisztítótűz fogalma volt kritikájának fő célpontja. Sokkal inkább a „kegyelmi hely” (*locus dispensationis*) fogalmát próbálja relativizálni, amelyet – bár Komáromi névvel nem említi – Samuel

³⁸ „verisimilius est vitam qua donati sunt non fuisse deinde illis ademptam”. Uo., 784.

³⁹ KOMÁROMI CSIPKÉS, *De bis mortuis*, 7.

⁴⁰ Uo., 9.

⁴¹ „unione personali divinitus dissoluta”. Uo. Komáromi itt Franciscus Gomarus (1563–1641) *Selectiorum Evangelii Johannis locorum illustratio* című művére utal. Franciscus GOMARUS, *Opera theologica omnia*, Amsterdam, Janssonius, 1664, 345.

⁴² Lásd MARÓT Károly, *Refrigerium*, Acta Litterarum ac Scientiarum Regiae Universitatis Franciscosephinae: Sectio Geographico-historica, 1937/2, 95–163; Christine MOHRMANN, *Locus refrigerii* = C. M., *Études sur le latin des chrétiens 2: Latin chrétien et médiéval*, Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1961, 81–91.

⁴³ James FRANKLIN, *The Science of Conjecture: Evidence and Probability before Pascal*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 2001, 64.

Maresius (Desmarets, 1599–1673) francia protestáns teológus alkotott meg. Maresius ekkoriban a groningeni egyetem professzora és Voetius fő teológiai ellenfele volt,⁴⁴ és 1653-ban kiadott *Senio dissertationum* című munkájában érvelt egy ilyen hely szükségessége mellett.⁴⁵

Maresius arra a kérdésre akart választ adni, hogy hol laknak a lelkek a halál után, és azért fordult a feltámadt Lázár témájához, mert sok kortárs jezsuitához, például Bellarminóhoz és Becanushoz hasonlóan úgy gondolta, hogy Lázár lelkének tartózkodási helye adhat választ a lelkek halál utáni általános lakóhelyének kérdésére.⁴⁶ Hogy elkerülje a katolikus megoldást – azt a hipotézist, hogy a menny és a pokol mellett létezik egy harmadik halotti birodalom, a purgatórium –, rámutatott, hogy Lázár feltámadása rendkívüli csoda volt, tehát minden körülménynek, amely övezte, csodának, azaz rendkívülinek kellett lennie. Ha ez a hely hasonló lenne a mennyhez és a pokolhoz, akkor lenne más bibliai példa arra, hogy a mennyből és a pokolból is visszahoztak embereket az életbe – de a Bibliában szereplő összes feltámadott ember ebből a rendkívüli, köztes helyről tért vissza az életbe, amely a másik két hellyel ellentétben nem örökkévaló.⁴⁷ Sem a mennyből, sem a pokolból nem lehet visszatérni, tehát azok más jellegűek, mint az a hely, ahol Lázár lelke volt. A katolikus purgatóriummal vagy a pátriárkák limbójával ellentétben ennek egy olyan helynek kell szerinte lennie, amely ideiglenes, nem örökkévaló, amelyet el lehet hagyni, és ahol a lélek felett nem mondanak ítéletet, a bűnöket nem bocsátják meg. Ezt a logikusan kikövetkeztetett helyet Maresius „diszpenzációs helynek” vagy „rendelkezésre állási helynek” (*locus dispensationis*) nevezte, de bevallotta, hogy a nevével többet nem lehet róla mondani.⁴⁸ Csak óvatos hipotézise maradt, hogy ennek a helynek az ember testén belül kell lennie, mivel a bibliai „kétszer halottak” képesek voltak meghallani Jézus hívását, azaz voltak testi érzékeik, és a halott Eutükhosz esete is (akinek lelke Szent Pál szerint a testében maradt) ezt a hipotézist támasztja alá.

Bár Komáromi a disputációjában nem nevezi meg fő ellenfelét, németalföldi professzorai számára világosnak kellett lennie, hogy ki ellen szól a „*locus dispensationis*” kétségbe vonása. 1657-ben, egy évvel Komáromi debreceni disputációjának megjelenése után Paulus Voet, Gisbertus fia *Prima philosophia reformata* című művében azt írta, hogy „megjegyezték, hogy a menny és a pokol mellett egy harmadik – és bizonyára kimérikus – helyet is kijelölnek egyes lelkeknek a földi élet után, amelyet »*locus dispensationis*«-nak neveznek. És ezt a véleményt a leghíresebb Maresius is vallja, de

⁴⁴ Doede NAUTA, *Samuel Maresius*, Amsterdam, H. J. Paris, 1935, 172–183; BOZZAY Réka, *Magyarországi diákok hollandiai teológiai tanulmányai levéltári források tükrében*, Gerundium, 2017/1, 166–176; SIMON József, *Vészmadarak: Pósházi János és a németalföldi karteziánus viták a 17. század második felében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2023/3, 287–288.

⁴⁵ Samuel MARESIUS, *De ubi animae Lazari quadriduani et aliorum qui ad hanc vitam mortalem ex mortuis resurrexerunt* = S. M., *Senio sacrarum dissertationum propositarum et habitatum in Academia Groning-Omlandica*, Groningen, Joannes Nicolai, 1653, 27–36.

⁴⁶ Uo., 29.

⁴⁷ Uo., 30.

⁴⁸ Uo., 34.

egy igen tanult magyar megcáfolta.”⁴⁹ Az „igen tanult magyar” nyilván nem más, mint Komáromi Csipkés, de, mint fentebb láttuk, disputációjában valójában nincs semmi, ami Maresius *locus dispensationis*át ténylegesen cáfolná. Paulus Voet viszont már úgy utal Komáromira, mint aki meg tudta cáfolni Maresiust.

Maresius elméletét Komáromi a Bibliában nem említett, és emiatt nyilván hamis lehetőségek egyikeként mutatja be, és elutasítja. Ezzel szembe állítja a voetiusi „boldogok mennyországá” fogalmat (*coelum beatorum*), amely a Biblia szövegében is szerepel, ezért egyértelműen létezik. Érvelése szerint a Szentírás csak két helyet említ a lelkek számára a földi életen kívül, a mennyet és a poklot, minden más hely emberi kitaláció, tehát fiktív. Ez a megoldás annál is inkább rokonszenvesnek tűnhetett Komáromi számára, mert egykori professzora 1653-ban *A boldogok mennyországáról* (*De coelo beatorum*) címmel hármas disputációsorozatot írt erről a helyről.⁵⁰ Bár Komáromi nem szerepelt azok között a hallgatók között, akik Voetius téziseit védtek a boldogok mennyországáról abban az évben, amikor doktori fokozatát szerezte, debreceni disputációjában lényegében Voetius következtetéseit applikálta egy speciális területre, a kétszer meghalt lelkek sorsára.⁵¹

Minden bizonnyal ennek a Voetius-párti érvelésnek köszönhető, hogy Komáromi értekezése háromszor is megjelent Németalföldön, először önállóan, majd Voetius művével együtt, és ezzel az egyik legismertebb, mai kifejezéssel élve, legidézettebb teológiai mű lett a magyar szerzőtől, Magyarországon keletkezett teológiai írások közül. Komáromi a Váradon kinyomtatott disputációt Utrechtbe küldte, ahol 1659-ben megjelentették, mindenféle paratextus nélkül, a dedikáció elhagyásával, Voetius későbbi megjegyzése szerint „néhány magyar diák kérésére”.⁵² Voetiust a továbbiakban is érdekelte a probléma, és 1658-ban Utrechtben ismét disputációt tartott a lelkek halál utáni sorsáról: talán ekkor került elé Komáromi Csipkés disputációja, de itt még nem hivatkozott rá.⁵³ Viszont amikor 1666-ban Gorinchemben újra kinyomtatta a

⁴⁹ „Commentum est praeter coelum et infernum tertium et quidem chimaericum nonnullis animabus post hanc vitam assignare, qui appelletur locus dispensationis. Et tamen hanc sententiam tenet celeb. Maresius, a doctissimo Hungaro refutatus.” Paulus VOET, *Prima philosophia reformata*, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1657, lapszám nélkül [12. oldal].

⁵⁰ Gisbertus VOETIUS, *Disputatio theologica de coelo beatorum*, I, def. Johannes Mantaeus, II, def. Johannes Alardi, III, def. Abraham Becker, Utrecht, Johannes a Waesberg, 1653.

⁵¹ Figyelemre méltó, hogy az *Igaz hitben* (1666), magyar nyelvű prédikációiban nem kerülnek elő ezek a vitás kérdések. OLÁH Róbert, „Vagyon minden kétség nélkül olyan bizonyos rendelt hely...”: Komáromi Csipkés György poklóról és mennyről = Menny és pokol a barokk kori ember életében, szerk. BÁTHORY Orsolya, Budapest, MTA – PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2014, 259–284.

⁵² KOMÁROMI CSIPKÉS (COMARINUS) Georgius, *Disputatio theologica de bis mortuis*, Utrecht, Meinardus a Dreunen, 1659. A megjelentetés körülményeire lásd Gisbertus VOETIUS, *Diatriba de coelo beatorum: Adiuncta est ob materiae affinitatem Disputatio de bis mortuis autore Georgio C. Comarino*, Gorinchem, Paul Vinck, 1666, *6r.: „ante annos aliquot hic ab Acad. typographo ad postulatam quorundam studiosorum Hungarorum recusa”.

⁵³ Gisbertus VOETIUS, *Problemata aliquot de statu animae post mortem*, resp. Philippus Slecht = G. V., *Selectarum disputationum theologicarum*, V, Utrecht, Smytegelt, 1669, 533–538.

„boldogok mennyországaról” szóló saját disputációját, ahhoz már mellékletként újra kinyomtatta Komáromi Csipkés szövegét, így emelve egykori tanítványa munkájának és a debreceni akadémiának a tekintélyét is.⁵⁴ Végül 1669-ben a *De statu animae post mortem* című disputációjához fűzött jegyzetében megemlítette, hogy a lelkek halál utáni sorsáról újabb eredmények találhatók az ő és Komáromi művében.⁵⁵

Voetius tekintélyének és a disputáció németalföldi terjesztésének köszönhetően Európa-szerte ismert és hivatkozott szöveg lett a *De bis mortuis*. Balthasar Bebel a strassburgi akadémián 1672-ben ugyanilyen című disputációt tett közzé, átvéve Komáromi Csipkés fogalomalkotását, a „bis mortui”-t is.⁵⁶ A terminus maga annyira szokatlan volt, hogy Bebel külön magyarázatot fűzött hozzá disputációja elején, és ezt követően részletesen igyekezett cáfolni Komáromi néhány állítását, kitérve arra a problémára is, hogy Pszeudo-Ágoston műve nem Augustinustól származik.⁵⁷ Bebel művének későbbi kiadásai révén Komáromi tézisei egészen a 18. század közepéig ismertek maradtak.⁵⁸ Ezt követően bekerült Komáromi disputációja egy, a lélek halál utáni sorsával foglalkozó kétkötetes antológiába is, amely a *Fasciculus rariorum ac curiosorum Scriptorum theologicorum de animae post solutionem a corpore statu, loco, cultu, immortalitate, bis mortuis, resurrectione mortuorum* címet viseli, és számos teológus idézi a 18. században.⁵⁹

Komáromi Csipkés értekezése utóéletének a legmeglepőbb fordulata azonban nem a teológiai szakirodalomban következett be, hanem azáltal, hogy egy félig komoly, félig szatirikus pamflet témáját is megteremtette. Henricus Verduyn (1635–1703) orvos és ügyvéddoktor hagyatékából Amszterdamban, 1705-ben egy másik jogász, Tobias Boel tette közzé a *Disquisitio juridica de testamento atque hereditate Lazari bis mortui* (Jogi kutatás a kétszer meghalt Lázár végrendeletéről és örökségről) című értekezést,⁶⁰ amely azt a jogi kérdést tárgyalja, hogy Lázár a feltámadása

⁵⁴ VOETIUS, *Diatriba de coelo beatorum*. Az ajánlás dátuma 1665. november 14. A kötet a címlapon és Voetius előszavában is megnevezi Komáromi Csipkés intézményét: „in illustri Hungariae schola Debrecina”. *Uo.*, *6r.

⁵⁵ *Uo.*, 538: „Haec ego anno 1658. Sed postea prodiit tractatus noster de Coelo beatorum, cui subijci curavimus disp. D. Doctoris Comarini, de Bis-Mortuis.”

⁵⁶ Balthasar BEBEL, *Dissertatio theologica de bis mortuis*, resp. Tobias Winckler, Strassburg, Johannes Welper, 1672.

⁵⁷ *Uo.*, 16–18, 40, 45–47.

⁵⁸ Balthasar BEBEL, *Dissertatio theologica de bis mortuis*, resp. Tobias Winckler, Wittenberg, Heber, 1712; Uő., *De bis mortuis: Von denen zweymahl Verstorbenen*, Jena, Heller, 1718; Uő., *Commentatio theologica de bis mortuis: Von denen Zweymal-Verstorbenen*, Jena, Ritter, 1743. De ezeken kívül számos más lexikon és disszertáció idézi Komáromi Csipkés disputációját.

⁵⁹ *Fasciculus rariorum ac curiosorum Scriptorum theologicorum de animae post solutionem a corpore statu, loco, cultu, immortalitate, bis mortuis, resurrectione mortuorum*, I–II, Frankfurt am Main, Henningius Grossius, 1691–1692.

⁶⁰ Henricus VERDUYN, *Disquisitio juridica de testamento atque hereditate Lazari bis mortui aliorumque bis mortuorum*, ed. et auxit Tobias BOEL, Amsterdam, Joannes Boom, 1705. A kötet újra megjelent Amszterdamban, Joannes Boomnál, 1756-ban. A közvetlen műfaji mintája Wilhelm Goesius *Pilatus iudex* (Hága, Tongerlo, 1677), ami Krisztus perének jogi vonatkozásait vizsgálja nagy részletességgel.

után visszakövetelheti-e örökségét és javait az örököseitől, akik jogosan kapták meg azt első halála után. Maga a szerző is *iocoseri*aként definiálja művét, és csak kéziratból adta ki Boel: Verduyn valószínűleg nem akarta életében terhelni közmegebecsülését ezzel a pamflettel. Az előszó szerint kevéssel halála előtt, 1703-ban fejezte be művét,⁶¹ de a témának szakértője volt, hiszen már 1664-ben megjelent doktori disszertációját is a végrendelkezés témaköréből írta.⁶² A téma jogi vonatkozását Thomas Brown vetette fel a *Religio Medic*ben, és ott talált rá Verduyn,⁶³ aki teljes körültekintéssel vizsgálta meg az ügy részleteit: a feltételezhetően szóban elhangzott végrendelkezés érvényességét, Lázár viszonyát örököseihez és más részleteket. Komáromi Csipkés szerepe Verduyn *iocoserium*ában mindössze annyi, hogy a kétszeri halál különleges helyzetére szolgál elméleti-teológiai bizonyítékként.

Komáromi Csipkés debreceni disputációjának valódi jelentősége tehát csak peregrinációs kontextusából értelmezhető. A szokatlannak tűnő témaválasztás akkor válik teljesen érthetővé, ha ismerjük a Voetius és Maresius közti konfliktus történetét, Maresius elméletét a *locus dispensationis*ról, illetve tudjuk azt, hogy mekkora befolyással bírt Voetius a tanítványai körében. Másrésről disputációjának szövegtörténete és viszonylagos sikere bemutatja azt, hogy a 17. századi tudományosság működésében is alapvető jelentősége volt a tudástranszfer centrális helyszíneinek. Másik három debreceni disputációja, a *De libro vitae*, a *De lamiis veneficis* és a *De universalitate diluvii Noachici* lényegében ismeretlen maradt Európában – és itthon is, bármennyire aktuális témáról is szóltak, mint az utóbbi esetében Isaac La Peyrère hipotézise, az Ádám előtti emberek kérdése.⁶⁴ A „kétszer halottak” témájánál viszont Voetius rokon érdeklődése és Maresiussal folytatott konfliktusa hozzájárult a sikerhez, lehetővé téve, hogy Németalföldön többször is megjelenjen műve, hiszen a disputáció németalföldi kiadásai nélkül aligha jutott volna Komáromi Csipkés írásának híre Magyarország határain túlra, és nem lett volna még a 18. században is hivatkozott teológiai tanulmány. Komáromi Csipkés peregrinációja ezzel a tőle telhető legteljesebb mértékben megvalósította célját, hiszen hazatérve továbbgondolta a kor szellemi központjaiban aktuális teológiai problémákat, és úgy próbált meg azokhoz hozzájárulni, hogy eredményei bekerüljenek a tudományos vérkeringésbe.

⁶¹ VERDUYN, *Disquisitio*, számozatlan lap [20. oldal]. A régi holland életrajzi lexikon nem sokat tud róla két jogi művének címén kívül. *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, ed. A. J. VAN DER AA, XIX, Harlem, Brederode, 1876, 143. Könyveinek aukcióját 1703 szeptemberében tartották: *Catalogus librorum bibliothecae H. Verduyn*, Amsterdam, Hendrick Boom, 1703.

⁶² Henricus VERDUYN, *Disputatio juridica inauguralis, de testamentis jure perficiendis, theoretico-practica*, Leiden, Hoorn, 1664. Egyetlen ismert példánya Leidenben, az Egyetemi Könyvtárban található (jelzete: 236 B 2:5), amelyet sajnos nem láttam.

⁶³ VERDUYN, *Disquisitio*, 20–21.

⁶⁴ Lásd Isaac LA PEYRÈRE, *Praeadamitae – Systema theologicum*, trans., ed. Herbert JAUMANN, Reimund B. SDZUI, Franziska BORKERT, Stuttgart – Bad Canstatt, frommann-holzboog, 2019, I–II.

KISS FARKAS GÁBOR
habilitált egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék
kiss.farkas@btk.elte.hu

György Komáromi Csipkés's De bis mortuis in the Context of University Peregrination

Abstract: Upon returning from Utrecht, György Komáromi Csipkés organized a series of disputations at the Academy of Debrecen, where he attempted to recreate the university practices he had observed during his studies in the Low Countries. Of his four disputations published between 1654 and 1656, my study analyses the *De bis mortuis* (On Those Who Have Died Twice) in detail, and I show that Ps-Augustinus's work *De miraculis Sacrae Scripturae*, which examined the resurrections mentioned in the Holy Scriptures, played a major role in the argumentation of the *De bis mortuis*. From the context of the disputation's publication, it is clear that Komáromi Csipkés, a student of Gijsbert Voetius, attacks his master's opponent at the time, Samuel Maresius, in this treatise, and it was thanks to this that his text was later published several times in the Low Countries in Voetius's circle.

Keywords: early modern Calvinism, Biblical resurrections, history of Calvinism in Hungary

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

A hebraisztikai műfajokban tükröződő szellemi hatások a 17. századi protestáns peregrinusainknál

Bibliafordítások, héber és magyar grammatikák, héber nyelvű üdvözlőversek

Szenci Molnár Albert (1574–1634) a magyar művelődéstörténet egyik kiemelkedő alakja, számos tevékenységet végzett élete során, többek között nyelvtant írt, zsol-tárt fordított és bibliakiadással is foglalatzkodott. Különféle, ám egymással szoros kapcsolatban álló műfajokat felölelő munkássága és tevékenységei mások számára is inspirációul szolgálhattak: 17. századi protestáns peregrinusaink közül sokan kipróbálták magukat bibliafordítóként, nyelvtaníróként és nyomdászként egyaránt. Tanulmányomban a Szenciével rokon, 17. századi protestáns peregrinusok héber nyelvhez kötődő műfajaira fókuszálok, különös tekintettel a bibliafordításokra (Őszösvetség-fordításokra), a grammatikákra, valamint az üdvözlőversekre (*carmina gratulatoria*), és azokat a kérdéseket járom körül, hogy hogyan hatottak ezek a műfajok egymásra, illetve milyen eszmetörténeti keretbe, szélesebb szellemi kontextusba helyezhetők, beleértve a nemzeti identitásképzésre gyakorolt hatásaikat is.¹

A reformáció – elszakadván az addigi egyházi hagyományoktól – az Őszösvetség eredeti, héber nyelvű szövegéhez, a Héber Bibliához való visszatérés elvét hirdette meg² (bár

¹ A szakirodalomban nagy szerepet tulajdonítanak az első grammatikáknak a nemzeti nyelvek kialakulásával kapcsolatban, és megjelenésüket, hatásukat a nemzetté válás összefüggésrendszerében helyezik el. Lásd például SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Budapest, Akadémiai, 1968. A héber grammatikák hatásával is ebben az összefüggésben számol: TELEGDÍ Zsigmond, *A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika: Bacher Vilmos Emlékelőadás*, 1989, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1990. A „nemzeti nyelv” vs. „irodalmi nyelv” fogalmi használatához, valamint a kapcsolódó, egyéb fogalmakhoz, terminológiai problémákhoz (magyar nyelvtudomány-történeti áttekintéssel) jó áttekintést nyújt: SZATHMÁRI, 11–22.

² A *trilingua sacra*-eszme jegyében „vetélkedés” indult meg az elsőbbségért, melynek eredményeképpen a héber nyelv került ki „győztesen”, mivel az Őszösvetség/Ótestamentum a legrégebbi szent írat, és ennek a nyelve, azaz a Héber Biblia nyelve a héber. Héber Biblia alatt a maszorétikus szövegváltozatot értjük. A héber tehát az elsődleges szent nyelv a három szent nyelv közül, valamint az emberiségnek is az első nyelve (*lingua primigenia*), vö. ZSENGELLÉR József, *Miért éppen a 17. század? = שיר פשוט ומחורלוק Héber üdvözlőversek és a peregrináció*, szerk. KOLTAI Kornélia, ZSENGELLÉR József, Budapest, Magyar Hebraisztikai Társaság – L'Harmattan, 2023, 31–48, itt 44. A héber primátusáról eszmetörténeti keretben bőszegesen értekezik DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1973, 1, 17, 21, 29 stb. A *lingua primigenia* kritikája is szárnyra kap a korban, lásd a Dudith-tal összefüggésben írottakat: DÁN, 89–102.

kezdetben még az ún. apokrif könyvekkel is számoltak a bibliafordításokban).³ Felfogásuk értelmében a szent szöveg, a Szentírás eredeti szent nyelve az eredeti jelentésrétegek feltárásának, az eredeti értelem kibontásának a záloga, így a Biblia héber nyelvű szövegének az ismerete elengedhetetlen az igaz értelemhez való eljutás folyamatában. A szent héber nyelvet tehát meg kell tanulni az erre kijelölt intézményekben, jellemzően a teológiai fakultásokon, hogy aztán a Bibliát a megfelelő értelmezői keretben lehessen népnyelvre átültetni,⁴ és így mindenki számára hozzáférhetővé tenni.⁵ Ekkorra már annak a folyamatnak is láthatóvá váltak az eredményei, amely a népnyelvek vagy vulgáris nyelvek⁶ használatát helyezte előtérbe a latinnal szemben a különböző tudományágak esetében.

Míg tehát a népnyelvre (vulgáris nyelvre) való fordítások demokratizálták, közel vittek a Biblia szövegét (elsősorban az írástudó) társadalmi rétegekhez,⁷ addig az értelmezés kulcsa a szűk elit kezében összpontosult. A privilegizált helyzet azonban nagy felelősséggel is járt: nem volt mindegy, mit hogyan fordítanak. Először is meg kellett érteni az eredeti (forrás)szöveget, utána pedig – az eredeti jelentésnek megfelelően, az eredeti értelmezői kód szerint – vissza kellett adni célnyelven, méghozzá pontosan, a hébernek megfelelő, lehetőleg a héberrel harmonizáló grammatikai-szintaktikai formában. Nem volt elég tehát alapos hébertudásra szert tenni, de jól kellett tudni az adott célnyelven is. Bár ez evidensnek hangzik, de egyáltalán nem triviális, ha az akkurátus bibliafordításokra gondolunk: a jelentés pontos közvetítéséhez a forrásnyelv grammatikájának ismeretén túl a

³ Vagy katolikus szóhasználatban: deuterokanonikus könyvek, amelyek a héber kánonban nincsenek meg, de a Septuaginta és ennek alapján a Vulgata is tartalmazza a szövegüket. Ez esetben a görög nyelv az eredeti nyelv, még akkor is, ha időközben egyikről-másikról bebizonyosodott, hogy eredetileg héberül íródott. A reformáció és a kánon kérdéséhez lásd ZSENGELLÉR József, *Az ószövetségi kánon és a reformáció = Az Ószövetség és a reformáció: Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből*, szerk. KUSTÁR Zoltán, NÉMETH Áron, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2018, 39–76; Zsengellér József, *A bibliai apokrifek és a reformáció: Az apokrif/deuterokanonikus könyvek karrierje*, Budapest, Kálvin – Magyar Bibliatársulat, 2022. A kánon kérdéséhez átfogóan lásd ZSENGELLÉR József, *A kánon többszólamúsága: A héber Biblia/Ószövetség szöveg és kánontörténete*, Budapest, L'Harmattan – Kálvin, 2014.

⁴ Vagyis elszakadva a korábbi egyházi bibliaértelmezéstől, a saját bibliaértelmezési keretet is meg kellett határozni, és a bibliafordításnak ebben a szellemben kellett megszületnie, vö. DÁN, 21.

⁵ Fontos azonban leszögezni, hogy az ókori klasszikus bibliafordítások is a saját korukban „népnyelvi” bibliafordításoknak minősültek. Ha csak a korai zsidó közösségekre gondolunk, említést érdemel az alexandriai diaszpóra görög nyelvű bibliafordítása, a Septuaginta, vagy a késő ókori, kora középkori palesztinai zsidó közösségek arámi nyelvű bibliafordításai, a targumok. Ezekhez lásd Elias J. BICKERMAN, *The Septuagint as a Translation* = Elias J. BICKERMAN, *Studies in Jewish and Christian History: A New Edition in English including The God of the Maccabees*, intr. Martin HENGEL, ed. Amram D. TROPPER, Leiden–Boston, Brill, 2007, 163–194; John A. BECK, *Translators as Storytellers: A Study in Septuagint Translation Technique*, New York, Peter Lang, 2000. A targumokhoz lásd Paul V. M. FLESHER, Bruce CHILTON, *The Targums: A Critical Introduction*, Waco (Texas), Baylor University Press, 2011; KOLTAI Kornélia, *A targumok – Elmélet és gyakorlat, különös tekintettel a bibliafordítási és interpretációs eljárásokra*, Targum, 1, 2022, 2–29.

⁶ A magyar nyelvészeti szakirodalom ez utóbbi terminust részesíti előnyben, én most felváltva használok a kifejezéseket, szinonimaként.

⁷ A *lingua vulgaris* jelentősége Erasmusnál merült fel először, vö. SZATHMÁRI, 47.

célnyelv grammatikájának ismeretét is el kellett sajátítani. A reformáció bibliaértelmezői és bibliafordítói eszméi így a héber nyelvtanok írása mellett – amelyek az intézményes héberoktatás megvalósítását mozdították elő – a vulgáris nyelvi grammatikák leírását is szükségessé tették, amelyek létrehozásában egyéb indokok is közrejátszottak.⁸

Melanchthon az általános oktatási reformján belül a héber nyelvoktatásra vonatkozó elképzeléseit szisztematikus elvek formájában dolgozta ki, amelyeket a gyakorlatba is átültettek. Ennek köszönhetően a német egyetemeken a 16. század második évtizedétől a héber teológiai alaptárgyként bekerült a képzésbe. Tanítani viszont „nem önálló joggal” tanították, mint egy ókori keleti nyelvet, amelyet ókori forrásokból ismerünk (illetve amelyet az ókori írásos dokumentumok alapján rekonstruáltak), hanem szent nyelvként (amelyet a Szentírás nyelve alapján rekonstruáltak), és „szolgálóleányi” minőségben, a bibliatanulmányozáshoz és (az exegézisen keresztül) az igehirdetéshez nélkülözhetetlen eszközként tekintettek rá.⁹

A hébertanuláshoz segédletként szolgáló grammatikák mellett megszáporodtak a szótárak is. Melanchthon nagybátyja, a humanista Reuchlin írt először latin nyelvű héber nyelvtant (lexikonnal), *Rudimenta hebraica* címen (Pforzheim, 1506),¹⁰ egy középkori zsidó tudós, David Qimhi (12–13. sz.) híres nyelvtana és szótára nyomán (מכילתא, ספר השורשים).¹¹ Ezt követte számos más nyelvtan is, amelyek mindegyikét – Reuchlinéhoz hasonlóan – előszeretettel forgatták a magyar protestáns peregrinuszok: Pagninusét (Róma, Avignon, Lyon, 1520 [1526]),¹² Clenardusét (Leuven, 1529), Münsterét (Bázel, 1524), aki szótárakat is írt,¹³ és Drusiusét (Oxford, Leiden, Franeker, 1587, 1612) egyaránt. Buxtorf nevéhez héber és arámi szótárak és nyelvtanok is köthetők, héber nyelvtana mellett (Bázel, 1609) David Qimhi nyelvtanát is lefordította latinra.¹⁴

⁸ Kimerítően szól erről többek között SZATHMÁRI, 55–63; Telegdi, 3–8.

⁹ Vö. ZSENGELLÉR József, *The Hebrew Language and Comparative Linguistics in the Early Centuries of Hungarian Protestantism = Protestantism, Knowledge, and the World of Science*, ed. KURUCZ György, Budapest, Károli Gáspár University of the Reformed Church in Hungary – L'Harmattan, 2017, 63–76, itt 64–65 és Uő, *Miért éppen*, 40–43.

¹⁰ Jelentőségéről lásd DÁN, 19.

¹¹ A szellemi hatásokról, áramlatokról szólva: Qimhi nyelvtanához az arab tudósoktól vette a szellemi muniációt a kortárs muszlim kulturális környezetben. Nemcsak műfaji értelemben, lévén, hogy az arab grammatikák korábban születtek meg a héber grammatikáknál, hanem tartalmi, tárgyi értelemben is. Az arab tudósok ugyanis az iszlám szent irat, a Korán nyelvének a leírásához létrehozták azokat a nyelvtani fogalmakat, kategóriákat és nyelvészeti terminusokat, amelyeket a középkori héber nyelven is alkotó zsidó tudósok – így Qimhi – a saját szent szövegük nyelvének, a héber nyelvnek a leírásához felhasználtak. De míg a héber és az arab két rokon nyelv, és hasonló kategóriák mentén leírható, addig a görög és latin nyelv grammatikája meg lehetően távol áll a hébertől, így a humanista és protestáns tudósok meg kellett hogy alkossák latin nyelven a héber leírására alkalmas kategóriarendszert és terminológiát. A kérdéskörrel bővebben lásd C. VLADÁR Zsuzsa, *A korai magyar grammatikák*, Budapest, Tinta, 2016, 68–82; TELEGDİ, 9–11 stb.

¹² Latin nyelvű bibliafordítása 1527-ben készült el (Lyon, 1527).

¹³ Elias Levita tanítványaként nemcsak héber nyelvtant írt, hanem a Héber Bibliát is kiadta latin nyelvű fordításával (Bázel, 1534–35).

¹⁴ A 17. századi peregrinusaink által használt grammatikákról bővebben lásd C. VLADÁR, 70–71, valamint TELEGDİ, 5–7.

Több nyelvtanírónak szorosabb kötődése is volt a magyar teológushallgatókhoz. Alsted a gyulafehérvári főiskolán is tanított, a magyar protestáns teológusok tehát személyesen is ismerhették. Héber és arámi nyelvtanának címe: *Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae* (Gyulafehérvár, 1635).¹⁵ Alting héber nyelvtana a *Fundamenta punctuationis Linguae Sanctae* címet viselte (Groningen, 1654), és 3. kiadása már Kolozsvárt, Tótfalusi nyomdájában jelent meg (1698).¹⁶ Leusden, aki Utrechtben a magyar protestáns ifjak mentoraként, patrónusaként töltött be professzori pozíciót, *Korte Hebreusche en Chaldeusche taalkonst* címen adta ki héber és arámi grammatikáját (Utrecht, 1686).¹⁷ Leusden a helyi zsidó közösségekkel is kapcsolatot ápolt, tehát közvetlenül is találkozott-érintkezett az élő zsidó „kultúrával”, és tanárukon keresztül (tőle függetlenül is akár) a magyar peregrinusok hébertudása is étellel telítődhetett (például a zsinagógai szertartások révén stb.).¹⁸

A 17. században nyugati egyetemeken megfordult magyar protestáns peregrinusaink, teológushallgatóink, teológusaink az elődeik, tanáraik hatására maguk is elkezdtek héber grammatikákat írni, kezdetben – a kor szokásaihoz híven – latinul.

Kismarjai Veszelin Pál volt az első magyar, aki a negyvenes években héber nyelvvel állt elő. *Brevis institutio* című munkája Franekerben, 1643-ban jelent meg.¹⁹ Komáromi Csipkés György *Schola Hebraica* címen Utrechtben, 1654-ben publikálta a héber nyelvtanát.²⁰ Parschitius Dániel *Octo tabulae grammaticae* című grammatikája Rostockban, 1662-ben látott napvilágot,²¹ és alig néhány évvel később Szathmárnémethi Mihály tollából született meg *Tyrocinium Hebraicum* címen a következő nyelvtan (Franeker, 1667).²² Pilarik Ézsaiás Wittenbergben, 1677-ben adta ki a *Summarium Linguae Sanctae* című munkáját,²³ Kaposi Juhász Sámuel pedig – a 17. században utolsóként – *Memoriale Hebraicum* címen jelentette meg héber nyelvtani gyűjteményét Kolozsvárott, 1698-ban.²⁴ Ez utóbbi mű Tótfalusi nyomdájából került ki, szellemi értelmében kettejük együttműködésének gyümölcse, amely egyúttal az első héber betűkkel nyomtatott könyvként is bevonult a magyar nyomdászat

¹⁵ STRBIK Andrea, *Héber nyelvtanok Magyarországon*, Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999, 41–42, 92–93.

¹⁶ STRBIK, 46–47, 112–114.

¹⁷ Amely még ugyanebben az évben Londonban angolul is megjelent: *A Short Hebrew and Caldaic Grammar* (London, 1686). *Biblia Hebraicája* 1660-as keltezésű (Utrecht).

¹⁸ Leusden magyar kötődéséről lásd BUJTÁS László Zsigmond, *Dokumentumok Johannes Leusden erdélyi kapcsolataihoz* (1673–1699), Lymbus, 1994, 77–101.

¹⁹ Vö. KOLTAI Kornélia, *Egy 17. századi héber carmen bemutatása – a carmenszerző héber grammatikájának tükrében = A grammatikától a retorikáig: Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Szusza tiszteletére*, szerk. HAVAS Ferenc et al., Budapest, ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, 2021, 43–52; továbbá STRBIK, 42, 94–95.

²⁰ Vö. STRBIK, 42–43, 96–98; továbbá ZSENGELLÉR, *The Hebrew Language*, 69–72.

²¹ Életrajzi adatokat és a nyelvtan összefoglaló bemutatását lásd STRBIK, 43–44, 99.

²² Bővebben lásd STRBIK, 44, 100–102.

²³ A biográfiai és a nyelvtannal kapcsolatos összefoglalást lásd STRBIK, 44–45, 104–106.

²⁴ Uo., 46, 108–110.

történetébe. Egy évvel később (1699-ben) ugyancsak Tótfalusi adta ki Kaposi bibliai szöveggyűjteményét is (*Breviarium Biblicum*).

Amint említettem, a bibliaértelmezői-bibliafordítói tevékenység nemcsak a héber nyelvtanírás igényét hozta magával, hanem a latin nyelvű nemzeti – esetünkben magyar – nyelvtanírás fellendülését is. A 17. századi peregrinusaink közül a héber nyelvű üdvözlőverset is alkotó protestáns peregrinus, Komáromi Csipkés György írt magyar nyelvtant, *Hungaria Illustrata* címen, amely Utrechtben, 1655-ben jelent meg.²⁵ Komáromi bibliarevizíós-bibliafordító tevékenysége is ismert: eredetileg a Jansonius-Biblia javítását tervezte elkészíteni, de végül új bibliafordítást tett le az asztalra, pontosabban tett volna, mert az élete végén elkészített kézirat még sokáig kiadatlan maradt. Végül 1717-ben jelent meg Leidenben. Komáromi tehát mindhárom hebraisztikai műfajban alkotott (bibliafordítás, nyelvtanok és üdvözlőversek), és magyar nyelvű egyéb munkáival is jelentős mértékben hozzájárult a nemzeti nyelv, és ezzel szoros összefüggésben a nemzeti öntudat formálásához.²⁶

Kevésbé ismert azonban a másik 17. századi peregrinusunk, Kaposi Juhász Sámuel, akihez szintén mindhárom hebraisztikai műfaj köthető.

Kaposi Juhász Sámuel héber üdvözlőversei

Kaposi Rimaszombatban született, 1660-ban.²⁷ 1681-ben rektori hivatalt viselt szülővárosában, és ugyanebben az évben indult peregrinációra is. 1683-tól az utrechti egyetemre járt, 1685-ben a leideni egyetemet látogatta.²⁸ Itt nyerte el később „sine disputatione” a teológiai doktori címet is. Amszterdamban revizorként dolgozott Tótfalusi Kis Miklós Jansonius-Biblia korrekcióján Csécsi Jánossal együtt. Tótfalusi 1685-ben adta ki az „Aranyas Bibliáját” Amszterdamban (amely azonban az erdélyi

²⁵ Hasonmás kiadását fordítással, bevezető tanulmánnyal lásd Komáromi Csipkés György: *A magyar nyelv magyarázata. Hungaria Illustrata. Hasonmás kiadás fordítással, ford., bev., jegyz. C. VLADÁR Zsuzsa*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2008.

²⁶ Az első magyar grammatika még a 16. században jelent meg, Sylvester János tollából, *Grammatica Hungarolatina* címen (Sárvár-Újsziget, 1539). Legalább felsorolás szinten essék szó Komáromi Csipkés György nyelvtanán kívül a többi 17. századi magyar grammatikáról is: SZENCI MOLNÁR Albert, *Nova grammatica Ungarica* (Hanau, 1610); GELEJI KATONA István, *Magyar Grammatikátska* (Gyulafehérvár, 1645); PERESZLÉNYI Pál, *Grammatica Linguae Ungaricae* (Nagyszombat, 1682); KÖVESDI Pál, *Elementa Linguae Ungaricae* (Lőcse, 1686); TÓTFALUSI Kis Miklós, *Ratiocinatio de Orthographia* (Kolozsvár, 1697).

²⁷ Életrajzi adataihoz és munkásságához vö. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, Budapest, A Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, 1977³. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=1348> (letöltés ideje: 2025. április 12. – a dátum a tanulmány valamenynyí internetes hivatkozására érvényes), valamint SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt., Budapest, Hornyánszky, 1897–1914, utánnymás: Veszprém, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1981. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>

²⁸ Vö. BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, ELTE Levéltára, 2007, 139, 260.

egyházi körökben nem aratott osztatlan sikert). Kaposi a 80-as években még különböző angol,²⁹ dániai és francia egyetemeket³⁰ is felkeresett, és az évtized vége felé tért haza. Rövid ideig a szülővárosában tartózkodott, majd Gyulafehérvárra nevezték ki az átmenetileg odaköltöztetett sárospataki református kollégium tanárává. Haláláig, 24 éven át töltötte be ezt a hivatalt.

A szakirodalom mind a grammatikaírói munkásságát, mind pedig a bibliafordítói munkálatokban való részvételét tárgyalja, ugyanakkor a héber nyelvű üdvözlőverseiről csupán érintőlegesen tesz említést. Most ezt a mulasztást igyekszem törleszteni – a korszak nyugati egyetemein megjelenő hebraisztikai szellemi hatások kontextusában.

Kaposi első héber költeményét Apáti Miklósnak címezte 1686-ban, a következő évben pedig Nánási Mihályhoz is írt egy héber nyelvű *carment*. Mindkét üdvözlővers Leidenben került kiadásra.

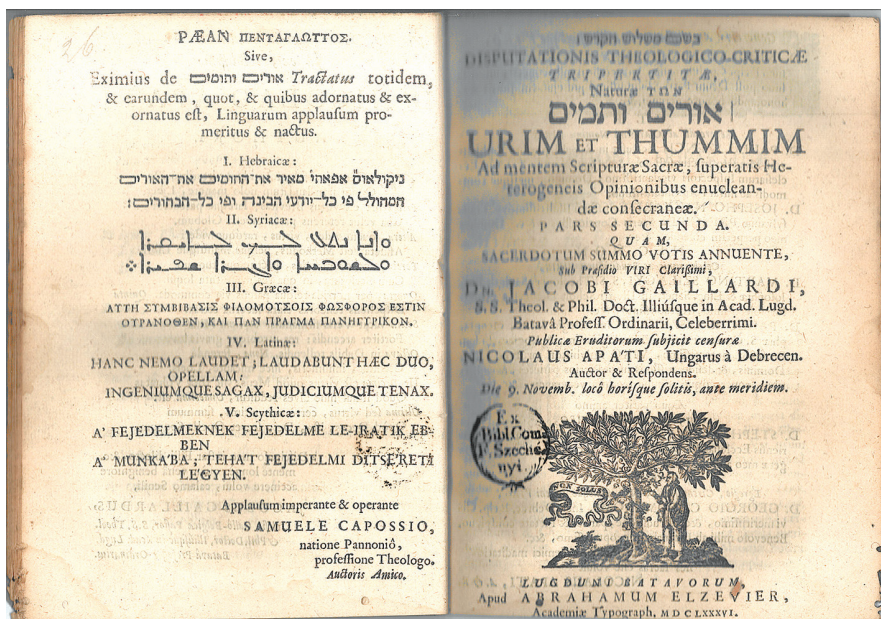
Az első versének címzettje, Apáti M. Miklós (1662, Debrecen – 1724, Debrecen)³¹ 1685-ban indult peregrinációra: ekkor Leidenbe, 1687-től Franekerbe, 1688-tól az utrechti, végül az amszterdami egyetemre iratkozott be.³² Leidenben írta meg a *Disputatio Theologico-Critica Tripertitia Naturae Twm Urim Et Thummim* című disputációját, amelynek alkalmából Kaposi héber nyelvű *carment* írt a tiszteletére. Apáti is találkozott Tótfalusi Kis Miklóssal Amszterdamban, 1687-ben, és szakmai kapcsolatuk elmélyült voltát jelzi, hogy két évvel később az „Aranyas Biblia” példányaival vette hazafelé az irányt (amely szállítmány következtében számos akadály állta útját, és csak nagy kitérőkkel és nagy nehézségek árán sikerült hazatérnie).

²⁹ Az oxfordi egyetemet 1685–86-ban látogathatta, vö. GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, ELTE Levéltára, 2005, 34.

³⁰ Vö. CSORBA Dávid, *Kaposi Juhász Sámuel eddig ismeretlen könyvlistái*, Lymbus, 2011, 196–207, itt 196. NB: a szakirodalom általában egyéb angol és német egyetemeket is említ, de Gömöri csak utal a nagyon valószínű londoni tartózkodására, ám angliai egyetemjárásáról nem maradt fenn bizonyíték, Szögi a német egyetemek vonatkozásában pedig egyáltalán nem is említi meg Kaposit. Lásd SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon*, Budapest, ELTE Levéltára, 2011.

³¹ Életrajzi adataihoz és munkásságához vö. ZOVÁNYI. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=95>; SZINYI-NYEL, *Apáti Miklós*. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

³² Vö. BOZZAY, LADÁNYI, 80, 139, 211, 260.

1. kép

Kaposi Juhász Sámuel üdvözlőverse Apáti Miklóshoz (RMK III, 3402),

Sárospataki Református Kollégium, OSZK, B1.

Jobbra a disputáció címlapja, balra Kaposi Juhász Sámuel öt nyelven írt üdvözlőversei, melyek közül az első a héber

Kaposi ötnyelvű repertoárja a héberen kívül szír, görög, latin és végül szkíta, azaz magyar nyelvű kétsoros *carmen*eket foglal magában, amelyek mindegyike tematikailag némiképp eltér egymástól. Az Apáti Miklóst köszöntő, első héber nyelvű költeménye pontozatlan, tehát csak mássalhangzókat tartalmaz, két sorból áll – melyek egyenként 17–19 szótagot számlálnak – és rímes: a sorzáró főnevek végződése csengenek össze (*pluralis masculinum* névszói végzések).

Alább közlöm az átírt szöveget és a fordítást is. A fordításomhoz az általam magánhangzókkal kiegészített szöveget veszem alapul.

Paeon Pentaglóttos:
Ötnyelvű ünnepi dalok:

Hebraicae:

נִקּוּלָאוֹס אֶפְאֵתִי מֵאִיר אֶת־הַתְּמִים אֶת־הָאִוְרִים
הַמְּהוּלָל פִּי כָל־יְדַעֵי הַבִּינָה וּפִי כָל־הַבְּחֹרִים:

נִקּוּלָאוֹס אֶפְאֵתִי מֵאִיר אֶת־הַתְּמִים אֶת־הָאִוְרִים
הַמְּהוּלָל [הַמְּהוּלָל] פִּי כָל־יְדַעֵי הַבִּינָה וּפִי כָל־הַבְּחֹרִים:

Nikolausz Apati megvilágítja a *tummimot*, az *urimot*,
Aki minden értelmes szája és minden ifjú szája [által] dicsértetik.

A disputáció tárgyára utaló fogalmak: az *urim* és a *tummim* bibliai műveltségszavak, amelyek a Héber Bibliában többnyire együtt fordulnak elő.³³ Az ezen a néven illetett tárgyak a főpapi öltözetben (a speciális papi mellvértben, az ún. *חֹשֶׁן*/*hósen*ben) voltak elhelyezve (lásd 2Móz 28,15–30; 3Móz 8,8). Jóslások céljára használták – igaz, a Biblia tanúsága szerint az egyes bibliai korokban eltérő gyakorisággal. Az Istenhez intézett kérdésre az *urim* és a *tummim* segítségével érkezett válasz. Számos homály övezi magát a fogalmat is (lásd például a szóetimológiák bizonytalanságát, az eljárás, a kérdezés kivitelezésének a tisztázatlanságát), de a tárgyi kulturális referenciát (az eszközök jellegét, mibenlétét, anyagát) egyaránt.³⁴ Ezért is jelenthetett kihívást, és válthatott ki nagy elismerést ebben a tárgyban disputálni, ahogyan erről a héber nyelvű üdvözlővers is tanúbizonyságot szolgál.

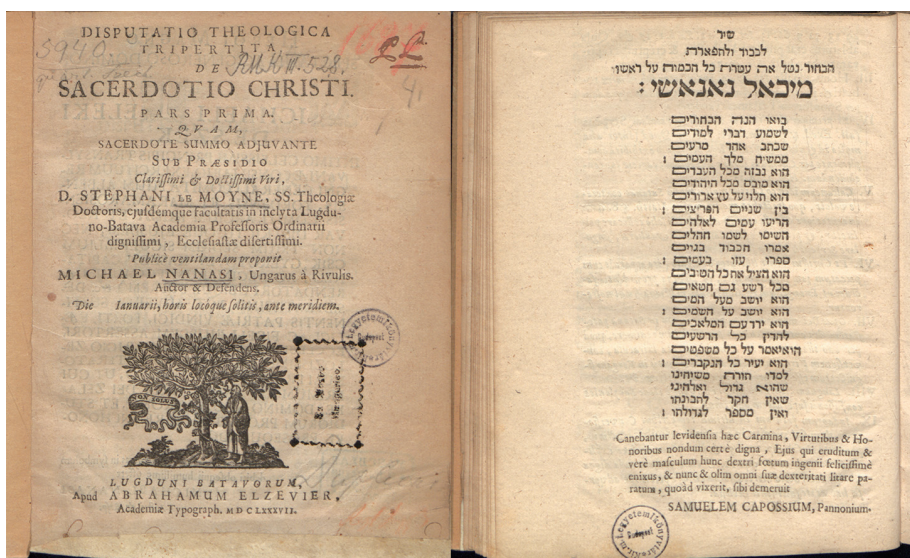
A másik héber nyelvű vers címzettjével, Nánási Lovász Mihállyal (1662, Nagybánya – 1709, Marosvásárhely)³⁵ Kaposi 1685-ben Leidenben tanult együtt. Nánási 1685-ben indult peregrinációra, ebben az évben iratkozott be a leideni egyetemre is.³⁶ Kaposi, akiben nagy verselőt tisztelhetünk, diáktársa *Disputatio theologica tripertita de sacerdotio Christi* című disputációja alkalmából ragadott ismét tollat, hogy kifejezze társa teljesítménye iránti nagyrabecsülését, és demonstrálja jártasságát a teológiában, a héber nyelvben és a Héber Bibliában.

³³ Összefoglalóan lásd Moshe GREENBERG, *Urim and Thummim = Encyclopaedia Judaica* (2nd Edition), vol. 20, ed. Fred SKOLNIK, Michael BERENBAUM, Detroit, Thomson Gale, 2007, 422–423.

³⁴ Talán megjelölt kövek vagy botok/pálcák voltak, és talán (bizonyos bibliai szövegek értelmében) sorsvetés lehetett a jóslási eljárás, de ez esetben is nagy a homály (vö. Ézs 34,17; 1Sám 10,20; 23,10–12; 30,8 stb.). Bővebben lásd GREENBERG, 422.

³⁵ Életrajzi adataihoz, munkásságához vö. ZOVÁNYI. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2006>; SZINNYEI, *Nánási Lovász Mihály*. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/>

³⁶ Vö. BOZZAY, LADÁNYI, 260.

2. kép

Kaposi Juhász Sámuel üdvözlőverse Nánási Mihályhoz (RMK III, 3447), ELTE Egyetemi Könyvtár, B2.

A disputáció címlapja és Kaposi Juhász Sámuel héber nyelvű üdvözlőverse

A jelen héber nyelvű költemény is pontozatlanul íródott, de jóval hosszabb, mint az előző. Bár poétikailag nem túl bonyolult, de kiemelendő a ritmikussága, szabályos volta. 24 sorból áll, amelyek közül 20 sorban azonos a rímképlet: „ragrímek” formájában (szintén *pluralis masculinum* névszói végződésekkel). A rímek az utolsó négy sorban különböznek a vers többi ragrímétől, és az utolsó (bár térbelileg nem elkülönített, de a sor végén kettősponttal elválasztott) versszakon belül is eltérnek egymástól a két-két sorban. Szabályos kétütemű nyolcas sorok teszik ki az üdvözlőverset.

שיר
לכבוד ולתפארת
הבחור נטל את עטרת כל חכמות על ראשו
מיכאל נאנאשי:

בואו הנה הבחורים
לשמוע דברי למודים
שכתב אחד מרעים
ממשיח מלך העמים:
הוא נבזה מכל העבדים
הוא מובס מכל היהודים
הוא תלוי על עץ ארורים
בין שניים הפריצים:

הריעו עמים לאלהים
 השימו לשמו תהלים
 אמרו הכבוד בגוים
 ספרו עזו בעמים:
 הוא הציל את כל הטובים
 מכל רשע גם חטאים
 הוא יושב מעל המים
 הוא יושב על השמים:
 הוא ירד עם המלאכים
 להדין כל הרשעים
 הוא יאמר על כל משפטים
 הוא יעיר כל הנקברים:
 למדו תורת משיחינו
 שהוא גדול ואלהינו
 שאין תקר לתבונתו
 ואין מספר לגדולתו:

Kaposi számos gondolatához, kifejezéséhez inspirációul a Héber Bibliát használta, ezért az alábbiakban a fordításom mellett feltüntetem az általam azonosított, az üdvözlővershez alapul szolgáló bibliai verseket: a szó szerint átvett szavakat, szerkezeteket, illetve a parafrázisokhoz és gondolatokhoz felhasznált forrásokat is. A bibliai versek invenciózus alkalmazása nemcsak a kreativitását bizonyítja, hanem arról is számot ad, milyen természetesen, otthonosan mozgott a Héber Biblia nyelvi-tartalmi (teológiai) közegében.

Fordításomat a magánhangzókkal ellátott szöveg mellett közlöm. A magánhangzós kiegészítés már szükségképpen értelmezést sugall, másfelől viszont a pontozás a fordításhoz nyújt segítséget.

שִׁיר
 לְכָבוֹד וּלְתִפְאָרֶת
 הַבְּחֹר נָטַל אֶת עֲטֹרַת כָּל חֲכָמוֹת עַל רֹאשׁוֹ
 מִיִּכְאֵל נְאֻמָּה:

Ének az ifjú tiszteletére és dicsőségére,
 [aki] felemelte minden bölcsesség koronáját a fejére
 Nánási Mihály

בואו הנה הבחורים
לשמוע דברי למידים
שפתח אֶחָד מֵרַעִים
ממשיח מֶלֶךְ הַעַמִּים:
הוא נִבְּחָה מִכָּל הַעֲבָדִים
הוא מוֹבָב³⁹ מִכָּל הַיְּהוּדִים
הוא תְּלוּי עַל עֵץ אַרְוִירִים
בֵּין שְׁנַיִם הַפְּרִיצִים:
עַמִּים לֹא־לֹהִים הָרִיעוּ
הַשִּׁימּוֹ לִשְׁמוֹ תְּהִלִּים
אֶמְרוּ הַכְּבוֹד בְּגוֹיִם
סִפְרוּ עוֹז בְּעַמִּים:
הוא הִצִּיל אֶת כָּל הַטּוֹבִים
מִכָּל רָשָׁע גַּם חַטָּאִים
הוא יוֹשֵׁב מֵעַל הַמַּיִם
הוא יוֹשֵׁב עַל הַשָּׁמַיִם:
הוא יָרַד עִם הַמַּלְאָכִים

Gyertek ide, ifjak,
 hogy halljátok³⁷ a tanítás szavait,
 amit írt (a) barátok közül egy
 (a) Messiásról, a népek királyáról!
 Ő meg lett vetve,³⁸ minden szolgánál jobban,
 Ő megtapostatott minden zsidó által,
 Ő felakasztott (az) átkozottak fájára,⁴⁰
 két gonosztevő közé.

Kiáltátok, népek, Istenhez,⁴¹
 készítetek⁴² a nevének dicséreteket,⁴³
 mondjátok:⁴⁴ a dicsőség a népek között (van),
 meséljétek erejét a népek között!⁴⁵
 Ő megmentett minden jót
 minden rossztól és bűnöstől is,
 Ő a vizek felett trónol,⁴⁶
 Ő a mennyek felett trónol,⁴⁷
 ő lejön az angyalokkal,

³⁷ Halványán emlékeztet Ézs 34,1-re: „וְכָל־צִיָּצֵי־הַיָּם יִשְׁמְעוּ וְהָאָרֶץ וְהַיָּם וְכָל־הַיָּבֵשׁ יִשְׁמְעוּ וְהָאָרֶץ וְהַיָּם וְכָל־הַיָּבֵשׁ יִשְׁמְעוּ וְהָאָרֶץ וְהַיָּם וְכָל־הַיָּבֵשׁ יִשְׁמְעוּ” „Jöjjetek ide, népek, halljátok [szó szerint: 'hogy halljátok', K. K.] figyeljetek, nemzetek! Hallja meg a föld és ami rajta él, a világ és minden szülöttel!” A bibliai versek fordításainak forrásszövege: *Magyar Biblia-társulat újfordítású Bibliája* (RÚF), 2014.

³⁸ Vö. többek között Ézs 53,3: וְלֹא חָשַׁבְתָּהוּ . יְקִימְנוּ בְנֵיהֶם וְיִדְעוּ אֵישׁ מִכְאַבוֹת וְיִרְדּוּ עָלָיו וְיִסְמְכוּתָהּ פָּנִים מִפְּנֵי מָוֶן נִגְזָרוּ . „Megvetett volt, és emberektől elhagyatott, fájdalmak férfia, betegség ismerője. Eltakartuk arcunkat előle, megvetett volt, nem törődünk vele.”

³⁹ Egyetlen előfordulása a Bibliában: Ézs 14,19.

⁴⁰ Vö. Gal 3,23. Továbbá Deut 21,23a: לֹא-תִהְיֶה נֶפֶשׁ עֲלֵי-הָעֵץ בְּיָמֵי הַחַיִּים כִּי-קִבְּרוּ תִקְבְּרֶנּוּ בְּיוֹם הַהוּא בְּיַקְלֶלֶת אֱלֹהִים תִּלְוֶהָ: „ne maradjon holtteste éjjelre a *fán*. Temesd el még aznap, mert átkozott Isten előtt az *akasztott ember*.”

⁴¹ Bár formailag lehetne akár T/3. sz. *perfectum* is (הִרְעוּ: 'kiáltották'), a szövegösszefüggésből inkább az *imperativusi* T/2., hímnemű alak valószínű. A felszólító módú alak preferenciáját támasztja alá a Zsolt 47,2 verse is: כָּל־הָעַמִּים תִּקְעוּ כַּךְ הָרִיעוּ לְאֱלֹהִים בְּקוֹל רָנָה. „Ti népek, mind tapsoljatok, harsogó hangon *ujjongjatok* Isten előtt!”

⁴² Ugyancsak egybeesik הַשִּׁטָּה ('készítettek') alakváltozattal, amely lehetőséget a főnti okok miatt ismét figyelmen kívül hagyok a fordításban.

⁴³ Szó szerinti idézetet nem találok, de finom átköltést igen. Eszerint a Zsolt 135,1 versét: הָלְלוּ אֶת־יְהוָה | הָלְלוּ אֶת־יְהוָה „Dicsérjétek az Urat! Dicsérjétek az Úr nevét, dicsérjétek az Urat, akik szolgálai vagytok”, és a Zsolt 148,13-as versét is felhasználhatta a carmenhez: אֶת־יְהוָה כִּי־יִשְׁעָב שָׁמוּ לְבָדוֹ הוֹדוּ עַל־אֲזָר וְשָׁמַיִם: „dicsérjétek az Úr nevét! Mert csak az ő neve magasztos, fensége a föld és az ég fölé emelkedik” stb.

⁴⁴ Szintén elvben lehetséges volna az אָמַר ('mondták') is. A továbbiakban a potenciálisan egybeeső alakokat nem jelölöm.

⁴⁵ Vö. Zsolt 96,3, amely hasonló szavakkal fejez ki hasonló gondolatot: נְפִלְאוּתָיו סִפְרוֹ בְּגוֹיִם כְּבוֹדוֹ בְּכָל־הָעַמִּים: „Beszéljétek el dicsőségét a nemzeteknek, csodáit minden népnek!”

⁴⁶ Nem szó szerinti idézet, de parafrázisként is felfogható, vö. Zsolt 29,10. מְלֹךְ יְהוָה יֹשֵׁב יֵשֶׁב לְמַבְּוֹל יְהוָה לְעוֹלָם. „Az Úr trónol az áradat fölött, ott trónol az Úr, az örökkévaló király.”

⁴⁷ Szintén parafrázisszerű, alapszövege lehet: Zsolt 2,4. יוֹשֵׁב בְּשָׁמַיִם יִשְׁחָק לְדָנָי יְלֻעַ-לֵּמוֹ: „A mennyben lakozó kineveti, az Úr kigúnyolja őket.”

לְהַדִּין כָּל הַשְּׁעִים
 הוּא יֹאמַר עַל כָּל מַשְׁפָּטִים
 הוּא יַעִיר כָּל הַנִּקְבָּרִים:
 לְמַדּוּ תוֹרַת מִשְׁחִינוּ⁵⁰
 שֶׁהוּא גָדוֹל וְאֵלֵינוּ
 שֶׁאֵין חָקָר לְתִבְּוֹתוֹ
 וְאֵין מִסְפָּר לְגִדּוּלָתוֹ:

hogy megítélje mind a bűnösöket.⁴⁸
 Ő szól minden ítélet felett/ítéletéről,
 ő kelti fel mind az eltemetetteket.⁴⁹
 Tanuljátok a Messiásunk törvényét!
 Mert ő nagy és a mi Istenünk,
 mert kifürkészhetetlen a tudása,⁵¹
 és nincsen száma sem a nagyságának.⁵²

Koherens szöveg, szavai témába illők, a disputáció tárgyára reflektálnak. Krisztológiai tartalmú, s jöllehet Jézus neve nem jelenik meg a versben, egyértelműen Jézusra mint Messiásra vonatkoztatható – a Passióból ismert részleteknek köszönhetően, amelyek erős ószövetségi intertextualitással bírnak. Nem véletlenül sejlik fel az Úr Szenvedő Szolgájának alakja is a szövegben, akit a keresztény hagyomány a szenvedéstörténet Jézusával azonosít, Jézus előképének tekint (itt megidézve: Ézs 53).⁵³ Még azoknál a részekenél is héberül fogalmaz, ahol csupán az újszövetségi forrás áll a rendelkezésünkre, tehát a görög alapján ismerjük a történetet (vö. „két gonosztevő közé”). A görög alapján írott héber (hacsak nem állt rendelkezésére héber nyelvű Újszövetség) a különböző nyelvekben való jártasságára, mégpedig az egyes nyelveken belül is elmélyült tudására vall.

A leggyakrabban feldolgozott bibliai forrásszövegek között a Zsoltárok könyvének hálaadó, dicsőítő zsoltárait találjuk meg, továbbá Ézsaiás könyvének képeit, fogalmait látjuk megelevenedni a versben.

⁴⁸ Vö. Mt 25,31 ;16,27. Továbbá: Jn 1,15.

⁴⁹ Vö. Dán 12,2 – a tartalma egyértelműen megjelenik, noha a szavak szintjén semmi nem azonos a két vers(sor)ban.

⁵⁰ Nyelvtanilag akár hibának is számíthatjuk, hogy a többes számú névszókhoz járuló „jod” szerepel a toldalékban, jelen esetben tehát feleslegesen. Ugyanakkor látni kell, hogy a formailag többes számú, „Isten” szóval képez a „Messiás” szó rímpárt, így talán tudatosan „ragozta” többes számban Kaposi. E szerint az értelmezés szerint *pluralis maiestatis*ként azonosíthatjuk a végződést.

⁵¹ Szó szerinti átvétel Ézs. 40,28-ból.

„הֲלוֹא יָדַעְתָּ אֱמֵלָא שְׁמֵעַתְּ אֱלֹהֵי עוֹלָם | יְהוָה בּוֹרֵא קִצּוֹת הָאָרֶץ לֹא יֵיפֵר וְלֹא יִיגַע אֵין חָקָר לְתִבְּוֹתוֹ: „Hát nem tudod, hát nem hallottad? Örökkévaló Isten az Úr, ő a földkerekség teremtetője! Nem fárad el, és nem lankad el, értelme kifürkészhetetlen.”

⁵² Zsolt 145,3. „גָּדוֹל יְהוָה וּמְהִלָּל מְאֹד לְגִדּוּלָתוֹ אֵין חָקָר: „Nagy az Úr, méltó, hogy dicsérjék, nagysága felfoghatatlan.”

⁵³ Az ún. *eved JHWH*-dalok (עֲבֹד יְהוָה) 'JHWH/Úr/Örökkévaló szolgája') négy helyen jelennek meg Ézsaiás könyvében, összefüggő szövegrészek formájában: Ézs 42,1–4; 49,1–6; 50,4–9; 52,13–53,12. Ezekhez és messianisztikus interpretációjukhoz lásd Ivan ENGNELL, *The 'Ebed Yahweh Songs and the Suffering Messiah in 'Deutero-Isaiah'* = Bulletin of the John Rylands Library, 31, 1948, 54–95, Gordon P. HUGENBERGER, *The Servant of the Lord in the 'Servant Songs' of Isaiah: A Second Moses Figure = The Lord's Anointed: Interpretation of Old Testament Messianic Texts*, ed. Philip E. SATTERTHWAITHE, Richard S. HESS, Gordon J. WENHAM, Grand Rapids (Michigan), Baker Academic – Paternoster Press, 1995, 105–140. Magyarul jó összefoglalást és szakirodalmi áttekintést nyújt KARASSZON István, *Az Úr Szenvedő Szolgája = Az Ószövetség teológiai üzenete*, Budapest, L'Harmattan, 2021, 149–153.

A recepciótörténet, kulturális emlékezet tehát kissé érdemtelenül szorítja háttérbe Kaposi Juhász Sámuel a többi, neves 17. századi magyar keresztény hebraistához képest, pedig héber nyelvű üdvözlőversíró tevékenysége – mivel két költeményt is alkotott – a kortárs héber nyelvű *carmen*írók túlnyomó többségének teljesítményét felül is múlja. Hebraisztikai munkássága magában foglal egy héber nyelvtani gyakorlatkönyvet, egy bibliai szöveggyűjteményt és a bibliafordítás korrigálásában való foglalatosságát is, így jó okunk van feltételezni, hogy személyesen is hozzájárult a magyar irodalmi nyelv és a nemzeti önazonosság megszilárdításához.

*Nyugati műfajok és áramlatok követése
a nemzeti identitásképzés kontextusában*

17. századi peregrinusaink a nyugat-európai egyetemi éveik során nemcsak a héber nyelvet és a hozzá kapcsolódó *éthoszt* sajátították el igen magas fokon, hanem a hebraisztikához rendelhető tartalmakat és műfajokat is – a bibliafordítástól⁵⁴ kezdve a nyelvtaníráson át az üdvözlőversek írásáig –, amelyeknek sajátos, magyar változatait is kialakították. A hebraisztikai műfajokat adaptáló tevékenység leglátványosabban a magyar nyelvű bibliafordításokban, bibliarevizíós kiadásokban és (a héber fonológiát és morfológiát analógiásan alapul vevő) magyar nyelvtanokban öltöttek testet, amely műfajok azonban nem születhettek volna meg, ha a *Hebraica veritas* szellemében nem születnek meg az első héber grammatikák, amelyek a vulgáris nyelvek leírásához is mintául szolgáltak.

Kissé más, ismét európai perspektívából nézve: a népnyelvi (vulgáris) bibliafordítások, a bibliaértelmezés, a hebraisztikai stúdiumok, a héber és egyéb nyelvtanok megjelenése, továbbá a héber nyelvű üdvözlőversek írása és felvirágoztatása, egyszóval a hebraisztikai műfajiság a nyugat-európai nemzeti nyelvi sztemerdizációt mozdtította elő. A vulgáris nyelvek nemzeti nyelvekként való egységesítése pedig – Telegdi szavaival élve – „a nemzetté válással” mint „feltétellel”, illetve „eredménnyel” állt szoros kölcsönhatásban.⁵⁵ Nyugat-európai teológiákon tanulni tehát azt is jelentette a korban, hogy a nemzeti identitást erősítő-inspiráló intellektuális folyamatokkal megismerkedni. Mikor peregrinusaink a hebraisztikai műfajokat megtanulták, a nyugati eszméáramlatokkal is kapcsolatba kerültek, így nemcsak a hebraisztikai műfajokat hozták haza a 16–17. századi magyar és erdélyi területekre, hanem a nemzeti eszmét is, amelyeket aztán szintén a magyar viszonyokhoz adaptáltak, a magyar viszonyoknak megfelelően gondoltak újra, értelmezték át.⁵⁶

⁵⁴ Vö. DÁN, 61.

⁵⁵ TELEGDI, 5. Szathmári így fogalmaz: „az irodalmi nyelv kialakulása és fejlődése sohasem öncélú, hanem mindig gazdasági, politikai, művelődésbeli stb. okokra visszavezethető társadalmi szükségletet elégít ki. Mindebből következik, hogy kibontakozását illetően kapcsolatban van a nemzetté válással, s ennek létrejötte után is a mindenkori gazdasági, politikai, társadalmi, művelődésbeli viszonyokkal” SZATHMÁRI, 19.

⁵⁶ Ennek a tanulmánynak nem tárgya, de már csak az árnyaltabb, komplexebb kép kedvéért is érdemes

Szellemi áramlatokról szólva nem lehet elvonatkoztatni a történelmi, politikai, társadalomtörténeti háttértől, nevezetesen: a korabeli háborús viszonyoktól, háborús miliőtől sem.⁵⁷ A nemzeti eszméket tápláló intellektuális-szellemi folyamatok ugyanis egy olyan történelmi-gazdasági helyzetben virágoztak, amelyben állandósultak a krízisszituációk. A 17. századi európai történelmi kataklizmák korában a nemzetté válás így nemcsak hőn áhított, hanem (sokak számára) távoli, kilátástalan, megvalósíthatatlan ideának is tűnt. A tágabb európai, de konkrétan a magyar történelmi kontextus is azt a narratívát támasztja alá, amely szerint minél nagyobb a társadalmi-politikai kilátástalanság, annál inkább szükség van a közösségépítő, a nemzeti összetartozás tudatát erősítő ideákra.

A 17. századi protestáns peregrinusok által adaptált és tökéletesített hebraisztikai műfajok és hebraisztikai tevékenységek az én értelmezésemben jóval túlmutatnak önmagukon: nemcsak a nemzeti nyelv megszilárdításához, hanem a magyar nemzeti azonosságtudat formálódásához is jelentős mértékben hozzájárultak, és (ily módon) a magyar nemzetté válás folyamatában is nélkülözhetetlen szerepet töltöttek be.

KOLTAI KORNÉLIA
habilitált egyetemi docens
Eötvös Loránd Tudományegyetem
koltai.kornelia@btk.elte.hu

*Intellectual Influences Appearing in Hebrew Genres Written by Seventeenth-Century
Hungarian Protestant Peregrini*

Abstract: This paper explores the Hebrew-oriented scholarly activities of seventeenth-century Hungarian Protestant peregrini, including Bible translation, grammatical works, and congratulatory poetry (*carmina gratulatoria*). This study considers how these genres interacted, and their place within the intellectual and ideological context of the period. The study argues that these Hebrew-focused endeavours contributed both to the standardization of the Hungarian language and to the formation of national consciousness.

Keywords: seventeenth-century Hungarian Protestant peregrini, *Carmina gratulatoria*, Hebrew scholarship, Bible translation, grammar and linguistic works, standardization of the Hungarian language, national consciousness, early modern intellectual history

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

lenne vizsgálni egy másik peregrinációs útírányt, amelyet Péchi Simon járt be (a 16. század végén), aki nem a szokásos nyugati egyetemeket látogatta végig, hanem éppen ellenkezőleg, keleten szerezte meg az ismereteket.

⁵⁷ A 17. századi protestáns peregrinációval összefüggésben lásd ZSENGELLÉR, *Miért éppen*, 35–40.

Választások, generációk, szellemi otthonkeresés és az unitárius *peregrinatio academica* a 16. században

Az erdélyi kora újkori *peregrinatio academica* történetéről gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre, és nem véletlen az sem, hogy már a korai összeírások, így például Laskai Csókás Péteré, a wittenbergi egyetemre beiratkozott magyar diákok között az erdélyieket is felsorolta.¹ Ám hogy egyes régiók és egyes felekezetek peregrinációjának történetéről és trendjeiről hogyan és mit tudunk elmondani, sokban függ attól, hogyan kezeljük és rendezzünk az eddig összegyűjtött adatokat, mit kezdünk a gyakori adathiánnyal, és hogyan tudjuk a *peregrinatio academica* történetét az unitáriusok szempontjából bármilyen narratívába rendezni. Mielőtt rátérnék a példákra, hasznos lesz néhány, a témával foglalkozó alapvető szakirodalmat megemlíteni. A korai időszakból Itáliával kapcsolatban talán a legfontosabbak Veress Endre munkái,² emellett megkerülhetetlenek Tonk Sándor és Szabó Miklós kutatásai és katalógusai,³ a wittenbergi diákokkal kapcsolatban a coetus megalakulásától Szabó András kutatásai,⁴ és speciálisan az unitárius peregrinációval kapcsolatban Kathona Géza (1711-ig),⁵ Szabó Miklós (1848-ig)⁶ és Kovács Sándor tanulmányai (1848 után).⁷ Az utóbbi években publikált tanulmányok pedig olyan kiegészítő adatokkal szolgálnak, melyek izgalmas forráscsoportokat bemutatva továbbblendítik a kutatást.⁸

¹ Laskai Csókás összeírásának későbbi másolatai között akadunk azonban olyanra is, amely nem tartalmazza azokat a neveket, melyeket a diákösszeírásokkor valamilyen okból kihúztak, köztük az öngyilkosokét, és többek között Basilius Istvánét, aki időközben antitrinitárius lett.

² Például *A páduai egyetem magyarországi tanulójának anyakönyve és iratai, 1264–1864*, kiad. VERESS Endre, Budapest, Stephanemum Ny., 1915; *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*, kiad. VERESS Endre, Budapest, MTA, 1941.

³ TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992.

⁴ Összefoglaló monográfiája: SZABÓ András, *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017.

⁵ KATHONA Géza, *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, Keresztény Magvető, 1979/1, 30–39.

⁶ SZABÓ Miklós, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, Keresztény Magvető, 1991/2, 85–104. Ugyancsak megjelent a következő kötetben: SZABÓ Miklós, *Művelődés és gazdálkodás az újkori Erdélyben: Erdélyi értelmiség, városfejlődés és paraszti gazdálkodás a XVI–XIX. században*, Marosvásárhely, Mentor, 2003, 51–73.

⁷ KOVÁCS Sándor, *A magyar unitárius peregrinatio academica vázlatos története 1848 után*, Keresztény Magvető, 2009/4, 561–587. Nem sorolom fel itt a témával vagy egy-egy peregrinus életével foglalkozó résztanulmányokat, melyek külföldön és Magyarországon az utóbbi években megjelentek, nagyban segítve a további kutatásokat.

⁸ Ilyenek például Szigeti Molnár Dávid 17. és 18. századdal kapcsolatos publikációi. Tanulmányát lásd jelen kötetben.

A peregrináció témájában az unitáriusok első generációjának vizsgálata kapcsán még kivétel nélkül minden esetben vallásváltásokról, teológiai, vallási útkeresésről kell beszelnünk, ez határozza meg annak tárgyalását is, hogy e korszak kiemelkedő alakjai melyik egyetemen és hogyan végeztek tanulmányaikat.

Az antitrinitárizmus erdélyi úttörői kezdetbeli lutheri felfogásuknak megfelelően a wittenbergi egyetemen szélesítették ki teológiai műveltségüket. Dávid Ferenc 1545 októberében, majd 1548. jan. 20-án „Franciscus Litteratus Klausenburgensis” néven, Heltai Gáspár 1543. febr. 17-én, Basilius István 1549. júl. 22-én, Egri Lukács 1552. jún. 20-án iratkozott be a wittenbergi egyetemre, de Dávid, amint egymás után kétszeri beiratkozásából is látható, megszakította itteni tanulmányait s „Franciscus Transilvanus” név alatt a dogmatikus merevségtől szabadabb oderafrankfurti egyetemet látogatta 1546 végétől vagy 1547 elejétől fogva.⁹

Így kezdi a külföldön tanuló erdélyi unitáriusokról szóló összefoglaló tanulmányát Kathona Géza, és hozzáteszi, hogy az első, már unitárius szemlélettel egyetemre induló peregrinus Kratzer Lukács volt, aki 1569-ben iratkozott be a wittenbergi egyetemre, majd még abban az évben Bázellebe ment, 1571-ben pedig Skaricza Máté társaságában visszatért Wittenbergbe. Kathona ezután a következőket jegyzi meg: „Kratzer Lukács ingázása a wittenbergi és a baseli egyetem között még az útkeresést mutatja. Az unitárius eszme kibontakozásával és megszilárdulásával ez irányzat ifjú hívei hamarosan megállapodtak, s a szabadabb gondolkodást toleráló padovai és a megkötöttségeken felülemelkedni tudó oderafrankfurti egyetem mellett horgonyoztak le.”¹⁰

Kathona tanulmányának nyitó gondolatai lényegében magukban sűríteneek sok olyan problémát, amit az unitárius *peregrinatio academica* 16. századi történetével kapcsolatban elmondhatunk. Kratzer Lukáccsal kapcsolatban Szabó Miklós és Tonk Sándor a következő adatokat közli: „Lucas Cratzer Bistricen(sis) 1569. április 9-én iratkozott be Wittenbergbe, majd 1570. áprilisában Bázellebe (Lucas Koetzer Transylvanus), ahol augusztus 14-én teológus jelöltként (Theol. Candidatus) regisztrálták, majd 1571. nov. 12-én Heidelbergben regisztrált Crazzerus (vagy Cratterus) néven.”¹¹ Vagyis nem két, hanem három egyetemet látogatott meg. Ezt erősíti meg Frankl Vilmos adata is, aki megemlíti Kratzer egy levelét, melyet 1571 novemberében Heidelbergből ír, amelyben Kratzer maga mondja, hogy előző évben még Bázelleben volt.¹² Emellett tudjuk azt is, hogy apja, Kratzer György, ugyancsak tanult Wittenbergben, ahova 1557-ben

⁹ KATHONA, 30.

¹⁰ Uo.

¹¹ SZABÓ, TONK, 154 (nr. 1576.).

¹² FRANKL Vilmos, *A hazai és külföldi iskolázás a 16. században*, Budapest, Athenaeum Ny., 1873, 203. Ezeket az adatokat erősíti meg: BOGDÁNDI Zsolt, *A fejedelmi tábla 16. századi, egyetemet járt ülnökeiről = Peregrináció és erudíció: Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, LUPESCU MAKÓ Mária, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020, 62–63.

iratkozott be.¹³ A már unitárius fiú így ugyanazt az utat kezdte meg, amit lekipásztor apja bejárta, majd további két egyetemen tanult még.

Az erdélyi tudományos elit története szempontjából egyáltalán nem egyszerű elválasztani az unitárius peregrinusokat a régió más vallású peregrinusainak történetétől. Emellett is az unitárius akadémiták történetét lényegében nem is negyedéves vagy évtizedes, hanem inkább generációs bontásban vizsgálhatjuk, figyelembe véve, hogy milyen szellemi áramlatok átadóiként, közvetítőiként tűnnek fel későbbi munkásságukban.

Az első generáció tagjai közé sorolhatjuk a Kathona által is számba vettek, valamint Balásfi Ferencet, Nagyfalvi Balázst, Egri Lukácsot, Csanádi Imrét, Kopácsi Ferencet, a már fentebb is említett Kratzer Györgyöt, Titus Amicinust, Tordai Mátét, Eppel Jánost, Kendi Sándort, Sásvári Györgyöt, Jacobinus Bernárdot, Michael Zieglerust. És ahogy Szabó Miklós megjegyzi, „talán sokan mások tartoztak ehhez a nemzedékhez”.¹⁴

Az áttekintés során az is lényeges szempont, hogy hol tudunk a generációk között határvonalat húzni. Kérdéses például, hogy Hunyadi Demeter és diáktársai hova sorolhatók. Ők már 1568-ban útnak indulnak Padovába, azonban – ahogy arra Balázs Mihály is felhívja a figyelmet – 1569 előtt nincs írásos bizonyítékunk a fejedelem áttérésére, bármennyire is szeretnék azt egyes kutatók előbbre hozni.¹⁵ Így felmerül a kérdés, hogy ha János Zsigmond 1568-ban támogatja egy diák külföldi peregrinációját, tanúskodhat-e ez a diák vallásáról vagy nem. Kathona szerint, mint láttuk, nem. Tonk Sándorék szerint azonban igen.

De mielőtt elvesznék az egyéni tanulmányutak ismertetése között, érdemes áttekintenünk, hogy a mai ismereteink szerint hány peregrinusról beszélhetünk. Szabó Miklós és Tonk Sándor gyűjtését felhasználva¹⁶ a következő adatokkal dolgozhatunk évtizedes bontásban (a táblázatban csak azokat az intézményeket tüntetem fel, melyeknek több mint tíz erdélyi hallgatója volt a 16. században):

¹³ Lásd például SZABÓ, TONK, 67 (nr. 654.).

¹⁴ SZABÓ, 87. Szabó azt is hozzáteszi egy jegyzetben, hogy mivel János Zsigmond fejedelem halála után az új katolikus fejedelem miatt sok erdélyi unitárius katolizált, ezért sok nehézséget okoz az ehhez a korai nemzedékhez tartozó unitárius akadémiták azonosítása. Az alábbiakban, mivel az első generáció tagjai nagy részének tanulmányai az 1540-es évekre tehető, én ettől az időponttól kezdve mutatom be az ismert adatokat.

¹⁵ Lásd például BALÁZS Mihály, *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016, 109.

¹⁶ A táblázat számai a következő kiadvány adatain alapulnak: SZABÓ, TONK. A zárójelben lévő számok azokat a peregrinusokat mutatják az összesített számból, akik peregrinációjuk alatt több egyetemre is beiratkoztak. A számolásban vétett esetleges hibák a sajátjaim.

	1540–1549	1550–1559	1560–1569	1570–1579	1580–1589	1590–1600	Összes tanuló
Wittenberg	53 (8)	124 (6)	113 (13)	84 (6)	53 (8)	44 (14)	471
Frankfurt a. d. Oder	9 (4)	1 (1)	7 (1)	6 (2)	16 (4)	40 (6)	79
Bécs	13 (4)	4 (0)	18 (3)	2 (1)	4 (3)	12 (3)	53
Padova	3 (3)	4 (1)	5 (5)	5 (2)	10 (7)	12 (5)	39
Heidelberg			2 (0)	4 (1)	13 (8)	17 (12)	36
Braunsberg					18 (2)	15 (0)	33
Tübingen		1 (1)	2 (2)	6 (1)	6 (2)	3 (0)	18
Krakkó	3 (0)	4 (0)	3 (1)	3 (1)	1(1)	3 (0)	17
Róma					6 (2)	11 (2)	17
Olmütz					4 (1)	13 (2)	17
Lipcse	4 (2)	1 (0)	2 (2)	2 (1)	1 (1)	3 (2)	13
Graz						12 (3)	12
Rostock		1 (1)	5 (1)	5 (0)			11

A táblázat a szerző szerkesztése

A peregrinusok számára Wittenberg volt a leginkább kedvelt célpont. Majd Odera-Frankfurt következett, ahol igazi emelkedés majd a század utolsó évtizedében látható. Ezután Bécs, ami Braunsberggel együtt, valamint Krakkó, Róma és Olmütz, főképp a katolikus oktatás szempontjából fontosak.¹⁷ Negyedik a sorban Padova, de annak ellenére, hogy erősen él az az elképzelés az erdélyiekkel, és kiemelten az unitáriusokkal kapcsolatban is, hogy nagyon fontos központtá válik az itáliai egyetem ebben az időben, a számok láthatóan nem olyan magasak, mint várnánk.

Az unitárius peregrinusok számát Szabó Miklós 1568 és 1600 között harminchatra teszi, a látogatott akadémiák számát pedig ötvenhétre. (Ha kiegészítjük ezt az adatot az 1568 előtt peregrináló, később unitáriussá váló diákok számával, akkor ötvenhárom peregrinusról és hetvenkilenc intézményről beszélhetünk.)¹⁸ Ez az erdélyi peregrinusokkal kapcsolatos, ugyanerre a periódusra vonatkozó összegző számok tükrében nagyon alacsony.

Ugyancsak összegyűjti Szabó a peregrinálók támogatóit is. 1600-ig a következő adatokat találjuk: Hunyadi Demeter peregrinációjának támogatója 1568-ban János Zsigmond fejedelem. Abafáji Gyulay Pál esetében a *peregrinatio academica* költségeinek viselője Bekes Gáspár. Pécsi Jánost 1568-ban talán Pribék Farkas támogatta. Enyedi György peregrinációjának támogatója Kolozsvár város tanácsa. Laskai Jánost 1571-ben Kendi Sándor, Hunyadi Ferencet 1581-ben Abafáji Gyulay Pál, Chrecherus Dánielt

¹⁷ Ezekkel az adatokkal kapcsolatban lásd Fazekas István összefoglaló kutatásait.

¹⁸ SZABÓ Miklós, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, Keresztény Magvető, 1991/2, 88.

ugyanebben az évben Beszterce város tanácsa, míg a később az unitárius vallást elhagyó, valamint korábbi támogatóját nyíltan támadó Szilvási Jánost 1587-ben Enyedi György rektor támogatta. Az utolsó adatunk ugyanebből az évből származik, Buday Mártont 1587-ben Kovacsóczy Farkas és a kolozsvári egyházközség támogatta.¹⁹

Ez a felsorolás sok tekintetben inkább példatárnak tekinthető, és néhány adat szerepeltetése megkérdőjelezhető. Hibásan van feltüntetve például Laskai János peregrinációjának ideje, emellett bár Kendi Sándor patrónusa volt neki is és testvérének is,²⁰ peregrinációja anyagi fedezetét más források szerint Telegdi Miklós biztosította. Érdekesebb részlet az életével kapcsolatban, hogy bár valóban tanított a kolozsvári unitárius kollégiumban, nem unitárius, hanem református volt.²¹ Öccse, Laskai Csókás Péter így érthető okokból nem került feltüntetésre.

A 16. századi unitárius peregrinusokra visszatérve, ha nevesítjük és kiegészítjük a fent említett számok mögött rejlő személyeket, érdemes az unitárius egyház kapcsán a leginkább ismert szereplőket, vagyis a püspököket számba vennünk.

Dávid Ferenc²² iskolái között szokták említeni Brassót, majd az egyetemek közül Wittenberget és az Odera melletti Frankfurtot. A szakirodalomban feltűnik az a probléma, hogy kétszer szerepel Dávid a wittenbergi egyetem matriculájában. Botár Imre így foglalja ezt össze:

Már Jakab Eleknek feltűnt, hogy Dávid Ferenc kétszer van matrikulálva a wittenbergi egyetemen: 1545 októberében és 1548. januárban. Általában egyszer anyakönyvezték akkoriban a diákokat. Azóta kiderült, hogy Dávid Ferenc 1546 novemberében az oderai Frankfurt egyetemére iratkozott be, egy évet ott töltött, úgy jött vissza 1548. januárban Wittenbergbe. Ennyit már tudunk, de azt még mindig nem tudtuk, miért ment el Wittenbergből, a híres egyetemről az eddig kevésbé ismert odera-frankfurtira s ha mégis elment, miért jött azután egy év múlva vissza.²³

Balázs Mihály szerint azonban Dávid Ferenc csak 1548-ban iratkozott be az egyetemre, ahova egyenesen Brassóból ment. A másik, ugyanezzel a névvel szereplő diák pedig nem a későbbi unitárius püspök, mert, bár a nevek használata kialakulatlan volt,

¹⁹ *Uo.*, 89.

²⁰ A testvérek adatait lásd SZABÓ, TONK, 102, 226 (nr. 1061; nr. 2294.); valamint: SZABÓ A., 182–185. Kendi Sándorról azt is tudjuk, hogy pártfogoltjai, akik közül sokakat ismerünk, református értelmiségiek voltak, mint Kassai Zsigmond Dávid vagy Beregszászi Lőrinc Péter. *Uo.*, 175.

²¹ Szabó András így fogalmaz Laskai vallásával és munkájával kapcsolatban: „1578 körül Debrecenből Nagybányára távozott, innen hívták meg 1579 őszén kolozsvári rektornak. A Dávid Ferenc elítélése utáni zavaros helyzetben reformátusként egy unitárius iskolába került, s nem is érezte jól magát.” SZABÓ A., 182–183.

²² SZABÓ, TONK, 52 (nr. 502.).

²³ BOTÁR Imre, *Újabb adatok Dávid Ferenc életéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1955/3, 337.

ő több okból sem hívta magát Ungarusnak.²⁴ Ha tehát Dávid Ferencet felvennénk az unitárius peregrinusok listájára, mint a vallásváltó korai generáció legfontosabb alakját, felvehetnénk őt a mecénási listára is, hiszen 1550-ben Wittenbergből hazaküldött verses művében Medgyesi Ferenc gyulafehérvári püspökhelyettéstől kér segítséget tanulmányi ideje meghosszabbításához.²⁵ A Dávid Ferenchez kapcsolódó Ungarus/Transylvanus-problematika – olykor nehezebben cáfolható módon –, de végigkíséri az erdélyi diákságárányuló kutatásokat.

Hunyadi Demeter peregrinációjának idejét a szakirodalom Veress Endre kutatásai nyomán 1568 és 1571 közé teszi.²⁶ Emellett az unitárius egyháztörténet ennél hosszabb, 1568 és 1573 közötti időszakot jelöl meg.²⁷ Veress a következőket mondja a 16. századi itáliai peregrinusokról szóló munkáiban: „1568. április 19-én indult Hunyadi Demeter Olaszországba tanulni és állapodott meg Paduában”. Hozzáteszi, hogy 1571-ben két levelet írt Padovából Pécsi János a fejedelem halála kapcsán, ezeket Hunyadi Demeter útján küldi Erdélybe.²⁸ 1941-ben megjelent munkájában pedig így összegzi ezt: „1571. május 6-i levéllel zsebében indult haza Páduából a bánffy hunyadi születésű Hunyadi Demeter három évi tanulás után. Ezt azért jó tudni, mert általában az a híre, hogy 1573-ban tért vissza Erdélybe, meg hogy a páduai egyetemen hét esztendő telt el.”²⁹ Egy régi/új forrás segíthet ezeknek az adatoknak a tisztázásában. Nemrég került elő Enyedi György Hunyadi Demeter halálára írt beszédének³⁰ kéziratos máso-

²⁴ BALÁZS Mihály, *Dávid Ferenc életútja*, Keresztény Magvető, 2008/2, 174–175. Balázs így ír erről: „A bizonytalanságot a névhasználat kialakulatlansága is okozza. 1545 októberében bizonyosan beiratkozott ugyanis a Wittenbergi egyetemre egy bizonyos »Franciscus Literatus Klausenburgensis Ungarus«, továbbá 1548 januárjában egy bizonyos »Franciscus Literatus Transylvanus«. A szakirodalom hol az egyiket, hol a másikat azonosítja Dávid Ferencel, s ennek megfelelően alkot aztán elképzelést az életútnak ezt megelőző és ezt követő szakaszáról is. Mivel az alább részletezendő adatok arra utalnak, hogy Dávid megfordult az erdélyi százság nagyon fontos városában, Brassóban is, mi azt tartjuk valószínűbbnek, hogy 1548-ban kezdte meg Wittenbergi tanulmányait. Ebben az esetben nem lenne akadálya ugyanis annak, hogy őt lásuk abban a Franciscus Coloswarinusban, akit 1545-ben iratkozott be a brassói gimnáziumba.” Tonk Sándor és Szabó Miklós az elsőként említett Literatus Ferencről a következő adatokat adják meg: „Litteratus Klausenburgerus Ung.: 1545. okt., Wittenberg (AViteb I, 228 – Fabritius 1855, 137). Apja: Litteratus Balázs kvi polgár. 1546. szept. 12-én egy Ferenc nevű diákot prédikátornak hívtak meg Brassóba. 1546 és 1560 között Franciscus Basilius magyar prédikátor Brassóban. 1565-ben Kvon volt helyettes tanár. 1571-ben felesége: Kannaöntő János leánya: Anna. Orvosdoktorként is működött (Mátyás 1982, 62–63).” SZABÓ, TONK, 52 (nr. 500.).

²⁵ Lásd *uo.*, 175.

²⁶ SZABÓ, TONK, 46 (nr. 443.).

²⁷ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Unitario-Ecclesiastica Historia Transylvanica*, szerk. KÁLDOS János, bev. BALÁZS Mihály, Budapest, Balassi, 2002, 275.

²⁸ *Matricula et Acta Hungarorum in univeritatibus Italiae studentium*, Vol. primum, Padova: 1264–1864, ed. Andreas VERESS, Kolozsvár, Fontes Rerum Hungaricarum, 1915, 73, 75.

²⁹ *Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai, 1221–1864*, kiad. VERESS Endre, Budapest, MTA, 1941, 201.

³⁰ ENYEDI György, *Oratio Funebris ad Tumulum Clarissimi Viri Dni Demetrii Hunyadini Superintendentis Ecclesiarum Unum Deum Patrem et Mediatorem Jesum profitentium, ac Pastoris Claudiopolitani, qui 6. die Julii anno 1592. [...]*, Kolozsvár, typ. Heltanis, [1592] (RMNy 688). Példánya ma nem ismert.

lata. Enyedi pedig hatéves külföldi tanulmányokat említ. Hunyadi három itt említett tanuló társa közül sem ifj. Báthory István, sem Kovacsóczy Farkas nem volt unitárius, ide csak Gyulai Pál sorolható, akivel Hunyadi együtt indult el a peregrinációra.³¹ A búcsúztató ide tartozó szövegrészének magyar fordítása a következő:

A felséges és kizárólag a tisztelet jelzőivel emlegethető II. János király, mivel úgy vélte, hogy a hitet terjeszteni, az igazságot pedig ki kell bontani a hamis vélekedések bugyrából, ez a király tehát, a tudományok és a tudásra éhezők páratlan pártfogója, őt, a mi Demeterünket bőkezű ösztöndíjjal látta el, és Itáliába, a bölcsészetnek mintegy a vásárába küldte, hogy ott szellemi javakban növekedjen és gyarapodjon, és visszatérve még nagyobb hasznára lehessen hazájának. S hogy mekkora szorgalommal és szüntelen munkálkodással foglalkozott teljes hat éven át Padovában a tudományokkal és a filozófiával, országunk legmagasabb uraságai tanúsíthatják, akik hallgatótársai voltak: a nagyságos és tekintetes Báthory István úr, a felséges fejedelem leg-hűségesebb tanácsosa; a tudásában és tisztségeiben is legnagyobb kancellár úr; és végül, akit nem annyira a fejedelmek kegye, hanem a nagyszerű erény és jellem emelt magas méltóságra, Gyulai Pál.³²

Ezek az adatok biztossá teszik azokat az unitárius egyháztörténetben szereplő, pontatlannak tartott részleteket, melyeket Hunyadi peregrinálása kapcsán hiteltelennek tartottak. Így míg az újabb kutatások Dávid Ferenc peregrinációját megrövidítették, Hunyadi Demeterét ellenben meghosszabbították.

Enyedi György³³ már annak a generációnak a tagja, amely tanulmányi éveit szinte teljes egészében unitáriusként töltötte. Emellett is érdekes, hogy Enyedi viszonylag későn indult el peregrinációjára, és jóval célirányosabban is választotta meg tanulmányai színhelyeit. Míg először Genfben teológiát tanult, addig Padovában Giacomo Zabarella nézetei voltak nagy hatással rá. Élete során és halála után is gyakran emlegették ezt a kötődést, többek között Szilvási János, Enyedi egykori tanítványa. Az 1580-as évek végén a Heidelbergben tanuló Szilvási levélben hálásan emlegette Enyedit. A püspök emellett maga is beszél peregrinációjáról Szilvásival való vitájában, megemlítve, méltán dühösen, hogy több mint négy és fél évet töltött külföldön, ebből másfelet Genfben, kicsit hosszabb időt Padovában. Peregrinálásának időpontját a régebbi szakirodalom az 1570-es évekre tette, és bár tisztázta a majd tíz évvel későbbi dátumot, egyes adattárakban még mindig felbukkan a régi adat.

³¹ Gyulai Pált Hunyadi Demeter halálának évében kivégzik, a beszéd elhangzása után pár hónappal. Kovacsóczy Farkast pedig két évvel később.

³² A latin nyelvű szöveg, valamint teljes fordítása bevezetővel: LOVAS Borbála, PETNEHÁZI Gábor, *Enyedi György halotti orációja Hunyadi Demeter fölött (RMNy 688)*, Lymbus, 2024, 297–319. Az idézet helye: 310.

³³ SZABÓ, TONK, 68 (nr. 666.).

A század későbbi püspökeiről már igen keveset tudunk. Várfalvi Kósa János esetleges külföldi tanulmányairól a szakirodalomban csak feltételezések fogalmazódtak meg. Tonk Sándorék a következőt mondják róla: „Külföldön tanult ismeretlen helyen és időpontban, de feltehetően 1589 előtt”.³⁴ Toroczkai Máté azonosítása a matriculák alapján bizonytalan, talán azonos a Matthaeus Georgius Transylvanus néven bejegyzett diákkal, aki Heidelbergben tanult.³⁵ Balázs Mihály Toroczkai életpályájával kapcsolatban a következőket jegyzi meg:

Úgy vélem tehát, megfontolandó érvek szólnak amellett, hogy az 1570-es évek első felére időzítsük tanulmányait a kolozsvári Unitárius Kollégiumban. Már jóval nehezebb megmondanunk, meddig maradt itt. A válasz összefügg azzal is, helyet akarunk-e szorítani az életrajzban külföldi tanulmányoknak is. Akik erre gondoltak, már Toroczkai életkora okán is az évtized második felében matriculáltak között kerestek olyan személyt, akivel azonosíthatónak látszott.³⁶

Az említett kutatások jól rávilágítanak arra, hogy egy kivételes műveltségű szerzővel van dolgunk, ebben a tekintetben tökéletesen beleillik az unitárius püspökök sorába. Emiatt viszont nem tudjuk nem azt feltételezni, hogy Toroczkai maga is egyetemet végzett, ahogy a 17. század közepéig minden elődje és utódja. Ennek kapcsán Balázs Mihály azonban megjegyzi:

Kétségtelen ugyanakkor, hogy komoly ellenérvek is felhozhatók a külhoni tanulás ellenében. Egyfelől tagadhatatlan, hogy legalább akkora, ha nem nagyobb megalapozottsággal azonosította Ritoókné Szalay Ágnes a Heidelbergbe beiratkozott Matthaeust Göcs Máté későbbi református püspökkel. Toroczkai ellen szól a helyszín is, hiszen ebből az időből nem tudunk itt tanult antitrinitáriusokról, s eleven is volt még Adam Neuser és társai emléke ahhoz, hogy egy Erdélyből érkezett antitrinitárius könnyedén eltitkolhassa vallását. Ha tehát Heidelbergtől eltekintünk, akkor nyilvánvalóan elsősorban a valóban sok unitáriust befogadó páduai egyetemre gondolhatnánk, ám meggondolkodtató, hogy nem csupán a matriculában nem találjuk nevét, hanem az ebből az időszakból valamelyest mégiscsak megőrződött levelezésanyagban sem.³⁷

³⁴ SZABÓ, TONK, 107 (nr. 1118.)

³⁵ Például *uo.*, 174 (nr. 1785., valamint nr. 1778.).

³⁶ BALÁZS Mihály, *Toroczkai Máté Marosvásárhelyen = Emlékkönyv a Teleki Téka alapításának 200. évfordulójára, 1802–2002*, szerk. DEÉ NAGY Anikó, SEBESTYÉN-SPIELMANN Mihály, VAKARCS Szilárd, Marosvásárhely, Mentor, 2002, 503.

³⁷ *Uo.*, 503–504.

A forráshiány sajnos azóta sem engedte, hogy e bizonytalan adatokat kiegészítsük, vagy a részleteket tisztázzuk Toroczkaival kapcsolatban, annak ellenére, hogy életútja és püspökségének tizenhat éve sem mondható rövidnek. Egy kis reményt adhat számunkra az utóbbi években épp ebből a korszakból felbukkanó fontos adatok sora. Láttuk fentebb ezt Hunyadi Demeter esetében. Ugyanez a helyzet Toroczka apósa, Bessenyei Jakab kapcsán, akinek életrajzában érdekesség, hogy sokáig egyetemi tanulmányaival nem törődtek, bár többek között könyveket is hozott haza útjáról az 1550-es években, Wittenbergben töltött tanulmányi ideje után.³⁸ Mivel neve mellett az Ungarus megnevezés is szerepel, az erdélyi diákok közül sok esetben kimaradt, míg a magyar diákok közé erdélyi kötődése miatt nem került be. Bár Kathona Géza vagy Szabó Miklós nem vette fel nevét, Szabó és Tonk már említi Bessenyei Jakabot, igaz, mások közt, lehetséges azonosításként.³⁹ Származásuk és nemzetiségük mellett az egyetemet járt diákok kapcsán az is problémát jelent, hogy minden generációban feltűnnek olyan vallásváltók, akik nem az unitárius vallás felé mozdultak el, hanem épp elhagyták hitüket, emiatt azonban sok esetben kiesnek a kutatás látóköréből. Ha áttekintjük az unitárius peregrináció történetét, és kizárólag a 16. századi időszakra koncentrálnunk, feltehetjük a kérdést, hogy ha Szilvási János szerepel a külföldön tanuló diákok névsorában, és ő hazatérése után nem sokkal nemcsak elhagyta a vallását, előbb református, majd katolikus lett, megemlítsük-e ugyanígy azokat, akik bár például kálvinista hitükben megmaradtak, de az antitrinitáriusokhoz húztak, politikai ambícióból vagy más személyes okokból katolizáltak, vagy többször vallást váltottak, de egy ideig unitáriusok voltak.

A peregrinációs utak vizsgálata kapcsán sok szó esik az útleírásokról, naplókról, levelekről is. Ezek egy része már feldolgozott és hozzáférhető, más része ismert, de nem kiadott, megint más része eddig nem vizsgált anyag. Ugyanígy kapcsolódniuk be ebbe a kutatásba a külföldről hozott könyvek possessorbejegyzései és jegyzetei, üdvözlő és egyéb alkalmakra írt versek és az album amicorumok. Fontos szerepet kapnak emellett a nyomtatott könyvek és kéziratok, gondoljunk csak Simon József, Förföldi Gábor vagy Hajdu Ildikó legújabb kutatásaira,⁴⁰ valamint az egyetemi jegyzetek. Az unitárius egyetemjárással kapcsolatban viszonylag kevés egyetemi jegyzet maradt fenn, főképp 17–19. századi anyagok. Ide sorolhatók Várfalvi Pálfi Zsigmond jegyzetei a leideni és franekeri egyetemről,⁴¹ Körmöczy János jegyzetei a jénai és a göttingeni egyetemről,⁴² Marosi Gergely jegyzetei a göttingeni egyetemről,⁴³ 19. századi jegyzetek a londoni egyetemről, többek között Benczédi Gergelytől.⁴⁴ Jelen ta-

³⁸ Bővebben lásd Lovas Borbála, *Unitáriusok egyetemjárása a 16. és 17. században: Narratívák és a Bessenyei-probléma*, Gerundium, 2017/1, 140–143.

³⁹ SZABÓ, TONK, 93 (nr. 946.).

⁴⁰ Lásd például e kötetben megjelent tanulmányaikat.

⁴¹ Ms. U. 366; Ms. U. 628.

⁴² Ms. U. 413; Ms. U. 782.

⁴³ Ms. U. 960.

⁴⁴ Ms. U. 1486; Ms. U. 1487; Ms. U. 1490; Ms. U. 1510.

nulmány korszakához, vagyis a 16. századhoz kapcsolódó egyetemi jegyzetek közül még kevesebbet ismerünk. Egyik legfontosabb ezek közül Enyedi György genfi tanulmányai alatt összeállított, *Annotationes* címen ismert kötete, mely nem az unitárius, hanem a katolikus gyűjteményrészben maradt ránk.⁴⁵

Genf soha nem szerepelt a népszerű úti célok között, a 16. század végéig mindössze tizenöt magyar és erdélyi diák látogatta az intézményt, a frekvenciát több egyetemen, például Heidelbergben, Wittenbergben, Strassburgban, Bázelen vagy Páduában végzett tanulmányok előtt vagy után. Ez a szám a következő évszázadban majdnem nyolcvanra nőtt, a diákok előtte vagy utána Bázelen, Bernben, Franekerben, Frankfurtban, Groningenben, Oxfordban, Párizsban, Utrechtben vagy Zürichben tanulnak. Szorosan Erdélyből csupán két tanuló fordult meg az intézményben 1600-ig, mindketten az 1580-as években. Ezen kívül Tonk Sándorék felveszik a diákok közé még Belényesi Gergelyt, aki 1542 és 1545 között tanult külföldön, és Strassburg, majd Párizs után „1544-ben megfordult Genfben”;⁴⁶ Thúri Czákó Jakabot, aki miután 1564-ben beiratkozott Wittenbergbe, „1568 szeptemberében Heidelbergben volt, majd megfordult Genfben is”.⁴⁷ Itt, ahogy Szabó András megjegyzi, nem iratkozott be az akadémiára,⁴⁸ ugyanakkor a Hegyi–Szögi-féle katalógus felveszi a diákok közé 1571-es beiratkozási dátummal.⁴⁹ Szintén eljutott Genfbe 1585-ben Laskai Csókás Péter,⁵⁰ ahogy Hertel János 1590 táján,⁵¹ vagy Johannes Mallendorf, aki a heidelbergi tanulmányai után, 1592-ben Bázelen keresztül Genfbe ment.⁵² Johann Budacker heidelbergi egyetemi éve után, és altdorfi, majd strassburgi tanulmányai előtt 1596-ban Szenci Molnár Alberttel tett látogatást Bezánál Genfben, valamint Petrus Felkmann, aki heidelbergi és franekeri tanulmányai közben szintén részt vett e látogatáson.⁵³

Enyedi György viszont az 1580-as években⁵⁴ tanulmányai során készített egy kéziratot. Bár korai teológiai témájú munkáit eddig kevesen tanulmányozták, bizonyos, hogy lényegében *Explicationes* című kötetének⁵⁵ előkészületeit láthatjuk itt. A jegyzetet

⁴⁵ Ms. C. 628.

⁴⁶ SZABÓ, TONK, 89 (nr. 897.)

⁴⁷ Uo., 93 (nr. 947.)

⁴⁸ SZABÓ A., 265.

⁴⁹ HEGYI ÁDÁM, SZÖGI LÁSZLÓ, *Magyarországi diákok svájci egyetemeken és főiskolákon, 1526–1919*, Budapest, [ELTE Levéltára], 2016, 111 (nr. 883.). Pannoniusként regisztrálják.

⁵⁰ Uo., 226 (nr. 2294.).

⁵¹ Uo., 104 (nr. 1078.).

⁵² Uo., 104–105 (nr. 1083.).

⁵³ Uo., 237 (nr. 2302.).

⁵⁴ *Le livre du recteur de l'Académie de Genève 1559–1878*, ed. Suzanne STELLING-MICHAUD, III, Genève, Droz, 1972, 40 (nr. 1095.). (Beiratkozott 1584-ben.) SZABÓ, TONK, 68 (nr. 666.)

⁵⁵ Az *Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti* című mű Enyedi halála után, 1598-ban jelent meg először (RMNy 836). Magyar fordításai 1619-ben és 1620-ban jelentek meg (RMNy 1187, RMNy 1222). Majd újra kiadták Amszterdamban latinul (RMK III, 4237). A kötetek kiadástörténetével kapcsolatban lásd LOVAS BORBÁLA, *Enyedi György: Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti. Egy erdélyi egzisztenciális munka a nyugat-európai könyvpiacra*, Keresztény Magvető, 2018/1, 82–98; Uő., *Posthumous*

Enyedi újonnan vásárolt könyveivel 1587-ben hozta vissza Erdélybe, melyet kéziratos formában terjesztettek aztán az unitárius teológusok körében. A ránk maradt változat vége felé egy 1606. január 19-i dátummal ellátott, Torockai Máté által küldött *Epistola convocatoria*, zsinatra hívó levél található. Nem sokkal később maga a könyv eltűnt, a 18. században írt unitárius egyháztörténet nem is említi a püspök munkái között. Egy példányt a katolikusok valószínűleg a 17. század első felében foglaltak le, miközben a nagyobb városok templomait Kolozsváron, Tordán és Sepsiszentgyörgyön katolikusok és reformátusok fosztogatták. Papírborítóján két feliratot találunk. Az *árvák könyve* áthúzott cím mellé egy másik kéz latinul új megjegyzést írt: „Liber Haeresiarchae Georgii Enyedini, intellectu naturali, sed nulla virtute Christiana praediti.”⁵⁶

Beza *Annotationes*-ének hatása szinte mindenhol kimutatható a szövegben. Enyedi olykor szó szerinti szakaszokat vesz át, néha csak kivonatolja Beza szövegét, olykor Enyedi polemikus hangvétele érvényesül forrásával szemben. Bár az Újszövetség összes könyvét felsorolja, az egyes fejezetekben csak válogatott verseket tárgyal a számára legizgalmasabb problémákkal, a széljegyzetek között pedig még keresztthivatkozásokot is találunk a különböző bibliai részek megfigyelései között. Ez a munkamódszer később az *Explicationes*-re is jellemző lesz. A csaknem 400 fólióból álló jegyzetfüzetet az evangéliumok táblázatai egészítik ki. A tisztázás-másolás folyamatáról tanúskodik az a hibásan bekötött oldal, ahol a Márk evangéliumáról szóló szakasz mellett a táblázat felső fele szerepel a teljes táblázat mellett. Ugyanez a duplikáció figyelhető meg egyes fejezetekben is a folyószövegben, így például a János evangéliumának 2., 3. és 4. könyvéénél. Ezek az oldalak bizonyítják, hogy a különböző fejezetekből különböző kézírással több példány volt a lapok rendezője előtt, és véletlen kerültek a duplumok a bekötött oldalak közé. Feltehetően így valaki egy részben csonka példány büszke tulajdonosa lett, vagy épp a mintakézirat szenvedte el a kárt. A szöveg szerkezete jól mutatja, hogy Enyedi nagy valószínűséggel Beza nyomtatott kiadása mellett előadásjegyzeteket is használt, és a szövegproblémák alapos vizsgálata során más kortársakra is hivatkozott, még a radikális gondolkodókra is – és beépítette az antitrinitárius szövegkritikát a jegyzetekbe. De miért fontos tudni, hogyan dolgozik Enyedi Beza szövegével? Erasmus vagy Kálvin műveihez hasonlóan Beza *Annotationes* című művét is ismerték a magyar olvasók a 16. században. Balázs Mihály legfrissebb kutatásában rámutat arra, hogy Erasmus művei gyorsan eljutottak Erdélybe, és az antitrinitárius szerzők nem kompendiumokból, hanem eredeti kiadásokból dolgoztak.⁵⁷ Ezek

Reception of an Antitrinitarian Bishop at Home and Abroad: The Afterlife of György Enyedi's Explicationes = Print Culture at the Crossroads: The Book and Central Europe, ed. Elizabeth DILLENBURG, Howard P. LOUTHAN, Drew B. THOMAS, Leiden, Boston (MA), Brill, 2021, 58–84.

⁵⁶ A megjegyzés fordítása a következő: A fő eretnek, Enyedi György könyve, aki természetes értelemmel rendelkezik, de keresztény erényt nem kapott.

⁵⁷ Lásd például BALÁZS Mihály, *Erasmus és az erdélyi unitáriusok* = B. M., *Hitújítás és egyházalapítás között: Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*, Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház, 2016, 145–156.

az antitrinitárius művek mélyreható és maradandó hatást gyakoroltak Erdélyre, a morálfilozófiai kérdésektől a dogmakritikáig a legkülönbözőbb témákban. Az 1560-as és 1570-es években kiemelkedő volt az erdélyiek és Beza kapcsolata, és mivel az antitrinitárius mozgalmak, és elsősorban az eretnekek megbüntetése vagy megsemmisítése iránt érdeklődött, magyar, francia és német teológusokkal konzultált Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata téziseiről. Eközben az unitáriusok buzgalma, hogy az európai protestánsok teológiai és politikai elitjét megnyerjék az antitrinitárius ügynek, meggyőző gesztusokat és nyomdai anyagokat eredményezett. Az ifjú fejedelem, János Zsigmond felvetette, amint az 1569-ben tartott váradi disputa nyomtatott feljegyzései közlik,⁵⁸ hogy szívesen venné egy nyílt vita szervezését a legfontosabb teológiai kérdésekről, és megtiszteltetés lenne az erdélyi unitáriusok számára, ha ebből az alkalomból illusztris vendégeket fogadhatnának vitapartnerekként.⁵⁹ De míg az antitrinitáriusok, különösen Biandrata és Dávid, magukat tartották a Luther által megkezdett változások beteljesítőinek, úgy gondolom, Enyedi megjegyzései Beza feljegyzéseihez, a bibliai egzegetikához és a szövegkritikához való eltérő hozzáállását mutatják, nem véletlen ezért, hogy nem várva Bezára, ő maga ment Genfbe, hogy a legmodernebb forrásokat, szentírás-magyarázatokat közelről tanulmányozza. Azt is biztosra vehetjük, hogy Beza *Annotationes*éből is volt egy elérhető példány a közelében, valószínűleg már Genfben, hiszen gyakran irányítja olvasóját Beza könyvének egy-egy fejezetéhez. Az 1590-es években is hozzá kellett férnie egy példányhoz, hiszen 1593-ra és 1594-re keltezett prédikációiban több esetben hivatkozik rá, és a saját jegyzetei ebben a tekintetben nem mindig egyeznek az inkriminált szövegrészekkel. Egzegetikai művében az *Annotationes*ben tárgyalt versek közül is jó néhányat foglalkozik. Ám a munkához a források sokkal szélesebb körét – például különböző bibliafordításokat és kortárs tudósok műveit – felhasználva az antitrinitárius egzegézist kiszolgáló bibliai szövegmagyarázat kifejtésére összpontosít.

Ezek a források és művek megmutatják, hogy több mint húsz évvel Enyedi halála után Beza még mindig azon tekintélyek közé tartozik, akiket az unitáriusoknak ismerniük és érteniük kell. A harmadik unitárius püspökhöz kötődő kézirat, a prédikációk és a nyomtatványok tudatosan és szisztematikusan felépített teológiai és egzegetikai alapot nyújtanak a felszínen folyamatos változásban lévő, de a 19. századig új alternatívát nem igazán kínáló rendszerben, amikor is az unitáriusok az Amerikából és Angliából érkező modernebb eszmék felé fordulnak.

Az unitárius erdélyi akadémiták száma az erdélyi és magyarországi peregrináló diákok számán belül nem túl magas. Azonban ezek közül az egyetemet járt ifjak közül kerültek ki azoknak a nagy generációknak a tagjai, akik teológiai és egyházszervező

⁵⁸ RMNy 286.

⁵⁹ „Sőt ezt kívánnók, hogy más országból is fő tudós emberek eljönnének, bátor ugyan Béza ő maga is, avagy Simlerus, hogy az istennek tiszta igéjéből az igazság kinyilatkoztatnák.” Idézi BALÁZS Mihály, „A hit... hallásból lészön”: Vallásszabadság és bevett vallások (*receptae religiones*) Erdélyben a 16. században = B. M., *Felekezeti és fikció*, Budapest, Balassi, 2006, 21.

munkáikkal megalapozták az erdélyi antitrinitárius közösség fejlődését, és sokan emellett irodalmi munkákkal gazdagították a kora újkor történetét. Nem meglepő talán az sem, hogy a következő század, bár teológiai aspektusból nem szárnyalja túl az előző évtizedeket, a külföldön tanuló diákok számában viszont jócskán felülmúlja a várakozásokat. Bizonyos vagyok benne, hogy e tendenciák egyik mozgatója épp az az erős értelmiségi réteg, mely a 16. század utolsó évtizedeiben tette meg ugyanezt az utat, és folytatva elődeik munkáját, a fiatal generáció művelésével erősítették az egyházat.

LOVAS BORBÁLA

egyetemi adjunktus

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalom Tanszék

lovas.borbala@btk.elte.hu

*Alternatives, Generations, the Search for an Intellectual Home and the Unitarian Peregrinatio
Academica in the Sixteenth Century*

Abstract: In my study, I seek to answer what lessons can be gleaned from previous research on the 16th-century university visits of Transylvanian Unitarian students abroad and how we can continue the work that was started. In the case of this topic with its rich source material, it is worth examining how we can summarize, refine and rewrite in detail the previous knowledge of the university visits of Unitarian students by rereading old sources and incorporating new ones, and how we can connect these data to Transylvanian education and literary tradition.

Keywords: University, Unitarian, Transylvania, educational migration, path-finding, first generations

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Ismeretlen adattörmelékek a 17. század második felének unitárius iskola- és peregrinációtörténetéhez

„Tudom azt jól, hogy mikoron az skólát építetted, szíved gondolatjában sem volt akkor, hogy valaha az építés árát megkérjed... Hogy mertél te az eklézsia patrónusira szolgabíró-t küldeni, nem tudtál-e könyörögni? Szép kis ember kegyelmed, bűvát látod! Úgy jársz, mint Ananiás, ha az építés árát megkéred...”¹ Mindezeket állítólag maga az unitárius püspök, Nagysolymosi Koncz Boldizsár mondta annak a Szöllősi Gábornak, aki leginkább talán Linczigh János krónikájának legdrámaibb jelenetéből lehet ismerős nekünk: ő az, akit a janicsároktól közrefogott Linczigh² 1660 májusában a kolozsvári felvonóhíd láncának részén keresztül arra kért, hogy semmiképpen meg ne nyissák előtte a kaput, még ha ő maga kéredzkedik is be, különben elveszejtik a várost.³ E Szöllősi élete alkonyán esküdtpolgár és a kolozsvári unitárius egyház-község számvevője volt,⁴ 1672-ben azonban alighanem persona non grataként halt

¹ Szöllősi Gábor az iskola építésére tett költségek aránt tett vádak alól magát menti és azokra felel 1670. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Kolozsvár). Jeltete: 556/5, Unitárius egyháztörténeti iratok / Colecția istoria unitarienilor 1616–1869. A továbbiakban SZÖLLŐSI. – A jelen tanulmányban vizsgált unitárius peregrinációról általában: KATHONA Géza, *Erdélyi unitárius tanulók külföldön 1711-ig*, Keresztény Magvető, 1979/1, 30–39; SZABÓ Miklós, *Az erdélyi unitáriusok külföldi egyetemjárása 1848-ig*, Keresztény Magvető, 1991/2, 85–104; KESERŰ Bálint, *Peregrinatio academica dissidentium és az erdélyi unitáriusok* = K. B., *Ráció és rajongás: Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig (1580–1730)*, Budapest, Balassi, 2018, 75–82; BALÁZS Mihály, *Unitárius peregrináció* = *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, IX, Budapest, Balassi, 2009, 129–130; KESERŰ Gizella, *From Padua to Leiden: Transylvanian Unitarian Study Tours = A Divided Hungary in Europe: Exchanges, Networks and Representations, 1541–1699*, ed. ALMÁSI Gábor, Szymon BRZEZIŃSKI, HORN Ildikó, Kees TESZELSZKY, ZARNÓCZKI Áron, Newcastle upon Tyne, Cambridge Scholars Publishing, 2014, 55–80; LOVAS Borbála, *Unitáriusok egyetemjárása a 16. és 17. században: Narratívák és a Bessenyei-probléma*, Gerundium, 2017/1, 136–146; LOVAS Borbála, *Itáliai unitárius peregrinusok levelei és kiadásai a 16. századi Heidelbergben és Padovában*: Kornis György és Bogáthy Miklós = *Mindenki vágyik a tudásra, de az árát senki sem akarja megadni: Az oktatás finansziális háttere és haszna a középkorban és a kora újkorban*, szerk. HARASZTI SZABÓ Péter, KELÉNYI Borbála, SIMON Zsolt, Budapest, MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport – Martin Opitz, 2019, 59–72.

² HERPEI János, Tolnai János és Linczigh János szücsmesterek, kolozsvári városbírák = *Művelődési törekvések a század második felében: Herepei János cikkei*, szerk. KESERŰ Bálint, Budapest–Szeged, [s. n.], 1971, 495–498.

³ *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*, bev. BÁLINT József, szerk. PATAKI József, Bukarest, Kriterion, 1990, 181.

⁴ BINDER Pál, *Közös múltunk: Románok, magyarok, németek és délszlávok feudalizmus kori falusi és városi együttéléséről*, Bukarest, Kriterion, 1982, 285.

meg. Pedig egy bő évtizede még kolozsvári király- (1657), majd főbírónak (1658) is megválasztották!⁵

1670-ben viszont történt valami... Szöllősi Gábor fellátogatott Apafi Mihály fejedelemhez, s az alábbi panaszt adta elő neki:

A korábbi években, midőn tudniillik tűzörvény égette föl a kolozsvári unitáriusok iskoláját, összehívtam egyháznak azon patrónusait és számvevőit, akik a városban jelen voltak (az ország bizonyos zavarai miatt sokuk távol lévén), és – amint az egy jó felügyelőnek kötelessége – megfelelő érvekkel megpróbáltam rábeszélni őket, hogy az egyház költségével állítsák helyre az iskolát, de egyesek közülük semmi módon nem akarták az egyház költségén újraépíteni azt, úgyhogy végül, előre látva, hogy a hosszú halogatás miatt az iskola magas kőépületei, tető nélkül maradván, az eső, a hó, a hideg, a szél, a hőség és egyéb időjárási viszontagságok következtében rövid időn belül tönkremennek, s ilyen épületeket csak sokezeres költségen és sokára tudnának építeni, ennél fogva egyháзам jövője érdekében [...] azt bátorkodtam mondani, hogy saját költségemmel is segíteni akarok egyháзам veszteségén és kárán, de amikor a zavarok után a patrónusok, Isten kegyelméből, mindenfelől visszatértek, és mindegyikük jelen volt már, s én az egyház hasznára [...] kiadott költségeimet visszakapni igyekeztem, egészen másképp ütöttek ki számomra a dolgok, mint reméltem: midőn ugyanis mindezt könyörgő levélben egyháзам kolozsvári patrónusainak jelentettem volna, maguk a patrónusok – nem tudni, milyen anyagi és patvarkodó okoktól vezérelve, és a lelkiismeret szabályait sértve – nem féltek fenyegetésekkel, sértésekkel és pirongatásokkal is élni velem szemben és a költségek megtérülésével rászedni engem.⁶

Ez az ügy talán azért is került ilyen hirtelen reflektorfénybe, mert Szöllősi Gábort ekkoriban adósságok nyomták, és szerette volna zálogait kiváltani.⁷ Szorult anyagi helyzetét remekül jellemzi az egyházközség számadáskönyvének egy ugyanebben az évben kelt, bár csak pár szavas, de annál beszédesebb tétele is: „Ketzeli Gergely uramnak küldvén az eklézsia ajándékban Szöllősi Gábor és Huszar Péter uramék által két imperiális tallérokat, nem vette el őkegyelme, melyek is Szöllősi Gábor uramnál *maradván*, exigálják kurátor uramék őkegyelmek rajta.”⁸

⁵ Uo., 209, 370.

⁶ SZÖLLŐSI.

⁷ Uo.

⁸ A Kolozsvári Unitaria Eklésia Jegyző Könyve és Vagyonainak Feljegyzése 1664-től 1711-ig, I, 58. A Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltára (a továbbiakban: KBUEkLt.). Jelzet nélkül. (kiemelés tőlem)

Másik „szereplőnk”, Apafi Mihály 1670-ben épp az unitáriusokkal konfrontálódott: február 15-én átmenetileg kizárta őket az országgyűlésből,⁹ május 21. és 23. között a szombatosok ellen rendelt el vallatásokat,¹⁰ július 18-án pedig azért sürgette őket, hogy a dési egyezés értelmében mutassák be neki új katekizmusukat.¹¹ E sorból tehát a Szöllősi nyomán április 10-én kelt levele sem lógna ki, amelyben arra inti Linczigh Jánost és a kolozsvári unitárius egyházközség többi számvevőjét, hogy Szöllősi kiadásait fizessék meg. „Ez mi kegyelmes urunk ammonitorium mandatumán kívül is penig inteti kegyelmeiket ilyen dologról is, hogy szíve terhének exacerbációjára lelkiismeret ellen való olyan izeneteket többször, mint püspök uram által egyszer tétetett, ne adjon”.¹² Mindezek alapján pedig nemcsak Szöllősi, hanem Apafi szavahihetőségében is kételkednünk kell, ráadásul még az is komplikálja a dolgot, hogy Szöllősi és az unitárius püspök 1661-ben néhány hétig lakótársak voltak.¹³ Csak egy biztos tehát – és számunkra, szerencsére, épp ez bír a legnagyobb jelentőséggel: valamikor 1670 előtt („superioris annis”) a kolozsvári (óvári) unitárius iskola, a szentháromság-tagadók egyetlen „küldő intézménye” tűzkárt szenvedett. Bár ennek időpontja bizonytalan, az alapján, hogy a levélben ugyanazokat a motívumokat találjuk, mint Linczigh 1661 és 1664 közötti feljegyzéseiben (tetőegések, országos zavarok, a kolozsvári patrónusok emiatti távolléte, ínséges idők, „németek” Kolozsváron stb.), véleményem szerint ezen esztendők közé vagy elé lehet datálni. Idézem Linczighet:

Anno 1661 die 16 Septembris Kemény János fejdelem [!] beszállítván Kolozsvárra bizonyos sok számú zoltat *németeket* és dragonokat, mely idegen népek az várost mind külső és belső részeiben szertelenül pusztítván *tovább harmadfél esztendőnél*, az városban sok számú házakat elrontván éppen, és sokaknak *fedeleit megegetvén*, külső részeit pedig, az sok szép kerteket és gyümölcsfákat teljességgel mindenestől fogva pusztává tevén, az egész város környékét pusztá mezővé tevén. [...] Noha mindeneket megpróbáltunk, Szatmárra generálisokhoz sokszor folyamodván, császárhoz öfelségéhez, minden emberi segítséghez folyamodván, de sohonnan vigasztalást nem vehetvén, minden emberi reménységtől megfosztatván, vártuk immár csak az Isten kegyelmét; teljességgel immár *utolsó szegénységre* jutván az város, az város lakosinak is nagy része *elbujdosván*.¹⁴

⁹ KÉNOSI TÖZSÉR JÁNOS, UZONI POSZTÓ ISTVÁN, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II.*, ford. MÁRKOS ALBERT, szerk. HOFFMANN GIZELLA, KOVÁCS SÁNDOR, MOLNÁR B. LEHEL, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009, 78.

¹⁰ SZILÁGYI SÁNDOR, *A zsidók történetéhez*, Keresztény Magvető, 1874/3, 246–260.

¹¹ Apafi Mihály fejdelem parancsolatja szuperintendens Kontz Boldizsárhoz a katekizmusnak kinyomtatása (?) aránt, hogy e ne késsék 1670. 18. Julii. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevél-tára (a továbbiakban: MUEKvGyLt.). Jelzete: RegA [49] II/18.

¹² SZÖLLŐSI.

¹³ KOVÁCS SÁNDOR, *Lapozgató: Az unitáriusok rövid története*, Budapest–Kolozsvár, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2021, 104.

¹⁴ BÁLINT, PATAKI, 188; GÁCSI HEDVIG, *Linczigh János krónikája és házi jegyzései 1675–1663*, Lymbus, 1989, 80. (kiemelés tőlem)

Eddig viszont nem bukkantam nyomára a különböző jegyzőkönyvekben ez idő tájt égésnek,¹⁵ s az egyháziak számadásai is csak közvetetten utalnak ilyesmire: 1662-ben egyértelműen és nagy erővel zsindelezik az iskola tetejét,¹⁶ s az ez évi tételekben Szöllősi Gábor neve is előkerül: „[1662] Die 16. Septembris. Az *Szeolőssi* uram csináltatott héjazat végiben, az *skólában* csináltattunk két darab csatornahajtást, ugyanazon ácsokkal az ablak felől való végső kamarának *megégett* kőajtó mellyékje helyett csináltattunk tölgyfából más melyeket”.¹⁷ Mindebből azonban már csak azért sem szűrnék le szívesen semmiféle következtetést (tudniillik, hogy ez az épület is talán 1655-ben éghetett meg),¹⁸ mert Linczighnek egy keltezetlen memoriáléja alapján valamikor a hatvanas-hetvenes években is tűz kapott bele az iskolába, s ennek időpontját még nem tudták tisztázni.¹⁹ „Az Híd utcai házamnál, Bel Márton uram szomszédságában levő házamnál lévén illen dolgom. Odahátra az udvaron lévén egy rend faházam, tűz támadván Linczigh Dániel házától, megégvén az templommal és az scholával házam, kényszerítettem közt csináltatnom.”²⁰

Akárhogy is, a kolozsvári unitárius iskola az 1660-as évek elején erősen hanyatlóban volt – ám nemcsak anyagi, hanem szellemi és erkölcsi értelemben is: a tanári kar 1661-re például olyannyira kihalt,²¹ hogy egy időre magának a plébánosnak kellett „az szükségstől kényszerítetvén [...] az skólamesterséget is” viselnie,²² a következő évben pedig „diáklázongást” kellett elfojtani.²³ Ezeket az esztendőket illetően ugyancsak Linczigh

¹⁵ De például a fascikuluszt 1663. július 25. és október 7. között a nótárius szemgyulladásá miatt nem is vezették. *Fasciculus Rerum Scholasticarum* (1626–1693), 193. MUEKvGyLt. Jelzet nélkül.

¹⁶ A' Kolosvári Unitaria Eklésia' Egyházfaiinak számadásai (...) 1655-től 1676-ig. B.

¹⁷ Uo. (kiemelés tőlem)

¹⁸ Kénosi Tőzsérék szerint az egyházközség épületei közül az óvári iskola volt az egyetlen, amelyet nem emésztett el (a *Fasciculus*ban: *consumptae sunt*) a tűz. Ettől persze még nem biztos, hogy érintetlenül hagyta. KÉNOSI TŐZSÉR, UZONI FOSZTÓ, 58.

¹⁹ BÁLINT, PATAKI, 318; GÁCSI, 77–121. Vö. Simandi Mártonné legációja. *Sophiae Vass pro fl. 300. 1663. Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (Kolozsvár). Jelzete: 556/4, Unitárius egyháztörténeti iratok / Colecția istoria unitarienilor 1616–1869. Ebben az 1663. évi februári végrendeletben „az eklézsia számára skóla épületire” is hagyakoztak.*

²⁰ BÁLINT, PATAKI, 205; GÁCSI, 110. Hivatkozta: MIHÁLY Melinda, *A Híd utcai Henczel- és Hensler-ház = Liber discipulorum: Tanulmányok Kovács András 65. születésnapjára*, szerk. KOVÁCS Zsolt, SARKADI NAGY Emese, WEISZ Attila, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, 2011, 89.

²¹ GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*, [s. l.], Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet rt., 1935, I, 137.

²² Baumgartus Bálint a' plébánusi kvártát az eklézsianak engedi 1665. KBUEKlt. XI/2.

²³ „1663 januárjában történt, hogy a sok háború és fegyverzaj miatt a kezdetől szokásban volt karácsonyi kantációját a diákoknak a hívek megtagadták s január 4-én kantációpénzü felküldenek fejenként 50 drt. 7 diák összebeszél, hogy ezt a csekély összeget ne fogadják el, hanem 1-1 pénzzel megpótolva, küldjék vissza az eklézsianak. Szombaton délután 3 óraker a templomba menést kereken megtagadják. Templomozás után a tiszt. urak hivatják a diákokat, akik a korholó szavakat gúnyosan fogadják, semmibe veszik. A konzisztorium azonnal összeül, tárgyalja az ügyet s mikor határozatát a rektor ki akarja hirdetni, *botokkal rárohannak a rektorra és ökonomusra, dulakodás támad, miközben a rektor egyiket (Bágyoni nevű) megsebesíti*. Természetes, hogy az ügy újból a konzisztorium elé került, a diákok törvény szerint bűnhődtek, az intézettől bocsánatot kellett kérniök, 3 napig nyilvános karcerbe zártak s a pénzből sem kaptak, amit a szenior, kántor és Csikfalvi (ezek nem csatlakoztak a lázongókhoz) osztottak fel.” GÁL, 136–137. (kiemelés tőlem)

Jánost, ezúttal viszont egy Váradi János királybíróval közös levelét szokták idézni: „Ez és más effajta bajok, s hozzá még az 1661. évi dögvész, oly pusztítást végeztek Kolozsvárra, hogy diákjaink valami négyszáz halottat kísérték ki. E csapást követte a tatár betörés, ezt meg a százszor kegyetlenebb német őrség. Mindezeknek következtében a kollégiumnak máskor oly nagyszámú diáksága 1662-ben magyar részről hét, szász részről két személyre apadt.”²⁴ Ezek állnak tehát annak háttérében, hogy a hatvanas években az unitárius peregrináció – ha átmenetileg is, de – „beszűkülő tendenciát mutat”.²⁵

Pedig az egyházára nem kis vagyont örökül hagyó Dálnoki Lőrinc, az iskola lektora – három évvel korábbi testamentumát megerősítve – 1661-ben még olyan meghagyást tett végrendeletében, miszerint: „Az eklézsiának legált javaimat pénzzé tévén az eklézsia, [...] egyik részit fordítsa [...] deákoknak felső országban való promóciójára.”²⁶ Hasonló unitárius példa nem ismeretes a korból,²⁷ s ez talán azzal hozható összefüggésbe, hogy az 1650-es évek második felétől az unitárius diákokat (eltekintve természetesen a főnemesektől) – nagyobb világi pártfogók híján – alapvetően a kolozsvári egyházközség költségén tudták csak külföldi tanulmányútra küldeni.²⁸

Ugyanezzel függhet össze az is, hogy a peregrinusoknak indulásuk előtt – más felekezeteknél sem ismeretlen – kötelezvényt,²⁹ ún. reverzálist kellett kiállítaniuk az eklézsia számára, amelyben

²⁴ KÉNOSI TŐZSÉR, UZONI FOSZTÓ, 72. Vö. Fasciculus Rerum Scholasticarum, 190.

²⁵ SZABÓ, 88–89.

²⁶ Dálnoki Lőrinc testamentuma, MUEKvGyLt. RegA [45] I/10.

²⁷ Egyelőre az ún. *Aranykönyv* alapján is úgy tűnik (ezt a MUEKvGyLt-ben található levéltári forrást Körmöczy János, későbbi unitárius püspök állította össze a 16–18. századi adományokról), hogy Dálnoki Lőrinc előtt annak ellenére sem tettek ilyesféle alapítványt az unitáriusok, hogy más felekezetek tagjaitól ez már a 16. században sem volt idegen. Lásd például *Lőcsei stipendiańsok és literátusok* 1., szerk. KATONA Tünde, LATZKOVITS Miklós, Szeged, Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, 1990, 6; EMÖDI Tamás, *A Telegdi család és a reneszánsz művészet néhány emléke a 16. századi Bihar és Bereg vármegyében*, Művészettörténeti Értesítő, 1998/3–4, 181–182; KONCZ József, *Sásvári Gergely*, Figyelő, 1888, 75–76.

²⁸ SZABÓ, 89–90.

²⁹ „Az egyházkerület (ti. a tiszántúli református) tehát megválogathatta, hogy kiket küldjön idegen országokba jótéteményes diákokul, alumnusokként. Természetes, hogy jótéteményei fejében elvárta tőlük, hogy visszatérésük után mint lekipásztörök, tanárok, tanítók az egyházkerület javára gyümölcsöztessek tudásukat, melyet az ő anyagi segítségével szereztek volt meg. Ezért a külső akadémiákra induló ifjaknak 1582-től fogva névaláírással kellett arra kötelezniök magukat, hogy hazajövetelük után egyházi szolgálatba lépnek” ZSIGMOND Ferenc, *A Debreceni Református Kollégium története 1538 (?) – 1938*, Debrecen, Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-vállalata, 1937, 27. – „Arminius eszméi a magyarországi és erdélyi, Hollandiában tanult református hallgatók körében is számos követőre találtak. Ezt bizonyítja, hogy a remonstrantizmus kérdésével a nyírbátori zsinat is foglalkozott 1631-ben, mely azt a határozatot hozta, hogy »[e]zentúl csak olyanok ajánlatnak a patrónusoknak, akik [...] a helvét hitvallással ellenkező mindenféle szektáktól, véleményektől pl. arminianismustól óvakodnak«. Ezért a következő években a Debreceni Kollégium diákjaitól, akik Leidenben kívántak tanulni, reverzális (írásban tett ígéret) aláírását követelték meg. 1624 és 1656 között harminchét diák írt alá ilyen dokumentumot.” BOZZAY Réka, *A holland egyetemek hatása a magyar teológusok és orvosok képzésére a kora újkorban = Oda-vissza: A kulturális transzfer folyamatai Hollandia, Flandria és Magyarország között*, szerk. GERA Judit, VESZTERGOM Janina, Budapest, ELTE Eötvös, 2018, 22. A reverzálisokról lásd még BOZZAY Réka, *Die Peregrination ungarländischer Studenten an der Universität Leiden 1595–1796*, Budapest, MTA Egyetemtörténeti Albizottsága – ELTE Levéltára, 2009, 43–57.

elsősorban hithűségre kötelezték magukat, továbbá arra, hogy oly „tudományok nemeinek tanulásában” töltik idejüket és költik az egyház pénzét, amelyek „az unitaria religionak és a Krisztus ecclesiajának promotiojára és öregbülésére” legyenek itthon, hogy amikor „az ecclesia kívánja”, hazatérnek, itthon pedig nem válogatnak a hivatalokban és funkciókban, hanem „akár [...] Kolozsvárott, akár pedig másutt” minden tehetségükkel fognak szolgálni.³⁰

Kénosi Tőzsérék a reverzálisírás e gyakorlatát a 16. század végére vezették vissza,³¹ valószínűbb azonban, hogy ez az egyházon belül nem Szilvási János hitehagyása miatt, hanem Dálnoki Lőrinc első, 1658. évi végrendelete nyomán válhatott szokássá:

Tizenegyzszer a' mely részit az interesnek deákok promóciójára rendelém, avval mikoron elegendendő summára telik, promoteáltassanak deákok a' felső országokra tisztességes és üdvösséges tudományoknak tanulásáért, de ilyen modalitással, hogy ha az én szüleimről származott atyámfiai közül unitárius ifjú a' promócióra illendőnek találtatik, egyebek előtt a' promoteáltassék [lásd Dálnoki Jánost, akinek a reverzálisánál – tudomásom szerint – nincs korábbi].³² Ha pedig ez nemzetből senki alkalmas arra nem találtatnék, avagy oly, a' ki felől jövődöben reménség lehetne, hogy promócióra alkalmas leszen, tehát így más famíliából való promoteáltassék, de csak olyan, a' ki effélék közül szegény és alacson rendből való ember gyermeke, a' ki igaz unitárius, jámbor, dicsíretes erkölcsű, Istent félő, szorgalmatos, mediocriter eruditus, a' ki kötelezze arra magát, hogy élete futtáig *ecclesiasticus ember leszen, az unitária religióban tökéletesen megmarad és az ekléziában szolgál mindvégig illendő engedelmességgel*.³³

Mindenesetre a 17. század második feléből (1672-től kezdődően) hét, a 18. századból szintén nagyjából ugyanennyi reverzális maradt ránk,³⁴ s bár Kénosi Tőzsérék és Gál Kelemen nyomán helyesen szokták formuláknak tartani őket, a tisztántúli

³⁰ SZABÓ, 91.

³¹ KÉNOSI TŐZSÉR, UZONI FOSZTÓ, 234.

³² Dálnoki János akad. reverzálisa 1672. MUEKvGyLt. RegA [54] III/53.

³³ Dálnoki Lőrinc testamentuma. MUEKvGyLt. RegA [44–45] I/9. (kiemelés és megjegyzés tőlem)

³⁴ Az általam ismert 18. századi reverzálisok a következők: 1. Agh István uram academica expeditiójáról rekognicionálisa 1734. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 53. 2. Pálfi Benjamin uram academica expeditiójáról obligatoriálisa 1736. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 54. 3. Kováts Tamás uram academica expeditiójáról obligat. 1743. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 55. 4. Fejérvári Sámuel úr academica expeditiójáról obligatoriálisa 1749. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 56. 5. Mihály István academica expeditiójáról obligatoriálisa 1751. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 57. 6. Lázár István uram academica expeditiójáról obligatoriálisa 1771. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 58.

reformátusok több szempontból nagyon hasonló, 1630-as évekbeli mintaszövegével³⁵ ellentétben ezekben időnként nagyon érdekes konkrétumokat is találhatni.

Ebből a szempontból – a 17. század vonatkozásában – leginkább Hévízi Fóri Mihály 1687. évi reverzálisa méltó a figyelmünkre, amelyből fény derül arra, hogy alumnusai számára az unitárius egyházközség hasonló összeget folyósított, mint – s most az inflációt ignorálom – az 1660-as években a debreceni reformátusok egyik legtehetségesebb peregrinusuknak, Diószegi Konta Istvánnak:³⁶

elszánt jóakaratajokból feliciter elbocsátottanak, mostan de facto kétszáz tallért aranyul ~ aur. nro. 100 és folyópénzt is huszonöt tallérnit konferálván, oly deklarációval, hogy ezenkívül is még százhuszonöt tallért méltatnak mindjárást utánam, mihelyt odafel valamely bizonyos helyben s akadémiában való jutásom és ott való megállapodásom felől *értettetnek*, oly okkal, hogy ez két rendbeli summával plenarie megelégedvén, többet ökegyelmektől se menő, se jövő utamra, se odafel való kommorálásomra kedvek ellen nem szollicitálok.³⁷

Ehhez képest a három évvel korábban induló Régeni (Paulus) Mihály³⁸ mindössze 20 aranyat és 75 magyar forintot vett fel az eklézsiától,³⁹ az ő költségeinek azonban csak egy részét viselte az egyházközség, kötelezvénye pedig – rendhagyó módon – nem peregrinációja előtt, hanem az alatt kelt. A Fóri-féle adat jelentőségét ráadásul tovább növeli, hogy a 17. század második felében még többnyire részletekben kapták „ösztöndíjukat” az unitárius peregrinusok,⁴⁰ így bizonyos értelemben tulajdonképp szerencsés véletlen, hogy már ebből a századból is ránk maradt egy olyan kötelezvény, amelyben a teljes⁴¹ (?) összeget feltüntették.⁴² A részletfizetés egyébként, akárcsak az

³⁵ Az 1631-es zsinati határozatot ugyanazzal az esküformulával írta alá a peregrinusok mindegyike. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 1. j. 1. D. 1. 1632–1659 Zsinati végzések (Akadémiákra menők aláírnak a kitűzött feltételeknek); BOZZAY Réka, *Magyar diákok leideni peregrinációjának előzményei a 17–18. században = Debrecentől Amszterdamig: Magyarország és Németalföld kapcsolata*, szerk. PUSZTAI Gábor, BOZZAY Réka, Debrecen, Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszék, 2010, 102–105.

³⁶ „Ad promotionem Stephani K. Dioszeghi confert amplissim[us] Senatus Taller Nro. 300. Pro expensa itineraria Talleror[um] 50”. CSORBA Dávid, *Egy debreceni kántor életének fordulata: Diószegi K. István története*, Egyháztörténeti Szemle, 2017/2, 15.

³⁷ Hévízi Fóri Mihály deák reverzálisa 1687. MUEKvGyLt. RegA [54] III/55. (kiemelés tőlem)

³⁸ KESERŰ Bálint, *Paulus Michael Rhegenius, az erdélyi unitáriusok és a német kartezianizmus* = K. B., *Ráció és rajongás: Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig (1580–1730)*, Budapest, Balassi, 2018, 63–74.

³⁹ Régeni Mihály reverzálisa 1686. MUEKvGyLt. RegA [54] III/56.

⁴⁰ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, 233; Kolosvári Dimény Pál akadémista reverzálisa 1682. MUEKvGyLt. RegA [54] III/52. Hévízi Fóri Mihály deák reverzálisa 1687; Régeni Mihály reverzálisa 1686.

⁴¹ 350 tallér súlyos, de két és fél évre azért mégiscsak szerény összeg. Vö. *Lőcsei stipendiánsok*, 267–270, 285–287; *Albízálás erdélyi városokban és falvakban*, szerk., tan. TONK Sándor, Szeged, JATE Pedagógiai Tanszéke, 1991, 5–6; BOZZAY, *Die Peregrination*, 91–163.

⁴² A 18. században a reverzalist és a nyugtát már külön állították ki, s a kvietanciák alapján Agh István 1734-ben 600 magyar forint, Pálfi Benjamin 1736-ban 601 forint 21 dénár, Kováts Tamás 1743-ban 501

említett értesítő levél, a pénzügyi kockázat csökkentését szolgálta, s az eklézsia ezekben a reverzálisokban nemegyszer pontosan meghatározta a tanulmányok időtartamát és a kötelezően tanulandó nyelveket is.

Így Hieronymus Guzovius (Hieronim Guzowski) másfél,⁴³ Almási Mihály két,⁴⁴ Kolozsvári Dimién Pál pedig három esztendő tölthetett volna külföldön,⁴⁵ közülük azonban csak Almási nem haladta túl a megszabott időkeretet, ami egyúttal arra is figyelmeztet minket, hogy a reverzálisokat – legalábbis ilyen szempontból – nem szabad szentírásnak vennünk. Méltányosságból nyilván figyelembe vették, hogy az alumnusok nemcsak valamiféle kitalált ürüggyel halogathatták hazatérésüket, hanem a rájuk leselkedő sokféle veszély miatt is elmarad(oz)hattak: Árkosi Gelei Benedek például, mielőtt hazájába visszatérhetett volna, több börtönben is raboskodni kényszerült,⁴⁶ Guzoviuszt pedig kifosztották, és annyira megverték, hogy nem sokkal később talán épp ennek szövődményeibe halt bele.⁴⁷ Ebből a szempontból egyáltalán nem meglepő tehát Hints Mihályné Takáts Kata 1675. évi végrendeletének az a „záradéka”, amelynek értelmében „minden névvel nevezendő ingó és ingatlan java-it” a kolozsvári unitárius egyházközsége hagyja, ha az éppen akadémiákra menő „Jeövedeczi András deák uramat [...] hazajövetelinek előtte Isten öfelsége az élők társasága közül az halál által [...] elkévánna.”⁴⁸

De mint említettem, az eklézsia olykor nyelvtanulásra is rászoríthatta alumnusait: Fórinak például szent nyelveket kellett tanulnia, Guzoviusnak és Várfalvi Pálfi Zsigmondnak pedig németül.⁴⁹ Az utóbbit Pálfi Zsigmond reverzálisa így indokolja: „damitt ich der Löblichen Theischen Nation möge in derselben sprach dienen” (hogy ezzel a dicséretre méltó német nációnak saját nyelvén szolgálhassak).⁵⁰

forint 94 dénár, Fejérvári Sámuel 1749-ben 503 forint 19 dénár, Lázár István pedig 1771-ben 575 forint 23 dénár ösztöndíjat kapott, azaz mindegyikük kb. ugyanannyit; a pénzadatok tehát nem szórnak úgy, mint a reformátusoknál, ahol még ugyanazon intézményen belül is erősen, sőt kirívóan eltérhetett az ösztöndíj mértéke. Agh István uram academia expeditiójáról rekognicionálisa 1734. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 53.; Pálfi Benjamin uram academia expeditiójáról obligatoriálisa 1736. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 54.; Kováts Tamás uram academia expeditiójáról obligat. 1743. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 55.; Fejérvári Sámuel úr academia expeditiójáról obligatoriálisa 1749. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 56.; Lázár István uram academia expeditiójáról obligatoriálisa 1771. MUEKvGyLt. RegA [103] H. 58.

⁴³ Hieronymus Guzovius akadémita reverzálisa 1680. MUEKvGyLt. Lengyel Unitárius Egyházközség Levéltára (a továbbiakban: LUEKvLt.) 15.

⁴⁴ Almási Mihály akadémita reverzálisa 1680. MUEKvGyLt. RegA [54] III/51.

⁴⁵ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, 233.

⁴⁶ Uo., 245.

⁴⁷ GÁL, 492.

⁴⁸ Hints Mihályné Takáts Kata testamentuma. KBUEkLt. I/17. Vö. Kovács András, „Látom, az tanításban az Istennek nagy ajándéka vagyom nála...”: Jövedécsi/Belleschdörfer András származásához, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 2011, 259–264.

⁴⁹ Hangsúlyoznom kell, hogy ez nem (vagy nem csak) attól függött, hogy tanítónak vagy papnak szánták őket.

⁵⁰ Pálfi Zsigmond akadémita obligációja 1698. MUEKvGyLt. RegA [54] III/49.

Mivel „Németországban” mindketten csak az odera-frankfurti egyetemre iratkoztak be, nyilván itt, a „Szent Római Birodalom fő porzótartójában” kellett a német nyelvet gyakorolniuk. Ezt – Theodor Wotschkét parafrázálva – azért is hangsúlyozom ennyire, mert szélesebb körökben még ma is meglehetősen ismeretlen, hogy Kelet-Brandenburgban egykor nagyszámú unitárius élt.⁵¹ Az erdélyiek számára tehát már pusztán azért is jelentős vonzerővel bírt a Viadrina, mert németajkú hitsorsosaik szigetét alkottak itt, épp félúton Hollandia és Erdély között. Ebből a szempontból különösen figyelemre méltó, hogy az 1680-as évek végén némettanulásra kényszerült Guzoviusnak nem akárci, hanem maga Johann Preuss, a brandenburgi unitarizmus szellemi vezére „tartott asztalt”.⁵² Ugyanaz a Preuss, akihez 1665-ben – negyed évszázados különbséggel – egy másik erdélyi unitárius növendék, Szentiváni Márkos Dániel is betért.⁵³ Ez aligha lehet pusztán véletlen.

⁵¹ Theodor WOTSCHKE, *Zur Geschichte der Unitarier in der Mark*, Jahrbuch für Brandenburgische Kirchengeschichte, 1911, 227; Uő., *Die unitarische Gemeinde in Meseritz-Bobelsitz*, Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen, zugleich Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für den Netzedistrikt zu Bromberg, 1911, 161–223; Janusz TAZBIR, *Socynianizm prusko-brandenburski w XVII i XVIII wieku*, Odrodzenie i Reformacja w Polsce, 1873, 181–195; Nikolas SCHRÖDER, *Sozinianer und Friedrich der Große – eine Geschichte der Toleranz? = Von Emerson zu Thomas Mann: Beiträge zur Geschichte unitarischen Denkens in Amerika und Deutschland*, hg. Dan MCKANAN, Heinrich DETERING, Göttingen, Universitätsverlag Göttingen, 2017, 33–43.

⁵² GÁL, 492. Preussról lásd Sz. SCHAFFER Andrea, *Johann Preuss műve Gottfried Arnold egyháztörténetében = Művelődési törekvések a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály, FONT Zsuzsa, KESERŰ Gizella, Ötvös Péter, Szeged, a JATE Régi magyar irodalom tanszéke, 1997, 507–519; Ötvös Péter, *Preussen christliche Lieder in der unitarischen Gemeinde von Klausenburg: Bemerkungen zu dem Thema Unitarier und Spiritualisten in Siebenbürgen = György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, szerk. BALÁZS Mihály, KESERŰ Gizella, Budapest, Balassi, 2000, 259–268.

⁵³ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, 187–188.

MELLÉKLET

17. századi unitárius reverzálisok⁵⁴**1. Dálnoki János akad. reverzálisa 1672.**⁵⁵

MUEKvGyLt. RegA [54] III/53.

Közölve: BENCZÉDI Gergely, *Dálnoki János reversalissa 1672-ből*, Keresztény Magvető, 1875/1, 61–62.**2. Hyeronimus Guzovius akadémita reverzálisa 1680.**⁵⁶

MUEKvGyLt., LUEKvLt. 15.

In nomine Dei omnipotentis & filii ejus Jesu Christi. Én, Hieronymus Guzovius de Kolozsvár adom emlékezetül ez levelem által mindeneknek, valakiknek illik, hogy mivel engemet mostan az Kolozsvári Unit. Ekléziának nemzeti patrónusi azon becsületes ekléziának alumnusának méltóztattanak választani és az tisztességes tudományokban való hasznos öregbülésemre ahhoz illendő és elégedendő szumtusznak adminisztrációjával feljebb való országokra is expedálni meg nem tartózkodtanak (kiért az nagy Istentől áldást várhatnak), sőt elszánt jóakarataikból feliciter elbocsátottanak, azért én is Isten és Krisztus ekléziájához való szeretetemnek buzgóságából, s egyszersmind az megemlített nemzeti patrónus uraiméknak hozzám deklarált, teljes jóakarataikat szemem előtt viselvén, az kolozsvári denominált tiszteletes unitária ekléziának kötelezem és obsztringálok magamat:

- I. Hogy religiómat semminemű tekintetre nézve meg nem változtatom, sőt abban constanter megmaradok.
- II. Hogy oly tudományoknak nemeinek s mindennekeft az német nyelvnek tanolásában foglalom másfél esztendőre terminált üdömet, ökegyelmek is azalatt Isten jóvoltából illendő gondot ügyekezvén reám viselni, melyek az unitária religiónak és az Krisztus ekléziájának promóciójára és öregbülésére legyenek itthon.
- III. Hogy az becsületes eklézia kezemben adminisztrált költségét semminemű más útra nem fordítom, hanem arra, mely nézzen az itthon hasznos tudományokban való épületekre. Odafenn való peregrinációmban is theologiae studiosushoz illendő köntöst viselek, mely se igen drága, se cifra, mellyel egyebeket, kiváltképpen az ott fenn való atyafiakat megbotrántkozathatnék, ne légyen.
- IV. Valamikor az eklézia kívánja hazajöveletem (rendkívül kázusok nem obstatván, kitől Isten oltalmazzon), hazajövök és hazajöveletem semminemű pretextus alatt nem halogatom, sőt, ha szintén valami alkalmatossággal tentálatnám is az

⁵⁴ A magyar nyelvű szövegeket a mai helyesírás szerint írtam át, a német nyelvűt azonban betűhűen hagytam.

⁵⁵ A beiratkozások időpontja és helyszíne: 1672. 07. 06. – Odera-Frankfurt, 1672. 08. 17. – Marburg; 1673. 10. 23. – Bréma. SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban: 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992, 134 (nr. 1376.).

⁵⁶ A beiratkozás időpontja és helyszíne: 1680. 09. 20. – Odera-Frankfurt. *Uo.*, 92 (nr. 924.).

ott fenn való atyafiaktól odafel maradásomra, sem bizonyos üdőkig, annál inkább perpetualiter való szolgálatra magamat nem kötelezem.

- V. Isten őfelsége békével hazavezérelvén, itthon én is mindennemű fastust poszthabeálok és az Isten szerént való hivatalokban, funkciókban vagy azoknak helyeiben nem válogatok, hanem valamiben és valahol kívánja az eklézsia, akár itt Kolozsváratt, akár pedig másutt, tisztességes, illendő helyekben, tudományom mivolta szerént minden tehetséggel hasznoson szolgálók.

Mely kondíciókat ha vagy in toto, vagy in parte ide alább megírt hűtöm megszegésével (kitől Isten oltalmazzon) nem prestálván vagy nem akarván prestálni, az Kolozsvári Unitária Eklézsia bennem megfogytatkoznék, hogy nem szolgálhatnék, tehát ezen tiszteletes eklézsia minden rám expendált summáját rajtam megkereshesse s akármi úton-módon és akárhun rám néző s nézendő, avagy ennek utána is nékem obveniálendő vagy obveniálható bónumimból exclusis omnibus juridicis remediis plenaria satisfactiót vigore solius hujus obligatoriae egy vagy két tiszt által vehessen. In quorum fide & testimonium adtam azon tiszteletes eklézsianak ez én reverzálisomat fide mea Christiana mediante magam tulajdon pecsétem és szubszkripcióm alatt. Datum Claudiopoli in domo parochiali. Anno 1680. die 13. Augusti.

Correcta per eundem.

Idem, qui supra.

Mpria

P. H.

3. Almási Mihály akadémista reverzálisa 1680.⁵⁷

MUEKvGyLt. RegA [54] III/51.

In nomine Dei omnipotentis & filii ejus Jesu Christi. Én, Almási Mihály de Homoródmás adom emlékezetül ez levelem által mindeneknek, valakiknek illik, hogy mivel engemet mostan az Kolozsvári Unitária Eklézsianak nemzeti patrónusi azon böcsületes eklézsianak alumnusának méltóztattanak választani és az tisztességes tudományokban való hasznos öregbülesemre ahhoz illendő és elegendő szumtusznak adminisztrációjával feljebb való országokra is expediálni meg nem tartózkodtanak (kiért az nagy Istentől áldást várhatnak), sőt elszánt jóakarataikból feliciter elbocsátottanak, azért én is Isten és Krisztus eklézsijához való szeretetemnek buzgóságából, s egyszersmind az megemlített nemzeti patrónus uraiméknak hozzám deklarált, teljes jóakarataikat szemem előtt viselvén, az kolozsvári denominált tiszteletes unitária eklézsianak kötelezem és obsztringálok magamat:

- I. Hogy religiómot semminemű tekintetre nézve meg nem változtatom, sőt abban constanter megmaradok.
- II. Hogy oly tudományoknak nemeinek tanulásában foglalom két esztendőre terminált időmet, őkegyelmek is azalatt Isten jóvoltából illendő gondot ügyekezvén

⁵⁷ A beiratkozások időpontja és helyszíne: 1680. 10. 23. – Leiden; 1680/82 – Odera-Frankfurt. *Uo.*, 199 (nr. 2046.).

reám viselni, melyek az unitária religiónak és az Krisztus eklézsiájának promóciójára és öregbülésére legyenek itthon.

- III. Hogy az böcsületes eklézsia kezembe adminisztrált költségét semminemű más útra nem fordítom, hanem arra, mely nézzen az itthon hasznos tudományokban való épületekre. Odafenn való peregrinációmban is theologiae studiosushoz illendő köntöst viselek, mely se igen drága, se cifra, mellyel egyebeket, kiváltképpen az ott fenn való atyafiakat megbotránkoztatnának, ne legyen.
- IV. Valamikor az eklézsia kívánja hazajöveletem (rendkívül kázusok nem obstálván, kitől Isten oltalmazzon), hazajövök és hazajöveletem semminemű pretextus alatt nem halogatom, sőt, ha szintén valami alkalmatossággal tentálatnám is az ott fenn való atyafiaktól odafel maradásomra, sem bizonyos időig, annál inkább perpetualiter való szolgálatra magamot nem kötelezem.
- V. Isten őfelsége békével hazavezérelvén, itthon én is mindennemű fastust poszthabeálok és az Isten szerént való hivatalokban, funkciókban vagy azoknak helyeiben nem válogatok, hanem valamiben és valahol kívánja az eklézsia, akár itt Kolozsváratt, akár pedig másutt, tisztességes, illendő helyekben, tudományom mivelta szerént minden tehetséggel hasznoson szolgálok.

Mely kondíciókat ha vagy in toto, vagy in parte ide alább megírt hűtöm megszégésével (kitől Isten oltalmazzon) nem prestálván vagy nem akarván prestálni, az Kolozsvári Unitária Eklézsia bennem megfogytatkoznék, hogy nem szolgálhatnék, tehát ezen tiszteles [!] eklézsia minden rám expendált summáját rajtam megkereshesse s akármi úton-módon és akárhun rám néző s nézendő, avagy ennek utána is nekem obveniálandó vagy obveniálható bónumimból exclusis omnibus juridicis remediis plenaria satisfactiót vigore solius hujus obligatoriae egy vagy két tiszt által vehessen. In quorum fidem et testimonium adtam azon tiszteletes eklézsianak ez én reverzálisomot fide mea Christiana mediante magam tulajdon pecsétem és szubszkripcióm alatt. Datum Claudiopoli in domo parachiali [!]. Anno 1680. die 13. Augusti.

Correcta per eundem.

Idem, qui supra.

Mpria.

P. H.

4. Kolozsvári Dimién Pál akadémia reverzálisa 1682.⁵⁸

MUEKvGyLt. RegA [54] III/52.

Közölve: KÉNOSI TŐZSÉR, UZONI FOSZTÓ, 232–234.

⁵⁸ A beiratkozás időpontja és helyszíne: 1682. 06. 30. – Leiden. *Uo.*, 221 (nr. 2248.).

5. Régeni Mihály reverzálisa 1686. (!)⁵⁹

MUEKvGyLt. RegA [54] III/56.

Anno 1686. die 4. Januarii.

Én, Régeni Mihály deák, kolozsvári, adom tudtára mindeneknek, az kiknek illik, ez írásomnak rendiben, hogy in anno et die, ut supra, leváltam az én böcsületes uraimtól, az Kolozsvári Unitária Eklézsiának patrónusitól Kolozsvárrát lakó Grusz (?) György uram keze által húsz aranykot ily okkal, hogy Isten Erdélybe, Kolozsvárra hazavivén, valamicsoda tisztességes eklézsiái hivaltalt fognak őkegyelmek előmbé adni, de azt felvállalom és abban ez ekléziát szolgálom igazán tehetségem szerint életem fottáig. Ez húsz aranyak mellé tudván más rendbeli summát is, úgy mint hetvenöt magyar forintokat, melyeket is ezelőtt, midőn peregrinálni indulnék, Erdélyben, Kolozsvárrát megemlített eklézsiának böcsületes patrónusitól ezen ok alatt leváltam volt tiszt. Jövedécsi András uram által. Mely dologra mostan is újabban obligálom magamot, úgy hogy ha Kolozsvárra haza nem mennék, vagy nem mehetnék, vagy ha hazamehetnék is, de az eklézsiában az őkegyelmek hivataladása szerint szolgálni nem akarnék, vagy a szolgálatra elégséges nem lennék, vagy nem lehetnék, tehát őkegyelmek ez két rendbeli summát saltem praesentium vigore exclusis omnibus juridicis remediis rajtam megvehessék. Melyhez képest minden kolozsvári bónumimot, mind mobiléket, mind immobiléket, melyek vagy de praesenti engemet koncernálnak, vagy ennek után is iure successionis akárkikről s akárhun reám devolválnának, vagy testamentum szerént is nekem legáltatnának, azon summáig őkegyelmeknek kötöm, úgy hogy azokat azon megemlített eklézsia számára őkegyelmek elfoglalhassák avagy foglaltathassák. Mely dologról adom ez tulajdon kezemmel szubszkribált és pecsétemmel roborált reverzálisomot és obligatóriámot őkegyelmeknek futura pro cautela. Datum 4. Janu. anno et die, ut supra.

Michael Régheni Claud. Trans. Mpria.
P. H.

6. Hévízi Fóri Mihály deák reverzálisa 1687.⁶⁰

MUEKvGyLt. RegA [54] III/55.

In nomine Domini nostri Jesu Christi. Én, Hévízi Fóri Mihály adom tudtára mindeneknek, az kiknek illik, ez írásomban, hogy mivel az Kolozsvári böcsületes Unitária Eklézsiának nemzeti patrónusi engemet azon tiszteletes eklézsiának alumnusának méltóztatnak felvenni és bővebb tanulságnak s nagyobb experienciának okáért illendő szumtusznak adminisztrációjával feljebb való országokra is expediálni meg nem tartózkodtanak, kiért az nagy Istentől áldást várhatnak, sőt elszánt jóakarataikból feliciter elbocsátottanak, mostan de facto kétszáz tallért aranyul ~ aur. nro. 100 és folyópénzt is huszonöt tallérnit konferálván, oly deklarációval, hogy ezenkívül is

⁵⁹ A beiratkozások időpontja és helyszíne: 1684 – Amszterdam, 1687/88 – Lipcse. *Uo.*, 200 (nr. 2051.).

⁶⁰ A beiratkozások időpontja és helyszíne: 1687. 08. 25. után (!) – Odera-Frankfurt, 1687. 11. 04. – Leiden. *Uo.*, 201 (nr. 2060.).

még százhuszonöt tallért méltatnak mindjárt utánam, mihelyt odafel valamely bizonyos helyben s akadémiában való jutásom és ott való megállapodásom felől értettetnek, oly okkal, hogy ez két rendbeli summával plenarie megelégedvén, többet ökegyelmektől se menő, se jövő utamra, se odafel való kommorálásomra kedvek ellen nem szollicitálok, azért én is Isten s Krisztus eklézsijához való szeretetemből, s egyszersmind megemlített patrónus uraméknak hozzám deklarált jóakarátjokat előttem viselvén, megemlített Kolozsvári tiszteletes Unitária Eklézsianak kötelezem és obligálok magamot:

- I. Hogy religiómot semminemű tekintetre nézve meg nem változtatom, sőt constanter abban maradok.
- II. Hogy oly tudományoknak nemeinek tanulásában, az sz. nyelvekkel együtt, foglalom kevés üdömöt, melyek az unitária religiónak és az Krisztus eklézsijának promóciójára és öregbülésére legyenek itthon.
- III. Hogy az b. eklézsia már kezembe adminisztrált s ezután is ígérete szerint adminisztrálandó költségét, mely egy summában teszen háromszázötven tallérokat, semminemű más útra nem fordítom, hanem arra, mely nézzen az itthon hasznos tudományokban való épületemre. Odafenn való peregrinációmban is theologiae studiosushoz illendő köntöst viselek, az mely se szerfelett drága, se cifra, mellyel egyebeket, kiváltképpen az ott fenn való atyafiakat megbotránkoztatathatnék, ne legyen.
- IV. Hogy költségemhez képest odafel Isten segedelméből dolgaimot végezvén, üdőnek idején hazajöveletem maturálom és semminemű pretextus alatt nem halogatom, sőt, ha szintén valami alkalmatossággal tentáltatnám is az ott fenn való atyafiaktól nálók való maradásomra, sem bizonyos üdőkig, sem annál is inkább perpetualiter való szolgálatra azoknak vagy egyebeknek is magamot nem kötelezem.
- V. Isten békével hazámba meghozván, itthon én is mindennemű fastust poszt habeálok és Isten szerint való hivatalokban, funkciókban vagy azoknak helyeiben nem válogatok, hanem valamiben és valahol kívánja az eklézsia, akár itt Kolozsváratt, akár másutt, tisztességes s illendő helyekben, tudományom mivolta szerint minden tehetőségemmel hasznoson szolgálók.

Mely kondíciókat ha vagy in toto, vagy in parte ide alább megírt hűtöm megszegésével, kitől Isten oltalmazzon, nem prestálván vagy prestálni nem akarván, az t. Kolozsvári Unitária Eklézsia benem megfogyatkoznék, hogy nem szolgálhatnék vagy szolgálni nem akarnék, tehát ezen t. eklézsia minden rám expendált summáját rajtam megkereshesse s akármi úton-módon és akárhun rám néző vagy nézendő, avagy ennek utána is nekem obveniálandó vagy obveniálható bónumimból exclusis omnibus juridicis remediis plenaria satisfactiót vigore solius hujus obligatoriae egy vagy két tiszt által vehessen, sőt, ha különben nem, magán személyemhez is hozzám nyúlhasson, kaptiválhasson mindaddig, míglen konteltatik [!]. In quorum fide ac testimonium adtam azon t. eklézsianak ezen reverzálisomot fide mea Christiana mediante magam tulajdon pecsétém és szubszkripcióm alatt. Datum Claud. in domo parochiali. Anno 1687. die 24. Augusti.

Idem, qui supra. Mpria.
P. H.

7. Pálffi Zsigmond akadémia obligációja 1698.⁶¹

MUEKvGyLt. RegA [54] III/49.

In nomine Dei omnipotentis et filii ejus Jesu Christi &c. Ich, Sigismundus Pálffi [!], gebürtig von Sibenbürgen zu ThornBurg, Thun kundt und zu wißen einem jeden, dem es geziemet, mitt diesem meinen bundes Brieff, daß weil jezund die Löbliche, Ehrhafftige und Edle Patronen der Ehrlichen u. Löbligen Unitarischen Ecclesien oder Gemeine von Clausenburg mich gewirdiget vor ihren einen Alumnum auffzunehmen und mich in frembde Länder mitt ihren ankosten abzufestigen und auch so lang, biß sie es werden gebilliget haben, meiner auch daselbst pflegen mitt ihren ankosten, So versprech ich mich auch nach aller möglichkeit in denselben freuen küsten [=freien Künsten], welche die heilige Religion angehet u. mitt welchen ich sie kann befördern, mitt allem fleiß mich zu uben u. sie zu lehren [!], vornemlich die Theische sprach (weil dieser der zweck und ziel ist), vornemlich, das ich mich nach derselben soll schicken, damitt ich der Löblichen Theischen Nation möge in derselben sprach dienen.

1. Und erstlich verbind ich mich, das ich auff kein respect mein Religion will verlassen, sondern standhafftig in derselben verbleiben zu meines lieben Gottes ehr und seines einigen Sohnes Jesu Christi, und zur vermehrung die Zaal seiner Gleibigen.
2. Daß, wie oben gemeldt, in solchen arten der Lehre will ich mich uben und mich beflleißigen, welche der Heiligen Unitarischen Religion beförderlich u. nuzlich sein möge, und nach haußkunfft auß der gnade Gottes durch welche ich der gemeine Jesu Christi möge mitt vielfeltiger frucht dienen können. &c.
3. Daß ich von Der Löblichen Ecclesie empfangenes geld auff nichts anderes außspendieren will, als auff das, waß der Löblichen u. Heiligen Gemeine dienstlich u. beforderlich sey, u. in frembden Landen mich nach art solcher jugend muntieren, welche sich in so heiligen u. zu Gottes ehren verfertigten jugend zusteht, und auch in diesem faall nicht weiter mich außbreiten mitt der expens, nemlich das ich außserhalb der noht zu their [=teuer] oder uber mein vermögen mich muntiere, welches allzufiel solte kosten, sondern mittelmäßig nach brauch desselbigen Landes u. womitt ich nicht daselbst unsere brüder ärgern möge. &c.
4. Wann u. zu welcher zeit die Lobliche Ecclesie wird begehren meine heimkunfft, so will ich nach aller möglichkeit mich beflleißigen auch in dem zugehorsamen, und so etwa solche hinderniß mich nicht wird auffhalten, welches halben ich nicht könnte nach hauß kommen (wovor mich Gott behütten wolle), So will ich als bald nach hauß begeben, und kein respect mich laßen unterreden, das ich auch in diesem fall der H. Ecclesie nicht solte gehorsamen.
5. Und nachdem auß Gottes hillff ich wird zu hauß kommen sein, so verspreche ich mich, das ich in allem, wie oben gemelt, will der Loblichen Ecclesie obedieren und unter keinem schein mir selbst eine excusation suchen, sondern mich gantz meinen Loblichen Patronen und ihrem willen unterwerffen.

⁶¹ A beiratkozások időpontja és helyszíne: 1698. 03. 18 után – Odera-Frankfurt, 1698. 06. 17. – Leiden, 1699. 09. 07. – Franeke. *Uo.*, 244 (nr. 2459.). Köszönöm Katona Tündének, hogy ellenőrizte az átiratom.

Und wo ich in etwa wieder diese conditiones in toto oder auch in parte werde etwas thun, oder anfangen, oder mich nicht in allen unterwerffen wieder meinen eid und Handschrift, So sollen die Ehrlichen Patronen oder die H. u. Löbliche Ecclesie auch nur krafft diese meinem obligationbrieff auff allerhand art u. weise ihnen satisfaction können thun, mehr auß was art meiner gütter, welche zu finden werden können, in welcher sachen wieder sein kein Lands Recht u. mitt welchem nach brauch dieses Landes mann pflaget solche Executoren zu widerstehen nicht könne gelten, sondern wie oben gemeldt, nur krafft dieses mein Contracts ihnen sollen satisfaction thun u. zuwegbringen. Zu welcher sachen bekräftigung u. zu mehreren beweiß u. künfftiger caution gebe ich diesen meinen Brieff mitt meinem Christligen eid und handschrift u. gewönligem eigenen Siegel bekräftiget. &c. Datum Claudiop. in domo parochiali a. 1698 die.

Idem, qui sup.

Sigismundus Pálfi
Mria.
L. S.

SZIGETI MOLNÁR DÁVID
egyetemi adjunktus
Szegedi Tudományegyetem, Magyar Irodalmi Tanszék
davidmolnar@hung.u-szeged.hu
ORCID: 0000-0002-2398-4984

Unknown Fragments on the History and Peregrination Practices of the Unitarian College in the Second Half of the Seventeenth Century

Abstract: The Unitarian College of Cluj (Kolozsvár), the sole Antitrinitarian institution to sponsor students' peregrination, saw a significant setback in the early 1660s (due to a combination of fire damage, the bubonic plague, and an erosion of discipline). As a result, Unitarian peregrination temporarily "showed a tendency of decline". From the 1670s, however, Unitarian students were again regularly sent to study abroad at the expense of the parish of Cluj, but before they left, the peregrines had to issue a pledge, a so-called promissory note (reversalis, obligatoria) to the ecclesia, pledging faithfulness and obedience, primarily; a practice also known in other denominations. These notes are usually – and correctly – regarded as formulaic in nature, but they contain the occasional interesting detail, such as the amount of the "scholarship" granted, the duration of enrolment and the required languages to be learned by the sponsored student. This study offers a systematic overview of these details.

Keywords: the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár, Unitarian peregrination, promissory note (reversalis, obligatoria), scholarship

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

Tudásközvetítés a 17. századi unitárius prédikációirodalomban

Caspar Sibelius prédikációinak fordítása az Ms. U. 584 jelzetű kéziratban

Tanulmányomban a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban (Biblioteca Academiei Române, filială Cluj) található, Ms. U. 584 jelzetű, 17. századi unitárius prédikációkat tartalmazó kézirat bemutatására vállalkozom: elsőként a kötet attribúcióját vizsgálom, és a másoló nevének korrigálása mellett érvelek, illetve az újonnan azonosított szerzőhöz kapcsolódó életrajzi adatok, valamint könyvek, kéziratok feltárására törekszem. Ezt követően az Ms. U. 584-ben szereplő prédikációk két csoportja kapcsán a források azonosítására teszek kísérletet, majd pedig a tudástranszfer azon lehetséges csatornáit veszem számba, amelyek révén a prédikációk megírása során felhasznált külföldi nyomtatványok eljuthattak a szerzőhöz.¹

Az Ms. U. 584 attribúciója

Az Ms. U. 584 első leírását Lakó Elemér katalógusában találjuk. A katalógus a kéziratot egyetlen kéz írásának tartja, és másolójaként, illetve részben szerzőjeként Tsikfalvi Gergelyt azonosítja,² ezt az attribúciót azonban részben már a kéziratot megemlítő kismű szakirodalom is problematizálta.³ A katalógus tartalmi szempontok mentén két részre tagolja a kötetet. A nagyrészt prédikációkat tartalmazó kéziratba ugyanis beékelődik, és így az Ms. U. 584/B jelzetet kapja Andrzej Olszowski lengyel püspök, majd érsek *Sermo parentalis* című művének⁴ hiányosan fennmaradt másolata; az ezt megelőző

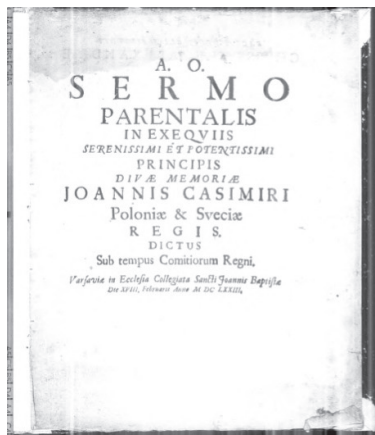
¹ Az eddig csak említésszerűen vizsgált kötetre Lovas Borbála hívta fel a figyelmemet. A kutatás során nyújtott segítségért hálás vagyok Balázs Mihálynak, Bíró Gyöngyinek, Lovas Borbálának és Szigeti Molnár Dávidnak. A tanulmány az NKFIH (OTKA) FK 135165 számú pályázatának támogatásával készült.

² *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. Elemér LAKÓ, Szeged, JATE, 1997, I, 121.

³ Rácz Norbert az Ms. U. 584, 201–205. között található prédikáció teológiai háttérét elemezte, a szentbeszéd szerzője kapcsán pedig a következőt jegyezte meg: „A szerzőről nem sikerült semmit sem megtudnunk”. Rácz Norbert Zsolt, *A racionális teológia és az unitáriusok (Különös tekintettel a 17. századi prédikációirodalomban fellelhető karteziánus elemekre)*, Kellék, 2007, 127–142, itt 138. A kéziratot mint a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található unitárius prédikációgyűjtemények egyikét említi: BALÁZS Mihály, *Magyar vonatkozású kora újkori nyomtatványok és kéziratok kutatása erdélyi és nyugat-európai gyűjteményekben*, Regio, 2003/4, 163–176, itt 169.

⁴ A [n[rzej] O[lszowski], *Sermo parentalis in exequiis serenissimi et potentissimi principis divae memoriae Joannis Casimiri Poloniae et Sueciae Regis* (Temetési beszéd az igen derűs és hatalmas fejedelemnek, az isteni emlékeztető János Kázmérnak, Lengyelország és Svédország királyának temetésére), Varsoviae[?], [s. n.], 1673[?]. A dolgozatban a latin nyelvű szövegeket (a címleírásokat is ideértve) normalizálva, a humanista latin átírás szabályait követve közlöm. A fordítások minden esetben tőlem származnak.

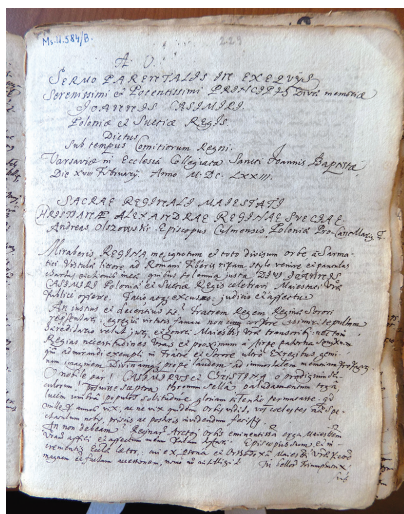
és követő prédikációk pedig az Ms. U. 584/A jelzet alatt szerepelnek.⁵ Az Ms. U. 584/B első oldalának (Ms. U. 584, 229), valamint az Olszowski-kötet címlapjának összevetésével az is megállapítható, hogy a kéziratba bekerülő másolat közvetett vagy közvetlen forrástextusa a *Sermo parentalis* nyomtatott kiadása lehetett.

1. kép

Andrzej OLSZOWSKI, *Sermo parentalis*, 1r. PAN Biblioteka Kórnicka, 2469; Mf6843.

Forrás: <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/54677/edition/70877/content>

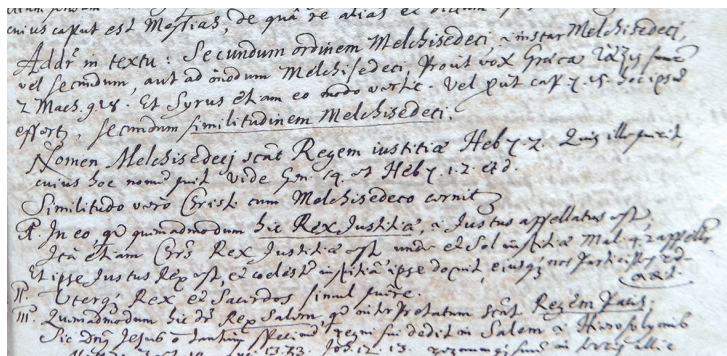
2. kép

Kolozsvári Akadémiai Könyvtár (Biblioteca Academiei Române, filială Cluj), Ms. U. 584, 229.

⁵ A kéziratra egységesen az Ms. U. 584 jelzettel hivatkozom, mivel az Ms. U. 584/A és Ms. U. 584/B számozása folytatódólagos. A kötet oldalszámozása esetenként hibás, ezt a hivatkozásokban, a visszakeresettség érdekében, nem korrigáltam.

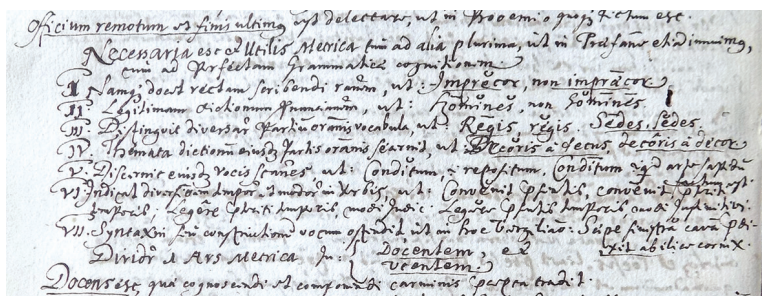
Feltételezésem szerint a Lakó Elemér katalógusában olvasható attribúció egy másik, szintén a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius kéziratai között fennmaradt kötet téves azonosításán alapul. Bár az Ms. U. 659 jelzetű kéziratot a katalógus nem kapcsolja össze az Ms. U. 584-gyel, gyanúra ad okot, hogy a másoló nevéként mindkét esetben Tsikfalvi Gergely van feltüntetve. Az Ms. U. 659-et a katalógus Dálnoki Nagy Lőrinc Molnár Gergely prozódiai munkájához készített annotációinak másolataként azonosítja, másolójaként pedig Tsikfalvi Gergelyt nevezi meg, és a kéziratot 1860 (!) körülre datálja.⁶

A kéziratok összehasonlításával két fontos következtetés vonható le. Egyrészt megállapítható, hogy kézírásuk azonos (lásd a 3. és 4. képet), tehát az Ms. U. 659 is 17. századi, valószínűsíthetően a század második felében keletkezett kézirat. Emellett az első lapként bekötött, címezés és keltezés nélküli levél aláírójának neve is helytelenül került be a katalógusba. A levél alatt *Georgius Tsikfalvi* (tehát *Tsikfalvi György*) saját kezű aláírása olvasható (5–6. kép), míg a katalógusban *Tsikfalvi Gergely* van feltüntetve másolóként.⁷

3. kép

Ms. U. 584, 115.

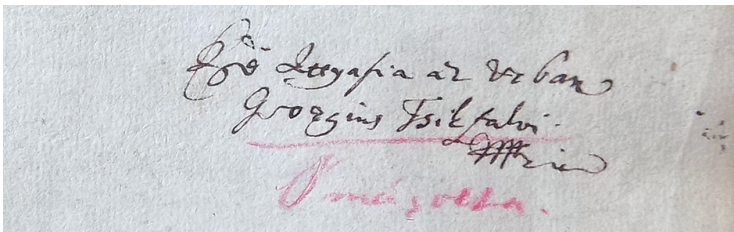
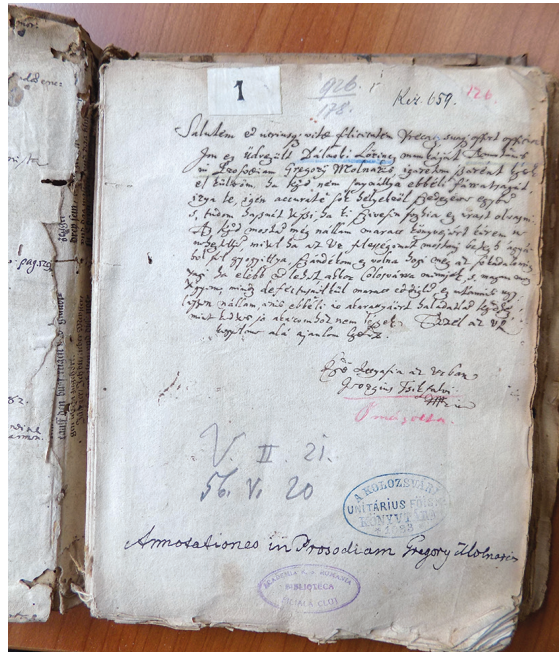

4. kép

Ms. U. 659, 8.

⁶ *The Manuscripts of the Unitarian College*, 133.

⁷ A *Georgius* név *Gregorius*ként olvasása állhat a félrekatalogizálás hátterében.

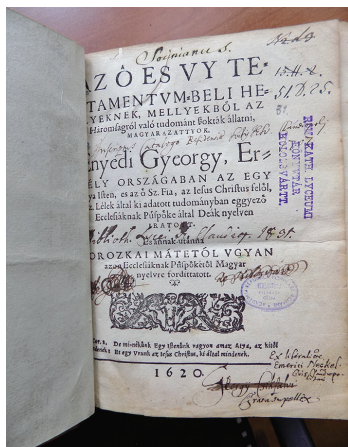

5-6. kép
Ms. U. 659, 1.

Az Ms. U. 584 és az Ms. U. 659 másolóját, álláspontom szerint, az Ms. U. 659 elején található levél alapján tudjuk hitelesen meghatározni: mindkét kézirat lejegyzője Tsikfalvi György, akire a továbbiakban *Csikfalvi Györgyként* hivatkozom, mivel a név ortográfiája nem állandó, ahogy azt a későbbiekben bemutatott dokumentumok is szemléltetik. Csikfalvi György életrajza egyelőre megíratlan, több forrás bevonásával olyan adatok, adattöredékek feltárását kíséreltem meg, amelyek feltételezhetően rá vonatkoznak.

Csikfalvi György possessorbejegyzését három kötetben sikerült azonosítani: Enyedi György *Explicationes*ának Torockai Máté által készített magyar nyelvű fordításának, Luis de Granada *Dux peccatorum* című munkájának, valamint a *Confessionis Christianae ad rogum damnatae et combustae Manium a Rev[erendo] D[omino] Nicolao*

Cichovio laccessitorum, sui vindices című műnek a címoldalán.⁸ Az Ms. U. 584, az Ms. U. 659, valamint a possessorbejegyzések kézírásának azonosságát az 1. táblázat szemlélteti. A possessorbejegyzések tovább pontosítják Csíkfalvi nevét: *Csíkfalvi K. György*.

7. kép

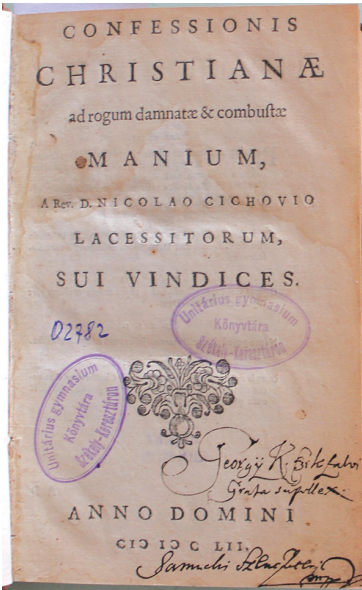
Csíkfalvi György Enyedi-kötetének címlapja

8. kép

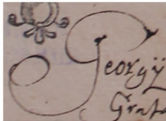
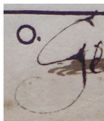
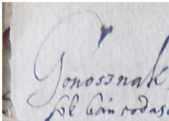
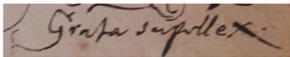
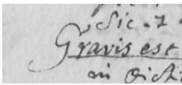
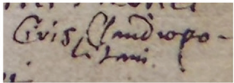
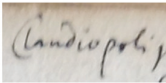
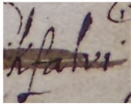
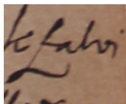
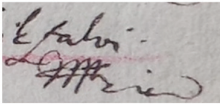
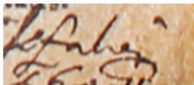
Csíkfalvi György Granatensis-kötetének címlapja

⁸ Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, jelzete: B. M. V. C 20: ENYEDI György, *Az Ó és Uy Testmantum-beli helyeknek, melyekből az Háromságról való tudomást szokták állatni, magyarazattyok*, ford. TOROCZKAI Máté, Kolozsvár, Heltai, 1620 (RMNy 1222). Enyedi *Explicationes*ának recepciójához lásd Lovas Borbála, *Enyedi György: Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti: Egy erdélyi egezetikai munka a nyugat-európai könyvpiacra*, Keresztény Magvető, 2018/1, 82–99. – Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzete: L 01534: Luis DE GRANADA [Ludovicus GRANATENSIS], *Dux peccatorum* (A bűnösök vezetője), trans. Michaelis AB ISSELT, Coloniae, Arnoldus Quentelius, 1619. Ludovicus Granatensis unitárius recepciójához lásd SZIGETI MOLNÁR Dávid, *Az unitárius Ludovicus Granatensis: A Conciones vetustae ex Apocalypsi című unitárius „Jelenések-kommentár”* (Ms. U. 732) keletkezéséhez = *Az élet áttütemtett fája: Unitárius Apokalipszis-beszédek a kora újkorból*, szerk. SZIGETI MOLNÁR Dávid, DEME Kamilla, s. a. r. SZIGETI MOLNÁR Dávid, TURI Tamás, Budapest, A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2025, 31–58. Granatensis befogadásáról protestáns környezetben lásd BALÁZS Mihály, *Hitvédő és kegyességépítő művek a 17. első felében = Magyar irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván, BALÁZS Mihály, BARTÓK Zsófia Ágnes, MARGÓCSY István, Budapest, Gépeskönyv, 2020. <https://f-book.com/mi/index.php?book=10HITVEDOE> (Letöltés ideje: 2025. április 24. – a dátum a tanulmány valamennyi internetes hivatkozására érvényes.) – Teleki-Bolyai Könyvtár, jelzete: C 02782: [Jonas SCHLICHTING], *Confessionis Christianae ad rogam dammatae et combustae Manium a Rev[erendo] D[omino] Nicolao Cichovio laccessitorum, sui vindices* (A máglyára ítélt és megégetett keresztény hitvallás szellemeinek, akiket Nicolaus Cichovius tiszteletreméltó atya támadott meg, önvédelmezése), [s. l.], [s. n.], 1652. Jonas Schlichting (Jonasz Szlichtyng, 1592–1661) művében Nicolaus Cichovius (Mikolaj Cichowski) jezsuita szerzetes szociniánusellenes nézeteivel szemben foglal állást. Maciej PTASZYŃSKI, *Toleration and Religious Polemics: The Case of Jonas Schlichting (1592–1661) and the Radical Reformation in Poland = Searching for Compromise? Interreligious Dialogue, Agreements, and Toleration in 16th–18th Century Eastern Europe*, ed. Maciej PTASZYŃSKI, Kazimierz BEM, Leiden–Boston, Brill, 2023, 248–295, itt 260–261. A kötetet a Teleki-Bolyai Könyvtár katalógusa tévesen Nicolaus Cichoviusnak tulajdonítja.

9. kép

Csikfalvi György Schlichting-kötetének címlapja

Possessorbejegyzések	Csikfalvi György kézírása
 	
	
	
 	
	

1. táblázat

A possessorbejegyzések és Csikfalvi György kézírásának összehasonlítása
(A tanulmányban és a függelékben közölt táblázatok a szerző szerkesztései)

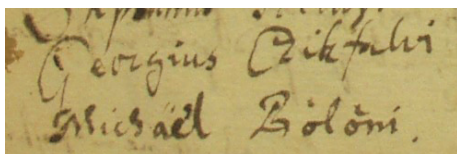
A possessorbejegyzések mellett további egykorú adatokat is köthetünk Csíkfalvi Györgyhöz. Az életrajz pontos meghatározását azonban nehezíti, hogy közel egy időben két Csíkfalvi György nevű unitárius pap is működött Erdélyben. Az egyik, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található kéziratok lejegyzője feltételezhetően inkább Kolozsvárhoz, a másik pedig Marosszékhez kötődik, a hozzájuk kapcsolódó adatok részleges elkülönítése a kézírásuk segítségével válik lehetővé. Az Ms. U. 584 és az Ms. U. 659 másolóját 1663. október 21-én szentelték pappá az adámosi zsinaton, és kézírása megegyezik a kötetek és a possessorbejegyzések kezével.

10. kép

Unitárius zsinati és főtanácsi jegyzőkönyv, I. (1629–1736), MUEKvGyLt., jelzet nélkül, 64.⁹

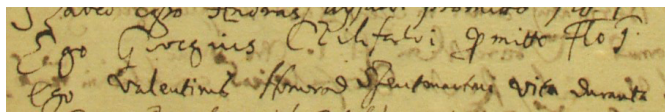
Ezzel szemben a másik Csíkfalvi Györgyöt 1668. június 3-án szentelték fel, és kézírása láthatóan eltér az öt évvel korábban felszentelt Csíkfalvi Györgytől.

11. kép

UZs&FtJk. I. (1629–1736), 75.

Az 1668-ban felszentelt Csíkfalvi a marosszékiek között adományozott egy forintot a tordai iskola javára 1671-ben. Az adományozás tényét rögzítő bejegyzés kézírása megegyezik az 1668. évi aláírással.

12. kép

UZs&FtJk. I. (1629–1736), 83.¹⁰

⁹ A továbbiakban a jegyzőkönyvre az „UZs&FtJk. I. (1629–1736)” rövidítéssel hivatkozom, vö. SZIGETI MOLNÁR DÁVID, *Prédikáció és fegyelmetlenség = Dávid Ferenc és a kortárs prédikációirodalom: A reformáció első generációi*, szerk. LOVAS BORBÁLA, SZIGETI MOLNÁR DÁVID, Budapest, A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2022, 101–121.

¹⁰ Vö. VARGA DÉNES, *A tordai Unitárius Gimnázium története*, Torda, Fodor Domokos, 1907, 266.

1673-ban is adományozott egy Csíkfalvi György a tordai iskola javára, ugyanakkor ebben az esetben kézírás híján nem eldönthető, hogy melyik Csíkfalvi Györgyhez kapcsolódik az adat.¹¹ Feltételezhetően a marosszéki, 1668-ban felszentelt Csíkfalvi György töltött be lelkési tisztséget a marosi egyházkörhöz tartozó Székelykálón és Szentgericén.¹²

Ezzel szemben valószínűsíthetően a Kolozsvárhoz kötődő, az Ms. U. 584-et és 659-et lejegyző, 1663-ban felszentelt Csíkfalvi (K.) György szerepel kölcsönzőként az első unitárius könyvtár jegyzékében: Csíkfalvi Kálvin *Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores* című művét és Aretius *Commentarii in domini nostri Iesu Christi Novum Testamentum* című munkáját kölcsönözte ki 1664 augusztusában Valentin Baumgarttól.¹³ Továbbá feltételezésem szerint az 1663-ban felszentelt Csíkfalvi György szerepel Fodor Gergely kolozsvári polgár 1665-ös végrendeletében is, amelyben Fodor vagyonának jelentős részét az unitárius egyház intézményeinek adományozza, és *Csikfalvi uramnak* is hagy egy tallért.¹⁴ Emellett elképzelhető, hogy

¹¹ UZs&FtJk. I. (1629–1736), 409. Vö. VARGA, 267.

¹² Domokos Márton a marosi egyházkör 1658 és 1715 közötti parciális és vizitációs jegyzőkönyvét feldolgozó tanulmánya szerint a legkorábbi, Csíkfalvi Györgyöt Székelykál lelkészeként feltüntető adat 1679-es, a legkésőbbi pedig 1686-os; 1689–90-ben pedig már Szentgerice volt Csíkfalvi György szolgálati helye. A Marosszékhez kötődő Csíkfalvi György több alkalommal is konfliktusba került az unitárius egyházszervezettel. 1684-ben három peres ügye is volt alperesként. DOMOKOS MÁRTON, *Unitárius papok és iskolamesterek a 17. századi Marosszéken*, Keresztény Magvető, 2022/4, 407–416, itt 410. A maroskörü unitárius esperesség 1684. évi vizitációs jegyzőkönyve szerint a zsinat székelykáli prédikátort részesekedésért hat forint bírságra ítélte, feleségét pedig pletykálkodásért róttá meg. KELEMEN LAJOS, *A maroskörü unitárius esperesség visitori végzése 1684-ben (Folytatás)*, Keresztény Magvető, 1901/3, 152–158, itt 153. 1685-ben a Generale Consistorium is megróttá, illetve (ideiglenesen) fel is mentette a lelkési hivatal betöltése alól Csíkfalvi Györgyöt. Lásd UZs&FtJk. I. (1629–1736), 144. A Szigeti Molnár Dávid által elemzett, Csíkfalvi esetével analóg példák alapján valószínűsíthetjük, hogy Csíkfalvi bocsánatot kért viselkedéséért, így maradhatott mégis hivatalban: SZIGETI MOLNÁR DÁVID, *Egyházfegyelmi rendszer a 17. századi Kolozsi Unitárius Egyházkörben* = „...Tetszett az Szent Széknek...”: *Házassági és fegyelmi ügyek kolozsvári unitárius konzisztóriumok előtt a 17. században*, szerk. SZIGETI MOLNÁR DÁVID, Budapest, ELKH BTK TTI, 2023, 41–93, itt 83–86. Csíkfalvit feltehetően az eklézsiakövetés büntetésével sújthatták. Vö. „...Tetszett az Szent Széknek...”, 102–103, 106, 154, 225, 270, 309, 321, 327–328, 338–339, 340.

¹³ „Ex libris D. B. Arkosini commodato accipi a Clariss(im)o D(omi)no Valentino Baumgartho Commentariu(m) Aretij in N(ovum) Testamentu(m) et Joh(annis) Calvini in 12 Prophetas A(nn)o 1664 4 Augusti Georgius K. Czikfalvi Mpriá”. (kiemelés az eredetiben) *Erdélyi Könyvesházak V. 1541–1782: Végys források*, kiad. BÍRÓ Gyöngyi, MONOK István, VERÓK Attila, Budapest, MTA KIK, 2018, 106–107. A kötetek korábban Árkosi Benedek tulajdonában voltak, Csíkfalvi neve mint kölcsönző Árkosi Benedek és Árkosi Ferenc könyvtárának 1661-es összeírásába is bekerült utólag. Az Árkosi-testvérek kötetei, 1661. évi halálukat követően, az unitárius egyházközség könyvtárába kerültek: „Joh(annes) Calv(inus) in 12 Prophetas. [más kézzel:] Apud D(omi)num Czikfaluiu(m)”; „Comment(aria) Aretij in N(ovum) Test(a)-m(entum). [más kézzel:] Est apud D(omi)nu(m) Czikfaluiu(m)”. (kiemelés az eredetiben) *Uo.*, 100–101.

¹⁴ BARTHA Zoltán, *A végrendelet mint a felekezeti hovatartozást meghatározó elem a 17–18. századi Erdélyben* = A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben: *Egyháztörténeti tanulmányok*, szerk. KOLUMBÁN Vilmos József, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019, 202–211, itt 210.

a kolozsvári unitárius polgárok 1697. évi névjegyzékben szereplő, a Szappany utcában lakó „Özvegy Csikfalvi Györgyné” is a Kolozsvárhoz kötődő Csikfalvi özvegye.¹⁵

Az Ms. U. 584 szerkezete és forrásai

Az Ms. U. 584 részletesebb vizsgálata nemcsak Csikfalvi György személyére és műveltségére vonatkozóan szolgál újabb adatokkal, hanem az unitárius prédikációírás gyakorlatára való pontosabb rálátáshoz is hozzájárulhat. A korábbi szakirodalom az Ms. U. 584 forrásai közül Andrzej Olszowski *Sermo parentalis*-át azonosította (Ms. U. 584/B), a mintegy hatszáz oldalt, tehát a kötet terjedelmének csaknem egészét kitevő latin és magyar nyelvű prédikációk forrásainak vagy mintáinak feltárására azonban mindezidáig nem történt kísérlet. Dolgozatom sem vállalkozik a töredékesen fennmaradt kézirat összes prédikációja esetében a minták meghatározására.

A kutatás során két forrást sikerült azonosítanom: Caspar Sibelius (Kaspar Sibel, 1590–1658) német származású, ám Németalföldön, Deventerben működő kálvinista prédikátor *Fraenum iuventutis*, valamint *Humilitas Davidica* című prédikációgyűjteményeit.¹⁶ Az Ms. U. 584-ben található 112 prédikációból összesen 41 szövegnek adja forrását Sibelius e két prédikációgyűjteménye.¹⁷ Az Ms. U. 584 szerkezetét a dolgozat

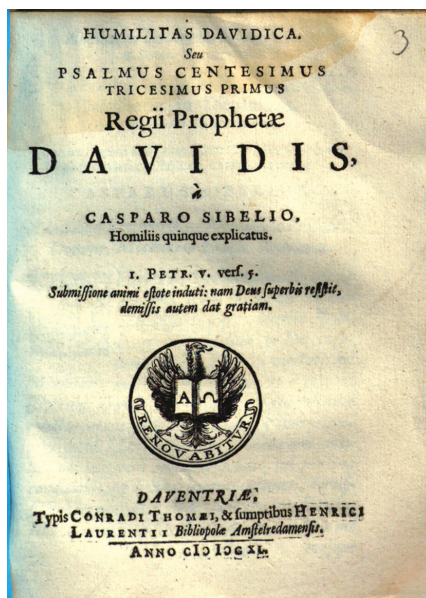
¹⁵ KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története 2.*, ford. MÁRKOS Albert, bev., a fordítást a latin eredetivel egybevetette és kieg. BALÁZS Mihály, szerk. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, 292.

¹⁶ Sibelius fontos pozíciót töltött be a németalföldi protestáns egyházszerkezetben, részt vett például a dordrechti zsinaton is. Emellett nagyon népszerű prédikátor volt, és életművének jelentős részét is latin nyelvű prédikációgyűjtemények teszik ki. Hermann-Peter EBERLEIN, *Sibel, Caspar = Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, XLII, hg. Traugott BAUTZ, Nordhausen, Traugott Bautz GmbH, 2021, 1363–1369.

¹⁷ A korábbi kutatások nem vizsgálták részletesen Sibelius műveinek recepcióját a történeti Magyarországon, és erre jelen dolgozat sem vállalkozhat. A fennmaradt könyvek és könyvjegyzékek azonban arról árulkodnak, hogy a Sibelius-kötetek ismertek voltak a 17. században. A Teleki Téka harmincegy 17. századi Sibelius-nyomtatványt őriz, és ezek közül több is tartalmaz 17. századi possessorbejegyzést. A legkorábbi itt szereplő, datált tulajdonbejegyzés Miskolci Csulyak Gáspáré (1654). A marosvásárhelyi református kollégiumnak, a székelykeresztúri unitárius kollégiumnak és a sárospataki református kollégiumnak is található Sibelius-példánya a Teleki Téka 17. századi állományában. Teleki-Bolyai Könyvtár, *17. századi könyvek katalógusa*, 91–96. https://www.telekitekita.ro/files/kcfinder/files/Q_X_17.pdf. A kolozsvári református kollégium 17. századi állománya öt Sibelius-kötetet tartalmazott, tehát többet, mint például Alsted-vagy Keckermann-példányt. SIPOS Gábor, *A kolozsvári református kollégium könyvtára a XVII. században*, Szeged, Scriptum, 1991, 84. – Sibelius népszerűségéről árulkodik továbbá az is, hogy két magyar nyelvű 17. századi nyomtatvány is forrásként hivatkozik rá. Egyrészt Pósa-házi János imádságoskönyve, amely *Sibelius Christianae preces et gratiarum actiones* című művének fordítása, és értelmező parafrázisát, nem pedig szó szerinti átlüktetését adja a forrástextusnak. PÓSA-HÁZI János, *Sibelius Gaspárnak Szent Írásból szedegetett, és külömb külömb-féle alkalmazosságokra rendeltetett könyörgő és hálá-adó Imádsagi*, Kolozsvár, Vere-seg-házi Sz. Mihály, 1673 (RMNy 3895). Vö. FAZAKAS Gergely Tamás, *Siralmas imádság és nemzeti önszemlélet: A lamentációs és penitenciás sírás a 17. század második felének magyar református imádságoskönyveiben*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012, 291–293; P. VÁSÁRHELYI Judit, *Caspar Sibelius magyar nyelvű*

függelékében adom közre. Az 1. függelék táblázatában szürke háttérrel emeltem ki azokat a prédikációkat, amelyeknek a forrását sikerült azonosítanom a kutatás során.

Sibeliusz *Humilitas Davidica* című kötete 1640-ben jelent meg Deventerben, és öt prédikációt tartalmaz a 131. zsoltárhoz kapcsolódóan.¹⁸ A *Humilitas Davidica* szövegei mind magyar fordításban szerepelnek az Ms. U. 584-ben (pp. 579–608). A forrás azonosítása ebben az esetben nem okoz különösebb nehézséget, ugyanis az 579. lap tetején szerepel Sibeliusz kötetének címe, valamint a címlapon szereplő, Szent Péter első leveléből származó idézet is, tehát feltételezhetjük ebben az esetben is, hogy a nyomtatvány volt Csíkfalvi forrása.

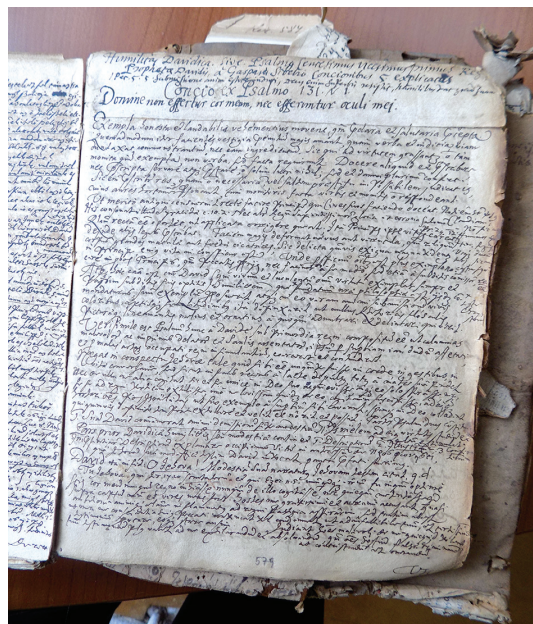

13. kép

A *Humilitas Davidica* címoldala

imádságai = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”: Emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ BOTOND, OLÁH RÓBERT, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, 295–301. Emellett Gyulai T. Mihály tiszadobi lelkész prédikációgyűjteményének mintájául Sibeliusz *Fraenum iuventutis* című munkája szolgált, tehát ugyanaz a kötet, amely az Ms. U. 584-ben 36 prédikációinak is forrása. GYULAI T. MIHÁLY, *Régen fundamentumban el-készült és magas toronyban fel vonattatott világ harangja*, Debrecen, Töltési István, 1683 (RMNy 4463). Az Ms. U. 584 Sibeliusz prédikációit fordító-másoló szentbeszédei részben bizonyosan 1668-at megelőzően keletkeztek a conciók datálása alapján. Mindezek alapján Csíkfalvi György Sibeliusz-recepciója korainak tekinthető.

¹⁸ Caspar SIBELIUS, *Humilitas Davidica, seu psalmus centesimus tricesimus primus regii prophetae Davidis* (Dávidi alázatosság, avagy Dávid király és próféta 131. zsoltára), Daventriae, Conradus Thomaeus, 1640.

14. kép

Ms. U. 584, 579.

Sibélius *Fraenum iuventutis* című prédikációköte Amszterdamban jelent meg 1639-ben, és 33 szentbeszédet tartalmaz a Prédikátor könyve 12. fejezetének első kilenc szakaszához kapcsolódóan.¹⁹ Mind a 33 szöveget megtaláljuk a kéziratban (pp. 367–466): Sibélius kötetének első tizennégy szentbeszéde, valamint a XVI. prédikáció magyar fordításban szerepel az Ms. U. 584-ben, ám ezek a szövegek is tartalmaznak hosszabb-rövidebb latin nyelvű részeket. Csíkfalvi az V. és a IX. szentbeszédet két részre osztotta, így összesen 17 magyar nyelvű és 19 latin nyelvű prédikáció forrásául szolgál Sibélius *Fraenum iuventutis*-köte (a XVI. concio magyarul és latinul is szerepel a kéziratban). A függelékben megtekinthető három táblázatban összegeztem, hogy a Sibélius-prédikációkat az Ms. U. 584-ben található mely szentbeszédek használják fel.

A Sibélius-kötetek prédikációit felhasználó magyar nyelvű szövegek esetében valószínűsíthető, hogy Csíkfalvi maga fordította őket saját prédikációs gyakorlatának elősegítésére. A prédikációk ugyanis nem teljes fordítások, a szövegek jelentős része (leggyakrabban a conciók vége) nem kerül átültetésre, illetve esetenként a mondat közepén is bekövetkezhet kódváltás. A 131. zsoltárból való II. prédikáció például a vakmerőség (*temeritas*) és a szorgalmas vizsgálódás (*curiositas*) eltávoztatása mellett

¹⁹ Caspar SIBELIUS, *Fraenum iuventutis, seu perspicua et graphica descriptio vanitatum iuventutis, et incommodorum senectutis, a regio ecclesiaste Salomone tradita* (A fiatalság zabolája, avagy az ifjúság hiábavalóságának és az öregség kellemetlenségének világos és részletes leírása, amelyet a királyi prédikátor Salamon adott elő), Amstelodami, Henricus Laurentius, 1639.

érvel, és ezek kialakulásának első okaként a *restsége*t jelöli meg. Azt a tagmondatot azonban, amely szerint a restség (*pigritia*) a kíváncsiság édesanyja (*curiositatis mater est*), Csíkfalvi nem ülteti át: „*Pigritia curiositatis mater est. Natura enim laborem fugimus, otiumque appetimus et sectamur.*”²⁰ „Ezeknek penig okai közzül 1) Az restség, quae est curiositatis mater. Mert mivel többire az munkától futunk, s az restséget szeretjük és követjük [...]”²¹

A kéziratban számos interlineáris és marginális kiegészítést is találunk, amelyek gyakran nem másolói rontást, hanem fordítói-értelmezői tevékenységet valószínűsítenek. A *Fraenum iuventutis* IX. prédikációjának második feléből fordított szentbeszédben (Ms. U. 584, 431–436) például a következőképpen értelmezi Sibeliust követve Csíkfalvi a 119. zsoltár 9. szakaszát:

Davidem audi: *Quomodo, inquit, plurificabit [!] puer semitam suam? observando eam secundum verbum tuum.* Psal. 119. v. 9. Cum indignatione reiicitur servus qui annis iuvenilibus militavit in castris hostium, ac in decrepita demum aetate operam et servitia domino suo offert.²²

Tudod-e, mit mond vala Dávid Ps. 119. 9. *Vajjon-s mi módon jobbítja meg az ifjú az ő útát, ha nem az te beszédednek megtartásával?* Gyalázattal, s nagy <haraggal> |szégyenvallással| szokott megvettetni az az vitézlő rend, avagy szolgál, az ki ifjúságának erős, vastag idejébe[n] s esztendeiben az ellenségnek táborába[n] vitézkedett és szolgált, vénségének idejé[n] ajánlja penig magát s szolgálatját az ő urának és fejedelmének.²³

A fordítás során Csíkfalvi a körülírás (periphrasis) technikáját alkalmazza az *indignatio* (méltatlankodás) kifejezés átültetésére. Először a *gyalázat* és a *nagy harag* kifejezéseket használja, majd a *harag* helyett a *szégyenvallás* szót ítéli kifejezőbbnek.

A Csíkfalvi-prédikációk és forrástextusaik összeolvasásának tanulságait csak néhány példával szemléltetem. Az átvett helyeken a fordító a latin szöveg pontos visszaadására törekszik, de verbo ad verbum fordít. Mindezzel együtt a fordítás esetenként jelzős szerkezetek beillesztésével bővíti is a szöveget. Ennek okát egyrészt a szöveg

²⁰ „A lustaság a kíváncsiság édesanyja. Természet szerint ugyanis menekülünk a munka elől, és a tétlenségre törekszünk és igyekszünk.” SIBELIUS, *Humilitas Davidica*, 32.

²¹ Ms. U. 584, 388. A szövegközlések során Lovas Borbála Enyedi György-kiadásának apparátusát vettem alapul. ENYEDI György, *Prédikáció I.*, szerk. LOVAS Borbála, Budapest, MTA–ELTE HECE – Magyar Unitárius Egyház, 2016, 24.

²² „Dávidot hallgasd, azt mondja: *Mi módon őrizheti meg tisztán az ifjú az ő útát, ha nem a te beszédednek megtartása által?* (Ps 119, 9). Méltatlankodással megvettetik az a szolgál, aki fiatal éveiben az ellenség táborában harcol, de később, agg korában munkáját és szolgálatait saját urának ajánlja fel.” SIBELIUS, *Fraenum iuventutis*, 71. (kiemelés az eredetiben) Sibelius szentírási idézetei a Tremellius-féle Bibliából származnak, és ezt gyakran Csíkfalvi is követi, amennyiben nem ülteti át magyarra a bibliai locust. A bibliai helyek magyar nyelvű citálásakor Csíkfalvi a Károli-féle Bibliát használja.

²³ Ms. U. 584, 431. (kiemelés tőlem)

hatásosságának fokozásában kereshetjük, másrészt pedig abban, hogy Csíkfalvi, miként a fenti példa is szemlélteti, gyakran alkalmaz körülírást. Például a *Fraenum iuventutis* második prédikációjának fordításakor (Ms. U. 584, 375–383) a következőképpen adja vissza a salamoni tanítás célját:

Eapropter iuvenem, florem vegetae optimaeque aetatis Diabolo ac mundo consecrantem, carnisque voluptatibus et cordis concupiscentiis indulgentem, irridet, ac proposito terribili Dei iudicio, ad vitae pietatem exstimulare satagit.²⁴

Ez immár az oka, hogy in praelectis [a fentebb mondottakban] az ő ifjúságának virágát, életének kedvesb s gyönyörűseges idejét az ördögnek s ez világnak szentelő és az testnek gyönyörűséginek s az szemek gonosz kívánságának kedvező ifjúságot neveti, csúfollja, és az Istennek azon ő jövődöbéli igazságos ítéletinek rettenetességit szemek eleiben tevén, az életnek szentségére, tisztaságára inti és onszolja.²⁵

A fordítás a *pietas* (kegyesség) kifejezést két szóval (*szentség* és *tisztaság*) adja vissza, az *exstimulare satagit* (ösztönözni igyekszik, ösztönzésén fáradozik) szókapcsolatot pedig az *inti* és az *onszolja* igékkel fordítja. További hangsúlyeltolódásokat is megfigyelhetünk Csíkfalvi fordításában. Míg Sibelius prédikációjában *a szív áhítózaiban* (*cordis concupiscentiis*) merül el az *ifjú* (*iuvenis*), addig Csíkfalvi általánosan az *ifjúságról* beszél, és nem a *szív*, hanem a *szemek kívánságát* ítéli megvetendőnek. Ezáltal Csíkfalvi fordításában kiéleződik a test–lélek ellentét, a bűnök a test oldalára helyeződnek.

A latin szöveg lefordításának nehézségeiről és a fordító kreativitásáról tanúskodik a *Fraenum iuventutis* XIII. prédikációján alapuló szentbeszéd is (Ms. U. 584, 453–457). Csíkfalvi Sibelius prédikációját követve az *anatomia* szó magyarra való átültetésére tesz kísérletet: „Doctrina de anatomia corporis humani, perquam necessaria est homini ad cognitionem sui ipsius, Dei creatoris, et sacrae Scripturae”.²⁶ „Az megholt emberi testnek felbontása s felmetélése felől való tudomány igen hasznos szokott embernek lenni mind az önnön maga, mind az ő Teremtő Ura, Istene, s mind az Szentírásnak ismeretire.”²⁷

²⁴ „Ennek okáért az ifjút, aki az élénk és legjobb korának virágát az ördögnek és a világnak szenteli, és a hús gyönyörűségeiben és a szív áhítózaiban merül el, kineveti, és Isten szörnyű ítéletének felmutatásával azon fáradozik, hogy az élet kegyességére ösztönözze.” SIBELIUS, *Fraenum iuventutis*, 9.

²⁵ Ms. U. 584, 375.

²⁶ „Az emberi test anatómiájáról való tudomány felettébb szükséges az ember számára, hogy megismerje önmagát, a teremtő Istent és a Szentírást.” SIBELIUS, *Fraenum iuventutis*, 93.

²⁷ Ms. U. 584, 453. A fordításra hathatott Szenci Molnár Albert szótárának fordítása is, ahol az *anatomia* magyar nyelvű megfelelőjeként a *testnek fölmetélése* szókapcsolat szerepel. SZENCI Molnár Albert, *Dictionarium Latinoungaricum*, Norimbergae, Elias Hutter, 1604, C5r.

Az egyes szöveghelyek kihagyása és módosítása esetében a fordítás fő motivációja a rövidítés mellett a teológailag problémás szöveghelyek eliminálása. Például a *Fraenum iuventutis* I. prédikációjában a salomoni irónia magyarázatához Sibelius hozzáteszi, hogy Salamon tanítása összhangban van a Szentlélek igazságával. Csíkfalvi fordítása azonban átfogalmazza a mondatot, és a Szentlélek igazsága helyett Salamon bölcsességét emeli ki: „Neque enim a seipso dissidet, secumque discordat Spiritus veritatis. Sed [...]”²⁸ „Nem is ellenkezik magával semmiképpen az bölcsen oktató Salamon, hanem [...]”²⁹

Csíkfalvi György unitárius teológiai alapállása nemcsak a Sibelius-prédikációk módosításából világos, hanem az Ms. U. 584 eddig még nem azonosított forrást vagy forrásokat fordító-átdolgozó szentbeszédei is egyértelműen ebbe az irányba mutatnak.³⁰ A részben latin, részben pedig magyar nyelvű (ám latin nyelvű betéteket is tartalmazó) szövegek konzekvensen a szentháromság-tagadó teológiai álláspont mellett érvelnek.

Az Ms. U. 584 tehát egyike azoknak a kéziratoknak, amelyek az unitárius környezetben történő szövegalkotás interkonfesszionális jellegéről tanúskodnak.³¹ Sibelius prédikációinak felhasználását lehetővé tehetette az is, hogy a forrásként szolgáló Sibelius-kötetek nem a felekezeteket megosztó teológiai problémák köré csoportosulnak. Továbbá az Ms. U. 584 felekezetközi jellegét mutatja az is, hogy a kézirat a bibliai szöveghelyeket a Károli-féle Biblia szerint idézi. Az Ms. U. 584 esetében az interkonfesszionális szöveghasználat lineáris, kisebb-nagyobb kihagyásokat eszközöző szó szerinti fordítást eredményez, és ez más nem unitárius szövegeket felhasználó, unitárius környezetben keletkezett prédikációkkal is rokonítja.³²

²⁸ „És nem ellenkezik ugyanis magával [Salamon], és magával nem ellenkezik az igazság lelke. De [...]” SIBELIUS, *Fraenum iuventutis*, 3.

²⁹ Ms. U. 584, 369.

³⁰ A kutatás során Enyedi-, Crell-, Grotius- és Völkel-hivatkozásokat találtam az Ms. U. 584 prédikációiban, valamint Balázs Mihály felhívta a figyelmemet arra, hogy a conciók nagyban építenek Joachim Stegmann *De iudice et norma controversiarum fidei* című művére is.

³¹ Az unitárius prédikációk interkonfesszionális szöveghasználatához lásd például RESTÁS Attila, „*Inter idiotas et rusticanos*”: Szövegalkotás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációkötetben, *Studia Litteraria*, 2013/3–4, 189–203; TURI Tamás, *Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén: Egy nyilvánosságra szánt iskolai predikációkötet = Kultúrjav.: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrachasznosítva*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Budapest, Reciti, 2015, 197–214; LOVAS Borbála, *Rejtőzködő predikációk: Feldolgozatlan unitárius kódexek és kiadásuk*, Keresztény Magvető, 2023/2, 121–140. Ősz Sándor Előd Pesthi Sámuel magyarsárosi unitárius lelkész Rudolph Gwalther zürichi protestáns prédikátor műveire támaszkodó predikációs gyakorlatának nyomait tárta fel: Ősz Sándor Előd, *Rudolph Gwalther predikációi Magyarsáros és Ádámos unitárius szószékén*, Keresztény Magvető, 2022/2, 163–181.

³² Vö. SZIGETI MOLNÁR Dávid, *Piros fonal a háromszéki unitárius predikációirodalom megsárgult szövetén: A Bánkódó lélek nyögési és egy korpusz összeállítása = A predikáció rétegei a 17. században: Írók, másolók, kompilátorok, hallgatóság*, szerk. FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, SZIGETI MOLNÁR Dávid, Budapest, A kora újkori unitárius predikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport – Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2024, 21–74, itt 29. A lineáris szövegátvételtől mint a predikációszerkesztés módszeréről: SZELESTEI NAGY László, *Predikálás a 17. századi Magyarországon (Kéziratok kötetek)*, Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2020, 10, 135–137, 169.

Az Ms. U. 584 prédikációi esetében azért is lényeges a forrástextus felhasználásának vizsgálata, mivel bizonyos, hogy Csíkfalvi nem, illetve nem kizárólag saját felhasználására jegyezte le őket. Az Ms. U. 584 lapszéli jegyzetei ugyanis arról tanúskodnak, hogy a Sibelius *Fraenum iuventutis*ából készített magyar nyelvű szentbeszédnek tizenegy el is lett prédikálva Kolozsváron, feltételezhetően a Szent Mihály-templomban. A dátumok az 1668-as húsvéti időszakot rajzolják a szemünk elé, március 4-től május 4-ig. Csíkfalvi három esetben (április 8., 29., május 4.) azt is feljegyezte, hogy a prédikáció megtartásának időpontjában a tisztelendő püspök (*reverendus episcopus*) nem volt jelen – akit az 1668-as évszám ismeretében az 1663. és 1684. között unitárius püspökként működő Nagysolymosi Koncz Boldizsárral azonosíthatunk.³³

H	K	Sze	Cs	P	Szo	V	
			1	2	3	4: Concio secunda	március
5	6	7	8	9	10	11: Concio tertia	
12	13	14	15	16	17	18: Concio IV.	
19	20	21	22	23: Concio quinta	24	25: Concio 6. [virágvasárnap]	
26	27	28	29	30	31	1	április
2	3	4	5	6	7	8: Concio septima	
9	10	11	12	13	14	15: Concio 8.	
16	17	18	19	20	21	22: Concio 9.	
23	24	25	26	27	28	29: Concio 10.	
30	1	2	3	4: Concio 11.	5	6	május

2. táblázat

Csíkfalvi György prédikációi 1668 tavaszán Kolozsváron

Hogyan kerülhettek Csíkfalvi Györgyhez Sibelius prédikációgyűjteményei? Ahogy fentebb megállapítottam, Csíkfalvi fordításai-másolatai korai dokumentumai a magyarországi Sibelius-recepciónak,³⁴ tehát kézenfekvő lenne azt feltételezni, hogy peregrináció útján jutott Csíkfalvi a kötetekhez.³⁵ Ugyanakkor jelen ismereteink

³³ Az unitárius püspökök listáját lásd A kora újkori unitárius prédikációirodalom története Erdélyben és Magyarországon Kutatócsoport honlapján: https://unitpred.elte.hu/predikatorok_17_szazad.

³⁴ Lásd a 17. jegyzetet.

³⁵ A Sibelius-kötettel rendelkező Miskolci Csulyak Gáspár, valamint a Sibelius fordító Pósa-házi János is peregrinus diákok voltak Németalföldön. CSORBA Dávid, *Miskolci Csulyak Gáspár (1627–1696) írásai és könyvtárának fennmaradt példányai = Stephanus noster: Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, szerk. JANKOVICS József, JANKOVITS László, SZILÁGYI Emőke Rita, ZÁSZKALICZKY Márton, Budapest, Reciti, 2015, 329–342; OLÁH Róbert, *Pósa-házi János (1628–1686)*, RefWiki: Református Online Enciklopédia, [https://refwiki.kre.hu/index.php?title=P%C3%B3sa-h%C3%A1zi_J%C3%A1nos_\(1628%E2%80%931686\)](https://refwiki.kre.hu/index.php?title=P%C3%B3sa-h%C3%A1zi_J%C3%A1nos_(1628%E2%80%931686)).

szerint Csíkfalvi nem peregrinált, a kötetek beszerzésének más csatornáját kell tehát keresnünk. Két, valószínűsíthetően egymástól független adat arra enged következtetni, hogy Csíkfalvi rendszeresen kért kölcsön könyveket: erről árulkodik az Ms. U. 659-ben található levél, valamint Árkosi Tegző Benedek és Ferenc könyveinek 1661. évi összeírása is.³⁶ Az Árkosi Tegző-testvérek könyvbeszerzését támogathatta, hogy mindketten látogattak külföldi egyetemeket.³⁷

Értékes dokumentum továbbá ifj. Joachim Stegmann könyveinek 1678. évi összeírása, amelyben megtaláljuk azokat a szerzőket, akikre az Ms. U. 584 prédikációs rendre hivatkoznak (Crell, Grotius, id. Joachim Stegmann, Völkel).³⁸ Stegmann abból a Schlichting-kötetből is birtokolt egy példányt, amelynek (feltehetően) egy másik példányában Csíkfalvi György tulajdonbejegyzését találjuk meg.³⁹ Az Árkosi Tegző-testvérek könyvei 1661. évi haláluk után az unitárius egyházközség első könyvtárát alapozták meg, és erre a könyvtárra hagyta könyveit 1678. évi halála után ifj. Joachim Stegmann is. Mindebből arra következtethetünk, hogy a 17. század második felétől kezdődően a peregrinálástól függetlenül hozzáférhetővé váltak az erdélyi unitárius szellemi elit egyre nagyobb számú tagjai számára a külföldi nyomtatványok – és ennek a lenyomataként értékelhetjük Csíkfalvi György Sibelius-fordításait is.

³⁶ *Erdélyi Könyvesházak V.*, 106–107. Ifj. Joachim Stegmann műveltségéhez lásd MOLNÁR Dávid, SZABÓ Ádám, *Az ifjabb Joachim Stegmann és a politika tudománya: Ismeretlen szövegek a 17. század közepéről = Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS Farkas Gábor, MOLNÁR Dávid, Szeged, Lazi, 2017, 133–142.

³⁷ Árkosi Tegző Benedek az odera-frankfurti (1651) és a leideni (1653), Ferenc pedig a leideni (1657) és a franekeri egyetemre (1659) iratkozott be. *Erdélyi Könyvesházak V.*, 106.

³⁸ *Uo.*, 109–120.

³⁹ *Uo.*, 116.

FÜGGELEK

1. Az Ms. U. 584 szerkezete⁴⁰

(Szürke háttérrel kiemelve azok a prédikációk, amelyek forrását sikerült azonosítanom.)

1	100	<i>lacuna</i>	
101 [1]	102 [2]	[Actiones etiam omnes novit...]	
103 [3]	107 [7]	Concio X.	ex Joh. 17. 3.
108 [8]	110 [10]	Concio XI.	ex Matt. 16. 16.
111 [11]	114 [14]	Concio Catechetica 12.	ex Johan. 14:28.
115 [15]	117 [17]	Concio Catechetica XIII.	ex Joh. 10. 30.
118 [18]	121 [21]	Concio Catechetica XIV.	Joh. 17. 3. ultimis verbis
122 [22]	128 [28]	Concio Catechetica 42.	ex I. Joh. 5–8.
129 [29]	134 [34]	Concio XV.	ex Luc. 24. 19.
135 [35]	142 [42]	Concio XVI.	ex Exodi 20. v. I. et sequitur
143 [43]	150 [50]	Concio XVII	ex Exod. 20.
151	182	<i>lacuna</i>	
183 [51]	191 [59]	[diligamus q[ua]m Christum...]	
192 [60]	195 [63]	Concio XXX.	ex Jac. I. 4.
196 [64]	198 [66]	Concio XXXI.	ex ultimis verbis Matt. 16. 24.
199 [67]	204 [72]	Concio XXXII.	ex Mar. 16. 15-16.
205 [73]	206 [74]	Concio XXXIII.	ex Matt. 11. 30.
207 [75]	209 [77]	Concio XXXIV.	ex Rom. 3. 25.
210 [78]	213 [81]	Concio XXXV.	ex Heb. 9. 28.
214 [82]	218 [86]	Concio XXXVI.	ex Joh. 2. 1–2.
219 [87]	224 [92]	Concio XXXVII.	ex Joh. 7. 37–9.
225 [93]	228 [96]	Concio 38.	ex Luc. 24. 49.
229 [97]	231 [99]	Concio 39.	ex Psalmo 51. 13.
232 [100]	238 [106]	Concio 40.	ex I Cor. 2. 9–10.
239 [107]	241 [109]	Concio 41.	ex Eph. 5. 6.
242 [110]	248 [116]	Concio 43. Catechetica	ex Heb. 5. 6.
249 [117]	269 [137]	Concio 44. Catechetica	ex I Cor. 15. 24–28.
270 [138]	279 [147]	Concio Catechetica 50.	ex Jeremiae 23. 5. 6.
280 [148]		[üres oldal]	

⁴⁰ Az Ms. U. 584-ben kétféle oldalszámozás.

[149]	[153]	Concio	ex Gen. 18. 1–2–3–4–5.
[154]	[156]	Concio	Zachary 15.6.
[157]	[161]	Concio Catechetica 2.	ex Deut. 30. 9–10.
[162]	[166]	Concio	ex 2Cor. 1. 8–9–10.
[167]	[170]	Concio 2nda	ex eodem textu
[171]	[176]	Concio	ex Prov. 8. a v. 22. ad v. 31.
[?]		<i>lacuna</i>	
[177]	[178]	[Azhonnan is megtanulhatjuk...]	
[?]		<i>lacuna</i>	
[181] ⁴¹	[188]	Concio prima Catechetica.	ex Matt. 7. 14.
[189]	[194]	Concio 2nda Catechetica	ex 2Tim. 3. 16–17.
[195]	[200]	Concio 3tia Catechetica	ex 2Cor. 4:3.
[201]	[205]	Concio 4ta Catechetica	ex Joh. 17. 3.
[206]	[210]	Concio 5ta	ex eodem Joh. 17.3.
[211]	[216]	Concio sexta Catechetica	ex Joh. 17. 3.
[217]	[221]	Concio septima	Joh. 17. 3.
[222]	[228]	Concio 8 Catechetica	ex Joh. 17. 3.
[229]	[234]	<i>Sermo parentalis</i>	
[235]	[244]	Concio Catechetica 6ta	ex Deut. 32. 4.
[245]	[251]	Concio	ex Gen. 17. 1.
[252]	[256]	Concio 2nda	ex eodem textu
[257]	[262]	Concio	ex Jac. 4. 12.
[263]	[267]	Concio	ex Rom. 16. 27.
[268]		[latin nyelvű jegyzet]	
[269]	[274]	Concio IX.	ex Joh. 17. 3.
[275]	[282]	Concio	ex Matt. 16. 16.
[283]	[287]	Concio	ex Lucae 24. 19.
[288]	[294]	Concio	ex Exod. 20. v. 1–2. etc.
[295]	[299]	Concio	ex Exod. 20. 14.
[300]	[303]	Concio	ex Exod. 20. 16–17.
[304]	[307]	Concio	ex Levit. 19.18.
[308]	[313]	Concio	ex Matt. 16. 24.
[314]	[317]	Concio	ex eodem Matt. 16. 24.

⁴¹ A lapszámozás ugrik, kimarad a 179–180. oldal.

[318]	[320]	Concio	ex Jac. 1. 4.
[321]	[324]	Concio	ex Matt. 16. 24. ex ultimis verbis Christi
[325]	[330]	Concio	ex Matt. 16. 15–16.
[331]	[333]	Concio	Matt. 11. 30.
[334]	[338]	Concio	ex Rom. 3. 25.
[339]	[342]	Concio	ex Hebr. 9. 28.
[343]	[348]	Concio	ex 1Joh. 1. 1–2.
[?]		<i>lacuna</i>	
[349]	[352]	[Ezen az erőn penig, mellyel az tanítványoknak...]	
[?]		<i>lacuna</i>	
[353]	[356]	[Mindezekből immár megtetszik...]	
[?]		<i>lacuna</i>	
[357]	[361]	Concio	ex 1Cor. 2. 9–10.
[362]	[366]	Concio 2nda	ex eodem textu
[367]	[373]	Concio 1.	ex Eccles. 12. v. 1–2–3.
[374]		[latin nyelvű jegyzet]	
[375]	[383]	Concio 2nda	ex eodem Eccles. 12. 1.
[384]		Concionis 2ndae Idea a R[everendo] D[omino] episcopo 1671. 15. Febr.	
[385]	[390]	Concio 3tia	Ecclesiastis 12. v. 1.
[391]	[396]	Concio IV.	Ecclesiastis 12. 1.
[397]	[400]	Concio 5nta	Eccles. 12. v. 2.
[401]	[406]	Concio 6.	ex Ecclesiastis 12. 2.
[407]	[412]	Concio 7tima	ex eodem loco
[413]	[418]	Concio 8.	Ecclesiastis 12. 2.
[419]	[424]	Concio 9.	Ecclesiastis c. 12. 2.
[425]	[430]	Concio 10.	Ecclesiastis 12. 3.
[431]	[436]	Concio 11.	Ecclesiastis 12. 3.
[437]	[443]	Concio 12.	Ecclesiastis 12. 3.
[444]		[üres oldal]	
[445]	[448]	Concio XI.	Eccles. XII. 4.
[449]	[452]	Concio	ex Eccles. 12 v. 4.
[453]	[457]	Concio XIII.	ex Eccles. 12. 5.
[458]	[461]	Concio XIV.	ex Eccles. 12. 5.

[462]	[466]	Concio XV. relinquitur sequitur XVI.	ex Eccles 12. v. 5.
297 [467]	301 [471]	Concio XV.	ex Eccles. XII. 5.
302 [472]	307 [477]	Concio XVI.	Eccles. XII. 5.
308 [478]	312 [482]	Concio XVII.	ex Eccles. XII. 6.
313 [483]	316 [486]	Concio XVIII.	Eccles. XII. 6.
317 [487]	321 [491]	Concio XIX.	Eccles. XII. 6.
322 [492]	325 [495]	Concio XX.	Eccles. XII. 7.
326 [496]	329 [499]	Concio XXI.	Eccles. XII. 7.
330 [500]	333 [503]	Concio XXII.	Eccles. XII. 7.
334 [504]	337 [507]	Concio XXIII.	Eccles. XII. 7.
338 [508]	344 [514]	Concio XXIV.	Eccles. XII. 7.
345 [515]	348 [518]	Concio XXV.	Eccles. XII. 7.
349 [519]	351 [521]	Concio XXVI.	Eccles. XII. 7. 8.
351 [521]	354 [524]	Concio XXVII.	Eccles. XII. 8.
355 [525]	357 [527]	Concio XXVIII.	Eccles. XII. 8.
358 [528]	360 [530]	Concio XXIX.	Eccles. XII. 8.
361 [531]	364 [534]	Concio XXX.	Eccles. XII. 9.
365 [535]	367 [537]	Concio XXXI.	Eccles. XII. 9.
368 [538]	373 [543]	Concio XXXII.	Eccles. XII. 9.
374 [544]	379 [549]	Concio XXXIII.	ex Eccles. XII. 9.
380 [550]		[üres oldal]	
[551]	[556]	Concio	ex Ecclesiastae 12. v. 15–16.
[557]	[565]	Concio 2nda	ex Ecclesiastae 12. 15–16.
[566]	[573]	Concio 3tia	ex eodem loco
[574]		[üres oldal]	
[?]		<i>lacuna</i>	
[575]	[578]	[Ez három rendbeli nemei vadnak az Istennek ítéleteinek...]	
[?]		<i>lacuna</i>	
381 [579]	386 [584]	Concio	ex Psalmo 131. v. 1.
387 [585]	391 [589]	Concio II.	Psal. CXXXI. v. 1.
392 [590]	398 [596]	Concio 3.	Psal. 131. 2.
399 [597]	405 [603]	Concio 4ta	Psal. 131. 2.
406 [604]	412 [610]	Concio 5nta	Psal. CXXXI. v. 3.

2. Caspar Sibelius *Fraenum iuventutis*ának prédikációi mint források az Ms. U. 584-ben

<i>Fraenum iuventutis</i>	Ms. U. 584
Concio prima. Eccles. XII. vers. I. <i>Laetare iuuenis in iuventute tua.</i>	Concio 1. ex Eccles. 12. v. 1. 2. 3. <i>Örvendezz, ifjú, az te ifjúságodban [...]</i>
Concio secunda. Ecclesiast. XII. vers. I. <i>Laetare iuuenis in iuventute tua, et exhilaret te animus tuus diebus iuventutis tuae.</i>	Concio secunda ex eodem Ecclesiastis 12. 1. <i>Laetare iuuenis in iuventute tua. Et exhilaret te animus tuus diebus iuventutis tuae.</i>
Concio tertia. Ecclesiast. XII. vers. I. <i>Denique perge in viis animi tui et aspectibus oculorum tuorum.</i>	Concio tertia Ecclesiastis 12. v. 1. <i>Denique perge in viis animi tui, et aspectibus oculorum tuorum.</i>
Concio quarta. Eccles. XII. vers. I. <i>Sed scito, fore ut propter omnia haec adducat te Deus in iudicium.</i>	Concio IV. Ecclesiastis 12. 1. <i>Sed scito fore ut propter omnia haec adducet Deus te in iudicium.</i>
Concio quinta. Eccles. XII. vers. 2. <i>Amove ergo indignationem ab animo tuo.</i>	Concio quinta Eccles. 12. v. 2. <i>Amove ergo indignationem ab animo tuo.</i> Concio 6. ex Ecclesiastis 12. 2. <i>Amove ergo indignationem ab animo tuo.</i>
Concio sexta. Eccles. XII. vers. 2. <i>Amove ergo indignationem ab animo tuo.</i>	Concio septima ex eodem loco <i>Amove ergo indignationem ab animo tuo.</i>
Concio septima. Eccles. XII. vers. 2. <i>Et averte malum a carne tua.</i>	Concio 8. Ecclesiastis 12. 2. <i>Averte malum a carne tua.</i>
Concio octava. Eccles. XII. vers. 2. <i>Nam adolescentia et iuventus est vanitas.</i>	Concio 9. Ecclesiastis c. 12. 2. <i>Nam adolescentia et iuventus est vanitas.</i>
Concio nona. Eccles. XII. vers. 3. <i>Et recordare creatoris tui diebus iuventutis tuae.</i>	Concio 10. Ecclesiastis 12. 3. <i>Et recordare creatoris tui diebus etc.</i> Concio 11. Ecclesiastis 12. 3. <i>Et recordare creatoris tui etc.</i>
Concio decima. Eccles. XII. vers. 3. <i>Antequam adveniant dies mali, et appetant anni de quibus dicas, Non est mihi in istis delectatio.</i>	Concio 12. Ecclesiastis 12. 3. <i>Antequam adveniant etc.</i>
Concio undecima. Eccles. XII. vers. 4. <i>Antequam obtenebrescat sol et lux, lunaque ac stella.</i>	Concio XI. Eccles. XII. 4. <i>Antequam obtenebrescat sol et lux lunaque et stella.</i>
Concio duodecima. Eccles. XII. vers. 4. <i>Et recurrant nubes post pluviam.</i>	Concio ex Eccles. 12. v. 4. <i>Et recurrant nubes post pluviam.</i>
Concio decima-tertia. Eccles. XII. vers. 5. <i>In die quo commovebuntur custodes illi domus.</i>	Concio XIII. ex Eccles. 12. 5. <i>In die quo commovebuntur custodes illi domus.</i>

Concio decima-quarta. Eccles. XII. vers. 5. <i>Et incurvabunt sese viri robusti.</i>	Concio XIV. ex Eccles. 12. 5. <i>Et incurvabunt sese viri robusti.</i>
Concio decima-quinta. Eccles. XII. vers. 5. <i>Et intermittent molitrices illae, quia imminuta sunt.</i>	Concio XV. ex Eccles. 12. v. 5. <i>Et intermitterent molitrices illa quia imminuta etc.</i>
Concio decima-sexta. Eccles. XII. vers. 5. <i>Et obtenebrescent illi qui spectant per fenestras.</i>	Concio XV. relinquitur sequitur XVI. ex Eccles 12. v. 5. <i>Et obtenebrescent etc.</i> Concio XVI. Eccles. XII. 5. <i>Et obtenebrescent illi qui spectant per fenestras.</i>
Concio decima-septima. Eccles. XII. vers. 6. <i>Occludenturque valvae quae in plateam spectant, propter pressum sonum molitionis.</i>	Concio XVII. ex Eccles. XII. 6. <i>Occludenturque valvae quae in plateam spectant propter depressum sonum molitionis.</i>
Concio decima-octava. Eccles. XII. vers. 6. <i>Et surget ad vocem aviculae.</i>	Concio XVIII. Eccles. XII. 6. <i>Et surget ad vocem aviculae.</i>
Concio decima-nona. Eccles. XII. vers. 6. <i>Et incurvabuntur omnes cantatrices.</i>	Concio XIX. Eccles. XII. 6. <i>Et incurvabuntur omnes cantatrices.</i>
Concio vicesima. Eccles. XII. vers. 7. <i>Quum etiam a re alta timebunt, et terrores eis erunt in via.</i>	Concio XX. Eccles. XII. 7. <i>Quum etiam a re alta timebunt, et terrores eis erunt in via.</i>
Concio vicesima-prima. Eccles. XII. vers. 7. <i>Et florebit amygdalus.</i>	Concio XXI. Eccles. XII. 7. <i>Et florebit amygdalus.</i>
Concio vicesima-secunda. [XII. vers. 7.] <i>Et onerabit sese locusta.</i>	Concio XXII. Eccles. XII. 7. <i>Et onerabit sese locusta.</i>
Concio vicesima-tertia. XII. vers. 7. <i>Et dissolvetur appetitus.</i>	Concio XXIII. Eccles. XII. 7. <i>Et dissolvetur appetitus.</i>
Concio vicesima-quarta. Eccles. XII. vers. 7. <i>Quum abibit homo in domum seculi sui.</i>	Concio XXIV. Eccles. XII. 7. <i>Quum abibit homo in domum seculi sui.</i>
Concio vicesima-quinta. Eccles. XII. vers. 7. <i>Et circuibunt in platea plangentes.</i>	Concio XXV. Eccles. XII. 7. <i>Et circuibunt in platea plangentes.</i>
Concio vicesima-sexta. Eccles. XII. vers. 8. <i>Antequam dissolvatur funis argentus.</i>	Concio XXVI. Eccles. XII. 7–8. <i>Antequam dissolvatur funis argentus.</i>
Concio vicesima-septima. Eccles. XII. vers. 8. <i>Et conteratur phiala aurea.</i>	Concio XXVII. Eccles. XII. 8. <i>Et conteratur phiala aurea.</i>
Concio vicesima-octava. Eccles. XII. vers. 8. <i>Et frangatur hydria ad scatebram.</i>	Concio XXVIII. Eccles. XII. 8. <i>Et frangatur hydria ad scatebram.</i>
Concio vicesima-nona. Eccles. XII. vers. 8. <i>Et conteratur rota ad cisternam.</i>	Concio XXIX. Eccles. XII. 8. <i>Et conteratur rota ad cisternam.</i>
Concio tricesima. Eccles. XII. vers. 9. <i>Et redeat pulvis in terram, sicut fuerat.</i>	Concio XXX. Eccles. XII. 9. <i>Et redeat pulvis in terram, sicut fuerat.</i>

Concio tricesima-prima. Eccles. XII. vers. 9. <i>Et redeat pulvis in terram, sicut fuerat.</i>	Concio XXXI. Eccles. XII. 9. <i>Et redeat pulvis in terram, sicut fuerat.</i>
Concio tricesima-secunda. Eccles. XII. vers. 9. <i>Spiritus autem redeat ad Deum.</i>	Concio XXXII. Eccles. XII. 9. <i>Spiritus autem redeat ad Deum.</i>
Concio tricesima-tertia. Eccles. XII. vers. 9. <i>Spiritus autem redeat ad Deum, qui dedit illum.</i>	Concio XXXIII. Ex Eccles. XII. 9. <i>Spiritus autem redeat ad Deum, qui dedit illum.</i>

3. Caspar Sibelius *Humilitas Davidicá*jának prédikációi mint források
az Ms. U. 584-ben

<i>Humilitas Davidica</i>	Ms. U. 584
Concio prima. Psal. CXXXI. vers. I. <i>O Iehova, non superbit cor meum, nec efferuntur oculi mei.</i>	Concio ex Psalmo 131. v. 1. <i>Domine non effertur cor meum, nec efferuntur oculi mei.</i>
Concio secunda. Psal. CXXXI. vers. I. <i>Nec ambulo in rebus magnis et mirabilioribus quam ut ego eas assequar.</i>	Concio II. Psal. CXXXI. v. 1. <i>Nec ambulabo [!] in rebus magnis, et mirabilioribus q[ua]m ut ego eas assequar.</i>
Concio tertia. Psalm. CXXXI. vers. 2. <i>Nisi composui et sedavi animam meam, sicut ablactatus apud matrem suam facit; nisi sicut ablactatus, apud me fuit anima mea.</i>	Concio 3. Psal. 131. 2. <i>Ha olyan nem voltam...</i>
Concio quarta. Psalm. CXXXI. vers. 2. <i>Nisi composui et sedavi animam meam, sicut ablactatus apud matrem suam facit; nisi sicut ablactatus apud me fuit anima mea: (puniat me Deus.)</i>	Concio 4ta. Psal. 131. 2. <i>Nisi composui et sedavi animam meam, sicut ablactatus apud matrem suam facit; nisi sicut ablactatus apud me fuit a[nim]a mea: (puniat me De[us].)</i>
Concio quinta. Psalm. CXXXI. vers. 3. <i>Expectet Israel Iehovam, ex hoc tempore usque in seculum.</i>	Concio quinta ex Psal. CXXXI. v. 3. <i>Expectet Israēl Iehovam, ex hoc tempore usq[ue] in seculum. [A szöveg vége töredékes.]</i>

HAJDU ILDIKÓ
PhD-hallgató
ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola
ild.hajdu@gmail.com

*Knowledge Transfer in Seventeenth-Century Unitarian Sermons
The Translations of Caspar Sibelius's Sermons in the Ms. U. 584*

Abstract: The paper analyses the Ms. U. 584 of the Academic Library of Cluj-Napoca. I examine the attribution of the manuscript and argue for the correction of the author's name by linking to him another manuscript from the same collection (call number: Ms. U. 659). After presenting the known biographical data about the newly identified author (including books with his inscriptions), in the second part of the paper I investigate the sources of the sermons and argue that 41 sermons out of altogether 112 in the Ms. U. 584 are translations and copies from Caspar Sibelius's two sermon collections, the *Fraenum iuventutis* (1639) and the *Humilitas Davidica* (1640). Finally, I examine the possible reasons and routes of the reception of Sibelius in the Transylvanian Unitarian community in the seventeenth century.

Keywords: Unitarian sermons, seventeenth-century knowledge transfer, Caspar Sibelius (Kaspar Sibel, 1590–1658), interconfessional translation, Cluj/Kolozsvár

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

SIMON JÓZSEF

Christian Francken és Sárközi Bálint*

A radikális protestantizmus és a kripto-kálvinizmus viszonyához
egy 1589-es heidelbergi nyomtatvány alapján

Christian Francken

Christian Francken (1549–1610 után) életútjának és intellektuális teljesítményének vizsgálata egy idősebb kutatógeneráció tagjaihoz kötődik. A két alkalommal, 1585-ben, valamint 1589 és 1593 között Erdélyben tartózkodó gondolkodó európai összehasonlításban is egyedülálló – radikális valláskritikai tartalmuk miatt lappangó vagy éppen a szerzőjüket fel nem tűntető – műveit főként Keserű Bálint¹ és Pirnát Antal² kutatásai tárták fel, és látták el alapvető és magas színvonalú elemzésekkel. E forrásfeltárások folyamatos nemzetközi visszhangra találtak, elég csak Lech Szczuczki 1972-ben lengyelül, majd német és magyar nyelven is megjelent monográfiájára utalnunk,³ aki maga is sajtó alá rendezte a német gondolkodó nyomtatásban már megjelent és kéziratban maradt műveinek és leveleinek némelyikét. Hazai környezetben legutóbb Balázs Mihály⁴ és Újlaki-Nagy Réka⁵ foglalkoztak az életmű egyes részleteivel, miközben a 2010-es években főként olasz kutatásokról beszélhetünk, az olaszon⁶ kívül

* A tanulmány elkészítését „A magyar filozófia története a korai újkorban (1570–1710)” című OTKA-projekt (NKFIH-OTKA 137963) támogatta.

¹ KESERŰ Bálint, *Christian Franczens Tätigkeit im ungarischen Sprachgebiet und sein unbekanntes Werk „Disputatio de incertitudine religionis Christianae“ = Antitrinitarianism in the Second Half of the 16th Century*, ed. Róbert DÁN, Antal PIRNÁT, Budapest, Akadémiai, 1982, 73–84.

² PIRNÁT Antal, *Arisztotelianusok és antitrinitáriusok*, Helikon, 1971/3–4, 363–392; Uő., *Christian Francken egy ismeretlen munkája*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1983/1–3, 107–119.

³ Lech SZCZUCKI, *W kręgu myślicieli heretyckich*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972; Uő., *Philosophie und Autorität: Der Fall Christian Francken = Reformation und Frühaufklärung in Polen: Studien über den Sozinianismus und seinen Einfluß auf das westeuropäische Denken im 17. Jahrhundert*, hg. Paul WRZECIONKO, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1977, 157–243; Uő., *Két 16. századi eretnek gondolkodó: Jacobus Palaeologus és Christian Francken*, ford. VARSÁNYI István, SCHULEK Frigyes, Budapest, Akadémiai, 1980, 83–123.

⁴ BALÁZS Mihály, *A nonadorantizmus két kelet-közép-európai módozatáról a 16. században (Martin Seidel és Szymon Budny)*, Keresztény Magvető, 2017/2–3, 287–304; Uő., *Trauzner Lukács „megtérése”* = Uő., *Felekezeti és fikció: Tanulmányok a 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi, 2006, 109–118.

⁵ ÚJLAKI-NAGY Réka, *Christians or Jews? Early Transylvanian Sabbatarianism (1580–1621)*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2022, főként 27–52; Uő., *Faith, Scripture, and Reason: The Debate between Transylvanian Sabbatarians and Christian Francken*, Hungarian Historical Review, 2021/4, 653–674; Uő., *Szombatos kéziratok vitája Christian Franckennel*, Magyar Könyvszemle, 2020/4, 287–302.

⁶ Mario BIAGIONI, *Christian Francken e le origini cinquecentesche del trattato De tribus impostoribus*, Bruniana & Campanelliana, 2010/1, 237–246; Uő., *Christian Francken e la crisi intellettuale della Riforma* = Christian FRANCKEN, *Opere a stampa*, a cura di Mario BIAGIONI, Roma, Edizione di storia e letteratura, 2014, 6–75.

angol⁷ és francia⁸ nyelvű publikációkkal. Külön említést érdemel Francken nyomtatásban megjelent műveinek új, 2014-ben megjelent kiadása Mario Biagioni szerkesztésében, melynek előszavát a kora újkori valláskritikai gondolkodás kutatásának nemzetközi tekintélye, Gianni Paganini jegyzi.⁹ 2016-ban Biagioni a Brill kiadónál megjelent angol nyelvű monográfiájában Francken olyan nevek mellett kap külön nagy fejezetet, mint Giordano Bruno (1548–1600) vagy John Locke (1632–1704).¹⁰ Bár a jelen sorok szerzője meglehetősen erős kifogásokat fogalmazott meg a libertinizmus 16. századi előzményei és a radikális protestantizmus közötti összefüggést túl szorosra kötő Mario Biagioni értelmezéseivel kapcsolatban, mégis, a Franckenre irányuló kutatói érdeklődést jól jelzi az a tény, hogy az olasz kutatóval folytatott vitánkat közlésre méltónak tartotta a kiváló Campanella-kutató Germana Ernst, a *Bruniana & Campanelliana* című folyóirat azóta sajnos elhunyt főszerkesztője.¹¹

Francken 1552 körül protestáns családban született a Magdeburg melletti Gardelegenben, majd apja katolizálását követve a jezsuiták bécsi novíciátusában tanul; már növendékként Arisztotelész logikai műveit oktatja.¹² Meglehetősen kalandos körülmények között elhagyja a jezsuitákat, majd különböző protestáns körökben tűnik fel Lipcsében, Strassburgban, Baselben és Altdorfbán, majd Boroszlóban Dudith András udvarában. Nyughatatlan felekezeti útkeresésének következő állomása Lengyelország, ahol 1584-ben egyrészt publikálja *Praecipuarum enumeratio causarum*¹³ című művét, másrészt ugyanezen év márciusában nyilvános vitát folytat Fausto Sozzinivel.¹⁴ E két mozzanat részletesebb elemzéséről lemondva annyit jegyzünk meg, hogy a forrásaink arról árulkodnak, hogy Francken 1583–84 körül az antitrinitarizmus nonadorantista szárnya felé érdeklődik. Az 1584-es publikáció voltaképpen a nonadorantista szentháromság-tagadás filozófiai programnyilatkozatának tekinthető.

⁷ Martin MULSOW, *Dividualisation and Relational Authorship: from the Huguenot République des lettres to Practices of Clandestine Writing = Religious Individualisation: Historical Dimensions and Comparative Perspectives*, ed. Martin FUCHS et al., Berlin–Boston, De Gruyter, 2020, 475–496.

⁸ Mario BIAGIONI, *Christian Francken et la peur de l'athéisme: De la religion rationnelle au mythe de l'imposture*, *La Lettre Clandestine*, 2023, 43–58.

⁹ Gianni PAGANINI, *Premessa: Scetticismo e religione in Christian Francken* = FRANCKEN, IX–XVI.

¹⁰ Mario BIAGIONI, *The Radical Reformation and the Making of Modern Europe: A Lasting Heritage*, Leiden, Brill, 2017, 108–134 (a *Christian Francken and the Skepticism of the Sixteenth Century* című fejezet).

¹¹ József SIMON, *Metaphysical Certitude and Plurality of Religions: Christian Francken and the Problem of Philosophical Libertinism in Early Modern Eastern Europe*, *Bruniana & Campanelliana*, 2013/1, 165–177; Mario BIAGIONI, *Christian Francken Sceptical: a Reply to József Simon*, *Bruniana & Campanelliana*, 2013/1, 179–182.

¹² Rövid életrajzi áttekintésem Szczucki összefoglalását követi, vö. SZCZUCKI, *Két 16. századi*, passim.

¹³ Christian FRANCKEN, *Praecipuarum enumeratio causarum, cur Christiani cum in multis religionis doctrinis mobiles sint* [...], [Krakkó], [Rodecki], [1584]; modern kiadása: SZCZUCKI, *W kręgu*, 256–267; a kiadás beazonosításához vö. Uő., *Két 16. századi*, 101 és az ott hivatkozott irodalmakat.

¹⁴ *Disputatio de adoratione Christi: habita inter Faustum Socinum et Christianum Francken* [...], Racoviae, Sternacius, 1618.

1585-ös erdélyi tartózkodásának fő teljesítménye Epiktétosz *Enchiridion*jának kolozsvári sajtó alá rendezése, kommentárokkal.¹⁵ 1586 és 1588 között kevés adatunk van a biográfiát illetően, annyi bizonyos, hogy lengyel, cseh és felső-magyarországi helyszíneken bukkan fel Francken. 1589-től ismét Erdélyben találjuk, a kolozsvári antitrinitárius kollégium filozófiai előadójaként, ebbéli hivatásában Enyedi György (1555–1597) volt a felettese az intézmény rektoraként. Vannak adataink kettejük együttműködésére, de kooperációjuk bizonyosan meghaladta a rendelkezésünkre álló forrásokból kiolvasható mértéket;¹⁶ úgy tűnik, hogy kivételes szellemi potenciál összpontosult ekkor a kollégiumban. 1591-ben a jezsuiták nyomására ismét, életében negyedszer is, visszatér a katolikus egyház kebelére Gyulafehérvárra, a teljes fejedelmi udvar jelenlétében. Az 1591 és 1593 közötti életrajzára vonatkozóan ismét kevés adatunk van, talán a küszöbön álló háború miatt hagyja el Erdélyt, és költözik Prágába, valószínűleg Anselm von Vels császári tanácsos pártfogoltjaként. 1598-ban Cesare Speciano (1539–1607) pápai nuncius kíséretében Milánóba megy, ahol az inkvizíció letartóztatja és bebörtönzi. Pere Rómában 1600. február 23-án, hat nappal Giordano Bruno máglyahalála után kezdődik. Annak oka, hogy a Szent Hivatal nem rótt ki rá oly mértékű büntetést, mint itáliai sorstársára, nemcsak annak köszönhető, hogy Francken talán nagyobb kompromisszumkészséget mutathatott Brunónál, hanem annak is, hogy a Hivatal előtt rejtve maradt Francken legradikálisabb művének létezése: a *Disputatio inter Theologum et Philosophum de incertitudine religionis Christianae* című műé. A valamikor 1590 körül Erdélyben, valószínűleg Kolozsvárt keletkezett mű egyetlen, 1594-ben készült másolatát Keserű Bálint fedezte fel Wroclawban;¹⁷ a szöveg Pirnát Antal és Keserű Bálint által készített átiratára támaszkodó modern kiadása és értelmezése¹⁸ arról tanúskodik, hogy Francken e Kolozsvárt írt szövege hallatlanul összetett filozófiatörténeti konstelláció eredménye. Vannak érvek amellett, hogy Francken műve fogalmazza meg az európai filozófiatörténet első teoretikus igényű ateista argumentációját – és ez az álláspont tartható akár a radikális

¹⁵ BALÁZS Mihály, *Új javaslat Christian Francken Epiktétosz-fordításának értelmezésére = Magyar sztoikusok: Tanulmányok az újsztoicizmus magyarországi történetéről*, szerk. BENE Sándor, Budapest, Gondolat, 2024, 87–122; illetve KESERŰ Bálint, *Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, III, 1963, 3–25.

¹⁶ 1593 decemberében Enyedi a híres kolozsvári Ms. U. 474-es kézirat (Enyedi-kódex) végén a Cserényi Mihály elleni polémiát azzal zárja, hogy bemásolja Francken néhány korábban megfogalmazott cáfolatának néhány pontját Cserényi teológiai tézisei ellen. A másolatokat felvevő szövegrész egyfelől Enyedi feltétlen intellektuális tiszteletéről árulkodik, másfelől nyoma sincs annak, hogy Francken 1591-es gyulafehérvári katolizálása változtatott volna ezen. Vö. ENYEDI György, *Responsio Michaelis Chereny de Balasfalva, Assertiones Scholasticas, de Sanctissima et Individua Trinitate*, Academia Română Filiala Cluj-Napoca, Sign. Ms. U. 474, 253–304 (a Francken-másolatok a 304–313. lapokra terjednek ki); valamint János KÁLDOS, unter Mitw. von Mihály BALÁZS, *Ungarländische Antitrinitarier*, II, György Enyedi, Baden-Baden, Körner, 1993, 103–105.

¹⁷ Vö. KESERŰ, *Christian Franckens Tätigkeit*.

¹⁸ SIMON József, *Die Religionsphilosophie Christian Franckens (1552–1610?): Atheismus und radikale Reformation im Frühneuzeitlichen Ostmitteleuropa*, Wiesbaden, Harrassowitz, 2008.

valláskritika 1980 és 2010 közöttre tehető kutatási eredményeinek tükrében is.¹⁹ Ennek részletezése meghaladná jelen tanulmány kereteit. Bennünket ezúttal azonban egy másik Francken-mű érdekel.

Pirnát Antal az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1983-as, Klaniczay Tibort 60. születésnapja alkalmából köszöntő, összevont lapszámában publikálta *Christian Francken egy ismeretlen munkája* című tanulmányát.²⁰ Pirnát célja az volt, hogy megtalálja két 1590-es években keletkezett szombatos vitairat – melyek az RMKT kiadásának előkészületei során kerültek elő – polemikus célpontját. Az egyik vitairat Francken fent említett *Disputatio*jával polemizál,²¹ erre vonatkozóan Újlaki-Nagy Réka tanulmányait ajánlom az olvasó figyelmébe.²² A másik, a mózesi teremtéstörténet kritikájával szemben érvelő vitairat²³ polemikus célpontjának címe Luigi Firpo kutatásai alapján ismert volt,²⁴ azonban magát a szöveget ekkor sikerült beazonosítania Pirnátnak. Utóbbi esetben ugyanis Francken *Argumenta XXII in sacram Mosis historiam* című szövegéről van szó, melyet Pirnát bravúros nyomozással lelt fel a híres heidelbergi kálvinista kontroverzteológus, Franciscus Junius (François du Jon, 1545–1602)²⁵ műveinek posztumusz 1613-as kiadásában.²⁶

Junius 1589-ben adja ki a mózesi teremtéstörténettel foglalkozó művét²⁷ egy függetlenekkel, melynek címe: *Confutatio argumentorum XXII, quae olim a Simplicio in sacram Mosis historiam de Creatione fuerunt proposita [...]*²⁸ (Ama 22 argumentum

¹⁹ SIMON József, *Radical Atheism and Scholastic Rational Theology in Christian Francken's 'Disputatio' (ca. 1590) = Radical Thinking in the Middle Ages: Acts of the XVth International Congress of the SIEPM, Paris, 22–26 August 2022*, ed. Monica BRINZEI et al., Paris, Brepols, 2025, 1129–1142.

²⁰ PIRNÁT, *Christian Francken*.

²¹ E szöveg A Szentírás panaszolkodása címet viseli, kézírata az Árkosi-kódexben maradt fenn (Ms. U. 1290, vö. *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. Bálint KESERŰ et al., Szeged, [JATE], 1997, 265); modern kiadása: MÁTÉ Györgyi, *A Szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, Szeged, [JATE], 1990, 189–207.

²² ÚJLAKI-NAGY, *Faith, Scripture és Uő., Szombatos vitairatok*.

²³ Mózes prófétának istentől származott bölcseségéről és Arisztotelésznek ez világi bölcseségéről és az embereknek külön-külön okoskodásokról való írás = Régi magyar költők tára, XVII/5, Szombatos énekek, s. a. r. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1970, 513–518.

²⁴ LUIGI FIRPO, *Il vero autore di un celebre scritto antitrinitario: Christian Francken non Lelio Socino*, Bollettino della Società di Studi Valdesi, 1958, 51–68.

²⁵ Általában vö. Tobias SARX, *Franciscus Junius d. Ä. (1545–1602): Ein reformierter Theologe im Spannungsfeld zwischen späthumanistischer Irenik und reformierter Konfessionalisierung*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007. – Franciscus Junius 1590-es évekbeli szövegközléseinek az 1560-as évek végi antitrinitárius viták forrásaihoz való viszonyáról lásd BALÁZS Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, Akadémiai, 1988, 75–80.

²⁶ FRANCISCUS JUNIUS, *Opera Theologica*, Genf, Chouët, 1613, I, 99–120.

²⁷ FRANCISCUS JUNIUS, *ΠΡΩΤΟΚΤΙΣΙΑ, seu creationis a Deo factae, et in ea prioris Adami ex creatione integri & ex lapsu corrupti, historia*, [Heidelberg], [Commelinus], 1589.

²⁸ A fenti műbe foglalt, új lapszámozással induló, 50 oldalnyi terjedelmű függelék teljes címe: *Confutatio argumentorum XXII, quae olim a Simplicio in sacram Mosis historiam de Creatione fuerunt proposita, & hoc nostro seculo ab hominibus prophanis Atheisque recocta imperitis obtruduntur*.

cáfolata, melyeket hajdan Szimplikiosz fogalmazott meg Mózes szent teremtéstörténetével szemben). A függelék közli a Junius számára ismeretlen szerző által állítólag Szimplikiosz írásaiból merített 22 érvenek teljes szövegét, majd azok cáfolatára vállalkozik. Mielőtt kitérnénk arra, hogy Junius miként kísérli meg a szerző beazonosítását más műveiben, idézzünk néhány mondatot a 22 argumentum közül az elsőből, Pirnát Antal fordításában:

A filozófusok első érve, amelyet Simplicius említ, a következő: Mózes a Genézis első fejezetében ékes szavakkal leírja, hogy a Nap a negyedik napon teremtetett. Csakhogy a nappalok oka a Nap. Miként előzte meg tehát három nap annak megteremtését? Mert azt mondani, hogy három nap múlt el, mielőtt megteremtették a Napot, annyi, mint azt állítani, hogy az okozat előbbi, mint az ok: a fiú megelőzte időben a tulajdon apját; olyan abszurdum, ami még a mesékben sem fordul elő.²⁹

A probléma – azaz a teremtéstörténet nappalok és éjszakák időszakaszaira való bontása már az égitest Nap negyedik napon történt megteremtése előtt – egyáltalán nem új keletű. Már a kappadókiai Nagy Szent Baszileiosz (329/30–379) is bőven foglalkozik a témával a mózesi teremtéstörténethez írt 2., 3. és 6., 378-ban lejegyzett homíliáiban.³⁰ Szintén a kérdés terjedelmes tárgyalását olvashatjuk a filozófiai irodalomban csak *Grammaticus*ként ismert neoplatonistából keresztény gondolkodóvá lett Ioannész Philoponosz 550 körül keletkezett *De opificio mundi* című művében is.³¹ A keresztény apologetika különböző filozófiai álláspontokról megfogalmazott alapvető megoldását veszi át Junius is az érv cáfolata során 1589-ben.³² Eszerint a fényt – és annak szoros összefüggését az őt hordozó elementáris tűz anyagi jellemzőivel – Isten már az első napon megteremtette; majd a sötétséggel időszakaszokat hozott létre, melyben a teremtés további menete lezajlik. A Napot mint a fény vehiculumát, instrumentális okát stb. csak a negyedik nappalon teremti meg Isten, ám ez egyáltalán nem jelent problémát, lévén, hogy a fény filozófiai szempontból nem a Nap égitest testétől, hanem a tűz elementáris anyagi jellemzőitől függ. Valószínűsíthető, hogy az érv megfogalmazásakor Francken is olyan hellénizmus kori vagy kortárs apologetikai irodalomra támaszkodott,³³ mely részletesen ismerteti a pogány keresztényellenes

²⁹ PIRNÁT, *Christian Francken*, 114. Itt és a következőekben Pirnát fordításait a latin eredeti mellőzésével idézem, utóbbiakra lásd Pirnát tanulmányát.

³⁰ Vö. NAGY SZENT BASZILEIOSZ, *In opificium sex dierum, Homilia VI. De generatione luminarium* = Uő., *Omnia [...], quae ad nos extant, opera [...]*, Basel, Froben, 1552, 6–18, 27–35.

³¹ Ioannész PHILOPONOSZ, *In Cap. I. Geneseos, de mundi creatione libri septem*, Viennae, Gelbhaar, 1630, 66–74.

³² JUNIUS, *Confutatio*, 3–7.

³³ A kortárs polemikus forrást megerősítheti, hogy már 1584-ben jezsuita forrásból idézi a neoplatonikus Proklosz (412–585) érvét a világ örökkévalósága mellett; SZCZUCZKI, *W kregu*, 259–260; vö. Benedict PEREIRA, *De communibus omnium rerum naturalium principiis & affectionibus libri quindecim*, Roma, Tramezinus, 1576, 468–469.

álláspontot. Eddigi forráskritikai vizsgálataim alapján ugyanis Francken explicit hivatkozása ellenére sem Szimplikiosztól, a 6. századi neoplatonikus Arisztotelész-kommentátortól veszi át a teremtéstörténet ellen szóló első argumentumot.

Nos, Franciscus Junius feltűnő módon nem jelöli meg az általa közreadott mű szerzőjét 1589-ben, noha már az egész teremtéstörténet-magyarozatát bevezető, Rákóczi Zsigmondnak címzett ajánlásban egyértelművé teszi véleményét az általa közölt szövegre vonatkozóan:

Azután pedig, mivel a Sátán, akinek egy bizonyos denevér szolgálja egynéhány esztendeje kiindult, hogy a sötétségben körülrepedje a hatalmasok házeit, és hogy lerontsa az erőtlének hitét, *főként azon a vidéken* [scil. Észak-Magyarországon – S. J.] igyekszik a Szentírás igazságát megrendíteni, csatoltam még előbbi iratomhoz ugyane tárgyról egy kis könyvecskét, amelyben előadom ennek Simpliciusból és a filozófusok söpredékétől merített argumentumait, és szembe helyezem azokkal az Isten ígéből és annak helyes értelmezéséből merített szent válaszokat az isteni igazság megvilágítására.³⁴

A mű további elemzése helyett forduljunk immár ahhoz a kérdéshez, hogy Junius miként azonosítja be Franckent mint az *Argumenta XXII* szerzőjét, miközben az általa közölt szöveg nem tünteti fel szerzőként a német gondolkodót. Pirnát Junius három, 1590 és 1592 között kiadott művére hivatkozik, amelyekben a kálvinista teológus a lengyel és litván területeken terjedő antitrinitárius munkák cáfolatát nyújtja.³⁵ Az 1590-ben publikált első mű ajánlásában még csak sejtésként fogalmazza meg, hogy a *Praecipuarum enumeratio causarum* című, Krakóban megjelent Francken-mű szerzője azonos az *Argumenta XXII* című, szerzőjét fel nem tüntető szöveg alkotójával.³⁶ Egy évvel később, 1591-ben Junius a *II. defensio* előszavában is bőségesen értekezik az első *defensio* megírásának körülményeiről, majd Francken *Praecipuarum enumeratio causarum* című művével kapcsolatban a következőt jegyzi meg az 1591-es kiadványban: „Bizonyosan megtudtam, hogy szükségképpen ugyanaz okáta ki magából Mózes és a teremtéstörténet ellen azokat az argumentumokat, amelyeket két évvel ezelőtt megcáfoltam, mint aki ennek a mocskos és istentelen könyvecskének is a szerzője”.³⁷

³⁴ PIRNÁT, *Christian Francken*, 109. (Pirnát Antal fordítása.)

³⁵ FRANCISCUS JUNIUS, *Defensio catholicae doctrinae de s. trinitate personarum in unitate essentiae Dei* [...], I–III, Heidelberg, Comelinus, 1590–1592. – Jelen tanulmány keretei között nem térhetünk ki arra a filológiai problémára, hogy Junius e műveiben Francken névének említése nélkül ír a *Praecipuarum enumeratio causarum* szerzőjéről, miközben az 1584-es krakkói nyomtatvány címdala kifejezetten feltűnteti a német filozófus nevét. Pirnát mindenesetre anonim nyomtatványnak tartja az 1584-es kiadványt, vö. PIRNÁT, *Christian Francken*, 108.

³⁶ Az ezen a ponton nyilvánvalóan felmerülő kérdést, hogy miként kerülhetett Juniushoz az *Argumenta XXII* anonim kézírata, tanulmányom második felében tárgyalom.

³⁷ PIRNÁT, *Christian Francken*, 108. (Pirnát Antal fordítása.)

Úgy tűnik tehát, hogy Junius fokozatosan azonosítja be az *Argumenta XXII* szerzőjét az 1590-es és 1591-es évek során publikált antitrinitarizmus-ellenes szövegeinek előszavaiban, jóllehet soha nem említi név szerint Christian Franckent. Ahogy arra Junius is felhívja olvasói figyelmét, a két szöveg – azaz a 22 szimplikioszi argumentum és a *Praecipuarum enumeratio causarum* – tartalma meglehetősen különbözik, ezek alapján egyáltalán nem világos az összefüggés; talán ezért is hezitál pontosan megnevezni Franckent, akinek neve szerepel a lengyelországi nyomtatvány címdoldalán. Míg az 1584-es Francken-mű talán a skolasztikus filozófia módszereit tűnik ötvözni a radikális protestantizmus kulturális attitűdjével, addig a 22 argumentum kifejezetten a *hellénizmus kori* platonista kereszténységkritika forrásait használja a kozmológia területén, mellőzve a szentháromságtani spekulációk, illetve a János-evangélium prológosának klasszikus antitrinitárius témáit. Bár a radikális valláskritikai attitűd mindkét művet jellemzi, módszerében és tartalmában meglehetősen távol állnak egymástól az argumentációk. Másként fogalmazva – és megerősítve Pirnát sejtését –, Juniusnak minden bizonnyal *személyes információi* voltak a felső-magyarországi intellektuális helyzetről az 1580-as évek végén. Ezen információk forrását valószínűleg a heidelbergi egyetem ama magyar peregrinusai között kell keresnünk, akiknek külföldi tanulmányát annak a Rákóczi Zsigmondnak a támogatása tette lehetővé, és akinek Junius a 22 pszeudoszimplikioszi argumentumot tartalmazó nyomtatványt ajánlja 1589 márciusában.

Sárközi Bálint

Pirnát a saját bevallása szerint a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában jutott hozzá Junius teológiai traktátusainak 1613-ban Genfben kiadott gyűjteményéhez.³⁸ Ma azonban különböző portálokon, például a *Post-Reformation Digital Library* honlapján is hozzáférhető az 1589-es kiadás. Az eredeti heidelbergi kiadás kézhez – illetve képernyőre – vétele fontos további információkkal szolgál számunkra. A 22 argumentum és azok Junius-féle cáfolatai után ugyanis egy tíz disztichonból álló üdvözlő verset olvashatunk „a nagylelkű hős, Rákóczi Zsigmondhoz, saját mecénásához” (*Ad magnanimum heroem Sigismundum Rakocziū, Moecenantem suū*). A szöveget Valentinus Sarkozius Ungarus, azaz a magyar Sárközi Bálint jegyzi. Pirnát forrása, Junius műveinek 1613-as genfi összkiadása érthető módon *elhagyja* Sárközi verssorait.³⁹

Sárközi Bálintról Szabó András kutatásai alapján⁴⁰ tudjuk, hogy 1587 októberében iratkozik be a wittenbergi egyetemre Rákóczi Zsigmond alumnusaként, majd

³⁸ Vö. a 26. jegyzettel!

³⁹ Az üdvözlő költemény szövegének közlésétől eltekinthetünk azzal a megjegyzéssel, hogy Sárközi sorai kifejezetten utalnak a verset megelőző szövegre, amint arról a következő részlet árulkodik: „Fusius haec docto percenset Iunius ore; / Hoc tibi qui merito iure dictavit opus” (Bővebben veszi mindezt számba tudós nyelvezettel Iunius, / aki e művet joggal ajánlotta neked).

⁴⁰ *Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai*, szerk. SZABÓ András, Szeged, JATE, 1989, 119–123; Uő., *Coetus Ungaricus: A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 216–217.

1588. november elsején immatrikulál Heidelberg egyetemén. 1591-ben már biztosan az egri kollégium rektora, ettől kezdve azonban szem elől veszítjük alakját. Ismerjük három levelét Johann Jacob Grynaeushoz, valamint a wittenbergi magyar társaság előtt előadott filozófiai szónoklatának nyomtatott verzióját *A világegyetem első elve elgondolásának módjáról*.⁴¹

Az 1589-ben Heidelbergben, az *Argumenta XII* szövegközlése után Junius művének zárásaként nyomtatott szöveg nagyban valószínűsíti, hogy Junius számára Sárközi közvetítette ki a mózesi teremtetésen bírálatát tartalmazó értekezést, minden bizonnyal kéziratos formában. Ez az adat azonban sokkal nagyobb jelentőséggel bír a kora újkori magyar eszmétörténet számára annál a pusztá megállapításnál, hogy a 22 argumentum esetleg már Sárközi útipoggyászában lehetett akkor is, amikor elindult a wittenbergi egyetemre (az sem zárható ki persze, hogy időközben küldték utána). Ugyanis Sárközi wittenbergi szónoklatában a korszak egyik kiemelkedő filozófiai kísérletét kell tisztelnünk, legalább is a kora újkori magyar eszmétörténet szempontjából. A Marsilio Ficino (1433–1499) különböző műveinek parafrázisai között kifejtett metafizikai koncepcióba Sárközi nem habozik beilleszteni Giordano Bruno (1548–1600) bizonyos szövegrészleteit.⁴² Arról a Giordano Brunóról van szó, aki életében egyetlen alkalommal kap egyetemi katedrát, mégpedig Wittenbergben 1586 ősze és 1588 tavasza között,⁴³ abban az időszakban tehát, amelyre a wittenbergi magyar *coetus* virágkorát tesszük. Azon túlmenően, hogy Bruno wittenbergi korszakát megelőző publikációinak jelenléte Sárközínél filológiai tény, az itáliai gondolkodó wittenbergi előadásanyagát is bedolgozta a Forgách Mihály (1569–1603) vezette magyar társaság jelenlétében előadott szónoklatba. Sárközi filozófiai teljesítményének érzékeltetésére ezúttal csupán egyetlen mondatot idézek, melyben a magyar szerző a Bruno által is osztott szinkretikus filozófiaeszmény jegyében az arisztotelészi „első mozgató”-érvet levezető kozmológiai-metafizikai tárgyalást is bevonja a szónoklatába a *Metafizika* 12. könyvéből:

Mert (hogy egy hasonlattal világítsam meg a dolgot) nem más a helyzet a világokkal, amelyek, noha változatosságuknak megfelelően változatos felteteleket, sőt gyakran ellentétes elveket vesznek fel, mégis kinyilvánítják,

⁴¹ SÁRKÖZI Bálint, *Oratio de modo considerationis primi principii ex natura & dispositione universi: Quatenus videlicet congruere & cum ipsa revelatione possit*, Wittenberg, Crato, 1588. Vö. SIMON József, *Sárközi Bálint a világelvről = Janus Pannonius, Vitéz János és a humanista hagyomány továbbélése (1450–1630)*, szerk. SZILÁGYI Emőke Rita, BAJÁKI Rita, Budapest, Reciti, 2023, 263–276; valamint Uő., *Between Ficino and Bruno: Bálint Sárközi's Wittenberg Oration from 1588*, Bruniana & Campanelliana, 2023/2, 413–431.

⁴² E téma részletes filológiai elemzését lásd tanulmányomban: SIMON, *Between Ficino and Bruno*.

⁴³ A wittenbergi korszak értékelése rendkívül összetett a Bruno-filológiában, a releváns publikációk közül a következőkre hívom fel a figyelmet: *Giordano Bruno in Wittenberg 1586–1588: Aristoteles, Raimundus Lullus, Astronomie*, ed. Thomas LEINKAUF, Pisa–Roma, Istituti editoriali e poligrafici internazionali, 2004; valamint Valentina LEPRI, *Giordano Bruno Teacher at Wittenberg and the Rar. 51*, Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej, 2012, 83–94.

hogy minden létezésnek csak egyetlen rendje, valamint egyetlen szerzője és princípiuma van; nem másként van ez, mondom, mint egy hadseregben, ahol különböző rendek vannak, de csak egyetlen vezér és parancsnok, vagy mint egy háztartásban és családban, ahol egyetlen családfőt ismernek el és szolgálnak.⁴⁴

Az idézetben nem a világ és a világok (naprendszerek? antik égövek?) egyetlen alapelve történő visszavezetésének gondolatára kell felfigyelnünk, hanem arra a megfogalmazásra, hogy a világok „változatosságuknak megfelelően változatos, sőt gyakran *ellentétes* feltételeket vesznek fel”. Az égövek számának klasszikus, az első mozgatatlan mozgató-tárgyalást levezető arisztotelészi témáját felváltja a különböző világok végtelen változatosságának gondolata, és ez a végtelen változatosság lesz visszavezetve egyetlen elvre – talán a brunói monizmus hatása alatt. Sárközi filozófiai szinkretizmusa tehát nemcsak a ficinói platonista kozmológia, hanem az arisztotelészi világkép felől is kísérletet tesz a brunói kozmológia irányába történő nyitásra.

Sárközi intellektuális teljesítményének megítélése érdekében meg kell jegyeznünk, hogy a nála látható Bruno-recepció talán nem csak a magyar eszmetörténet számára bír kimagasló jelentőséggel. Egyre inkább úgy tűnik, hogy nincs ismeretünk jelenleg ilyen típusú kortárs német befogadásról a wittenbergi korszakban, ami azt eredményezi, hogy a teljes Bruno-filológia jelenlegi állása szerint méltán helyezhetjük Sárközi kísérletét Bruno angliai recepciója mellé az 1580–90-es években, melyet a nolai filozófus sikerületlen oxfordi kalandja vált ki.⁴⁵ Sárközi kimagasló intellektuális teljesítményét mutatja egyfelől az, hogy alig érkezik meg 1587 őszén Wittenbergbe, a következő év augusztusában már kész filozófiai traktátust publikál a Bruno wittenbergi műveit is kiadó Zacharias Krafft-nál. Másfelől Bruno 1587–88-ban még nem az európai felvilágosodás ama mártírja, melyet nagyjából a 18. századi német filozófiatörténeti összefoglalások⁴⁶ és egyéb reflexiók hoznak létre és örökítenek tovább a német klasszikus idealizmus és az egész európai modernitás kulturális identitása számára. Egészen kifinomult és explicit filozófiai ízléssel kell számolnunk akkor, amikor Sárközi Brunót választja ki mintájául wittenbergi oktatói közül. Mindez annak fényében bír különös jelentőséggel, hogy a wittenbergi magyar hallgatókra jellemző kriptokálvinista orientációval szemben Bruno helyi pártfogói kifejezetten a lutheri ortodoxia szárnyához tartoztak.

⁴⁴ „Haud aliter enim (ut similitudine rem declarem) haec universa, licet pro eorum varietate varias suscipere videantur conditiones, imo saepe rationes contrarias, non inquam aliter unum ordinem, & deinceps unum authorem, & principium omnis subsistentiae agnoscunt, quam exercitus aliquis, in quo diversi sunt ordines, unum principem sive ducem, tota domus totaque familia unum patrem familias observat & recognoscit.” SÁRKÖZI, *Oratio*, 13. – A hadsereg és a háztartás metaforáinak forrása: ARISZTOTELÉSZ, *Metafizika*, 1075a14–15 és 1075a19–21.

⁴⁵ Vö. Andrew D. WEINER, *Expelling the Beast: Bruno's Adventures in England*, Modern Philology, 1980/1, 1–13.

⁴⁶ Lásd például Leo CATANA, *The Exposition of Bruno in Brucker's "Historia Critica philosophiae"*, Bruniana & Campanelliana, 2006/2, 537–545.

Néhány tanulság

Ott tartunk tehát, hogy van egy besorolhatatlan szabadgondolkodónk, Christian Francken, aki épp Szokoli Miklós kisvárdai udvarában tartózkodik a szikszói csatától és Rákóczi Zsigmond nevétől hangos 1588-as év őszén, akkor, amikor Sárközi Bálint beiratkozik a heidelbergi egyetemre, poggyászában a Francken névvel el nem látott *Argumenta XXII* kéziratával, amelyet hamarosan átnyújt Franciscus Juniusnak, a kor híres kálvinista kontroverzteológusának, aki elkészíti a mű cáfolatát, és az eredeti szöveggel együtt kiadja 1589 tavaszán, akkor tehát, amikor Francken életében immár második alkalommal is megkezdí filozófiai lektori tevékenységét a kolozsvári antitrinitárius kollégiumban. Kultúrpolitikai és konfesszionális szempontból Sárközi és Francken között éles határvonal húzható. Míg Francken számára még az antitrinitarizmus Sozzini által képviselt válfaja sem volt elfogadható, addig Sárközi nyíltan a heidelbergi katekizmus határain belül definiálja önnön felekezeti hovatartozását – és teszi ezt a legkifinomultabb eszközökkel. Csak egy példa ez utóbbi eljárására: *Oratiójának* Rákóczi Zsigmondhoz címzett ajánlásában a Platónról vett idézeteket *nem* annak a Ficinónak a fordítása⁴⁷ szerint idézi latinul, akinek műveit szinte az utolsó betűig ismeri, hanem a nyíltan kálvinista kultúrpolitikai pozíciókat érvényesítő és pedagógiai célokat megfogalmazó 1578-as, Jean de Serres-féle fordításból veszi.⁴⁸ Amikor Francken a hellénizmus kori keresztényellenes újplatonizmus szövegeit eleveníti fel a mózesi teremtéstan szemből, akkor egy nyilván már meghaladott kozmológiai álláspont felől kritizálja a keresztény kozmogóniát. Francken filozófiai szempontból metafizikai beállítottságú, a kinyilatkoztatás kozmológiai jellegű kritikája nem mutat olyan mértékben modern elemeket, mint amilyeneket Sárközinnél figyelhetünk meg, aki persze gondosan ügyel arra, hogy ne kerüljön konfliktusba a kor kálvinista főáramával. Amennyiben Franckennél a metafizikai radikalitást értékeljük – nyilvánuljon meg az akár egy nonadorantista teológiával kompatibilis racionális istentanként, amint azt a Sozzinival történt konfliktus és az *Enumeratio* mutatja 1584-ben, vagy akár a filozófiai istenérvek cáfolataként, mint az 1590 körül keletkezett *Disputatió*ban –, és szemet hunyunk kozmológiai archaizmusai felett; akkor, megfordítva, Sárközinnél annak felismerését tarthatjuk nagyra, hogy a platonista abszolútum végtelen instanciációinak gondolatát képes elmozdítani a világ Bruno-féle végtelenségének irányába, miközben szövegalkotó stratégiája mindvégig szigorúan a kálvinista ortodoxiához történő ragaszkodás jegyében működik. Nem biztos, hogy e második teljesítmény elmarad az előzőtől.

Nem tudjuk, hogy Sárközi miként vélekedett Francken valláskritikai gondolatairól, miközben bizonyosra vehetjük, hogy nem olvasatlanul vitte magával Wittenbergbe, majd tovább Heidelbergbe azokat. Másfelől nincs jogunk megkérdőjelezni Sárközi

⁴⁷ Sárközi számos 16. századi kiadásra támaszkodhatott volna, például *Omnia divini Platonis opera translatione Marsilii Ficini* [...], Basel, Froben, 1551.

⁴⁸ *Platonis opera quae extant omnia: Ex nove Ioannis Serrani interpretatione* [...]. Henr. Stephani [...] multorum contextus Graeci emendatio, Genf, Stephanus, 1578.

kálvinista kulturális öndefinícióját akkor sem, ha bizonyára érzékelte azokat a filozófiai feszültségeket, melyek a Junius-féle Francken-cáfolatok és saját, Ficino és Bruno közé pozicionálható filozófiai álláspontja között feszültek. Egyetlen tanulságot mindenképp lezűrhetünk: a 16. század utolsó két évtizedének magyar gondolkodóit jellemző vallási-konfesszionális útkeresés hallatlan színes értelmiségi világot tár fel számunkra; e világot sokkal inkább jellemzi az adott felekezeti keretek szabad kezelésmódja, semmint a modernitáshoz vezető út – nyilván utólagosan megkonstruált – monolitikus jellege.

Végül egy biográfiai jellegű epilógus. Franckent 1598-as, Milánóban történt letartóztatása után, 1599 decemberében szállítják át az inkvizíció római börtönébe.⁴⁹ Rómában, e szerencsétlen körülmények közepette, talán megismerkedhetett Giordano Brunóval, ez utóbbi életének 1600. február 17-ig tartó, utolsó heteiben. Mindenesetre Francken valószínűleg nem volt annak tudatában, hogy rabtársának egykori lelkes tanítványa volt az, akinek közvetítésével saját – 1588–89 körül, a mózesi tereméstörténettel szemben megfogalmazott – értekezése kiadásra került mintegy tizenegy évvel korábban Heidelbergben.

SIMON JÓZSEF

habilitált egyetemi docens

Szegedi Tudományegyetem BTK, Filozófia Tanszék

simon.jozsef@szte.hu

Christian Francken and Bálint Sárközi

Abstract: In 1589, the Calvinist Franciscus Junius published Christian Francken's *Argumenta XXII* in Heidelberg for polemic purposes. The paper attempts to clarify the circumstances under which the manuscript of Francken's work, probably written in Hungary, was transmitted to the Heidelberg theologian. A new philological data strongly suggests that Bálint Sárközi, an alumnus of Zsigmond Rákóczi, played a crucial role in this mediation. Sárközi's person, a Calvinist with an exceptional philosophical education, enables us to raise certain questions about the philosophical orientation of Calvinist as well as radical Protestant authors in the Late Renaissance period of Hungary.

Keywords: Radical Protestantism, Calvinist Orthodoxy, philosophy of nature, Giordano Bruno

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

⁴⁹ SZCZUCKI, *Két 16. századi*, 120–123; vö. MOLNÁR Antal, *Az inkvizíció börtönében = Redite ad cor: Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére*, szerk. KRÁSZ Lilla, OBORNI Teréz, Budapest, ELTE Eötvös, 2008, 485–497; valamint legújabban Uő., *Un filosofo in prigione: Christian Francken e l'Inquisizione romana (1598–1610?) = L'Inquisizione Romana nuove ricerche nuove prospettive – Studi per Agostino Borromeo*, ed. Patrick DESCOURTIEUX et al., Città del Vaticano, Libreria Editrice Vaticana, 2025, 139–155.

Szent költészet és antikizálás

POSTA Anna: *Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022 (Csokonai Könyvtár, 61).

A Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájában készült PhD-disszertáció továbbfejlesztett változata a megbírált munka, mely illeszkedik a témavezető, Imre Mihály professzor irányításával készült azon művek sorába, melyek a kora újkori magyarországi művelődéstörténet kutatása és a neolatin filológia termékeny szimbiózisából növekedtek, és a korabeli irodalom- és nyelvelmélet (a retorika és a poétika) beható ismeretén alapulnak. A hazai régi magyar irodalmárok persze a tudományszak kialakulásától kezdve tisztában voltak azzal, hogy az anyanyelvi (magyar) literatúra nem tanulmányozható a latin előzmények vagy párhuzamok megismerése nélkül, a nemzetközi neolatin kutatások intézményesülése pedig itthon is hasonló kezdeményezésekhez vezetett. Posta Anna tanulmányai, majd tudományos pályájának kezdetei így olyan kedvező időszakra estek, amikor ő is – bekapcsolódva a rokon tudományágakat művelők közösségébe – értő és bátorító kollegiális közönség előtt mutathatta be eredményeit. Az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás kísérő latin versciklusának vizsgálatától a 18. századi hódmezővásárhelyi református lelkész, Szőnyi Benjámin költészetéig terjed Posta Anna érdeklődése, melyből a 16–17. fordulójának jelentősebb neolatin költőinek művei állnak a könyv középpontjában.

A monográfia a korszakra jellemző kulturális szinkretizmust teszi vizsgált példáin keresztül érzékletessé és nyilvánvalóvá, miközben feltárja a reformáció retorikai és poétikai szemléletének és a vele párhuzamosan jelentkező késő humanizmusnak (*Späthumanismus*) nemcsak a szoros kapcsolatát, hanem a feszültségét is. Míg gyakori a bibliai versek antikizáló parafrázisaiban, hogy a költő *Olympusként* írja le a mennyet és *Tartarusként* a poklot, Istent Mennydörgőnek (*Tonans*) nevezi, vagy metonimikusan fölcseréli a bort és a kenyeret *Bacchus* és *Ceres* nevével, addig a vizsgált költeményekben azt tapasztaljuk, hogy alkotóik az üdvértéket fölébe helyezik a kulturális értékeknek, és e művek elsősorban paraliturgikus funkcióban – a hitre vezető iskolai gyakorlattként – élnek.

A monográfia magyarországi szerzők bibliai témájú verses átköltéseit vizsgálja; a vizsgálat felső időhatára a Johann Philipp Pareus által 1619-ben kiadott reprezentatív antológia megjelenése. A bevezető fejezetben a késő humanista értelmiséget mutatja be a szerző: a közös műveltség, főként a német földön folytatott akadémiai tanulmányok s a protestáns felekezetekhez való tartozás – csupán Zsámboky (*Sambucus*) János tartozik a kötetben vizsgált költők közül a katolikusokhoz – formált ebből a körből többé-kevésbé kulturálisan egységes társaságot. A kötetben elemzett művek szerzőinek kiválasztása nem önkényes: valamennyien „Pallas magyar ivadékaiknak”

tekinthetők, akiknek neve korabeli dokumentumban is került egymás mellé (például mint az 1595-ben Darholcz Kristóf által szerkesztett funerációs gyűjtemény szerzői, akik Balassi Bálintnak és Ferencnek állítottak emléket, vagy a Tolnai Balog János által Bocatius tiszteletére írt elégikus versében felsorolt személyek). Ez a fejezet mutat rá e szerzők társadalmi helyzetének sokszínűségére. Közülük talán Zsámboky a legmagasabb rangú: a német egyetemeken kívül Párizsban és Padovában iskolázott császári orvos, míg a többiek alacsonyabb származású lelkészek, iskolamesterek.

A második fejezetben tisztázza Posta Anna, hogy mit ért a *sacra poesis* (szent költészet) fogalmán. Ez egy olyan műfajcsoportot jelöl, mely magába olvasztotta mind a reformáció, mind az antikvitas műveltségét, és „(1) egyfelől antikizált parafrázisokról beszélhetünk, amikor egy konkrét, locusmegjelöléssel is ellátott vagy ellátható bibliai könyv vagy szöveghely [...] átköltése formailag és tartalmilag klasszikus jegyekkel (pl. latin nyelvezet, antik metrum és műfaj, klasszikus kifejezések és intertextuális utalások, retorikai-stilisztikai figurák) van felruházva, (2) ezzel szemben a krisztianizált imitációk lényege, hogy esetükben konkrét bibliai locusról nincs szó, csupán bibliai témákról [...], amelyekkel az imitált klasszikus műfaji minták (pl. eposz, elégia, ecloga, dráma) telítődnek” (41–42). Posta a legfrissebb szakirodalomra is támaszkodva mutatja be ennek az európai párhuzamait, részletesen azonban a német területek neolatin költői termését veszi górcső alá. Annál is inkább indokolt ez, mert az elemzett szövegkorpusz szerzői németek vagy hazai német anyanyelvűek voltak, német egyetemen (is) tanultak vagy munkáikat német földön jelentették meg, fokozottan számíthatunk tehát a németországi kulturális jelenségek befogadására.

A monográfia az ókeresztény korba vezeti vissza e szent költészet gyökereit, amivel a 16. századi kortársak is tisztában voltak; Posta regisztrálja is azt a tényt, hogy a kora újkori újradadásokban megélenkülő figyelem irányult mind a bibliai eposz-ként, mind a lírai vagy tanítókölteményként értelmezett művekre. Az elméleti alapozás pedig Szent Jeromostól jött, aki a Vulgata latin fordítása elé írt bevezetőjében ismerte fel a bibliai műfajok költői erejét, amikor írja, hogy a zsoltáros Dávid „a mi Simonidesünk, Pindarusunk, Alcaeusunk, Horatiusunk és Catullusunk”¹ François Mouret burgundiai ügyvéd pedig a III. Henrik francia királynak ajánlott zsoltárfordításokat tartalmazó kötetében a saját könyvéhez (*Ad librum Author*) írt verses ajánlásában disztichonba foglalja ezt a névsort, és a margón utal Jeromosra:

Sed canit hic David Christum, citharaque loquaci
 Personat hunc Christum, perpetuumque Deum.
 Hic est Alcaeus, Thebanus Pindarus, ille
 Romanus Flaccus, sive Catullus adest.²

¹ Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, A. Francke AG, 1948, 80; magyar fordításban: Ernst Robert CURTIUS, *A retorika*, ford. MOLNÁR Andrea, Pompeji, 1991/2, 112.

² Franciscus MOURETTUS, *Enchiridion Psalmorum Davidis Regii Prophetarum ex Hebraica veritate*, Parisiis, apud Michaellem Somnium, 1581, oldalszámozás nélkül.

Közös az ókeresztény és a kora újkori szövegekben, hogy segítségükkel egyszerre befogadhatók a klasszikus nyelvi-retorikai ismeretek és a bibliai tanok, a szent költészet ezért az üdvözülés szolgálatába állítható. Posta gondosan tanulmányozta a németországi kiadványok paratextusait, amelyekben a szerzők a szent költészet elméleti alapjairól is értekeznek, a magyarországi kiadványokból azonban ez az elméleti távlat hiányzik, és a patrónushoz vagy költőtárhoz intézett előszavak, ajánló szövegek a megjelentetett munkákban csak a hagyományos dicsérő-magasztaló funkciót töltik be a kontextualizáció helyett.

A harmadik fejezet témája a zsoltárok verses parafrázisa, melyben a hagyományos teológiai osztályozás alapján (panasz- és hálaadó zsoltárok; király- és bölcsességi zsoltárok; himnuszok és dicsőítő zsoltárok) csoportosítja a költeményeket. A zsoltárok elkülönítését más ószövetségi könyvektől az indokolja, hogy már az ókeresztény hagyomány is önállóan tárgyalta a témát (lásd Jeromost), önmagukban is rövid – a klasszikus poétika felől lírainak tekinthető – művekről van szó, és a zsoltárátköltések száma messze meghaladja a hosszabb, epikus művét. Van még egy szempont, amelyre a szerző csak érintőlegesen tér ki: milyen viszonyban állnak ezek a neolatin költői művek az anyanyelvi – jelesül magyar – zsoltárparafrázisokkal. A hiány azonban csak látszólagos, hiszen éppen a legjelesebb zsoltárfordítói teljesítményről, Szenci Molnár Albert költői mintáiról kiváló áttekintéssel rendelkezünk.³

Az isteni és az emberi szó sajátos egyensúlya, amely a németországi bibliai költészetben megfigyelhető, a hazai anyagban felbomlik; míg a német költők gazdag formai változatossággal élnek, sőt előfordul, hogy egy-egy szerző ugyanannak a zsoltárnak többféle metrikus változatát is elkészíti, a magyarországi szerzők ezzel szemben szinte csak a hexameteres vagy disztichonos metrumot alkalmazzák (Bocatiusz és Pilcius a kivétel). Az is különbség a hazai és a németországi zsoltárparafrázisok között, hogy a német példákban nem elsődleges a liturgikus vagy paraliturgikus funkció (a különbséget élesen jelzi például az, hogy Spethe zsoltárfordítása négyszólamú kottával jelent meg, ami elképzelhetetlen volt a magyarországi költők kiadványai esetében). Sőt a nagy erudícióval elkészített németországi átdolgozások némelyike kifejezetten alkalmatlan a liturgikus igények kielégítésére, az istentiszteleti közös éneklésre (például Selnecker hellenisztikus mintájú képverset, kaligrammát faragott a 23. zsoltárból, Lobwasser pedig emblémaként értelmezte a 90. zsoltárt). A monográfia tudománytörténeti és elméleti bevezetőit követő négy fejezet mindegyike olyan kitekintéssel zárul, melyekben Posta Anna a németországi párhuzamok vázolásával, az ottani és a hazai alkotások egybevetésével a magyarországi gyakorlat hiányosságait is biztosabban tudja felmutatni.

³ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert életművében, Budapest, Balassi, 2009 (különösen: *A Psalterium Ungaricum poétikai programja XVI. századi kontextusban* c. fejezet), 237–260.

A negyedik és ötödik fejezet az ószövegségi és az újszövegségi könyvek vagy szöveghelyek átköltésének példáit tekinti át. A bevezető fejezetben adott definíció szerint arról van szó, hogy a bibliai szöveget úgy antikizálja, hogy a klasszikus műfaj, verselés stb. miatt a kegyes szöveg a klasszikus paradigma szerint is olvasható, például – Purkirscherről szólva – „a biblikus paradigma egy-egy elemének a helyére az antik paradigma egy-egy megfelelő eleme van beillesztve”. (119.) Az újszövegségi átköltések közül az erdélyi szász Schesaeus parafrázisainak értelmezése olvasható nagy terjedelemben. Például a *Jézus, a jó pásztor* szöveghelyének költői értelmezésében „Jézus Krisztus a vergiliusi eclogákból jól ismert pásztorfigurák képében tűnik fel, pásztorsípján muzsikál legelésző nyájának. A jelenetből teljes idill, béke, nyugalom árad.” (152.) Más helyek kifejtésénél – a hosszabb szöveg erre is lehetőséget ad – a szó szerint átköltésre és a tartalmi parafrázisra egyaránt találunk példát.

Az utolsó, hatodik fejezet azokkal a bibliai carmenekkel, eposzimitációnak tekintett hosszabb alkotásokkal foglalkozik, amelyeket Posta Anna a *krisztianizálás* címszó alatt tárgyal. Ezeket a műveket Ralf Georg Czapla bibliai eposzokat tárgyaló munkája nem különíti el az előző két fejezetben bemutatott epikus alkotásoktól, Posta Anna azért döntött az utóbbi kategória önálló elemzése mellett, mert bennük – jelesül Leonhardus Mokoschinus Ószövegség-parafrázisában – a műfaji jellemzők annyira kidolgozottak, hogy eposzimitációként is értelmezhetők. Ez a példa továbbá „kiválóan alkalmas a sacra poesis két meghatározó pólusa, az antikizálás és a krisztianizálás közötti kényes egyensúly szemléltetésére”. (164.) A költői magyarázatnak különösen akkor van jelentősége, amikor az eredeti bibliai szövegben (Exod 34,29) is homályos vagy nehezen érthető helyet kell kibontani, például azt, amikor Mózes a Sínai-hegyről lejőve „szarvakat viselt volna” (más értelmezés szerint „Mózes arca ragyogott”). Posta Anna ennél a résznél Mokoschinus esetében az ovidiusi imitáció lehetőségét veszi észre, amit az indokol, hogy Mózes átváltozása a *Metamorphoses*-történetekkel is párhuzamba állítható. (192.)

A Posta Anna monográfiájában tárgyalt szerzők és költői művek közül néhány rendelkezik modern kritikai kiadással (például Bocatius, Schesaeus, Purkischer) és rájuk vonatkozó szakirodalmi értelmezéssel, mások csak korabeli nyomtatványokból ismeretesek. Tolnai Balog Jánosnak a bevezető fejezetben elemzett, Bocatiushoz intézett dicsőítő költeményét sem tárta fel más kutató Posta Anna előtt. Ez a példa is jelzi, hogy mennyi feladat állhat még a hazai régi magyaros és neolatinos kutatók előtt csak a „hosszú 16. századra” vonatkozóan is. A kötethez függelékül járul Laskai Csókás Péter Énekek éneke-átköltésének (RMK III/I, 674.) fényképmásolatban való közlése, mely azért is különleges, mert Laskai „a szerkesztés összetettségében a hazai munkák közt egyedülállót alkotott”. (142.) Posta Anna az önmaga számára kijelölt anyag áttekintésével, eddig alig méltatott művek részletes elemzésével, a hazai művelődéstörténeti folyamatok és a németországi párhuzamok fölrajzolásával biztos kézzel mutat rá arra, hogy ez a költészet szinkronban állt a korabeli németországi szent költészet folyamataival – még ha hangsúlybeli eltolódásokat bőségesen regisztrált is a szerző.

Az elvégzett munkával a vizsgált költők és műveik immár nem elszigetelt jelenségként állnak előttünk, hanem eszmei – esetenként társadalmi – kapcsolódásaik is világosabban kirajzolódnak, és a humanista költői kánonban való (újra)pozicionálásuk is nagyot lépett előre. A közelmúltban Posta Anna a kötet tematikájából angol nyelvű dolgozatokat is megjelentetett, ez pedig a magyarul nem olvasó szakmai közönség számára hangsúlyosan is hiánypótló.⁴

⁴ Anna POSTA, *Latin Paraphrases of Old Testament Books in Verse in 16th century Hungary*, Hungarian Studies, 2023, Special Issue, 15–31; Anna POSTA, *Psalm Paraphrases in Latin in Sixteenth Century Hungary*, Central European Cultures, 2023/2, 3–23.